

ÉRTELMISÉGI
KARRIERTÖRTÉNETEK,
KAPCSOLATHÁLÓK,
ÍRÓCSOPORTOSULÁSOK

ÉRTELMISÉGI KARRIERTÖRTÉNETEK, KAPCSOLATHÁLÓK, ÍRÓCSOPORTOSULÁSOK

5

Szerkesztette
BIRÓ ANNAMÁRIA – BOKA LÁSZLÓ

Reciti – Partium Kiadó
Budapest – Nagyvárad, 2024

A könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

A kötet a Partiumi Keresztény Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi tanszéki csoportja és a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet együttműködésében, közös kiadásban valósult meg.

HUN
REN

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

Könyvünk a Creative Commons

Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc

(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)

feltételei szerint szabadon idézhető, sokszorosítható.

ISSN 2559 2548

ISBN 978 963 672 003 2

978 963 672 004 9 (pdf)

Grafikai terv: Vincze Judit, Voiticsek Ilona

Tördelés: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomdai munkálatok: Fellini Kft.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	9
--------------	---

Értelmiségkutatás és professzionalizáció

KAPPANYOS ANDRÁS	
PROFESSZIONALIZÁCIÓ AZ IRODALOMTUDOMÁNYBAN	17
SZAJBÉLY MIHÁLY	
ÉRTELMISÉGI KONSTRUKCIÓK KONRÁD GYÖRGY	
ÉS SZELENYI IVÁN <i>AZ ÉRTELMISÉG ÚTJA AZ</i>	
<i>OSZTÁLYHATALOMHOZ</i> CÍMŰ KÖNYVÉBEN	41
NÉMETH ZOLTÁN	
KARRIER ÉS KÁNON	
A szlovákiai magyar irodalom a 20. és 21. századi irodalomtörténetekben	55

Csoportosulások, nemzedéki viszonyhálók, karriertörténetek

HERMANN RÓBERT	
A MÁRCIUSI IFJAK	75
BOKA LÁSZLÓ	
RIVÁLIS BARÁTOK	
<i>A Holnap</i> és a <i>Nyugat</i> indulási éveikben	105
TVERDOTA GYÖRGY	
A NEMZEDÉK	
A <i>Nyugat</i> „második nemzedéke” példájával szemléltetve	133

TARTALOMJEGYZÉK

WIRÁGH ANDRÁS	
EGY HOMÁLYOS ALULNÉZETI KÉP	
Izsó Sámuel hányatott élete	143
BIRÓ ANNAMÁRIA	
HATVANY LAJOS EMIGRÁCIÓS TEVÉKENYSÉGÉNEK	
ROMÁN MEGÍTÉLÉSE	159
JÁNOS SZABOLCS	
„AZ ELKÜLÖNÜLÉS RIDEGSÉGÉT FÉLRETOLJUK...”	
A német–magyar párbeszéd kezdetei a két világháború közötti időszakban	173
VARGA P. ILDIKÓ	
A LA FONTAINE TÁRSASÁG A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN	
	197
N. HORVÁTH BÉLA	
ILLYÉS ÉS A HATALOM	
Értelmiségi dilemmák	209
FÖLDES GYÖRGYI	
A PIROS MEG A FEKETE	
Molnár Katalin a <i>Magyar Műhely</i> körében	219

Egyéni hálózatok, kapcsolatrendszerek

DÓBÉK ÁGNES	
ESZTERHÁZY KÁROLY EGRI PÜSPÖK MECENATÚRÁJA	
Elemzés hálózatelméleti módszerekkel	235
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN	
KÓDEX, KARD ÉS KÁPOSZTA	
Jankovich Miklós kapcsolatai	249
EGYED EMESE	
FELTÁRÓ ÉS LELEPLEZŐ <i>BRUTUS</i> -KUTATÁSOK	
	265
JANKOVITS LÁSZLÓ	
„MOSOLYGÓ BÖLCSESÉG”	
Írónia Berzsenyi Vitkovics-episztolájában	283
BÉRES NORBERT	
SZÁRNYPRÓBÁK A PÁPAI KÉPZŐTÁRSASÁGBAN (1841–1842)	
	299

TARTALOMJEGYZÉK

BORBÁS ANDREA

„OH HA A LEVÉLÍRÁS NÁLAD A BARÁTSÁG MÉRTÉKE, ...
AKKOR ÉN NEM VAGYOK BARÁTOD, AKKOR ÉN NEM
VAGYOK SENKI BARÁTJA [...]”

Petőfi Sándor énhálózata levelezése tükrében 317

SZILÁGYI ZSÓFIA

„MEGVAN MIND A HARMINCKÉT FOGA”

Móricz teste a *Színházi Életben* 329

ALBU-BALOGH ANDREA

KARÁCSONY BENŐ KAPCSOLATRENDSZERE LEVELEINEK
TÜKRÉBEN 343

KULCSÁR BEÁTA

SZOLIDARITÁS EMIGRÁCIÓBAN

Magyar újságíró a kanadai prérin (1939) 375

PLAINER ZSUZSA

MEGLÉVŐ BŰNÖKHÖZ BŰNÖSÖKET KERESNEK

Kelemen István, a Nagyváradi Állami Magyar Színház tagozatvezetőjének

karriertörténete a Securitate dokumentumaiban 389

ELŐSZÓ

Az *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálóok, írőcsoportosulások* című irodalom- és társadalomtörténeti konferenciasorozat ötödik állomásához érkezett a 2023. június 21–23. között megrendezett tanácskozással, illetve jelen kötet megjelenésével. Fontos állomás ez, hiszen a tíz évvel ezelőtt útjára indított sorozat jelentős eredményeket tudhat maga mögött, ugyanakkor már jól látható az is, mennyiben megkerülhetetlen magának az alapkérdésnek a feltevése újból és újból, vagyis magának az értelmiség fogalmának a mindenkori kijelölése, körvonalainak, hangsúlyainak változása. Az értelmiség természetesen történeti fogalom, tehát szükségszerűen változó. Az ehhez köthető karrierformák és professzionalizációs kérdéskörök, vagy az egyéni és csoportos kapcsolati hálóok szerepe és hatásköre nem kevésbé. A konferenciának, mely kerekén tíz évvel az első tanácskozás után került megrendezésre, a korábbiakhoz hasonlóan a Partiumi Keresztény Egyetem adott otthont. A nemzetközi együttműködéssel létrejött rendezvény társzervezője a kezdetektől a budapesti Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, noha ezen intézmény fenntartói köre s neve is többször változott sajnos az évek során. Az értelmiségtörténet kérdésköreivel és karrierlehetőségeivel, a szellem mindenkori embereinek kapcsolati hálóiival, alkotói csoportosulások, írók, irodalmárok izgalmas élettörténeteivel foglalkozó konferencia iniciátorai, titkárai azonban a régiek: Boka László egyetemi docens, az Irodalomtudományi Intézet tudományos főmunkatársa és Biró Annamária, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem adjunktusa, akik jelen kötet szerkesztői is.

A konferenciasorozat ötödik rendezvényére, mely a 2013-as 2015-ös, 2017-es és 2021-es tanácskozások szerves folytatása volt, a Kárpát-medence különböző szegleteiből érkeztek résztvevők. A mintegy huszonhárom szakértő révén olyan interdiszciplináris előadásokra és párbeszédre, érlelő szakmai vitákra

és kutatási korszakokat átívelő témakörökre figyelhettek a konferencia hallgatói, amelyek a címbe emelt hármas fő tematika mentén a magyar nyelvterület egészét átfogták. Folytattuk az egyéni és/vagy csoportos irodalmi karriertörténetek kutatását, a kapcsolati hálók feltérképezését, és általában a mindenkori értelmiségi szerepkörök kutatását a humántudományok terén, fenntartva az interdiszciplinaritást, hiszen az értelmiségi karrierok kutatása az irodalom- és művészetszociológia, a társadalomtörténet, illetve a megújuló történettudomány kedvelt témája. A tematikai sokszínűség mellett a különböző időszakokból származó modellek vagy esettanulmányok biztosították azt, hogy távlatosan láthassuk a problémakört. Nem mindegy ugyanis, hogy 18., 19., vagy akár 20–21. századi kapcsolati hálókat vizsgálunk, vagy az értelmiségi fogalom történetére kérdezzük rá, de bármelyik irányból közelítünk, hozzásegítenek ahhoz, hogy megértsük az értelmiségiek szerepének, cselekvési területének beszűkülését a 21. századra. Ilyen értelemben rendkívül izgalmas volt a két plenáris előadás, Kappanyos András a magyar irodalomtudomány mai állását, helyzetét részben a különböző 20. századi iskolák konfrontációjával magyarázta, Hermann Róbert pedig arra világított rá, hogy mennyire veszélyes a címkék homogenizáló jellege, vagyis mennyire stimmel a „márciusi ifjak” kifejezés az 1848-as forradalom és szabadságharc résztvevőinek, irányítóinak egészére.

Az eddigi kötetektől eltérően az előadások szerkesztett, írott változatait ezúttal nem kronológiai szempontok szerint rendeztük a kötetbe, hanem a meghirdetett hármas tagolásra figyeltünk. Az *Értelmiségkutatás és professzionalizáció* címet viselő első blokk három tanulmánya főként elméleti problémákat vet fel, ha gyakorlati példákkal is szolgál, miközben fontos fogalomhasználati javaslatokat vezet be. Kappanyos András tanulmánya – hasonlóan több felvetett témához – korábbi kötetek szövegeivel is párbeszédbe lép. Szegedy-Maszák Mihály 2015-ös plenáris előadása a szereplők révén, a 2021-es konferencia plenáris előadója, Schein Gábor pedig a szociológiai szempontok alkalmazásával kapcsolható Kappanyos mostani törekvéséhez, aki az irodalomtudomány jelenlegi helyzetének magyarázatához a professzionalizáció-történeti nézőpont bevezetését tartja szükségesnek. Ez a szociológiai fogalom ugyanis azt a folyamatot jelöli, amelynek során egy szakma hivatásrenddé válik: intézményeket, kötelező normákat és procedúrákat teremt, és az adott tevékenység végzését teljesen a maga hatáskörébe vonja, monopolizálja. Ezzel az elméleti háttérrel látja magyarázhatónak a

mai magyar irodalomtudomány szereplőinek aktuális pozícióit. A folytatásban Szajbély Mihály egy sajátos (és sajátosan abszurd) 20. századi értelmiség-konstrukcióról értekezik, Konrád György és Szelényi Iván 1974-es könyvéről és annak társadalmi kontextusáról, illetve általában is értelmiség és hatalom viszonyáról gondolkodik, gondolkodtat, mondanivalóját a Luhmann-féle rendszerelméleti keretbe helyezve. Mindezek egy aktuális, de korábbra visszanyúló problémával egészülnek ki Németh Zoltán itt közölt tanulmányával, aki arra hívja fel a figyelmet, hogy a mások által kialakított rendszer többször sértő, kifogásolható is lehet annak, akit éppen kategorizálnak. Tanulmánya azt elemzi, hogy a nagyobb lélegzetű, átfogó irodalomtörténetekben és egyes népszerű, de kevésbé tudományos munkákban is a jelentőségénél sokkal kisebb arányban szerepel a szlovákiai magyar irodalom vagy irodalomszegmens, ha egyáltalán definiálható ez a fogalom maga, akár szerzőkre, akár történeti folyamatokra és intézménye, mediális hátterekre gondolunk. Az elméleti és fogalomtörténeti eredményeket hozó tanulmányok alátámasztják sorozatunknak azt a hipotézisét, hogy az értelmiség 20. század végi szerepváltása, a közéletből való kiszorulása csak úgy érthető meg, ha többszempontú vizsgálatnak vetjük alá mind az alapfogalmat, mind pedig az ehhez kötődő karriertörténeteket és kapcsolathálókat.

A második egység *Csoportosulások, nemzedéki viszonyháló, karriertörténetek* cím alatt különböző időszakokból származó esettanulmányok révén ad választ az első blokk által akár impliciten is feltett kérdésekre. Hermann Róbert tanulmánya révén a márciusi ifjaktól indít ez az egység, aki azt a kérdést feszegeti a téma talán legkiválóbb szakértőjeként, hogy bírt-e bármilyen kohéziós erővel, csoportalakító funkcióval a „márciusi ifjak” kategorizáció, hogy az egyéni életutakat megvizsgálva kirajzolódik-e bármilyen mintázat, és a blokk a 20. század második felében zárul Földes Györgyi nagyszerű elemzésével Molnár Katalin (tehát egy ma is élő alkotó) *Magyar Műhely*-beli tevékenységéről. Mindeközben a 20. század eleje és közepe kerül fókuszba. Boka László tanulmányában két rivális barátot, elvben szövetségest vet össze, amikor az irodalmi modernség első, intézményes formáit vizsgálva a *Nyugat* és *A Holnap* 1908–1909-es időszakát tárgyalja. Ekkor a mából ismert generációkat meghatározó, kanonikus folyóirat még nem konszolidálódott s egyáltalán nem volt biztos az sem, hogy sikerül más utat járnia, mint ismert előzménylapjai a maguk tisztavirág életükkel, illetve a Holnap Társaságot, amelyik első másfél évében viszont hangosabban lépett a

képletes irodalmi mezőre, mint a fővárosi társa, s maga is irodalmi havilapot szeretett volna megjelentetni Nagyváradon, sikertelenül. A tagjaikban is nagy átfedést mutató két csoportosulás közt fokozatosan ütközött ki a budapestiek részéről sokáig leplezett érdekellentét. Az érdekek mentén szerveződött Hatvany Lajos romániai sajtóvisszhangja is a két háború között. Biró Annamária arra próbált rávilágítani, hogy sokszor nem a szerző öndefiníciója számít: Hatvany Lajost a magyarországi magyarok nemzetárulónak, a romániai románok magyar irredentának nevezték ugyanabban az időben. A sajátosságok tehát nem önmagukban sajátosságok, hanem a későbbi értelmezők jelölnek ki egy olyan tulajdonságghalmazt, ahonnan olvasva elkezdhető bármiféle kategorizáció. Ezt demonstrálja részben Tverdota György is itt közölt tanulmányában, amely a „*Nyugat*-nemzedék” utólagos konstrukcióját vizsgálja. A román–magyar párbeszédhez, vitához, érdekellentétéhez hasonló mintázat fedezhető fel a két világháború közötti német–magyar kommunikációban is. Fontos ez esetben is, hogy az ideologizáció, a multikulturális Erdély képe mennyire tartható, ha az azt lakó nemzetek egymásra vonatkozó kijelentéseit a maga történetiségében, a primer források révén vizsgáljuk. A kontextus alakítja az egyéni cselekvési stratégiákat, a kötet tanulmányai pedig azt láttatják, hogy ez a kontextus lehet történelmi-földrajzi-nemzeti, de lehet a társaságok, csoportosulások, illetve a szakma, a „professzió” kontextusa is. Varga P. Ildikó például a La Fontaine Társaság központi figuráinak érdeklődésével magyarázza a társaság programját és annak fókuszáthelyeződéseit. Mindezek mellett a kihívásokra adott nem tipikus válaszok kutatása is fontos, bár meglepő eredményekkel járhat: N. Horváth Béla Illyés Gyula cselekvési stratégiáit vizsgálja, melyek a mindenkori hatalom által generált kihívásokra adott válaszokként is értelmezhetők, Wirágh András pedig a kezdetben a Kassák-körhöz tartozó Izsó Sámuel pályájának felrajzolásával majd eltűnésével mutat példát arra, hogy az alkotói lét nem minden esetben garancia a csoporton belüli megmaradásra. A tanulmányok tehát mind arra világítanak rá, hogy nagyon fontos a kontextus maga. Mind a primer történelmi helyzet, mind ennek megítélése. Egyes történelmi korszakok eleve több kihívást jelenttek a babitsi értelemben használt „írástudóknak”, mint más korszakok. Nem csak az meghatározó, hogy milyen körülmények között élt és alkotott, alkothatott valaki (vagyis nem csak az egyéni, vagyoni, társadalmi, egyházi stb. helyzete és persze a szocializációja), hanem az is kiemelten vizsgálandó, hogy milyen

kihívásokra kellett az egyénnek vagy az adott csoportosulásnak válaszokat találnia. Egyes életutak esetében fel sem merül olyan szintű nyomás, amelyet mások folyamatosan elviselni kényszerültek a 20. század különböző korszakaiban, például együttműködni a hatalommal és a nyomásgyakorlókkal bizonyos célok (egyéni vagy közösségi, akár kisebbségi vélt célok) érdekében. Másrészt pedig minden vizsgált értelmiségi egyedi önképpel és önismerettel rendelkezett, véleményalkotásuk, gondolatviláguk elsődlegesen őrájuk magukra jellemző, akkor is, ha közülük többen hasonló eszméket és értékelveket vallottak, s számos dolog tekintetében generációs elvek mentén is hasonlóképpen gondolkoztak.

A hasonlóságok és eltérések jól kimutathatók a hálózat kutatás módszerével, így a kötet harmadik egysége az *Egyéni hálózatok, kapcsolatrendszerek* címet viseli. Az időbeli keret itt a legtágabb, a 18. századdal foglalkozik három tanulmány is, és a közelmúlttal, a romániai Securitate dokumentumaiból felrajzolható alternatív életúttal zárul a blokk. Míg Dóbbék Ágnes és Csörsz Rumen István a történeti hálózat kutatás módszerével dolgozza fel két jelentős személyiség, a mecénás Eszterházy Károly püspök és a gyűjtő Jankovich Miklós kapcsolatrendszerét, Egyed Emese egy Voltaire-mű kapcsán szerveződő szakmaibb (írókból, fordítókból, színészekből és színésznőkből és egy rejtett forrásból, egy elhallgatott írónőből álló) kapcsolatrendszert tár fel tanulmányában. Jankovits László is sajátosan értelmezi a kapcsolathálót, hiszen Berzsenyi egyik episztolája elemzése révén az antik minták mellett a közvetlen előzményeket is bekapcsolja a rendszerbe, így a verset beszélgetésként értelmezve a virtuális társaságot is megjeleníti, akik ebben a párbeszédben jelen lehetnek. A 2023-ban évfordulót ünneplő Petőfi Sándor két tanulmányban is megjelenik: Míg Béres Norbertnél a fiatal költő még Petrics Somával és Jókai Mórral keresi az utat a pápai képzőtársaságban, Borbás Andrea tanulmányában a már kiteljesedett költő levelezése révén kirajzolódó társasága bonatkozik ki. Sokkal kevesebb forrás áll rendelkezésre, de hasonló célokat fogalmaz meg Albu-Balogh Andrea is elemzésében, aki Karácsony Benő fellelhető levelezése révén próbálja megrajzolni a személyes és szakmai kapcsolathálót. Alapvetően leveleket használ forrásként Kulcsár Beáta is, aki ezeknek a tartalmi elemzése révén mutat rá a kanadai magyar újságíró, Nemes Gusztáv karrierépítési nehézségeire. Módszertanilag ezektől kissé eltérő, de rendkívül izgalmas Szilágyi Zsófia értekezése, aki azt mutatja be, hogy akár az író fizikai mivolta is skatulyázó jelleggel bírhat: egy paraszti háttérrel (s egyesek szerint vonások-

kal is) rendelkező írótól, jelen esetben Móricz Zsigmondtól, a legkevésbé sem várt az olvasóközönség urbánus irodalmat, Móricz ugyanakkor a színházban és a filmen is sikeres tudott lenni, bár ennek a sikernek a megítélése is kellően szubjektív, ahogyan az is, az író alakja, „teste” mennyire karikírozottan-extrémén jelent meg a *Színházi Életben*, s mennyire tért el a valós személytől, akit éppen az író-életmód „satnyított el”. A tanulmánykötetet Plainer Zsuzsa izgalmas esettanulmánya zárja, aki írásában az említett skatulyázó jelleget erősíti. Kutatása azt bizonyítja, hogy a román titkosszolgálatok egykori dokumentumai olyan életutakat képesek megrajzolni egy-egy személyről, az ő esetében Kelemen István színházigazgatóról, amelyek egy alternatív valóságot generálnak, ám ennek az alternatív valóságnak nagyonis érezhető hatásai vannak az egyén valódi életére vonatkozóan. Ezáltal a szerző azt is jelzi, hogy az önkép és a mások által alkotott kép nem mindig korrelál: amit karriernek érezhetünk egyik korban, kudarc lehet egy másik életpályán, az értelmiségi egyén pedig mindig aktuális döntések, döntéssorozatok meghozatalára kényszerül.

A most közreadott, szerkesztett írások, a tavalyi konferencia tapasztalatait, gyümölcsöző vitáit is beépítve, alapvetően döntések és szerepvállalások bonyolult szövevényét, ezek következményeit tárják az érdeklődők elé.

A szerkesztők

Értelmségkutatás és professzionalizáció

KAPPANYOS ANDRÁS

PROFESSZIONALIZÁCIÓ AZ IRODALOMTUDOMÁNYBAN

Ezt az írást valójában 2026 elején lenne időszerű megjelentetni, amikor az Irodalomtudományi Intézet hetven, a kritika-vita harmincéves lesz. Akkor kezdhetném azzal, hogy ennek a hetven évnek a felét magam is az Intézetben töltöttem, és ez nyilvánvalóan meghatározza a perspektívámat. Az utóbbi évek intézményi hányattatásai (beolvastás a BTK-ba, kiszakítás az MTA-ból, a BTK betagozása az ELKH-ba, az ELKH átalakítása HUN-REN-né¹) azonban óvatosságra intenek: az itt felvázolandó történet relevanciája – a patinás perspektívámmal együtt – két év alatt könnyen megváltozhat, vagy akár el is enyészhet, ezért nem várom ki ezt az időt. Perspektívámat azonban meghatározzák az itt töltött évtizedek, és az ebből eredő kiküszöbölhetetlen részrehajlást számításba kell vennie annak, aki ezeket a fejleményeket máshonnan figyelte. Az alábbi narratíva tehát e vállaltan szubjektív nézőpontból kísérli meg elmondani a magyar irodalomtudomány utóbbi néhány évtizedének vázlatos történetét, de nívuma nem a sajátos nézőpontjában áll, hanem a szokottól eltérő keretezésben. Ez a keret lényegét tekintve szociológiai és társadalomtörténeti szemléletű: az irodalomtudományban végbement intézményi mozgásokra úgy tekintünk, mint professzionizációra törekvő, illetve annak ellenállni próbáló kezdeményezésekre.

A közös tárgy és a közös fókusz miatt elengedhetetlen, hogy megemlítsük ennek a konferenciasorozatnak két kiemelkedő jelentőségű korábbi gondolatmenetét. Szegedy-Maszák Mihály 2015-ös plenáris előadása² jelentős részben éppen azokat szereplőket és történeti mozzanatokot hozza szóba, akiket és amelyeket

1 A rövidítések feloldása: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Eötvös Loránd Kutatóhálózat, Hungarian Research Network.

2 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Értelmiségi csoportosulások kísérletei a magyar kultúra átalakítására a XX. század utolsó harmadában* = BIRÓ Annamária, BOKA László (szerk.), *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írógépek* 2., Nagyvárad–Bp., Partium Kiadó – reciti, 2016, 15–26.

az alábbiakban magam is említék. Az írás előadásmódja szokatlanul személyes, mintegy memoárszerű, de éppen ennek kapcsán számos olyan részletre és összefüggésre is fényt derít, amelyeket az utókor visszamenőleg már képtelen volna rekonstruálni. A 2021-es konferencia egyik plenáris előadója, Schein Gábor más szempontból jár előttem: a kilencvenes évek irodalmi mezőjének piaci jellegű újrászerveződését mutatja be,³ részben elméleti modellezés, részben egy esettanulmány (a *Határ* folyóirat működése) alapján, tehát – a jelen íráshoz hasonlóan – szociológiai szempontokat alkalmaz. A korszak változó irodalomszemléletének megértésére és olykor alakítására tett kísérletek között az említettek mellett is kiemelt hely illeti meg Takáts József leginkább talán „jelenkor-eszmetörténeti” indíttatásúnak nevezhető írásait, amelyek gyakran „real-time” reagáltak a közeg változásaira, állították őket értelmező perspektívába.⁴

Jelen dolgozat novumát a fentiekhez képest a professzionalizáció-történeti nézőpont szolgáltatja, háttérbe szorítva némiképp az elemző saját irodalomtudományi álláspontjának torzító hatását. Ennek a nézőpontnak a működtetéséhez előfeltétel, hogy elfogadjuk a *professzionalizáció* terminus szociológiai értelmét, mindenekelőtt azt, hogy ez a fogalom nem hordoz minőségi implikációt.⁵ Ezt azért is szükséges hangsúlyozni, mert a téma felmerülése az irodalomtudományban nem újdonság: 1992-ben Kálmán C. György szerkesztett egy tartalmas tematikus *Helikon*-számot a kérdés köré,⁶ de a szó hétköznapi és szakterminológiai értelmének különválasztásában kissé engedékenynek mutatkozott. A lapszám bevezetője⁷ elsősorban a beavatottak és a laikusok közötti súrlódásként, érdekkonfliktusként exponálta a profizmus problémáját, például: a laikus nem érti és így hasznosítani sem tudja a profi interpretációját; a profi nem ismeri és így kiszolgáltatni sem tudja a laikus interpretációs elvárásait; az antiprofesszionalista pedig a primer műlélményt, a spontán, autentikus revelációt félti a profi széttagoló magyarázatától. Mindez igaz persze, de a lapszám legjelentősebb szövegei

3 SCHEIN Gábor, *Újra a határon: az irodalmi mező a 90-es években* = BIRÓ Annamária, BOKA László (szerk.), *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 4.*, Nagyvárad–Bp., Partium Kiadó – reciti, 2021, 317–340.

4 A számos idekívánczó írás közül talán a legjellemzőbb, leginkább teoretikus jellegű: TAKÁTS József, *Nyolc év az elsődleges kontextus mellett*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2001/3–4, 316–324.

5 Gondolatmenetem társadalomtörténeti alapjai a *Replika* folyóirat tematikus összeállításában olvashatók magyarul: KELLER Márkus, KISS Zsuzsanna (szerk.), *Hivatások és autonómia*, *Replika*, 2021/1–2, 5–118.

6 KÁLMÁN C. György szerk., *Profizmus az irodalomtudományban*, *Helikon*, 1992/2.

7 KÁLMÁN C. György, *Profizmus az irodalomtudományban*, *Helikon*, 1992/2, 163–170.

nem erről a konfliktusról szólnak, hanem sokkal inkább arról a másikról, amelyik egy adott szakma képviselő *között* bontakozik ki a piac monopolizálásáért.

A *professzionlizáció* – ahogy a továbbiakban itt használjuk a fogalmat – azt a folyamatot jelöli, amelynek során egy szakma (a társadalmi munkamegosztás során specializálódott tevékenységtípus) hivatásrenddé válik: intézményeket, kötelező normákat és procedúrákat teremt, és az adott tevékenység végzését teljesen a maga hatáskörébe vonja, monopolizálja. Ilyen tevékenységmonopóliummal és hozzá tartozó hivatásrendi presztízzsel rendelkeznek például az orvosok, a jogászok, a katonák vagy a papok. Ezek a teljes mértékben professzionlizálódott hivatásrendek a társadalomban monopolizálnak bizonyos létfontosságú tevékenységtípusokat: gyógyszert felírni, szerződést hitelesíteni, fegyveres erőszakot alkalmazni vagy szentségeket kiszolgáltatni kizárólag olyan egyéneknek van joga, akiket erre a hivatásrend feljogosít, azáltal, hogy tagjává fogadja őket. Ha ezeket a tevékenységeket feljogosítás nélküli személy végzi, akkor (az esetleges eredményességtől függetlenül) a társadalom az aktust érvénytelennek tekint, végrehajtóját pedig súlyos büntetéssel sújtja. Ugyanakkor a feljogosított egyént még eredménytelen aktus esetén is védelmezi az intézményes pozíció. A hivatásrendekbe az intézményes és szintén monopolizált oktatás és minősítés, valamint rituális befogadási szertartások útján lehet bekerülni, a beavatottságot pedig olyan erős attribútumok jelzik a társadalom többi tagja számára, mint a sajátos öltözködési elemek (fehér köpeny, talár, egyenruha, reverenda), a szűkített, hermetikus nyelv (ami több mint szakzsargon, hiszen életbevágó performatív beszédaktus-mintákat tartalmaz), vagy az egyén nevébe is beépülő címek és rangok. Ezeknek a hivatásrendeknek a munkáját (legalábbis a társadalom más részeivel érintkező részét) rendkívül erős procedurális előírásrendszerek jellemzik.⁸

Ennek az írásnak a háttérben az a felismerés áll, hogy az irodalomtudományi szakma utolsó néhány évtizedének történései felfűzhetők a professzionlizációs folyamat narratívájára, és ez a narratíva reményeim szerint érthetőbbé tesz néhány olyan mozzanatot, amelyeknek napjainkig is érezhető a hatása. Az 1992-es *Helikon*-szám tartalmaz olyan kulcsokat, amelyek segíthettek volna a néhány évvel későbbi magyarországi fejlemények megértésében, de ezekre akoriban nemigen hivatkoztak. A rendszerváltás táján az irodalomtudományban

8 Vö. Randall COLLINS, *A piac lezárása és a hivatások konfliktuselmélete*, (ford.) KAPPANYOS Ilona, Replika, 2021/1–2, 37–54.

már nyilvánvalóan jelen voltak a professzionalizációval kapcsolatos feszültségek, amelyek 1996-ban a kritika-vitának nevezett eseménysorban⁹ kiobbantak: ebben a vitában a professzionalizációs konfliktus tankönyvi példáját láthatjuk. Itt tehát arra teszek kísérletet, hogy a kölcsönvett társadalomtörténeti objektíven keresztül, egy hosszabb folyamat részeként vizsgáljam meg az akkor történeteket és azok néhány következményét.

Ahogy a kérdéskör 1996-ban felmerült, az voltaképpen a profizmus köznyelvi értelmében gyökerezett, de hamar túlhaladta azt: ki és milyen módon szerezhet jogot arra, hogy nyilvánosan megbírálja egy művész munkáját, ki és milyen módon befolyásolhatja mások véleményét, következésképp a művész kanonikus pozícióját és ehhez kapcsolódva akár egzisztenciális helyzetét is. A kialakuló vita és annak utóöngéi váratlan mértékben kiélezték és elmélyítették az eleve meglévő ellentéteket, hiszen immár arról volt szó, hogy a szakmán *belül* ki van feljogosítva bizonyos interpretációs műveletek elvégzésére, melyik eljárás, melyik beszédmód, melyik ideológiai vagy ideológiakritikai keret lehet hasznos vagy haszontalan, esetleg egyenesen káros az irodalomrendszer működtetése szempontjából. Ez a konfliktus közvetlen hatásában feszültséget és megosztottságot hozott, de történeti távlatban talán közös belátást és szemléletbővülést is – legalábbis ezeket a sorokat ebben a reményben írom.

Ha a professzionalizációt többlépcsős folyamatnak tekintjük, akkor a kritika-vita ebben igen magas lépcsőfokot képvisel: az irodalomtudósi és/vagy irodalomkritikus szakma (a vita egyik tárgya épp ennek a kettőnek a különválasztása és/vagy összeolvasztása) bejelenti az igényét a hivatásrenddé válásra, a piac lezárására. Ezek a lépcsőfokok igényelnek némi további magyarázatot. A professzionalizációs folyamatok központi értékfogalma nyilvánvalóan az autonómia: az előrehaladott hivatásrendek ebben odáig jutottak, hogy saját törvényekkel és ezeket számonkérő testületekkel is rendelkeznek, miközben a társadalom többi tagjai számára kötelező szabályok némelyike alól mentességet élveznek (ilyen például az orvosi vagy a gyógyási titok). Az irodalomtudomány professzionalizációját Közép-Európában azért nem képzelhetjük el közvetlenül a nyugati szerzők leírásai alapján, mert az autonómia megszerzésének folyamata itt akadályokba ütközött, így valóban többlépcsőssé vált. Az amerikai vagy nyugat-európai

⁹ A vita dokumentumait lásd a *Jelenkor* 1996. január–júniusi, valamint az *Élet és Irodalom* 1996. május–júliusi számaiban.

egyetemeken az ideológiai autonómiáért nem kellett külön megküzdeni: ez az intézményi autonómiával lényegében már adott volt. Az egyes ideológiák kölcsönös kizárási kísérletei (ide köthető például a mai „cancel culture” és „anti-woke” fogalma is) aligha vethetők össze a pártállami ideológia ellenében folytatott óvatossággal, amely Magyarországon önálló fázist alkotott.

Természetesen az amerikai egyetemeken zajló professzionizációs konfliktusok háttérben is ott állnak a politikai szándékok és szándéktulajdonítások. Stanley Fish 1983-as cikke Walter Jackson Bate-et választja ki fő ellenfélként,¹⁰ az antiprofesszionista álláspont szimbolikus képviselőjeként. Ez a Fish által azonosított antiprofesszionizmus az irodalomtudomány túlzottan érzékelt specializációja ellen lép fel, amely felhagyott „az életnek magának a tanulmányozásával” (Bate megfogalmazása), és az egyre partikulárisabb kérdések firtatásával lényegében önmaga újratermelésére, az erőforrások megszerzésére, egyfajta terméktelen karrierizmus fenntartására korlátozódott. Fish azonban rámutat, hogy ezek a partikuláris kérdések (Bate egyik „elrettentő” példája: „leszbikus feminista költészet Texasban”) valójában a saját hangjukat megtaláló kisebbségeket, tehát a magaskultúra emancipatorikus mozgását reprezentálják, Bate és társai pedig – mintegy a „hagyományos humanizmus” nevében – ezeknek a hangoknak a marginalizálásában érdekeltek. Fish pontosan látja, hogy ezt az antiprofesszionista álláspontot nagyon is professzionális szellemben (vagyis intézményes háttérrel, a ki- és lezárás igényével) képviselik, de közben nem mulasztja el az alkalmat, hogy leleplezze vitapartnerének köznapi értelemben vett nem-profizmusát, egyszerűbben szólva felkészületlenségét (Bate Derridára és a dekonstrukcióra hivatkozik fő veszélyként, de nagyon felületesek az ismeretei). A vitában a Harvard angol tanszéke rajzolódik ki az antiprofesszionista attitűd szimbolikus intézményi központjaként, a másik oldal legfőbb bázisa pedig alighanem a Yale lehet.¹¹ Fish egyébként még egy másik irányú veszélyt is érzékel (ennek képviselője Edward W. Said), amely a célra tartott, professzionális irodalomtudomány elveszti a körvonalait és feloldódik az emancipatorikus érdekvényesítésben, de ez Magyarországon akkoriban nem

10 Stanley FISH, *Szakma, vedd meg magadat: Félelem és önutálat az irodalomtudományban*, (ford.) KÁLMÁN C. György, Helikon, 1992/2, 222–236.

11 Ehhez lásd Kovács Sándor S. K. (szerk.), *A yale-i négyek bandája (Voltaképpen hányan vannak?)*, Helikon, 1994/1–2, 21–76.

vált relevánssá, azóta pedig más irányt vettek a történések. A Bate-tel nyitott vita azonban számunkra is értékes analógiákat ígér.

A folyamat magyarországi verziója hasonló automatizmusokkal, de más törésvonalak mentén haladt: nálunk az intézményesen kötelező ideológiától való szabadulás a központi és visszatérő konfliktushelyzet. Akár a magyarországi irodalomtudomány kezdetéhez, a 19. századba is visszanyúlhatnánk, hiszen az irodalomtörténet eleve nemzeti tudományként, a nemzeti-nemzetállami ideológia leágazásaként jött létre.¹² Jelen gondolatmenetben azonban elég, ha 1956-ban kezdjük a történetet, hiszen a Rákosi–Révai-korszak az addig kiépített autonómiákat teljességgel elvonta, így az ezt követő újjáépítés alkalmas kiindulópontot jelent.

1956 elején megalakult az Akadémia Irodalomtörténeti Intézete. Ez a központosító lépés az irodalomtörténeti kutatást különválasztotta az oktatástól (tanárképzéstől) valamint az irodalomértelmezés napi gyakorlatától (a kritikaírástól), és a „kemény” tudományokhoz hasonló rangra emelte. A kétségkívül szovjet mintára meghozott döntés – a döntéshozók szándékával szemben – az intézményi autonómia lehetőségét, és így a professzionalizációs folyamat itt vizsgált szakaszának első lépcsőjét teremtette meg. Ez mindenekelőtt az alapító atyák személyén múlt. Az igazgatónak megtett, megkérdőjelezhetetlen tekintélyű, politikailag érinthetetlen Sötér István mellett a szervezési munka nagy részét fiatal, harmincas éveik elején járó irodalomtörténészek végezték, mint Klaniczay Tibor, Szabolcsi Miklós, Tarnai Andor vagy Nyíró Lajos. Szociológiai szempontból figyelmet érdemel, hogy az említett polgári háttérű tudósok között egyedül Nyíró tekinthető munkásszármazásúnak, de az ő tájékozódása is határozottan „nyugatos”: fiatalkorát Franciaországban, majd Németországban töltötte, részben bányászként. Szintén a névsorból olvasható ki, hogy az előző évtized (a közelmúltra és a „forradalmi” életművekre koncentráló Révai-korszak) gyakorlatához képest nagyobb szerepet kapott a régi magyar irodalom kutatása, amelyet – természeténél fogva – kevésbé tudott átszőni a szocialista realizmus elvárásrendszere, így kevésbé kényszerült ideológiai magyarázkodásokra, jórészt megmaradhatott a filológia területén, és közvetlenebbül kapcsolódhatott a korábbi eredményekhez, önnön hagyományaihoz. Adott körülmények között te-

12 DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2004.

hát a kutatási téma is lehetett autonómiaforrás.¹³ Az irodalomtörténeti múltat átideologizálni igyekvő tendencia legkorábbi történeti bázisát Petőfi sokirányú, olykor önellentmondásoktól sem mentes, mégis inherensen népszerű radikálizmusa jelentette: A Petőfi-életmű voltaképpen a hetvenes évekig megmaradt a Révai József által kijelölt pozícióban, azaz lényegében „foglalt” terület volt, amelyet Pándi Pál tartott személyes irányítása alatt. A Petőfi előtti korszakokra nézve azonban érvényesülhetett az igényes filológia, amely többnyire csak a legszükségesebb engedményeket tette az ideológiai elvárásoknak. Hasonlóan némileg nagyobb szabadságot élvezett a Petőfi és Ady közötti korszak kutatása, amely az államszocialista aktuálpolitika számára nemigen kínált sem ideológiai kapcsolódási pontokat, sem kisajátítható karizmatikus kultúrhéroszt. Ennek a szituációnak a lenyomata a hatkötetes *Spenót*, az Intézet első aktív évtizedének legfontosabb eredménye,¹⁴ hiszen az 1., 2. és 4. kötet lassabban és kisebb mértékben avult el, mint a 3., 5. és 6.

1962-ben az Irodalomelméleti osztály is megalakult (főként ennek kapcsán változott az Intézet neve is 1969-ben *Irodalomtudományivá*), és bár ezen a terepen lehetetlennek tűnt kitérni az ideológiai elvárások elől, mégis sikerült tető alá hozni egy kedvező alkut. A közösség engedélyt, sőt megbízást kapott, hogy a marxista irodalomelméletet megalapozó kézikönyv létrehozása előtt a polgári irodalomtudomány eredményeit (és persze korlátait) is feldolgozza egy kollektív kötetben. Az *Irodalomtudomány* címet viselő kötet Nyíró Lajos szerkesztésében 1970-re készült el, és az orosz formalizmustól az angolszász új kritikán a francia egzisztencializmusig a legkülönbébb irányzatokról adott értő ismertetést – és természetesen kritikát.¹⁵ A marxista irodalomelmélet összefoglalása – amelynek ez a kötet a preambuluma lett volna – végül sosem készült el. Ez a kötet talán még a *Spenótnál* is jobban szemlélteti az autonómia felé törekvő, kompromisszumok között óvakodó, de a megnyíló lehetőségeket kreatívan kihasználó irodalomtudomány pragmatikus mozgásait.

Nem lehet elvitatni, hogy az Intézet létezése – változó mértékben, de egészen a rendszerváltásig – valós (noha korlátozott) intézményi autonómiát jelentett: ezt

13 Ez természetesen nem jelenti azt, hogy államszocialista kultúrpolitika befolyása – nyersebb vagy kifinomultabb eszközökkel – ne lett volna jelen ezen a területen is, ez azonban nem tárgya ennek az írásnak.

14 SÓTÉR István (főszerk.), *A magyar irodalom története 1–6*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964–1966.

15 NYÍRÓ Lajos (szerk.), *Irodalomtudomány: Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1970.

paradox módon éppen azok a sorozatos támadások bizonyítják, amelyek ezt az autonómiát próbálták megnyirbálni. A helyzet nemcsak arra adott lehetőséget, hogy a kutatók egy része a téma- és korszakválasztás révén részben mentesüljön az ideológiai nyomás alól, hanem arra is, hogy az itt végzett kutatómunka menedékül szolgáljon olyan értelmiségieknek, akiket máshol éppen az autonómia-törekvéseik miatt ért hátrány vagy zaklatás.

Az autonómia kiterjesztésének következő lépcsőfoka szintén szimbolikus évszámhoz köthető: 1968-hoz. Ennek az évnek a politikai történései a közép-európai értelmiség számára azt a paradox tanulságot hordozták, hogy az autonómia valamelyest kiterjeszthető, de bizonyos határpontok elmozdíthatatlanok. A magyar irodalomtudomány ebben a szellemi környezetben talált rá a strukturalizmusra, amely azt ígérte a számára, hogy nyílt szembe fordulás nélkül, mintegy módszertani alapon is megszabadulhat az osztályharcos ideológiától: az irodalomtudomány a természettudományok egzaktságával léphet fel, és feltérképezve a nyelvi, poétikai és retorikai működések minden szintjét, *saját* lényegiséghez juthat el, ily módon feleslegessé téve az ideológiai szándék tulajdonítás ballasztját, vagyis kivívhatja az esélyt, hogy *igazi* tudománnyá váljék, amely meghatározhatja a maga autonóm kérdéseit és a megválaszolásukhoz vezető processzusokat.

A nyugati strukturalizmus teljes spektruma persze nem volt alkalmazható; antropológiai kutatásokra, társadalmi struktúrák elemzésére például kevés lehetőség nyílt. Így – különösen kezdetben – a kvantitatív vizsgálatokra, minden megszámlálható megszámlolására esett a hangsúly: a *Spenót* utolsó két kötetét 1966-ban lezáró szerkesztő, Szabolcsi Miklós következő műve *A verselemzés kérdéseire* című 1968-as kötet lett, amely voltaképpen legitimálta Magyarországon ezt a kvantitatív módszertant.¹⁶ Ugyanebben az évben jelent meg magyarul Henrik Markiewicz összefoglaló munkája, *Az irodalomtudomány fő kérdései*,¹⁷ továbbá a *Helikon* Miklós Pál által szerkesztett, a strukturalizmusnak szentelt száma is, amely Barthes, Carnap, Ingarden, Lotman, Mukařovský és mások írásai mellett tartalmazta a strukturalista elemzés alappéldáját, Jakobson és Lévi-Strauss szövegét Baudelaire *Macskák* című szonettjéről.¹⁸ 1968-ban tartották

16 SZABOLCSI Miklós, *A verselemzés kérdéseire*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1968.

17 Henryk MARKIEWICZ, *Az irodalomtudomány fő kérdései*, Bp., Gondolat Kiadó, 1968.

18 MIKLÓS Pál (szerk.), *A strukturalizmusról*, Helikon, 1968/1.

továbbá a *Formateremtő elvek a költői műalkotásban* című ülészakot is az Irodalomtudományi Intézetben.¹⁹

Ebben a professzionalizációs játéktérben nőtt fel az irodalomtudomány következő, erős arculattal rendelkező csapata, amelyet gyakran *tankönyvíró nemzedék* néven említenek. A „tankönyvírók” többségét az Intézet munkatársai alkották: Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Horváth Iván, Bojtár Endre, Szörényi László. Mások egyetemi főállással rendelkeztek: Ritoók Zsigmond, Zemplényi Ferenc; és helyel-közzel olyanok is a nemzedékhez sorolhatók, akik magában a tankönyv-projektben nem is vettek részt, például Bonyhai Gábor. Ezt a csapatot alapvetően Németh G. Béla követői alkották, de „iskolává” alakítására nem volt mód, hiszen az ideológiai közös nevező alig volt több, mint a marxizmuson kívüli alternatívák keresése.²⁰ A legfontosabb korai gravitációs középpont a huszonéves tanítványok Arany-újraértelmezéseit egybegyűjtő, Németh G. Béla által szerkesztett *El nem ért bizonyosság* című tanulmánykötet lehetett.²¹ A csapatnak kevés tagja volt eltökélt strukturalista, sőt néhányan talán idegenkedtek is ettől a gondolkodásmódtól, mégis a strukturalizmus példája mutatta meg számukra is az ideológiától való eltávolodás lehetőségességét. A megnyíló lehetőségeket és megnyilatkozó autonómiaigényeket jelzi, hogy nagyjából ugyanebben az időben Szegeden is alakult egy erős arculattal rendelkező, elsősorban a szemiotika szempontrendszerére építő kutatói kör, amelynek Kányó Zoltán, Bernáth Árpád és Csúri Károly voltak a meghatározó alakjai. A mi történetünk azonban Budapesten folytatódik.

Az itteni csoportosulást tehát nem kötötte össze egységes ideológia vagy módszertan: leginkább talán az erős kánonalakító eltökéltségben osztoztak. A hivatalos államszocialista kánon lebontásához kerestek az irodalomtörténeti kézikönyvnel hatékonyabb eszközt (hiszen a még viszonylag friss *Spenót* leváltására aligha lett volna esély), és ezt a „reformtankönyvben” találták meg. A három elkészült tankönyv végül 1978 és 1982 között jelent meg, és több nemzedék kulturális szocializációjában jelentős szerepet játszott (magam is egy ilyen nemzedékhez tartozom).

19 HANKISS Elemér (szerk.), *Formateremtő elvek a költői alkotásban*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971.

20 Ennek a társulásnak a fázisairól és különösen Németh G. Béla szerepéről lásd Szegedy-Maszák Mihály említett írását.

21 NÉMETH G. Béla (szerk.), *Az el nem ért bizonyosság. Elemzések arany lírájának első szakaszából*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1972.

A megjelenést heves viták előzték meg és követték, az irodalomtudományban éppúgy, mint a pedagógiában és az irodalompolitikában, állásfoglalásra kényszerítve a fentebb említett előző nemzedék tagjait is.²² Maga a tankönyv-vita is olvasható professzionalizációs konfliktusként, de még tisztább képletet ad a valamivel korábban (a hetvenes évek közepén) lezajlott strukturalizmus-vita, amelyben jelentős (és progresszív) szerepet játszott a tankönyvírók egy része is.²³ Ez a vita nem lehetett egészen nyílt: ideológiai terepen zajlott, de nem két ideológia között. A strukturalisták, akik mindenesetre óvakodtak így nevezni magukat, főként azzal érveltek, hogy a strukturalizmus nem ideológia, semmiképp sem világmagyarázat, csupán módszer, amelyet akár a marxizmus jegyében is eredménnyel lehet alkalmazni. Ezzel szemben a hivatalos kultúrpolitika részéről azt igyekeztek bebizonyítani, hogy a strukturalizmus igenis ideológia, amely a történelmi materializmustól, a dialektikától és más megrendíthetetlen alapelvektől eltérő alapfeltevéseken nyugszik, tehát a marxizmussal összeegyeztethetetlen, végső soron a formalizmus tévelygésében bűnös. A strukturalizmus magyarországi jelenléte mindezek fényében nem nevezhető diadalmasnak, de annyi lendület mégis volt benne, hogy rámutasson a dogmatikus irodalomértelmezés korlátoltságára, szürkéségére.²⁴ A tematikus alapú autonómialemelések után megmutatta a módszertani alapú autonómia irányát.

A professzionalizáció következő lépcsője, amelyről elsősorban beszélnünk kell, ismét történelmi fordulathoz, a rendszerváltás éveibe köthető – bár a konfliktus utórezgése máig is érezhető. Az egyik döntő tényező nyilvánvalóan maga a politikai rendszerváltás volt: az ideológiai kontroll megszűnése, a beszéd és gondolat mozgásterének olyan megnövekedése, amelyet az akkor aktív nemzedékek sohasem tapasztaltak. A nyilvánosság szerkezetének megváltozása nem kiváltó oka, inkább csak küszöbfeltétele volt a további fejleményeknek, de a rendszerváltással együtt járó intézményes változások között akadt olyan, amely jelentősen befolyásolta az általunk követett történetet. A korábbi, szov-

22 A történet rövid összefoglalását lásd: VERES András, *A reformtankönyvek internetes kiadása elé*, Bp., reciti, 2015. <https://www.reciti.hu/2015/3156> (hozzáférés: 2024. január 10.) Ugyanitt a három tankönyv teljes anyaga is letölthető.

23 SZERDAHELYI István (szerk.), *A strukturalizmus-vita I–II.*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1977 (Opus Irodalomelméleti Tanulmányok 1–2.).

24 Vö. BEZECZKY Gábor, *Befejezetlen történet: a magyar strukturalizmus rövid tündöklése. Megjelenik Hankiss Elemér A népdaltól az abszurd drámáig című tanulmánykötete* = SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András (szerk.), *A magyar irodalom története III.*, Bp., Gondolat Kiadó, 2007, 583–598.

jet mintájú, akadémiai központú tudományos minősítési rendszert felváltotta a nyugati modell: a kandidátusi fokozat helyett immár az egyetemek által odaítélt PhD-fokozat lett a személyre szóló professzionalizáció, a hivatásrendbe történő befogadás legfontosabb mérföldköve. A professzionalizációhoz kapcsolódó intézményi hatáskörök egyik legfontosabbja a kutatóintézetektől az egyetemekhez került, és ily módon a folyamat következő szakasza is az egyetemi szintéren bomlott ki. Nagyon fontos környezeti tényező volt az is, hogy a megelőző másfél-két évtizedben (nagyjából a hatvanas évek végétől) a magyar irodalomban is érzékelhetően korszakos változások történtek, és ezeknek a változásoknak a kritikai és irodalomtörténeti reprezentációja is a professzionalizációs folyamat tárgyává, tétjévé és terepévé vált. A kiemelkedő írók – az akkori perspektívában mindenekelőtt Nádas és Esterházy – karizmáját tovább növelte, hogy írásaik vitathatatlanul hozzájárultak az államszocialista kultúrpolitika lebomlásához, a rendszerváltás szellemi és nyelvi előkészítéséhez. Az ideológiai autonómia kivívására legfőbb eszközük az irónia volt (például „öncenzúra”-gesztusok Esterházynál, korlátozott kompetenciájú elbeszélők Nádasnál, Kertésznel stb.) amelyre a kultúrpolitika apparátusának nem volt válasza, miközben a nyílt szembe fordulást az utolsó években is megtorolták (*Mozgó Világ*- és *Tiszatáj*-ügy). Az irodalomkritika és az irodalomtudomány szükségét érezte, hogy intenzíven foglalkozzék a kortárs irodalommal, s nemcsak azért, mert részesedni igyekezett annak pozitív aurájából, hanem azért is, mert a prózaírók előző nemzedékéről (Fejes Endre, Sánta Ferenc, Galgóczi Erzsébet, Cseres Tibor stb.) mintha kissé lemaradt volna: ezeknek a szerzőknek a kritikai és irodalomtörténeti visszhangja – a rendkívül erős közönség hatás ellenére is – igen erőtlen és diffúz volt, erre a nemzedékre egyezményes terminust sem sikerült találni.

Az újabb nemzedék recepcióját ezzel szemben szokatlanul erős taxonómia próbálta elrendezni: a nyolcvanas évek második felében már a *posztmodern* vált a kritikai diskurzus legfontosabb vezérfogalmává, s rövidesen a tudományos beszédmód olyan központi terminusává, amely ismét meghatározott módszertant, szemléletet s így a professzionalizmus auráját vonta maga köré. A szó először zsurnalisztikus jelzőként bukkant fel, és tisztázatlan körvonalai ellenére már branddé vált, mielőtt Lyotard, Rorty, Habermas és Jameson alapszövegei ma-

gyarul is megjelentek volna.²⁵ A kilencvenes évek magyarországi irodalomkritikai közege úgy használta a *posztmodern* fogalmát, mintha az kontinenseken átívelően ugyanazt jelentené, s nem lenne függvénye a megelőző modernség igencsak különböző *helyi* megvalósulásainak, kifutásainak és elakadásainak. A mai perspektívából már Nádas és Esterházy együvé sorolása, ikercsillagként való felmutatása is meglehetősen indokolatlannak látszik,²⁶ mindenesetre a későbbi kritika-vita talán legfontosabb kérdése is a posztmodern ismérvek erőterében fogalmazódott meg, nevezetesen, hogy játszhatnak-e szerepet a kritikai megítélésben a referenciális szempontok és életrajzokozások, vagy a figyelemnek kizárólag a nyelvi konstrukcióra kell irányulnia. A „szövegirodalom” primátusa a 90-es évek magyarországi irodalomkritikai diskurzusának vezető közhelyévé vált, háttérbe szorítva azt a tényt, hogy ezeknek a műveknek a relevanciájához a nyelvi-poétikai invenciók mellett igen nagy súllyal járult hozzá a referencialitásuk is. Nemcsak az tette őket fontossá, ahogy „alanyban-állítmányban” gondolkodtak, hanem az is, ahogy történelemben, társadalomban, morálban, pszichében gondolkodtak – s ez akkor is így van, ha az euroatlanti posztmodern kánon csúcspozícióit elfoglaló szerzők (ebből a szempontból hézagmentesen megfelelő az elméletnek) nem tettek hasonlót. Ebben a korban irodalomkritikus tárgyválasztása (hogy mit néz és abban mit keres) esszenciális értékválasztássá vált, amely a kánonpreferenciáit, tehát a teljes irodalomtörténeti értékrendjét is meghatározza, s ez a kiélezettség hozzájárult az álláspontok polarizációjához. A nem-referenciális, illetve a referencialitást kizáró olvasatok azért is játszottak kiemelt szerepet a professzionalizációs konfliktusban, mert markánsan különböztek a „civil” olvasattól, és olyan összefüggésekkel és belátásokkal operáltak, amelyek a „civil” olvasó előtt rendszerint rejtettek maradnak.

A *posztmodern* terminus és a hozzá kapcsolódó gondolkodásmódok (amelyeket akkoriban még nem neveztek posztstrukturalistának) azért is válhattak a professzionalizációs törekvések új centrumává, mert az előző évtizedben

25 Jürgen HABERMAS, Jean-Francois LYOTARD és Richard RORTY, *A posztmodern állapot*, Bp., Századvég Kiadó, 1993.; Frederic JAMESON, *Posztmodern, avagy a késői kapitalizmus kulturális logikája*, Bp., Jászöveg Műhely, 1998.

26 Annál érdekesebb, hogy ezt az irodalomtudományi spektrum mindkét végén elkövetik, vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., Argumentum Kiadó, 1993, 151–168., illetve BALASSA Péter (szerk.), *Díptychon: Elemzések Esterházy Péter és Nádas Péter műveiről, 1986–88*, Bp., Magvető Kiadó, 1988 (JAK füzetek 41.).

a strukturalizmus nemcsak az államszocialista esztétika, hanem önmaga korlátait is láthatóvá tette. A strukturalizmus kiválóan alkalmas arra, hogy hatékony poétikai módszertant vezessünk le belőle, azaz olyan kérdésekre válaszoljunk a segítségével, amelyek természettudományos kérdésekkel analógok: miből van, hogyan működik, milyen a szerkezete, mi teszi a részeket közös egésszé. Olyan kérdésekre azonban nemigen képes válaszolni, hogy a saját korába ágyazott szöveg jelentéslehetőségei hogyan és miért különböznek az olvasás idejének jelentéslehetőségeitől; hogy a szövegből milyen rejtett, szándékoktól független jelentéslehetőségek bonthatók ki; vagy hogy a szöveg befogadás- és hatástörténete hogyan hat vissza az olvasatokra. Egyszerűbben szólva: a strukturalizmus alapjain poétikát lehet teremteni, de hermeneutikát nemigen. Erre már Michael Riffaterre is felhívta a figyelmet, amikor Jakobsonékkal vitába szállva megírta a maga ellen-elemzését ugyanarról a Baudelaire-szonettről.²⁷ Riffaterre-nél nem az alkatrészek pontos azonosítása és osztályozása a cél, hanem annak a megragadása, hogy a száz évvel korábbi Párizs kulturális kontextusának elvesztése és az azóta felépült új kontextusok hogyan befolyásolják az értelmezést. Ez a szöveg 1971 óta olvasható magyarul, a következtetések levonása azonban sokat váratott magára. De az *Igazság és módszer* is megjelent már 1984-ben,²⁸ sőt a 90-es évek elejére már maguk az amerikai professzionizáció-viták is bekerülhettek (volna) a szakmai köztudatba, tehát nehezen érthető, hogy az 1996-ra kiélesedő szakmai konfliktus miért érte ennyire váratlanul az irodalomkritika és irodalomtudomány közegét.

Bár a rendszerváltást az imént pusztán keretfeltételként jellemeztük, a kialakuló professzionizációs konfliktus hangütésének váratlan élességéhez kétségkívül hozzájárult a politikai kontextus is. A potenciális riválisok kizárásában kézreálló retorikai eszköznek tűnt a politikai alapú diszkreditálás: a másik felet be lehetett állítani egyrészt a meghaladni kívánt múlt képviselőjeként, másrészt olyan ágensként, aki valami idegenszerű képződményt próbál ránk kényszeríteni, megtörve a kultúra szerves folyamatait. Persze, ez nem újdonság: az irodalmi viták a felvilágosodás óta lényegében ugyanezt a sémát hordozták, a rendszervál-

27 Michael RIFFATERRE, *Költői struktúrák leírása: Baudelaire A macskák című költeményének kétféle megközelítése*, (ford.) SZEGEDY-MASZÁK Mihály = HANKISS Elemér (szerk.), *Strukturalizmus*, Bp., Európa Könyvkiadó, é. n. [1971], 2 köt. (Modern könyvtár 208, 2), 119–157.

28 Hans Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, (ford.) BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat Kiadó, 1984.

tás aurája pusztán kiélezte a pozíciófoglalásra, az értékek (korszerűség, hagyományok stb.) képviseletének megragadására irányuló igyekezetet. Az önképek hasonlóképpen harciasan alakultak: az erőszakosan megtört polgári hagyomány helyreállítása éppúgy feltűnt a célok között, mint a nyugati gondolkodás élvonalához való visszakapcsolódás. Ezekhez a pozíciófoglalásokhoz természetesen ismét csak eltérő kánonviziók járultak, vagyis további konfliktusfelületek jöttek létre.

A kritika-vita voltaképpeni történetét felesleges itt elmondani: a vita ívét alkotó írások elolvashatók a *Jelenkor*, valamint az *Élet és Irodalom* 1996-os évfolyamaiban.²⁹ A megszólalók között egészen fiatal irodalmárok és a középnemzedék tekintélyes tagjai is megtalálhatók, de a történet legfontosabb szereplője (tulajdonképpen már a vita kitörése előtt is) kétségkívül Kulcsár Szabó Ernő volt. Aligha vitatható, hogy az utóbbi négy évtized legnagyobb hatású magyar irodalomtudósáról van szó – ezt bizonyára az is kénytelen elismerni, aki nem fogadja örömmel ezt a hatást. Senki más nincs, aki képes lett volna létrehozni egy önálló, immár többnemzedékes irodalomtudományi iskolát; akit a felkészültség, az innovatív megközelítés, a konok következetesség, a személyes karizma és a stratégiai gondolkodás sajátos elegye alkalmassá tett erre. Stratégiai gondolkodáson pedig főként azt érthetjük, hogy szakított a kontraszelekció hagyományával: utólag jól látszik, hogy ez az iskola kialakulásának alapfeltétele volt. Kulcsár Szabó 1990-ben hagyta ott az Intézetet (a professzionalizációs folyamat addigi bázisát) az egyetemi közegért, de még egy évtizeden át felelős szerkesztője maradt a *Literaturának*, az Intézet elméleti folyóiratának.

A rendszerváltás, mint minden szakmában, az irodalmárok között is tektonikus mozgásokat indított el, így az iskola- és műhelyalapítás igénye sem volt egyedi ötlet: a kilencvenes évek elejének lendülete igényes folyóiratok és körjük tömörülő alkotóközösségek sorát dobta a felszínre, és az egyetemi szférában is előfordult néhány párhuzamos kezdeményezés, legerősebb talán a szegedi deKON csoport Odorics Ferenc vezetésével (vagy inkább szervezésében), de ott

29 Az eseménysor és a szövegtörzs ilyen néven történt kanonizálódását látványosan igazolja (és erősíti), hogy a következő évtizedben a digitális nyilvánosság kérdéseiről, az irodalomkritika intézményrendszerének, hatalmi viszonyainak lehetséges megváltozásairól (az ezzel kapcsolatos reményekről) zajló eszmecsere mintegy spontán magára öltötte a „kis kritikavita” megnevezést. E későbbi vita dokumentumait lásd BÁRÁNY Tibor, RÓNAI András (szerk.), *Az olvasó lázadása? Kritika, vita, internet*, Pozsony–Bp., Kalligram–JAK, 2008.

nem sikerült kinevelni az identitást megőrző következő nemzedéket. A kritika-vitának nevezett eseménysort is egy Kulcsár Szabó-tanítvány, az akkor mindössze 24 éves Bónus Tibor cikke robbantotta ki,³⁰ és ez vitt is némi zavart a folyamatba, mivel egyes vitapartnerei nem voltak hajlandók őt autonóm ágensnek tekinteni. Károlyi Csaba még a vita során bocsánatot is kért egy korábban elhangzott nyelvi gesztusáért,³¹ de az indulatok addigra már elszabadultak. Pontosabban két vitaindító szöveg volt (bár a másik, Takáts József³² jóval kevesebb indulatot keltett), és könnyen lehet, hogy ez az előre felállított párbaj-szituáció is jelentősen hozzájárult a későbbi eskalációhoz. A további hozzászólókat óhatatlanul valamelyik „oldalra” sodorta a közvélekedés, még akkor is, ha kifejezetten törekedtek az egyenlő távolság fenntartására, mint például Farkas Zsolt.³³ Persze, ezek az „oldalak” egy ideje alakulóban voltak már.³⁴ A gyanakvás, a gúny, olykor a szándékos félreértés vagy a lesajnálás alakzatai az egész vitát beárnyékkolták, habár néhány írásban megjelentek a megértésre, megegyezésre, valamiféle racionális területfelosztásra irányuló gesztusok is³⁵ – de nyilvánvalóan ezek sem voltak pártatlanok. Radnóti Sándor egy lehetséges közös konklúziót is felajánlott: „a kritika probléma, de nem az irodalomelméleté (amelytől persze sokat tanulhat), hanem a kultúráé, vagy ha tetszik, a kultúrfilozófiáé.”³⁶ Ennek a vitának azonban kezdettől nem a konszenzuskeresés volt a célja, hiszen, ha a résztvevők nem is mind vették észre, valójában professzionalizációs konfliktus zajlott.

Kulcsár Szabó Ernő a *Népszabadságnak* 1996. április 27-én adott interjújában egyértelművé teszi, hogy itt harc folyik, mondván: „Minden tudományos vagy kritikai nézet, mondjuk úgy, az irodalomról való beszéd szabályrendszerének a kijelölése és érvényesítése pozícióküzdelem. Hatalmi harcként is leírható.” És miközben ezt regisztrálja, folytatja is a harcot: „A kiürült hagyomány képviselői,

30 BÓNUS Tibor, *A Nincs alvás! és a prózakritika*, Jelenkor, 1996/1, 75–93.

31 KÁROLYI Csaba, *Lehetséges-e beszélgetés, és ha igen, miért nem? Egykedvű válaszok H. Nagy Péternek, Szirák Péternek és Kulcsár Szabó Ernőnek*, *Élet és Irodalom*, 1996/27, 4. Ugyanebben a cikkben ezt is leírja: „bármilyen jobb lett volna, mint éppen ez a vita.”

32 TAKÁTS József, *A kritikus mint kritikus*, Jelenkor, 1996/1, 67–74.

33 FARKAS Zsolt, *Kritikavita-kritika*, Jelenkor, 1996/4, 377–382.

34 Két fontos hivatkozási pont ehhez a polarizációhoz: KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1993.; KÁROLYI Csaba (szerk.), *Csípesszel a lángot: Tanulmányok a legújabb magyar irodalomról*, Bp., Nappali Ház Alapítvány, 1994.

35 Például KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A párbeszéd remény(telenség)e*, Jelenkor, 1996/3, 275–279.; RADNÓTI Sándor, *Beckmesserkedés*, Jelenkor, 1996/3, 280–282.

36 RADNÓTI, *i. m.*, 282.

minthogy legitimációjukat érezték veszélyeztetve, az eredmények szembesítése helyett, az egyszerűbb megoldást választották. Támadni kezdték az újakat.³⁷ Az ellenfél tehát eleve kiürült hagyományt képvisel, így a részleges megértésre sem érdemes, a részleges igazságra sem esélyes. A keménységet pedig az indokolja, hogy az ellenfél is hasonló eszközökkel játszik, legjellemzőbb attitűdje az atyáskodó vállveregetésbe csomagolt diszkvalifikálás. Felmerül persze a kérdés, hogy érdemel-e ennyi figyelmet, rendelkezik-e ilyen súllyal egy napilap-interjú. Ha Kulcsár Szabó Ernő életművéről vagy akár annak valamelyik részhalmazáról lenne itt szó, akkor nyilván nem is említeném ezt a szöveget, ennek a vitának a kontextusában azonban ez a gesztus vitte át a témát (az online korszak előtt vagyunk) a *Jelenkor* száz-as-ezres nagyságrendű közönségétől a *Népszabadság* hétvégi mellékletének két nagyságrenddel nagyobb közönsége elé, ezzel a „társadalmi vita” rangjára emelve az addig viszonylag belterjes professzionalizációs konfliktust.

A vita alapfelállása egyáltalán nem ismeretlen. Az egyik oldalon a régi bennfentesek informális konszenzusrendszere, amelyet ők kiérlelt bölcsességnek érzene, de kívülről nézve inkább kirekesztő önelégültségnek tűnik. A másik oldalon a szorgalmas, tehetséges, elhivatott ifjak, akiknek meggyőződése, hogy ők jobban csinálnák, s ez a túlpartról nézve nyilván arroganciának tűnik. Ők abban látják a professzionalizmus zálogát, hogy a kritikus pontosan megnevezi és általános sztemderdekhez képest lokalizálja az előfeltevéseit, procedurális feltételrendszernek veti alá értelmezéseit és ítéleteit; a másik fél olyasmit sejtet, hogy a kritika működésmódja és feltételrendszere mégiscsak közelebb áll a kulturális szocializáció, mint a tudomány tipikus műveleteihez, és a kritikus (némiképp az autonóm művészhez hasonlóan) a személyes integritásával szavatolhat a kritika hitelért. Kölcsönösen jogos kérdéseket (is) tesznek fel egymásnak, miközben (az utókor perspektívájából teljesen szükségtelenül) kölcsönösen diszkvalifikálni igyekeznek egymást. A vitában nagyobb teret kap a személyeskedés, mint maga a kérdés, hogy mire is való az irodalomkritika. Ennek az is oka lehet, hogy valójában álkérdésről van szó: a vitában képviselt kritikai krédók, elgondolások, módszertanok feszültségmentesen megélnék egymás mellett, hiszen valójában nem is versenytársai egymásnak, más funkciót teljesítenek. Magában a vitában is elhangzik (rá-

37 VARGA Lajos Márton, *Az irodalom legyen csak irodalom: Kulcsár Szabó Ernő az új kritikai törekvéseket fogadó vitákról*, Népszabadság, 1996/99, 25.

adásul mindkét oldalról), hogy a kritika valójában nem kétosztatú mező, hanem széles spektrum, amelyben mindenki szabadon válogathat a felhozatalból a tudományos elemzéstől az ismerős hangon szóló személyes véleményig. Három évtized távlatából úgy látszik, mintha ez a vita majdnem tárgytalan lett volna; mint ha maga a különválás igénye akart volna itt tárgyat találni magának – meglehet, hogy mindkét részről.

A kiegyezést kereső pozíciók esélytelennek bizonyultak. A lezárás igényének bejelentéseként olvashatjuk, amikor Kulcsár Szabó Ernő a saját és tanítványai szakmai tevékenységét a „*professzionális irodalomértelmezés*” szintagmával nevezi meg (kurzív az eredetiben), vagyis a másik féltől elvitatja ezt a jelzőt.³⁸ Itt aligha elszólásról, sokkal inkább a professzionalizációs folyamat egy jól megfontolt lépéséről van szó, ahol stratégiai jelentőségű a jelző kettős jelentése: a fogalom szociológiai értelmére éppúgy utalhat, mint az ellenfelek felkészületlenségének ostorozására. Mindkét verzió élesen konfrontatív.

A lezárásért folytatott harc nem volt tehát kíméletes, de az irodalomértelmezés piaca meglehetősen nyitott maradt: az olvasó továbbra is választhat, hogy honnan szerzi be a számára kívánatos vagy hasznos információt. Egy ismeretlen kritikusról vagy irodalomtudósról kétségkívül ma is releváns adat, hogy a Kulcsár Szabó-iskolához tartozik-e, de ez önmagában nem jelent presztízst, sem előzetes értékítéletet. És igen sajátos helyzet, hogy másik hasonlóan koherens csoportosulást nem tudunk említeni. Azok, akik nem tartoznak az iskolához, távolról sem alkotnak egységes csoportot, még az iskolához való viszonyuk tekintetében sem.

Az iskolához tartozás – vagy Kulcsár Szabó Ernő egykori megfogalmazásában a *professzionális irodalomértelmezés* – ismérvei elég pontosan meghatározhatók: alapvető elemei a dinamikusan alakuló, de az alapművekhez ragaszkodó olvasmánylista, a jellegzetes, laikusok számára nehezen érthető szaknyelv, valamint az iskolán belül nem vitatott axiómák. Ezek számbavétele vagy bírálata ennek az írásnak nem tárgya; mások megtették ezt, különböző műfajban és mélységben, gyakran megfontolást érdemlő következtetésekkel.³⁹ Ezekre az információkra, előfeltevésekre és eljárásokra az iskolának nincs monopóliuma

38 VARGA, *i. m.*

39 Itt elég csak a legalaposabb ilyen munkára utalni: BEZECZKY Gábor, *Irodalomtörténet a senkiföldjén*, Pozsony, Kalligram, 2008.

(azaz bárki hozzájuk férhet), de aki nem járta ki az iskolát és nem lett a tagjává, az rendszerint nem érzi szükségét, hogy mindezt éppen így rendezze el a maga számára és éppen ilyen relevanciát tulajdonítson az elemeknek. Lehet persze vitatkozni, hogy miért pont így, miért pont ezek, de iskolát építeni nemigen lehet másképp, mint közössé tett alapokkal, nyelvvel, nézetrendszerrel. Más is megtehetette volna: a kilencvenes évek elején tényleg egyenlők voltak az esélyek.

Az alapítója nevével, néha pedig a „hermeneutikai” jelzővel meghatározott iskola eredményei professzionalizációs vállalkozásként tekintve elvitathatatlanok: az egymást követő nemzedékek tagjai egyenként és csoportosan is jelentős műveket hoztak létre, nemzetközi jelentőségű projekteket vittek sikerre, egyre fontosabb intézményi pozíciókat töltenek be (vö. „hatalmi harc”). A piac lezárásáig azonban nem jutottak el: az irodalomtudomány és irodalomkritika tőlük független műhelyei és nyilvánosságterei is fennmaradtak, és szintén számos sikeres vállalkozást, sikeres életművet tudnak felmutatni. A posztstrukturalista kultúrakritika gondolkodási és nyelvi sémáit radikálisan elutasító diskurzusminták némiképp háttérbe szorultak ugyan, de ez aligha tudható be az iskola kizárólagos érdemének, hiszen az általuk centrálisnak tekintett belátásokat és gondolkodásmódokat (más összetételben, más hangsúlyokkal) egyidejűleg mások is használatba vették. Szóba hozhatjuk itt például az Intézetben készített *Helikon* című folyóiratot, amelynek a tematikus számai (már a hatvanas évektől kezdve) egyedülálló szerepet játszottak a nyugati irodalomtudományi irányzatok és módszertanok disszeminációjában. Vagy megemlíthetjük az olyan rendkívüli személyes teljesítményeket, mint például Thomka Beátáé, aki körül nem alakult körülírható iskola, csak kiemelkedő kollektív teljesítmény: *Az irodalom elméletei* sorozat, vagy a *Narratívák* sorozat, hogy most csak az elmélet hazai recepcióját szolgáló munkákat említsem. Éppen a monopóliumok hiánya tette lehetővé időnként a termékeny párbeszédet, és hozta létre az irodalomtudományban a mai, viszonylag kedvező evolúciós környezetet, ahol éles ütközéseket ritkán tapasztalunk, az ellenszenvet kiélése inkább a kölcsönös, csendes ignorálás formáját ölti.

Az utak tehát elváltak, a professzionalizációs konfliktus lefutott, de nem vezetett a másik (vagy inkább: a többi) út beszűküléséhez, a tevékenységmonopólium és az ezzel járó hivatásrendi presztízs megszilárdulásához. Ennek egyik okát abban látom, hogy a hivatásrendek tranzakcionális viszonyban állnak az őket

körülvevő társadalmi közeggel: az autonómiákat ez a közeg méltányos haszon – heteronóm ellentételezés – fejében teszi lehetővé. Az irodalomról való nyilvános beszéd szabályozása – szemben például a gyógyítás vagy a jogszolgáltatás esetével – a társadalom jelentős részét nem is érinti, és feltehetőleg az érintettek között sem élvez többségi támogatást. A „professzionális irodalomértelmezés” hivatásrenddé válásának esélyeit gyengíti, hogy a műértelmezés az olvasói köztudatban is kreatív folyamat, amely esetenként valóban elmozdulhat a tudománytól az autonóm alkotás vagy a játék felé, és ezt a funkciót nincs különösebb okunk diszkvalifikálni vagy korlátozni.

Azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az irodalomtudomány diszciplináris helyzete is behatárolja a professzionalizáció lényegét jelentő autonómiatörekvéseket. Ha az univerzum rendezőelveire közvetlenül rákérdező tudományoknak (mint az elméleti matematikának) elsőrendű autonómiát tulajdonítunk, akkor az irodalomtudomány a harmad- vagy negyedrendű kategóriába kerülhet, hiszen tárgyát is, módszereit is meghatározzák az emberi társadalom, az emberi elme, az emberi nyelv feltételrendszerei, amelyek mindegyikére külön, célzott diszciplináris figyelem irányul. Ezért azután az sem bizonyul hosszú távon célravezetőnek, ha az autonómia jegyében diszkreditálni próbáljuk az irodalmi mű referencialitására vagy az intencionalitására irányuló vizsgálatokat. Maga az irodalom sem arra ment tovább, amerre a kilencvenes években tartani látszott. Az egykor korszakjelölőnek szánt *posztmodern* terminus az utóbbi évtizedek során nagyon sokat veszített a magyarázóerejéből, főként annak révén, hogy egyes meghatározó attitűdsémái beépültek világunk alapszövetébe. A posztmodern politikában a narratíva uralása vált a hatalomgyakorlás legfőbb eszközévé, mindinkább lehetetlenné téve az értelmes párbeszédet a különböző narratívákba ragadt csoportok között. A kirekesztés szelleme élesebbé vált, a kultúrafogyasztó szinte visszavágyik a kilencvenes évekbe, amikor a nyílt végű történetek még a repülés szabadságát, s nem a zuhanás rémületét idézték. Oda jutottunk, hogy a tudományos diskurzus széles tömegek szemében csupán az alternatív világelbeszélések egyike, és még csak nem is a legszórakoztatóbb. Nem tudunk igazán jó nevet találni arra, amiben élünk: a *posztmodern* terminust sajnos már elhasználtuk valami másra. A szellem emberei pedig egyre kevésbé engedhetik meg maguknak az ellenségeskedés luxusát.

Hátravan még az a kérdés, hogy az irodalomtudomány professzionalizációjának lehet-e másféle útja, amely több sikerrel vagy haszonnal kecsegtet. Az imént láttuk, hogy az interpretációnak nem mindig tesznek jót a procedurális szabályok; mi lenne hát, ha az irodalomtudományi tevékenység másik pólusán keresgélénk? Ez a másik pólus a filológia, vagy szűkebb terminussal a textológia. A hermeneuták a filológusokat hagyományosan fantáziátlan pozitivistáknak tekintik, a filológusok a hermeneutákat köldöknéző sarlatánoknak. Mindenesetre a textológiai tevékenység eleve olyan struktúrákba rendeződik, ahol az eredményességének semmiképp sem ártanak a szabályok és formalitások: ha ezen a területen valaki szabályok nélkül jut olyan belátásra, amelyre szabályok mellett nem jutott volna, akkor szinte bizonyos, hogy eltévedt. Könnyen lehet, hogy a professzionalizáció olyan tevékenységeknek áll igazán jól, amelyek eleve is procedurális jellegűek.

A kilencvenes évek közepén még nemigen látszott az a lehetőség, hogy a filológia a tudományos-professzionalizációs folyamatokban progresszív szerepet tudna magához ragadni. Megerősödését, a korábitól különböző, újfajta relevanciáját a digitalizáció hozta el. Ennek a folyamatnak egyik mérföldköve volt a 2003-as *Mi, filológusok* című vitanap, amelyet történetesen a digitális filológia egyik hazai úttörője, Horváth Iván szervezett, s amely végül nem elsősorban a filológia professzionális pozícióinak megerősítése, hanem a hermeneutikai iskolával folytatott, talán még a korábitól is élesebb, ezúttal a párbeszéd egyoldalú lezárását hozó összeütközés miatt vált emlékezetessé.⁴⁰ A szakmán belüli áthangolódás másik jelentős összetevője a „kulturális fordulat”, a *cultural studies* beáramlása volt: ezzel jelent meg Magyarországon az a típusú „veszély”, amelyet Stanley Fish említett vitairata Edward Said nevével személyesít meg (ez persze nagyon árnyalatlan bemutatás, hiszen a túlzásba vitt politikai korrektség veszélyére maga Said is figyelmeztet). Ez a kihívás az iskolának is módot adott, hogy demonstrálja az adaptivitását, ugyanakkor a korábbi vita legfőbb álláspontjai alól (referencialitás versus szövegközpontúság) lényegében kihúzta a talajt.⁴¹

40 A vita írott anyaga – Horváth Iván szövegének kivételével – az *Irodalomtörténeti Közlemények* 2003/6. számában jelent meg. Magát a vitaindítót lásd: HORVÁTH IVÁN, *A hermeneutikai ajánlat: Vitaindító kérdések*, *Literatura*, 2004/1, 106–122. A közlés körülményeit (Kulcsár Szabó Ernő megírta, de visszavonta a választ) a főszerkesztő bevezetője foglalja össze: VERES ANDRÁS, *Egy félbeszakadt vita elé*, *Literatura* 2004/1, 102–105.

41 TAKÁTS JÓZSEF, *A Kulcsár Szabó-iskola és a „kulturális fordulat”*, *Jelenkor*, 2004/11, 1165–1177.

A közeg belső mozgásait gazdagon elemzi Schein Gábor említett tanulmánya, és ennek a fokozatos átalakulásnak az állomása a 2007–2008-as „kis kritikavita” is (l. a 28. lábjegyzetet), de a további részletezés eltérítene tárgyunktól.

A textológiát éppen az teszi tudománnyá, hogy a szövegforrások kezelésének leghatékonyabb, legkevesebb torzítással járó, legtöbb szignifikáns információt megőrző metódusát keresi, szüntelen önkorrekciónal. Napjainkban ez a folyamat azért követel különös kreativitást, mert a kultúra történetében sürgetően időszerrűvé vált a meglévő tudás digitális konverziója és az új tudás digitális konfigurációinak kimunkálása. Itt esetenként egészen világos kritériumokon lehet lemérni, hogy egy-egy rendszer vagy protokoll jobb-e a másiknál, és az ígért változást (a hozzáférés minőségében, információgazdagságában, ergonómiájában, intuitivitásában) a szakmán kívüli felhasználó is könnyen érzékelheti, mindenféle külön kiképzés nélkül is. Más esetekben az előírt protokoll – például egy nagyon pontosan meghatározott jegyzetelési rend – követése nem javítja közvetlenül a munka érdemi minőségét, pusztán jelzi a szerző felkészültségét és egy adott, vitán felül professzionális közösséghez való tartozását. Pontosán úgy, ahogy egy orvos sem lesz eredményesebb attól, hogy láb helyett alsó végtagot (AV) ír a leletre, ez a gesztus csupán a hivatásrendhez való tartozást, a protokollok iránti lojalitást fejezi ki. A filológia ilyen értelmű (tehát térfoglalással, kizárással is járó) professzionizációja azt a reményt is felveti, hogy technikai vonatkozásai révén esetleg az erőforrások elsődleges elosztásáról döntő technokraták érdeklődését is felkeltheti. Másrészt pedig a társadalmi hasznossága is viszonylag könnyen láthatóvá tehető, hiszen olyan eszközök létrehozását ígéri, amelyek a köz- és felsőoktatásban, vagy akár az ismeretterjesztésben, önművelésben is közvetlenül alkalmazhatók. További gyakorlati előnye, hogy az elsajátítható kompetenciák (például célszoftverek, jelölőnyelvek, transzkripciók protokollok használata) más területekre is konvertálhatók, így az egyén munkaerőpiaci esélyeit is javíthatják. És akár még a Stanley Fish által kifejtett igények is teljesülhetnek, hiszen a kifejlesztett digitális eljárások a kánon peremére szorult szövegek, kulturális emancipációs törekvések felfuttatására, kánonba emelésére is alkalmazhatók.

Mínél pontosabban felvázoljuk ennek a lehetőségnek a körvonalait, annál jobban hasonlít az Irodalomtudományi Intézet profiljának arra az elemére, amely az utóbbi évtized során egyre nagyobb súlyra tesz szert, és talán esélyt ad arra, hogy az Intézet – amely megalakulásától a rendszerváltásig a professzionizációs

folyamat legfőbb színtere volt, de a kritika-vita által fémjelzett fázisból teljesen kimaradt – a lehetőségekhez mérten visszavegye a kezdeményezést. Nyilvánvaló, hogy ma egy ilyen törekvés inkább a maradék életlehetőségek fenntartását célozza a diszciplína számára, mintsem valamiféle offenzívát a dominancia megragadásáért. Az utolsó évtized fejleményei szervesen összeépülnek a megelőző közel hatvan év tapasztalataival, köztük a más műhelyekkel folytatott együttműködések tanulságaival, az így egybeépült tudást pedig nem kell monopolizálni, mert a maga nemében eleve egyedülálló a magyar kultúrában. Az Intézet nem monopolizálta a digitális filológia egészét, de nélkülözhetetlen kompetenciákat épített ki, amelyek jelentős szellemi gravitációt gyakorolnak bárkire, aki magyar nyelvterületen a korszerű filológia területére lép. Saját kezdeményezésű vállalkozásaink mellett több olyan projekt fut jelenleg is, amelynek máshol van a központja, de erőteljesen épít az Intézetben kifejlesztett eszközökre, eljárásokra és képességekre. Hogy csak egyetlen példát említsek: Bónus Tibor jelenleg a *Termelési regény* kritikai kiadásán dolgozó csapatot vezeti.

Nem kerülhetjük meg az egész gondolatmenetben inherensen jelen lévő kérdést: hasznos-e az irodalomtudománynak a professzionalizáció. Valamilyen fokú intézményesülés és sztenderdizálódás bizonyára hasznos. Az első azért, mert megteremti az érdekvédelem (és így az autonómia) lehetőségét: létrehoz egy nyilvános ágenst, amely képes lobbizni az erőforrásokért és képes a társadalom számára közvetíteni az eredményeket. A második azért, mert segít a kontárok és fantasztaák kiszorításában és a világos kommunikációt lehetővé tevő szakmai fegyelem fenntartásában – enélkül nemhogy a *hivatás*, de a *szakma* címkére sem pályázhatnánk. Kellenek a normák, a normalizált eljárások, és ezek implementálásához bizonyos fokú hierarchizálódás is szükséges. De mégsem annyi, mint a teljesen professzionalizált hivatások esetében: ha elmennék addig, az már a szakma belső pluralizmusát károsítaná. Az orvosok, a jogászok és a többiek olyasmit szolgáltatnak, ami a Maslow-féle szükségletpiramis második (közvetlenül a fiziológiai szükségletek feletti) szintjeihez tartozik: egészségi, erkölcsi-anyagi biztonságot. A mi szolgáltatásunk felsőbb, tehát kevésbé létfontosságú, könnyebben nélkülözhető szintekre irányul, s a fő termékünket úgy nevezhetnénk meg, *inspiráció*. Ez az inspiráció kulturális mintázatok értelmezésére, a köztük fennálló viszonyok felfedezésére, a más kontextusban létrejött belátások magunkra alkalmazására és hasonlókra vonatkozik. Inspirációt akkor tudunk termelni, ha a

mi magunk inspiráltak vagyunk, és ehhez alapvetően szükséges a plurális közeg. Ha éppen arra dolgozunk ki egy eljárást, hogy a kulturális mintázatok helyreállítását, megőrzését, elérését, a kapcsolódó információk begyűjtését támogassuk, ott a szabványosítás jegyében indokolt a pluralitás korlátozása, de amikor az így feldolgozott szövegeket interpretáló munkába vesszük, akkor ismét a plurális közegre támaszkodunk. Az Intézet történeti értéke mindenekelőtt abban rejlik, hogy ennek a pluralitásnak az intézményes megtestesítőjévé és professzionális konfliktusok idején a megőrzőjévé vált. Nem feltétlenül tudatos programként, jellemzően inkább a struktúrájából, létmódjából következően, de ez így sem kis teljesítmény, és a jövőre nézve nem kis feladat.

Mindazonáltal el kell kerülnünk azt a csapdát, hogy a professzionalizációs konfliktusokat jónak vagy rossznak soroljuk be. Időnként megtörténnek, mint a társadalmi és a tudományos forradalmak, és megváltoztatják a körülményeket. Új dolgokra látunk rá, kimozdíthatóvá (és ezáltal esendővé) válhat olyasmi is, amit addig esszenciálisnak hittünk; a megismerés előbbre lép és újabb ismeretlenségek kerülnek a látóterébe. Az amerikai példában, amelyet módunkban áll elegendő távolságból szemlélni, némi antropológiai optimizmussal azt láthatuk, amint humanizmus, amely a megkérdőjelezhetetlen értékek nemes őrzőjeként tekintett magára, egyszer csak alkalmat kapott szembesülni a maga önteltségével és korlátaival, és más szinten fogalmazni újra önmagát. Walter Jackson Bate, a Harvard két Pulitzer-díj mellett a National Book Awarddal is elismert professzora, miután néhány vitapontban kiigazította Stanley Fisht, válasza záró szakaszában így ír: „Rövid bekezdésem a dekonstrukcióról bevallottan kísérleti jellegű és tisztességtelen módon elutasító volt. [...] Sietek viszont hozzátenni, hogy Culler új könyveinek alapos tanulmányozása segített megváltoztatni elgondolásomat, s arra ösztönzött, hogy kevesebb előítéllettel közeledjem ehhez a témához.”⁴² A magyarországi hivatásrendi vitákban ilyesmit nemigen hallunk. A gőg kioldódása alighanem minden közösségnek jót tesz, de erre nincs sok remény, amikor két rivális gőg ütközik össze. A professzionalizációs folyamat per-se nálunk is gazdag tanulságokkal szolgál, és ezek a tanulságok mind minket építenek. De azért sokkal jobban is mehetett volna ez az egész.

42 Walter Jackson BATE, *A Critical Inquiry szerkesztőjének*, (ford.) KÁLMÁN C. György, Helikon, 1992/2, 242.

SZAJBÉLY MIHÁLY

ÉRTELMISÉGI KONSTRUKCIÓK
KONRÁD GYÖRGY ÉS SZELÉNYI IVÁN
AZ ÉRTELMISÉG ÚTJA AZ OSZTÁLYHATALOMHOZ
CÍMŰ KÖNYVÉBEN

„A prófécia, hála Istennek, nem vált be,
de bőséges okunk van elgondolkodni rajta.”

Kis János¹

Az értelmiség fogalmának alakulástörténetében sajátos helyet foglal el Konrád György és Szelényi Iván 1974 nyarán írott könyve, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. A benne kifejtett koncepció paradoxona, hogy az értelmiségi szerzők félillegalitásban, a hatalom által fenyegetve hozták létre munkájukat, egy pillanat alatt a Gyorskocsi utcai börtönben találták magukat, ahonnan szabadulva Szelényi kényszerűen a kivándorlást (száműzetést), Konrád a második nyilvánosságot választotta. Személyes sorsuk azonban nem cáfolja a hatalom felé tartó értelmiségről létrehozott narratívájukat, abban ugyanis helyet találtak a marginalizálódást választó értelmiségieknek is. Könyvük először négy évvel később, 1978-ban jelent meg Bernben, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában. A kiadást Szelényi előszóval, Konrád levél formájú (eredendően a mű német fordítójának szóló) utószóval látta el; a munka keletkezésének ka-
landos körülményeiről és a következményekről mindkettlen beszámolnak.²

1 Kis János, *Egy prófécia útja a nyilvánossághoz: Konrád György – Szelényi Iván: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, Magyar Napló, 1990. január 5., 10.

2 KONRÁD György, SZELÉNYI Iván, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, Bern, Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem, 1978., 5–12., ill. 201–206. Első magyarországi kiadása (Bp., Gondolat, 1989) az elő- és utószót ugyancsak tartalmazza: 5–17, ill. 313–321.

Az értelmiség fogalmának alakulástörténete

Amikor értelmiségről beszélünk, úgy gondoljuk, értjük egymást. Pedig a szó jelentése időben sokat változott, mára pedig többjelentésűvé vált. Ami állandó, az viszonyfogalom volta. Az alapvető különbségtétel, mely mentén az értelmiséget kezdetől fogva elkülönítették, a *tanult/tanulatlan*, illetve ennek homológja, a *szellemi munka / fizikai munka*. A tanultak köre a kora középkortól kezdve, amikor az írástudás még a kolostorokra korlátozódott, fokozatosan szélesedett, majd a folyamat a modern társadalom kialakulásától, a 18-19. század fordulójától felgyorsult. Átalakult a tanultság fogalma is: az alfabetizáció egyre szélesebb körűvé válásával az írástudó már nem számított automatikusan tanult embernek: ez csak az alapot biztosította a tanulttá váláshoz.

Ami a magyar nyelvet illeti, az *értelmiség* szó sokáig nem a tanultak körét jelentette, hanem egyéni *értelmességet*, gondolkodni tudást, melynek szinonimájaként a *Hírnök* 1838. január 2-i száma az *észtehetség* szót használta.³ A *Századunk* 1838. január 9-i számában egy anonim szerző – Jean Charles Léonard de Sismondit idézve – így tette fel a kérdést: „a népnek mennyi része él kézi munkájából értelmisége rovására?”⁴ De még jó harminc évvel később is a „szülők értelmiségében” bízott az *Ifjúság Lapja* című képes folyóirat előfizetési felhívása.⁵ A Czuczor–Fogarasi szótár 1874-ben megjelent hatodik kötete a *világ* szó átvitt értelmének meghatározásakor ugyancsak *értelmi tehetség* jelentésben használta a szót: „Képes költői nyelven mondják személyekről, kik kitűnő értelmiség, vagy erényesség által másoknak vezérei, példaadói. *Krisztus az emberiség világa. Az apostolok a keresztény egyház világa.*”⁶

Ugyanakkor a fogalom metaforizálódása már a század közepétől megkezdődött, amikor a tanultak (szellemi munkát végzők) társadalmi csoportját kezdték érteni alatta, a fizikai munkát végző tanulatlanokkal szemben. A kétféle jelentés egy ideig párhuzamosan élt; a Czuczor–Fogarasi szótárban egymás mellett szerepel az *értelmiség* szó korábbi és újabb jelentése: „Őszves

3 E”: *Ausztria*, Hírnök, 1838. január 2., 2.

4 *A' népfelség' theoriája mostani státusainkban gyakorlatilag valósítható-e?*, Századunk, 1838. január 9., 18.

5 FEKETE József, *Előfizetési felhívás az „Ifjúság Lapja” havonta 3-szor megjelenő képes folyóíratra*, Budapesti Közlöny, 1870. január 1., 9.

6 *A magyar nyelv szótára*. Készítették CZUCZOR Gergely és FOGARASI JÁNOS, 1862–1874, VI., 1029.

értelem; értelmi erő; értelmes férfiak öszvege.”⁷ A század utolsó évtizedére aztán egyértelműen a metaforizálódott jelentés vált meghatározóvá. Amikor Jókai 1890. április 6-án Szegeden megnyitotta a nőegylet képképzőiskoláját, a korabeli tudósítás szerint ott volt „Szeged összes értelmisége”,⁸ Jékelfalussy József pedig *Értelmiségünk és a magyarság* címmel tartotta akadémiai székfoglalóját 1894. április 16-án.⁹

Mindeközben a tanultak körén belül további differenciálódás zajlott: kialakult az egyes területekhez kötődő *szakértelmiség*.¹⁰ A szakértelmiségi a maga területének profi ismerőjeként járul hozzá a társadalom működéséhez – ugyanakkor az *egész* működését mindig csak a maga beszükkült nézőpontjából érzékeli. A polihisztorok kora lejárt. Amikor Julien Benda (és Babits) az írástudók árulásáról beszélt,¹¹ valójában e folyamat végeredményére reagáltak: az írástudás, mely évszázadokon keresztül kevesek kiváltsága volt, a 19. század során, exkluzív jellegének elvesztésével párhuzamosan, alkalmazott tudásként beépült a társadalom működési mechanizmusába: egyrészt professzióvá (belletrisztika, újságírás), másrészt különböző professziók engedelmessé vált. Benda, az első világháború tanulságaival a háta mögött, elsősorban az írók politikai eszmék szolgálatába való szegődésével szemben emelte fel a szavát, s amikor ezt tette, *felelős értelmiségiként* nyilvánult meg.

Az értelmiség-kutatás nemzetközi szakirodalmát áttekintő Stephan Moebius szerint általánosan elfogadottnak tekinthető, hogy az értelmiség e típusát először a Dreyfus-affér sodra különítette el a 19. század végén.¹² Az írástudó, ha kitágítja a horizontját és nem válik árulóvá, akkor maga a felelős értelmiségi. Babits a *Szellem emberének* nevezi őt, „a Szellem pedig tudvalévőleg az általánosra néz; s ennél fogva mintegy felülkerekedik a tények és esetlegessé-

7 Uo, II., 539.

8 *Jókai Szegeden*, Vasárnapi Ujság, 1890. április 12., 245.

9 Közgazdasági Szemle, 1894., 501–526.

10 VÖRÖS Károly, *A modern értelmiség kezdetei Magyarországon*, Valóság, 1975/10, 1–20.; MAZSU János, *A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái*, Történelmi Szemle, 1980/2, 289–308.; UŐ, *A hazai értelmiség fejlődésének sajátosságai a 19. század második felében = Forradalom után – kiegészés előtt: A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*, szerk., bev. NÉMETH G. Béla, Bp., Gondolat, 1988, 234–250.

11 Julien BENDA, *Az írástudók árulása*. BABITS Mihály tanulmányával, RÓNAI Mihály András fordításában és bevezetőjével, Bp., Fekete Sas K., 1997.

12 Stephan MOEBIUS, *Intellektuellensoziologie – Skizze zu einer Methodologie*, Sozial.Geschichte Online, 2010, 41–42.

gek hálóján; a Szellem összekötő és törvényadó princípium; a Szellem embere *túllát* ösztönein; talán nem képes legyőzni őket, de képes kritizálni: azaz képes normákat alkotni, melyek függetlenek maguktól az ösztönöktől.¹³

Értelmiségi e legszűkebb jelentésben tehát az, aki hajlandó kitekinteni saját szakterületéről, képes felülemelkedni kora és környezete praktikus, de rövidtávú igazságain, saját közvetlen érdekein, és felemeli a hangját, ha bárhol bornírtságot, igazságtalanságot, hazugságot tapasztal. Pusztán attól még nem lesz valaki értelmiségi, ha az értelmét mozgatja, fogalmazott egy interjúban Jean-Paul Sartre.¹⁴ Ugyanerre jut Philipp Korom is: „Intellektuelle zeichnete traditionellerweise aus, durch ihren Mut zur Polarisierung und ihre tendenzielle Kritik öffentliche Dinge zur Sprache zu bringen.”¹⁵ Ha végig tekintünk azokon az ikonikus történéseken, amelyeket a Dreyfus mellett kiálló Zolától kezdve Julien Bendán át a kapitalista társadalom második világháborút követő aranykorának társadalmi igazságtalanságait konok következetességgel leleplező, a 68-as diákmozgalmakat támogató Sartre-ig¹⁶ (és még tovább, egészen napjainkig) mintaszerű értelmiségi kiállásokként tartunk számon, akkor azt tapasztaljuk, hogy a felelős értelmiségi fogalmához mindig az a távlatos nézőpont társul, melyet legnagyobb hatással Karl Mannheim írt körül a két világháború között, *a szabadon lebegő értelmiségi* („sozial freischwebende Intelligenz”) fogalmának megalkotásával.¹⁷ Az értelmiségtől felelős értelmiségi magatartást elváró gondolatmenetek azután aktualizálva, az éppen adott történeti események sodrában, azokra reflektálva, újra és újra megfogalmazódtak; legyen itt elegendő csupán Noam Chomsky, Pierre Bourdieu, vagy éppen Poszler György publikációira utalni.¹⁸

13 BENDA, *i. m.*, 37.

14 Jean-Paul SARTRE, *Der Intellektuelle und die Revolution*. Aus dem Französischen von Irma REBLITZ, Berlin, Hermann Luchterhand Verlag, 1971., 11.

15 Philipp KOROM, *Der Aufstieg der Expertenintellektuellen: Eine kritische Auseinandersetzung mit Bourdieus Soziologie der Intellektuellen*, SWS-Rundschau, 2012, 1., 73.

16 Irma REBLITZ, *Vorbemerkung = SARTRE, i. m.*, 6–7.

17 Karl MANNHEIM, *Ideologie und Utopie*, Bonn, Verlag von Friedrich Cohen, 1929, 121–134. Angolból készült, nem minden ponton identikus magyar fordítása: Az „értelmiség” szociológiai problémája, ford. BERÉNYI GÁBOR = *Korunk értelmisége: Értelmiségelméletek – értelmiségvizsgálatok*. Válogatta és bevezette HUSZÁR TIBOR, Bp., Gondolat, 1975., 109–118. Mannheim értelmiség-elméletéről a legújabb áttekintés: Oliver NEUN, *Zur Entwicklung von Karl Mannheims Soziologie der Intellektuellen = Karl MANNHEIM, Soziologie der Intellektuellen. Schriften zur Kulturosoziologie*. Hrsg. und mit einem Nachwort von Oliver NEUN, Berlin, Suhrkamp, 2022, 158–236.

18 Noam CHOMSKY, *Die Verantwortlichkeit der Intellektuellen*. Aus dem Amerikanischen von Anna KAMP, Frankfurt/M, Suhrkamp, 1971.; Pierre BOURDIEU, *Die Intellektuellen und die Macht*, hrsg. von Irene

Az értelmiség helye Niklas Luhmann társadalomelméletében

Nem véletlen, hogy a *szakértelmiségi / felelős értelmiségi* differenciája éppen a 19. század végére alakult ki. Létrejött a modern társadalom szerepkörök szerint elkülönült berendezkedésének a következménye, mely először az egyes alrendszerekhez rendelt szakértelmiséget hívta életre, majd második lépésként, éppen a differenciálódás ellenhatásaként, megteremtette az igényt az *egész* átlátására, s erre – paradox módon – újabb differenciával felelt, a *felelős értelmiségi* szerepkörök fölé emelkedni igyekvő szerepkörének a kialakításával.

Niklas Luhmann szerint a megnövekedett komplexitása miatt a 18. század végére hierarchikusan irányíthatatlanná vált társadalom működési problémáit a modern társadalom egymás környezetében létező, egymás rendszerén belül alkalmasint irritációkat indukáló, máskor egymással strukturális mozgókapcsolatra lépő, de működésüket tekintve mindig zárt, autopoéitikus társadalmi alrendszerek létrehozásával orvosolta.¹⁹ Közöttük nincsen alá- és fölrendeltség, létük a társadalom számára egyformán nélkülözhetetlen. A társadalom egészének működésére viszont egyiknek sincsen rálátása. Saját működésükre viszont igen, s azt folyamatosan optimalizálni igyekeznek. Ami azonban az egyik részrendszer számára optimalizálás, az irritációként értelmeződhet más részrendszerekben, melyek nyomán ők is optimalizálják működésüket. Az optimalizált működés viszont ismét csak irritációkhoz vezethet a környező rendszerekben, és ismételt optimalizációra készítheti azokat.

A modern társadalom működőképességét éppen ez a folyamatos optimalizációként leírható autopoietikus mozgás biztosítja: az *egészet* ugyan egyik részrendszer sem látja át, működőképességéhez azonban mindegyik hozzájárul. Ugyanakkor e *vak mozgás* láttán egyes, a társadalom rendszerének környezetében helyet foglaló pszichikai rendszerekben irritációk keletkezhetnek, melyek nyomán megerősödik a *látás* igénye.

DÖLLING. Aus dem Französischen von Jürgen BOLDER unter Mitarbeit von Ulrike NORDMANN und Margareta STEINRÜCKE, Hamburg, VSA-Verlag, 1991.; POSZLER György, *Az irodalmárok rémuralma a világitótorny heroizmusa: tétova tételek az értelmiség lehetőségeiről* = Uő, *Az elszabadult hajóágyú*, Bp., Magvető, 2011, 5–14.

19 A releváns Luhmann-hivatkozásokkal, részletesebben lásd: SZAJBÉLY Mihály, *Értelmiségi szerepkörök határán: A Magyar Könyvkereskedők Egyletének életre hívása 1878-ban = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolatháló, írőcsoportosulások*, 4., szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, Bp. – Nagyváradi, Reciti – Partium, 2021, 78–83.

Ők a felelős értelmiségiek.

Törekvésük olyan külső nézőpont elfoglalása, ahonnan az *egész* átlátható, s ahonnan kritika éppúgy megfogalmazható, mint korrekciós javaslat. A külső nézőpont elfoglalására való törekvés hajtóereje a *meggyőződés* és a *morál*. A felelős értelmiségi meg van győződve arról, hogy az általa elfoglalt nézőpontból látszik az, ami egyébként nem látható, s úgy érzi, nem maradhat néma, ha a társadalom működésében anomáliákat lát. A morál Luhmann értelmezésében mindig személyeket ítél meg, mégpedig nem tevékenységük (személyiségük) valamely elemét, hanem a személyiséget a maga egészében. A kód, melynek jegyében értékítéleteit meghozza, a *tisztelet/megvetés*.²⁰ Egy pszichikai rendszer által megfogalmazott morális értékítélet irányulhat más pszichikai rendszerekre, de irányulhat önmagára is: ha nem teszem meg, nem tudok tükörbe nézni, akkor sem, ha szakmai teljesítményem makulátlan.

A társadalom részrendszereinek normális működéséhez hozzátartozik a kockázatvállalás, a modern társadalom leírható rizikótársadalomként.²¹ A felelős értelmiségi a kockázatvállalás mögött rejlő veszélyekre hívja fel a figyelmet, akár annak a részrendszernek a vonatkozásában, amelyhez maga tartozik, akár a környező részrendszerek megfigyelése nyomán. Alapállása a tagadás, célja a módosítás, illetve az érvénytelenítés, melyek elérése érdekében – és itt a különbség a szakértelmiségi szakmai körökön belül zajló vitáihoz képest – a nyilvánossághoz fordul. Ám amit tesz és amit képvisel, az mindig ambivalens értékű a modern társadalom működése szempontjából, mely működési anomáliáit autopoietikus módon, irritációk és korrekciók (optimalizációk) útján orvosolja. A felelős értelmiségi tevékenysége egyfelől megzavarja e folyamatot, másfelől serkenti azt. Ez az újabb paradoxon azért alakulhat ki, mert az önjáró rendszerek fölé emelkedő irányító pozíciója csakúgy idegen az autopoietikus működés számára, mint a morál hajtóereje, miközben a morál indukálta értelmiségi kritikákat és javaslatokat az társadalom rendszerének autopoietizise képes irritációkká alakítva beépíteni saját működésébe.

20 *Paradigm lost: Über die ethische Reflexion der Moral: Rede von Niklas LUHMANN anlässlich der Verleihung des Hegel-Preises 1989*, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1990.

21 Niklas LUHMANN, *Information und Risiko als Beschreibungsformeln* = Uö, *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Zweiter Teilband, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1998, 1088–1096.

Hogyan lehetséges ez? Minden ember autopoietikusan működő pszichikai (illetve biológiai) rendszer. Mint ilyen, a társadalom rendszerének környezetében foglal helyet, míg a társadalom a pszichikai rendszerek között folyó kommunikációkból áll. A pszichikai rendszerek kommunikációit az határozza meg, ahogyan az őket körülvevő komplexitást redukálják. A redukció meghatározó eleme a képzettség és foglalkozás, mely társadalmi részrendszerhez rendel és kijelöli a releváns kommunikációk terét. Ugyanakkor minden ember – túl a professzióján – mikro-környezeteket alakít ki: családi és baráti kör, szervezetek, újabban közösségi médiás kapcsolatháló, stb. Mindez együtt automatikusan kijelöli az egyes pszichikai rendszerek komplexitásredukcióinak határát. Felelős értelmiségi az, aki tudatosan lép túl ezen a determináltságon: nem fogadja el az automatikus komplexitásredukciót, hanem annak határait másként meghúzva alternatívát kínál.

Alternatívát kínál, azaz kommunikál. Ám a kommunikáció automatikusan részét képezi a társadalomnak. Részét képezi és nem fölé emelkedik. A felelős értelmiségi ugyanúgy megfigyelő, mint bármely más pszichikai rendszer. Látszólag kívülálló pozíciója valójában rendszeren belüli: a felelős értelmiségi is szakértelmiségi. Kitüntetett szerepét annak köszönheti, hogy tudatosan törekszik olyan megfigyelői pozícióra, ahonnan saját részrendszerére és a környezeti részrendszerekre egyaránt rálát. Amit elérhet, az a másodrendbéli megfigyelő pozíciója, aki első rendbéli megfigyelések nyomán született kommunikációkat figyel meg, majd megfogalmazza a maga második rendbéli megfigyelése nyomán keletkezett mondanivalóját. E második rendbéli megfigyelői pozícióból megfogalmazott kommunikációk azonban sohasem válnak abszolút értékítéletekké. Lehetnek bármily szokatlanok, végül éppúgy betagozódnak a társadalomba, mint a megfigyelt kommunikációk.

Tény ugyanakkor, hogy a felelős értelmiségi távlatosabban lát a megfigyelt megfigyelőknél. Megszólalásai így a *tömeggel* szemben az *egyént*, az elégedettség szemben az elégedetlenséget, az automatikus igenléssel szemben az átgondolt tagadást, a megszokottal szemben az újat képviselik. Mindez a korábbi komplexitásredukciók újragondolását jelenti; ami addig figyelmen kívül (kontingen-ciában) maradt, az most beépül(het) a társadalomba. *Gesellschaftliche Struktur und semantische Tradition* című tanulmányában Luhmann – a szabadon lebegő értelmiségi mannheimi elméletével vitatkozva – leszögezi, hogy az értelmiség nem lehet képes társadalomtól független nézőpontot elfoglalni, ahonnan ma-

gát az *igazságot* pillanthatná meg; ezt már csak az is könnyen beláthatóvá teszi, hogy éppen értelmiségiek körében dúlnak az igazság felett a leghevesebb viták. Úgy látja azonban, hogy a tagadásnak, a távolságtartásnak, az absztrakciós képességnek és talán még a vitára való hajlamnak köszönhetően is az értelmiség más társadalmi csoportoknál inkább lehet képes arra, hogy formát adjon a kontingenciának, variációkat hozzon szóba, a részrendszereken belül nem látható, plauzibilisnek mutakozó alternatívákat kínáljon, alkalmi strukturális mozgókapsolatokat kezdeményezzen az alrendszerek között, s így kiemelt szerepet játsszon a társadalom evolúciójában.²²

Ám ahhoz, hogy erre képes legyen, az is szükséges, hogy figyeljenek a szavára.

A rá irányuló figyelmet, ismét csak paradox módon, annak köszönheti, hogy szakmai tevékenységét tekintve valamely részrendszerhez kötődik. Itt szerzi meg magának azt a reputációt, ami súlyt ad a szavának, és hallhatóvá teszi hangját a saját részrendszerén kívül.

Konrád György és Szelényi Iván értelmiség-koncepciója

Konrád és Szelényi könyvét nem könnyű elhelyezni az szakértelmiségi/felelős értelmiségi vázolt dichotómiájában. Mindketten szociológusok, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* szociológiai munka, mely a tudomány rendszerén belül fogant. Műfaját a szerzők mégis esszéként határozták meg. Szelényi úgy fogalmazott az előszóban, hogy a könyv „nem egy igazán megérlelt-tudományos mű, nem tartalmazza a szokásos hivatkozásokat az irodalomra, egyes fejezetei elnagyoltak, nyerek s nem támaszkodnak kellő mértékben a Kelet-Európával foglalkozó történeti és szociológiai kutatásokra.”²³ Mindezt a keletkezési körülményeket tette felelőssé. Az esszészerű fogalmazásmód persze akár szélesebb olvasókört is biztosíthatott volna számukra – erre azonban reményük sem lehetett. A könyv hazai megjelenése, mivel tudatosan kerülték a publikálást esetleg lehetővé tévő „ideológiai hangtompítókat,”²⁴ elképzelhetetlen volt. A hatalom-

22 Niklas LUHMANN, *Gesellschaftliche Struktur und semantische Tradition*, = Uő, *Gesellschaftsstruktur und Semantik: Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*, B. 1., Frankfurt/M, Suhrkamp, 1993, 60.

23 KONRÁD György, SZELÉNYI Iván, *Az értelmiség útja...*, Bp., Gondolat, 1989, 13.

24 *Uo.*, 5.

mal való kompromisszum felrúgásával – és az ezzel járó retorzió vállalásával – a független kívülálló pozícióját igyekeztek biztosítani maguknak. Erre ugyan a luhmanni értelemben szocialista viszonyok között sem lehetett módjuk, de azaz, hogy szakértelmiségi munkájukban a társadalom egy olyan önleírását hozták létre, amelyben „nincsenek tabuk, ideológiai szent tehenek,”²⁵ felelős értelmiségiként szólaltak meg.

Azt, hogy egy *szakmunka* létrehozásával a szerzők *felelős értelmiségi* pozíciót foglalhattak el, az őket körülvevő társadalom rendszere magyarázza, mely egyféle visszatérést jelentett a központilag irányított rendi társadalomhoz. A szerzőpáros megfogalmazása szerint a szocialista társadalom:

[...] sajátossága a hatalmi szférák, gazdaság és politika összefonódása, szemben az önszabályozó piaccal, amely a történelemben először elkülöníti egymástól a gazdaság és a politikai intézmények rendszerét. Ez az összefonódás ad bizonyos értelmet annak a felszínes hasonlatnak, amely a racionális redistribúció [tervgazdaság – Sz. M.] társadalmi-politikai intézményeit a prekapitalista intézményekkel rokonítva, „feudál-szocializmusról” beszél.²⁶

Nevezzük bár a hasonlatot felszínesnek, a történelmi hátraarc tény, a társadalom szerepkörök szerint elkülönült részrendszerei által szervezett működés felfüggesztése megtörtént. S e mára történelmi anomáliának bizonyult epizód helyezte irányító pozícióba a kiválasztott értelmiségiekből álló uralkodó rendet, és hozta el az értelmiség számára az osztályhatalom lehetőségét.

De milyen értelmiség-fogalommal dolgozik Konrád és Szelényi?

Az értelmiségi lét alapja szerintük is a tanultság, de értelmiséginek csak azt tekintik, aki valóban a megszerzett tudásából él: „Nem a tudás avat valakit értelmiségivé, hanem az, hogy státusza betöltéséhez nincsen más jogcíme, csak a tudása.”²⁷ A gyártulajdonos, rendelkezék bár egyetemi végzettséggel, nem értelmiségi. Látják azt is, hogy a modern piacgazdaságokban csakúgy, mint a szocialista

25 *Uo.*, 6.

26 *Uo.*, 69–70.

27 *Uo.*, 49.; vö. 52.

társadalmakban, az értelmiség szakértelmiséggé válik.²⁸ Szocialista viszonyok között megerősödő hatalmi aspirációinak az eszköze és hivatkozási alapja a tudás, bizonyos pozíciók betöltését maga köti a felsőfokú képzettséghez, hogy legitimálja saját hatalmi aspirációit.²⁹ De miért fogalmaznak úgy, hogy az értelmiség osztályhatalomra tör? Erre a kérdésre az az áttekintés válaszol, amelyet könyvük elején az értelmiség-elméletek alakulásáról adnak.

Kiindulópontjuk Antonio Gramsci, aki a marxi-lukácsi tudásszociológia nyomán azt az álláspontot vallotta, hogy „minden társadalmi osztálynak szüksége van a maga értelmiségére, amely ideológiáit alkotja, az értelmiségieknek társadalmi osztályt kell választaniuk, hogy annak organikus értelmiségét alkossák.”³⁰ Gramsci álláspontját Karl Mannheim módosította. Mint erről már volt szó, feltételezte egy osztályokon és ideológiákon felül létező objektív tudat létét, melynek megfogalmazására az ugyancsak osztályok és ideológiák felett szabadon lebegő értelmiségi hivatott. Ezt az álláspontot – Luhmannhoz hasonlóan – Konrád és Szelényi sem fogadják el, de más okból. Ami a polgári társadalmat illeti, úgy látják, jogos az a marxi feltételezés, hogy a társadalmi tudást osztályérdekek határozzák meg, így az értelmiség nem lebeghet szabadon, választania kell, valamely osztály értelmiségévé kell válnia. Igaz ez a szocialista társadalomra is, azzal a lényegi különbséggel, hogy itt az értelmiség maga tör osztályhatalomra.

A kulcskérdés mindkét esetben a többletermék feletti rendelkezés joga.

E jog legitimálása racionális érvek alapján történik, de míg a kapitalista társadalomban a rendelkezés hatalmát a *tőketulajdon* biztosítja, addig a szocialista társadalomban a *szaktudás*. Az e feladatkört ellátó „teleologikus redisztributor” tehát szükségképpen értelmiségi, aki „olyan strukturális pozíciót foglal el, amely körül társadalmi osztály szerveződhet.”³¹ Nem osztályok fölött lebeg tehát, hanem osztályt alkot, mégpedig a társadalom uralkodó osztályát – és ez markáns eltérést jelentett a hivatalos ideológiától, mely szerint a szocialista társadalomban a munkásság a hatalom birtokosa. Ezért kötöttek ki Konrádék a Gyorskocsi utcában, annak ellenére, hogy koncepciójuk nem a polgári társadalom restaurálását, hanem a szocialista társadalom reformját célozta.

28 *Uo.*, 44.

29 *Uo.*, 48.

30 *Uo.*, 20–21.

31 *Uo.*, 65.

A késő Kádár-kor hasított disznóbőr táskával és kopott farmernadrágban járó kismagyar értelmiségije persze korántsem érezte magát uralkodó pozícióban. Ennek oka a szerzők szerint az, hogy „a szűkebben vett központi újraelosztás funkcióit nem az értelmiség egésze végzi, hanem annak csupán egy szűkebb csoportja, az állami és pártbürokrácia.”³² Úgy vélték, a szocialista társadalom működőképességét csak az biztosíthatja, ha a Sztálin idején apparatcsikkokká vált értelmiségiek³³ helyét az uralkodó rendben a szakértelmiség rangos képviselői foglalják el – azaz a szakértelem kerül vezető pozícióba. S erre láttak esélyt. A sztálini diktatúrát követően az uralkodó rend egyre több engedményt tett az értelmiségi osztálynak, s ez a folyamat elvezethet „a megvalósult értelmiségi osztályhatalomhoz, amelyet egyúttal kifejlett szocializmusnak is nevezhetnénk.”³⁴ Kulcspozícióban a technokrata értelmiség van, melynek pragmatikus gondolkodása megkönnyíti az uralkodó rend számára az együttműködést. A fegyelmetlen, székesziszre és kritikára hajlamos humán értelmiségiek a technokraták körében sem örvendenek feltétlen rokonszenvnek, de a technokráciának, ha „meg akarja haladni a jelenlegi – számára egyelőre még hátrányos – hatalmi egyensúlyt,”³⁵ akkor szövetkeznie kell velük, mert csak ők „képesek megfogalmazni [...] az uralkodó rend elleni küzdelem ideológiáit, sőt, a technokrácia támogatását maguk mögött tudva, e küzdelem avangárdjává is lépnek elő.”³⁶

Így integrálja a szerzőpáros a felelős értelmiségi tevékenységet – s vele saját, marginalizálódást választó pozíciójukat – az osztályhatalmi törekvésekbe, melynek tétje a szocializmus harmadik korszakának, a működőképes szocialista társadalomnak a létrejötte. Hogy ez mikor következik be, azt a könyv záró sorai szerint „a szerzők szabatosan megállapíthatják majd abból, hogy ezt a kéziratot akkor, de csak akkor fogja elfogadni megjelentetésre valamelyik kelet-európai könyvkiadó.”³⁷ A történelem azonban megtréfálta őket: könyvük a szocializmusról szóló 19. századi utópiák kései örökösének bizonyult, megjelenését pedig nem a szocializmus harmadik korszakának beköszönte, hanem látványos bukása tette lehetővé Kelet-Európában.

32 *Uo.*, 181.

33 *Uo.*, 227.

34 *Uo.*, 232.

35 *Uo.*, 272.

36 *Uo.*, 289.

37 *Uo.*, 312.

Konrád György korai regényei

Konrád György és Szelényi Ivánnal közös könyve ugyancsak közösen végzett városszociológiai munkásságuk nyomán született, melynek évei alatt kirajzolódott előttük „az értelmiségnek számos lényeges vonatkozásban újszerű hatalmi helyzete.”³⁸ A várostervező mérnök hatalma, aki a szocializmus évtizedei alatt emberek lakókörülményeinek átalakítása felett döntött egyetlen tollvonással, s akinek e tevékenységére ma történelmi városrészekbe ékelt betonszörnyek, lerombolt városnegyedek helyén felhúzott lakótelepek emlékeztetnek. Ő a főhőse *A városalapító*³⁹ című regénynek.

Tervező voltam a korai szocializmus időszakában, polgárból értelmiségi lettem, rendpárti bürokrata és egy nyitott jövő ügynöke, jövőbe lendülő függvénygörbék mágusa és egy poros eszmébolt öngyűlölő zsisbárusa egy személyben. Apám magántervező volt, én állami tervező, ahhoz, hogy másokról döntsön, neki pénze volt, nekem hivatalom. Amiért irigyelnek, ami által polgártársaim idejével rendelkezhetem, amitől a gőg óráiban úgy képelem: vagyok, aki vagyok, javakból, hatalomból neki is, nekem is átlagon felül jutott.⁴⁰

Az idézett sorok illusztrációi lehetnének a Szelényivel közösen írott könyvnek: a tőke biztosította hatalmat átvette az értelmiségi pozíció biztosította hatalom. *A poros eszmébolt öngyűlölő zsisbárusa* félmondat azonban arra figyelmeztet, hogy a mérnököt nem tölti el boldogsággal a hatalom birtoklása. Nem boldogabb *A látogató*⁴¹ főhőse sem, aki gyámügyesként dönt emberi sorsokról. Mindketten kétségektől gyötört, kiábrándult értelmiségiek, a hatalomtól egy élet tapasztalatai undorították el őket, rossz közérzetük mögött elhibázott életük áll, mellyel kényszeresen igyekeznek számot vetni. *A városalapító* mérnökét idézem: „A háború leckéje számomra ennyi volt: növelni kell az állampolgár függetlenségét

38 *Uo.*, 26.

39 KONRÁD György, *A városalapító*, Bp., Magvető, 1977. [Cenzúrázott kiadás.]; Bp., Pesti Szalon, 1992.; Bp., Európa 2010. [Cenzúrázatlan kiadások.]

40 KONRÁD, *A városalapító*, Bp., Európa, 2010, 86.

41 KONRÁD György, *A látogató*, Bp., Magvető, 1969.

államától, és csökkenteni az államét az állampolgárétól. Később beláttam, hogy ez az igény: anarchia, és lemondtam róla. Ma ezt a belátást szégyellem.⁴²

Luhmann szerint a művészet rendszerének szerepköre, hogy olyan megfigyelő pozíciót biztosítson befogadójának, amilyenre a való életben nem tehet szert: kívülről vehet szemügyre egy lehetséges világot. A műalkotás megfigyelt világa alterál saját világával, s így felismerhetővé teszi az utóbbinak másként is lehetséges voltát.⁴³ De alterál más lehetséges világokkal is: így tehetik Konrád regényei láthatóvá azt, ami Szelényivel közös munkája lapjain kontingenciában maradt.

Úgy tűnik, az író világosabban látott, mint a szociológus.

Ez azonban nem biztosít regényei számára feltétlen esztétikai értéket. Ám annak körüljárása, hogy a művészet rendszerének *szép/csúf* kódja, azaz a rendszer saját nézőpontja felől szemügyre véve őket, hol jelölhetjük ki a helyüket a 20. századi magyar irodalom szövegkánonjában, nem ennek a tanulmánynak a feladata.

42 KONRÁD, *A városalapító*, Bp., Európa, 2010, 88.

43 Niklas LUHMANN, *A műalkotás és a művészet önreprodukciója*, ford. GERGÓ Vera = *Testes könyv I.*, szerk. Kiss Attila Attila, Kovács Sándor S.K., ODORICS Ferenc, Szeged, Ictus és JATE Irodalomelméleti Csoport, 1996, 117.

NÉMETH ZOLTÁN

KARRIER ÉS KÁNON

A szlovákiai magyar irodalom
a 20. és 21. századi irodalomtörténetekben

Bevezetés

A 20. századi magyar irodalomtörténetek (és tegyük hozzá, az általános iskolákban használt irodalomtankönyvek) legnagyobb része a magyar irodalom tárgyalásakor olyan modellt használ, amely a (magyarországi) magyar irodalom és a határon túli magyar irodalmak elkülönítéséből indul ki. Ez a felosztás azzal, hogy a magyarországi magyar irodalom terminus első jelzőjét folyamatosan elhagyja, nem használja, azt sugallja, hogy a magyarországi magyar irodalom „a” magyar irodalom, a határon túli magyar irodalom pedig valamiféle appendix, jelzője által is marginalizált jelenség.

A magyar irodalomtörténetekben használt felosztás azért is érdekes, mert a reneszánsz és barokk idején három részre szakadt ország irodalma kapcsán nem találkozhatunk a Habsburg birodalombeli magyar irodalom, a török birodalombeli magyar irodalom és az erdélyi magyar irodalom irodalomtörténeti elkülönítésével. És nem alakultak ki olyan elméletek sem, amelyek például a török birodalombeli magyar irodalom specifikumaival, sajátosságaival foglalkoznának.

Kánon és marginalitás

Az a tény, hogy a 20. században a magyar irodalom többközpontúvá, policentrikussá, sőt pluricentrikussá, több magyar nyelvváltozatot használó irodalommá vált, nem valamiféle természetes folyamat eredményeképpen, hanem egy erő-

* A szerző a tanulmány megírása idején a szlovákiai Kisebbségi Kulturális Alap ösztöndíjában részesült.

teljes politikai döntés nyomán jött létre. Romániában, Csehszlovákiában és Jugoszláviában egymástól és a magyarországitól is eltérő politikai körülmények között ment végbe az irodalmi élet újjászervezése. Hozzájárult ehhez az is, hogy a két világháború között akadályozták a kulturális és szellemi termékek cseréjét – ilyen például a magyarországi könyvek behozatalának megtiltása a két világháború közti Csehszlovákiába vagy magyarországi írók csehszlovákiai felolvasásainak megakadályozása stb.

Igaz tehát az, amit Szirák Péter állít, hogy az 1918 után „kialakuló, jórészt politikai-igazgatási kényszereken alapuló – s korántsem »egyértelmű« – magyar kulturális policentrizmus sajátsága éppen az, hogy szemben más többközpontú nyelvi kultúrával, lényegében egy egységes nemzeti identitás területi felosztása révén jött létre.”¹ Az új államhatárok révén olyan magyarok lakta területek kerültek egy államon belülre, amelyek kulturálisan, vallási, illetve a nyelvhasználat-nyelvjárás szempontjából sem alkottak egységet. Különösen igaz ez Csehszlovákiára, ahol a csallóközi, vagy Pozsony és Komárom közti magyarok mentalitása teljesen más volt, mint a dél-közép-szlovákiai gömöri palócoké, vagy a Felső-Tisza vidéki, Tokajtól északra élőké. Az utódállamokba került kisebbségi magyarok tehát egyfajta kényszerközösségbe kerültek.

Különösen érdekes ebből a szempontból a szlovákiai magyar irodalom helyzete. Gál Éva szerint „az első Csehszlovák Köztársaságban a felvidéki magyarságnak alig húsz év alatt három generációja jelentkezett három különböző kisebbségi ideológiával.”² Az első generáció, a világháborút megjártak és a náluk idősebbek, akikre a passzív ellenállás és a múltiratás volt jellemző. A második generáció az „újarcú magyarok” (Győry Dezső verseskötetének címéből), amely már „az új államban nőtt fel, jól beszélte a többségi nyelvet, a kisebbségi lét adott volt számára, nem kellett átélnie a többségi nemzetből kisebbségi nemzetiséggé válás traumáját.”³ Messianisztikus szereptudatuk szerint a kisebbségi lét etikai fölényt, plusz lehetőséget jelent, ahonnan hatni tudnak az anyaországi irodalmi folyamatokra, hidat képezni kultúrák között, képviselni az európaiságot, megváltani az európai kultúrát. Mint Győry Dezső írta, „A mi hazánk akkor is, sokszor később is – nem győzöm elég sokszor leírni! – nem a Horthy-Magyarország, hanem a ma-

1 SzIRÁK Péter, *Regionalitás a huszadik századi magyar irodalomban*, Literatura, 1999/4, 403.

2 GÁL Éva, *A szlovákiai magyar irodalom elméletei*, Irodalmi Magazin, 2020/2, 23.

3 *Uo.*, 23.

gyar irodalom volt.⁴ A harmadik korszakot Fábry Zoltán esszéíró „valóságirodalom”-programja hatotta át. Eszerint „az irodalomnak a valóságot kell ábrázolnia, akár az esztétika rovására”,⁵ és a kisebbségi irodalom feladata a kisebbséggé válás történetének és a „szlovenszkói identitás”-nak a megfogalmazása.

Vagy ahogy Csehy Zoltán kiválóan fogalmazza meg, „a magyarság egy részének belekényszerítése egy új történelmi szerepbe e koncepciók számára azonnal (pedig mennyire nem törvényszerű ez!) kulturális szeparációt is jelentett. A cseh-szlovákiai magyar irodalom mátrixa mint kitöltendő űr tátongott, s miközben a figyelem arra irányult, hogy hagyományt teremtsenek vagy a meglévő hagyományból szelektáljanak, a program szószólói megfedkeztek arról, hogy valójában nem teremtenek, hanem rombolnak, hiszen megfosztják a magyar irodalom egészének kulturális kiegyensúlyozottság-érzetétől mindazokat, akik kénytelenek voltak elfogadni az intézményesült elképzelést.”⁶ Bár Csehy megállapítása a szlovákiai magyar irodalomra vonatkozik, tökéletesen illik az erdélyi irodalmi fejleményekre is, különösen a legismertebb kisebbségi koncepcióra, az erdélyi transzilvanizmus ideológiájára.

A kisebbségi viszony azonban nem csak az utódállamok vonatkozásában releváns, nem csak a Magyarország határain túli magyar irodalmak kapcsolatában a román, szlovák, szerb, horvát stb. irodalmakhoz. Vincze Ferenc Orcsik Rolandra⁷ utalva hívja fel a figyelmet arra, hogy a Deleuze–Guattari szerzőpáros kisebbségi irodalom [littérature mineure]-konceptiója felől nézve, hogy a kisebbségi irodalom „nem egy kisebbségi nyelv irodalma, hanem olyan irodalom, amelyet a kisebbség a többség nyelvén ír”, „újrarendeződik a kisebbségi irodalom kérdése, és immár nem a szlovák–magyar, szerb–magyar vagy román–magyar a kérdés, hanem a magyar–magyar viszony. Mert az úgynevezett „határon túli” irodalmak, legyen az erdélyi, vajdasági, felvidéki vagy éppen kárpátaljai, minden esetben a magyar irodalommal szemben kisebbségiek.”⁸ Vincze Ferenc szerint „lényeges, hogy a viszony magyar–magyar kapcsolatot ír le, amelyben a magyar államha-

4 GYÖRY Dezső, *Az „újarcú magyarok” regénye*, Irodalmi Szemle, 1967/9, 806.

5 GÁL, *i. m.*, 23.

6 CSEHY Zoltán, *Nekünk nyolc? (Fiatal szlovákiai magyar költők – ötven év távlatából)*, Irodalmi Szemle, 2008/9, 102–103.

7 ORCSIK Roland, *Posztjugoszláv vagy jugószombi magyarok? Hozzászólás Pécsi Györgyi Honvagy egy hazáért című írásához*, Kortárs, 2019/1, 59.

8 VINCZE Ferenc, *Gyarmatok és gyarmatosítók, avagy az identitás (irodalmi?) színeváltozásai*, Kortárs, 2019/3, 53.

táron kívülre került magyar nyelvű művek egyik pillanatról a másikra a magyar irodalom határon belüli részéhez képest kisebbségi pozícióba kerültek.”⁹ Vagyis relevánssá válik az a kérdés, hogy milyen pozíciójuk van a határon túli magyar irodalmaknak és szerzőknek a magyar irodalom kontextusában, pontosabban az 1920 utáni irodalmi eseményeket tárgyaló magyar irodalomtörténetekben hogyan reprezentálódnak a romániai-erdélyi magyar, szlovákiai-felvidéki magyar, jugoszláviai-szerbiai-vajdasági-délvidéki stb. magyar irodalmak és szerzők.

Az alárendeltség, marginalitás pozíciói a kortárs magyar irodalmat is átszövik, s némely esetben vitákhoz, egyenjogúsítási küzdelmekhez vezetnek. Ennek a folyamatnak a – megkésetttségében is fontos – részeként értelmezhető a magyar irodalomban a SZÍN Szépirodók Társasága Női Érdekvédelmi Fórumának létrejötte, amelynek célja alapszabálya szerint „a nők érdekvédelmének, esélyegyenlőségének segítése a Szépirodók Társaságán belül, valamint a teljes irodalmi életben. A munkacsoport létrehozásának gondolata a Szépirodók Társasága demokratikus alapértékeiből nőtt ki, ezért ez a kezdeményezés is fontosnak tartja „nyilvánosan megjeleníteni és minden lehetséges fórumon képviselni mindazokat az érdekeket, véleményeket, állásfoglalásokat, melyeket az egyesület közgyűlése, munkacsoportjai vagy más, a közgyűlés által felhatalmazott szervei megfogalmaznak”.¹⁰

„A női szerzők esélyegyenlősége közös ügye a férfi és női szerzőknek, az irodalmi élet minden szereplőjének, az irodalmat támogatóknak és fogyasztóknak. A NÉM számít mindazon tagok és nem tagok együttműködésére, akik a kitűzött célokkal egyetértenek.”¹¹

A nők egyenjogúságának kérdése a magyar irodalomban olyan kérdések mentén artikulálódott, hogy milyen a nők aránya az egyes kortárs magyar irodalmi folyóiratok és kiadók szerkesztőségeiben, milyen arányban jutnak el második, harmadik stb. kötet kiadásáig a női szerzők, illetve – ami talán a legnagyobb vihart kavarta – hogy milyen arányban kapnak női szerzők díjakat és ösztöndíjakat. Ezekről a kérdésekről online konferenciát is szerveztek:

9 Uo., 53.

10 SZÍN Szépirodók Társasága Női Érdekvédelmi Fóruma, https://szepirokartsasaga.hu/Női_Érdekvédelmi_Munkacsoport

11 Uo.

A Szépirók Társasága és a SZÍN Női Érdekvédelmi Fórum 2021. március 26-i közös online konferenciájának fő kérdése volt, hogy a nők mérsékelt jelenléte a folyóiratokban és kritikákban összefügg-e azzal, hogy a női szerzők a mai napig sokkal kevesebb elismerésben részesülnek, mint férfi kollégáik, és csak elvétve kerülnek be a magyar irodalmi kánonba. Előadóink, felkért megszólalóink és a kerekasztal-beszélgetések résztvevői sok szempontból, az online világ, a külföldi média és az elit irodalmi körökön kívüli írásos kultúra felől is megvilágítják ezeket a kérdéseket. (...) A Szépirók Társasága és a SZÍN Női Érdekvédelmi Fórum 2021. március 26-i közös online konferenciájának fő kérdése volt, hogy a nők mérsékelt jelenléte a folyóiratokban és kritikákban összefügg-e azzal, hogy a női szerzők a mai napig sokkal kevesebb elismerésben részesülnek, mint férfi kollégáik, és csak elvétve kerülnek be a magyar irodalmi kánonba.¹²

Ezek a kérdések a kortárs határon túli vagy kisebbségi magyar irodalmak kapcsán is felvetődnek. Már maguk a terminusok is árulkodóak abban a tekintetben, hogy a környező országok irodalma afféle appendixként jelenik meg e fogalmak jelentéstartományára által, a centrumon kívül eső, marginális területként. A határ és az elválasztottság terminusainak figyelembevétele kapcsán két lehetséges stratégia rajzolódik ki az elbizonytalanítás és kétségbe vonás stratégiája felől:

1. A határ és elválasztottság törlése, áthúzása, felülírása olyan diskurzív elemek által, amelyek megkerülik vagy kétségbe vonják az elválasztottságban reprezentálódó problematikát.
2. A határ és elválasztottság fogalmainak folyamatos vizsgálata, a két oldal viszonyainak, reprezentációjának, hierarchikus kapcsolatainak értelmezése és újraértelmezése.

Az első stratégia inkább kisebbségi perspektívát közvetíti, a vágyott hierarchia-mentesség illúzióját. Azt nem állítom, hogy *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* című egykori tanulmányom ennek az illúzióknak a jegyében fogant, azonban az esztétika univerzalizálására tett utalás¹³ a vágy illúzióját közvetíti. Fő-

12 HIDAS Judit, *Női szerzők reprezentációja az irodalmi folyóiratokban – Női írók a folyóiratokban 2.*, https://www.youtube.com/watch?v=158fa_J2A6A

13 „Az első mondat, amelynek ebben a témában mindenképpen el kell hangoznia, valahogyan így szólna: Az esztétikának nincs szüksége a szlovákiai magyar irodalomra. A második mondatnak, amely ezt az első követné, pedig így kellene válaszolnia: Az identitásnak talán igen.” NÉMETH Zoltán, *Szlovákiai magyar*

ként azért, mert az ilyen típusú kijelentéseknek nem a perifériából, a marginalitásból, hanem a centrumból kellene elhangozniuk ahhoz, hogy esztétikai és poétikai potenciállal rendelkezessenek.

Ez a tanulmány egy másik stratégiát működtet: a centrum teljesítményei felől nézi meg azt, hogy a „magyar irodalom” milyen reprezentációs lehetőségeket kínál a „határon túli” vagy „kisebbségi” magyar irodalmaknak, ezen belül is a szlovákiai magyar irodalomra koncentrálna. Kutatásaim középpontjába pedig az irodalomtörténet műfaját helyeztem, mint olyan szövegtípust, amelynek a kánonhoz nagyon közeli viszonya van. Kérdésem ennek kapcsán az, hogy vajon mit mutatnak meg a 20. és 21. századi magyar irodalomtörténetek a szlovákiai magyar irodalomból, és amit megmutatnak, azt hogyan teszik. Hasonló ez a kérdés a feminista irodalomtudósok kérdésfelvetéséhez, akik időről időre rákérdeznek arra, hogy vajon a női irodalomnak és a női íróknak milyen helyet biztosítanak az egyes irodalomtörténetek, és hogy milyen pozícióba helyezik ezek az irodalomtörténetek a női szerzőket. A feminizmus kérdésfelvetései egyébként is kísértetiesen hasonlítanak a szlovákiai magyar irodalom belső és külső vitáira: Okoztak-e a nő biológiai különbségei irodalmi különbségeket? Volt-e egy megkülönböztető jellegű ősi, eredeti női psziché? Ha igen, létrehozott-e egy különálló feminin költészetet? Volt-e női nyelv – vagy egy speciális stílus – mely mássá tette a női írást? Mi tesz egy irodalmi művet felsőbbrendűvé? Alacsonyabb rendűvé? Értékessé? Értéktelenné? Milyen alapokra támaszkodva rekesztettek ki annyi írónőt a kánonból, hagytak ki a tankönyvekből? Mikor a nők végül megkésve belekerültek a kánonba, azért történt-e, mert „reprezentatív” nők voltak, vagy mert nagyszerű írók?

Mint látható, ezek a kérdések a szlovákiai magyar irodalom kapcsán is felvetődnek: Van-e szlovákiai magyar irodalom? Van-e szlovákiai magyar identitás, tapasztalat, amely megjelenik az irodalmi szövegekben? A szlovákiai magyar irodalom más-e, mint a magyarországi? A kisebbségi irodalom más-e, mint a nem-kisebbségi? Van-e a szlovákiai magyar irodalomnak speciális stílusa? Mi a szlovákiai magyar irodalom? Kik tartoznak a szlovákiai magyar irodalomba?

A feminista kutatások általában azt sugallták, hogy a hagyományos esztétikai standardok alapos javításra szorulnak, a feminista kritika pedig több irányból

irodalom: létezik-e vagy sem? Néhány fésületlen gondolat egy fogalom lehetőségeiről = Uő, *A bevégezhetetlen feladat*, Dunaszerdahely, NAP, 2005, 5.

támadta a standard irodalmi szövegek férfihamisította kánonját. Ez a tanulmány azonban ebben a tekintetben alapvetően különbözik a feminista elméletek kérdésfelvetéseitől, mert nem a kritika és a számonkérés, hanem sokkal inkább a megértés és a kíváncsiság retorikai alakzatait próbálja érvényesíteni. Ha tágabb témánkról, a szlovákiai magyar irodalom reprezentációjáról a 20. és 21. században akarunk érvényes kijelentéseket tenni, akkor mindenekelőtt az egyes irodalomtörténetek értelmezői nyelvének retorikai vizsgálatára szükséges koncentrálnunk.

A szlovákiai magyar irodalom reprezentációja magyar irodalomtörténetekben

A 2000 utáni időszakból két „írói irodalomtörténetet” ismerünk, Grendel Lajos *A modern magyar irodalom története. Magyar líra és epika a 20. században* (2010)¹⁴ című kötetét, valamint Háy János *Kik vagytok ti? Kötelező magyar irodalom – Újraélesztő könyv* (2019)¹⁵ című művét.

Grendellel ellentétben Háy János számára voltaképpen nem létezik határon túli magyar irodalom. Egyrészt a kontextuális tabló felvázolása szinte eleve lehetetlen a választott módszer miatt, hiszen a *Kötelező magyar irodalom* portrékból, jelentős szerzőknek szentelt esszékből áll össze. Másrészt a magyar irodalom jelentős szerzői közé egyetlen nem magyarországi író sem került be. (A magyar irodalomtörténetekben egyébként sem szlovákiai magyar szerzőként szereplő Márairól például csak az Örkeny-fejezetben esik szó, ironikusan és kritikai éllel – „a Naplók kivételével az életmű egyetlen része sem tud már gyúanyagot adni a mai alkotóknak”,¹⁶ illetve „A dagályos, sokszor semmit mondó (vagy pont a semmit nem mondó) mondatok elkápráztatják a rajongókat.”¹⁷

Pomogáts Béla *Az újabb magyar irodalom 1945–1981* (1982)¹⁸ című irodalomtörténetében viszont kiemelt módon kezeli a határon túli magyar irodalmakat – viszont a választott módszernek köszönhetően ez azzal is jár, hogy a ma-

14 GRENDEL Lajos, *A modern magyar irodalom története. Magyar líra és epika a 20. században*, Pozsony, Kaligram, 2010.

15 HÁY János, *Kik vagytok ti? Kötelező magyar irodalom – Újraélesztő könyv*, Bp., Európa, 2019.

16 *Uo.*, 548–549.

17 *Uo.*, 549.

18 POMOGÁTS Béla, *Az újabb magyar irodalom 1945–1981*, Bp., Gondolat, 1982.

gyarországi magyar irodalmat teljesen szeparálja a nem-magyarországi magyar irodalmaktól. Ráadásul a szeparálás aktusának mennyiségi mutatói is jelentések: míg az előzőt 550 oldalon keresztül tárgyalja, addig 60 oldalon öt fejezetet kap a *Határonkon túli magyar irodalom*, amely a *Kitekintés* alcímet viseli, benne a romániai, csehszlovákiai, jugoszláviai, kárpát-ukrajnai és nyugati magyar irodalommal.

Ami meglepő, hogy az 1945 utáni magyar irodalom teljesen történetileg jelentős évszámok mentén artikulálódik: 1945–1948, 1948–1956, 1957–1968, 1969–1981, amely nem az irodalom önazonosságának, poétikai autonómiájának elvéről árulkodik. Még érdekesebb, hogy ezt a felosztást a szlovákiai magyar irodalomra is alkalmazza a szerző:

Az első időszakasz (1949–1958) az irodalmi élet fokozatos újraindulásának évtizede, a második (1958–1968) a valóságos irodalmi igények megjelenésének és a nemzetiségi feladatok megfogalmazásának időszaka volt, végül a harmadik szakaszban (1968 után) épült ki a nemzetiségi irodalmi élet jelenleg is működő intézményrendszere...¹⁹

Mint látható, ezeknek az óvatos és semmitmondó meghatározásoknak a tárgya mintha nem is a szépirodalom lenne, hanem valamiféle tudósítás tervezőirodában meghozott döntésekről.

A csehszlovákiai magyar irodalom című fejezet a Sóska²⁰ vonatkozó fejezete újraírásának tűnik. Minden bizonnyal bátorság kellett ahhoz, hogy olyan mondat leíródjon, miszerint Fábry Zoltán 1946-ban íródott, *A vádlott megszólal* című vitairata „csak 1968-ban kerülhetett a nyilvánosság elé”,²¹ azonban az irodalomtörténet alapvetően a szocialista realista panelek és a pozitivisták adathalmaz lehetőségeiből építkezik. A szlovákiai magyar irodalom is tulajdonképpen névsorolvasás eredményeként áll elénk, amelyből nem derülnek ki valódi értékviszonyok, az értelmezést pedig a téma leírása helyettesíti.

19 *Uo.*, 579.

20 *A magyar irodalom története 1945–1975*, szerk. BÉLÁDI Miklós, BODNÁR György, SÓTÉR István, SZABOLCSI Miklós, I–IV. kötet, Bp., Akadémiai Kiadó, 1981–1990.

21 *Uo.*, 577.

A *Kárpát-medencei magyar irodalom 1920-tól az ezredfordulóig* (2017) című „Irodalomtörténeti kézikönyv” előszavában a kötet szerkesztője, Takaró Mihály azt írja, hogy:

Új szemléletű, hiánypótló munkát tart kezében az olvasó. Az 1990-es rendszerváltozás után ugyanis 27 évvel sem született eddig olyan irodalomtörténet, amely elfogulatlanul, értékelvi alapon igyekezne bemutatni a 20. századi magyar irodalmat az olvasóknak. Valamint olyan sem, amely az országhatárokkal szétszabdalt, nyelviileg, kulturálisán azonban egybetartozó Kárpát-medencei magyar irodalmat természetes egységnek felfogva a maga teljességében mutatná be.

1920 óta a magyarországi irodalom nem egyenlő a magyar irodalommal. Az elszakított nemzettestek különböző utódállamokba kerülve a közös alapproblémán – kisebbségi lét – felül más és más léthelyzetben találták magukat, ezért speciális válaszokat kellett adniuk. Így vált kényszerűségből önállóvá az erdélyi irodalom, és ezért indult el az önállóvá válás útján a délvidéki, a felvidéki, a kárpátaljai magyar irodalom is.

Közel száz éve már, hogy nem tanítunk egyetemes magyar irodalmat...
(...)

Az elszakított országrészek magyar írói, költői a szocializmus végéig teljes egészében, az utóbbi nagyjából negyedszázadban csak részben, de ismeretlenek maradtak egymás és a nemzet számára. (...)

Kezdetben az internacionalizmus, később a kozmopolitizmus jegyében épp azokról feledkeztünk meg, akik szülőföldjükön maradván az ott élő magyar nemzettest lét- és sorsproblémáiról írtak.²²

Sajnos a szerkesztő megállapításai egész egyszerűen minden alapot nélkülöznek, más szóval nem igazak. A nem magyarországi magyar nyelvű irodalmak ilyen vagy olyan mértékben, de legtöbbször megjelennek a Magyarországon kiadott irodalomtörténetekben. Az sem igaz, hogy újdonság lenne a kizárólag nem magyarországi irodalmakra koncentrált perspektíva. Példaként a Görömbei András szerkesztésében 2000-ben megjelent *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvé-*

22 TAKARÓ Mihály, *Előszó* = Uő (szerk.), *Kárpát-medencei magyar irodalom 1920-tól az ezredfordulóig*, h. n., Méry Ratio, 2017, 9.

gen című kötetet említhetjük, amely átfogó, portrészzerű és értelmező fejezeteket, tanulmányokat is tartalmaz. Mint a kötet fülszövegében a szerkesztő, Görömbei András írja: „Amikor az egyes kisebbségi magyar irodalmakat külön-külön tárgyaljuk, nem az egésztől akarjuk elválasztani azokat, hanem a rész vizsgálatával éppen az egészet akarjuk összetettebben láttatni.”²³

Még a felvállalt ideologizáció sem jelent újat a Takaró Mihály által szerkesztett kötetben, hiszen ezáltal a szocialista realizmus ideológiai paneljeit az irodalomra applikáló irodalomtörténetekhez kapcsolódik, csak egy másfajta politikai ideológia markáns megjelenítésével. Az előszóban idézett Horváth János-mondat az irodalom történetietlen, a temporalitással számot nem vető állapotát állítja be követendő példának. Eszerint „Mert hisz a mi kérdésünk csak az lehet, mikor, mit tartottak irodalomnak, és *nem az*, hogy mi mit tartunk annak.”²⁴ Ez a felfogás gyökeresen szembemegy mindazzal, ami az utóbbi fél évszázad irodalomelméleti diskurzusában alapvető felismerésnek számít: hogy az irodalmat mindig csak a jelen felől van értelme és tudjuk egyáltalán újraolvasni, hiszen a jelenben élünk, hogy az olvasás horizontösszeolvadás, a múlt és a jelen horizontjainak egyszerre történő elsajátítási folyamata és színre vitele, és hogy egyetlen generáció számára sem megspórolható feladat a irodalom újraolvasása, újragondolása, új, saját kánon létrehozása. Ha nem így lenne, akkor az irodalom egyfajta örökkévalóságig rögzített pillanatfelvételek sorozatából állna, és egyetlen értelmezői feladat a rekonstrukció lenne. És ha így lenne, ha a Horváth János-féle elvet konzekvensen kezdené alkalmazni, akkor paradox módon Takaró Mihály irodalomtörténetének szerzői sem találhatnának, fedezhetnének elfeledett (konzervatív, katolikus) költőket a saját korukból, a kommunizmus idejéből – hiszen annak a kornak a számára nem voltak jelentősek. Ami egyedüli újdonság, hogy Takaró Mihály és csapata képes volt olyan irodalomtörténetet írni, amelyben a „Magyarországi magyar irodalom 1920 és 1945 között” című fejezetéből, melynek írói Takaró Mihály és Liktör Katalin, csak Herczeg Ferenc, Tormay Cécile, Zilahy Lajos, Szabó Dezső és Sinka István kap külön fejezetet – és nem szerepel benne József Attila, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály, Szabó

23 Görömbei András, *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégén*, Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, 2000.

24 TAKARÓ, *i. m.*, 9.

Lőrinc... Ilyen irodalomtörténetet eddig valóban nem ismert a magyar irodalomtörténet-írás.

Témánk szempontjából is fontos, hogy ez az önmagát úttörő jelentőségűnek tartó irodalomtörténet milyen szerepet szán a szlovákiai, felvidéki magyar irodalomnak. A kb. 400 oldalas irodalomtörténeti részből (szűk újabb 400 oldal a szöveggyűjtemény) 7 oldal foglalkozik a két világháború közti szlovákiai magyar irodalommal – az erdélyivel 80 oldal, a kárpátaljaival 13 oldal, a délvidékivel 10 oldal. Az 1945 és 1990 közti időszakot tárgyaló részekben az arány: a „csehszlovákiai (felvidéki) magyar irodalom” 4 oldal – a romániai, erdélyi magyar irodalom 36 oldal, a kárpátaljai magyar irodalom 14 oldal, a délvidéki magyar irodalom 15 oldal. Az 1990 utáni időszakban az arány: a felvidéki magyar irodalom 1 oldal – a romániai magyar irodalom 6 oldal, a kárpátaljai magyar irodalom 21 oldal, a délvidéki magyar irodalom 10 oldal, a horvátországi magyar irodalom 5 oldal.

Ezt az aránytalanságot még két adalék erősíti:

1. Míg az összes nem-magyarországi irodalomról szóló rész közöl szerzői portrékat, addig a szlovákiai magyar irodalmi fejezetek egyetlen portrét sem tartalmaznak. Nem kap portrét tehát Fábry Zoltán, Győry Dezső, Forbáth Imre, Tózsér Árpád, Duba Gyula, Grendel Lajos és Hizsnai Zoltán sem.
2. Az összes nem-magyarországi irodalomról szóló fejezetnél feltüntették a fejezet szerzőjét, kivéve a szlovákiai magyar irodalomról szóló fejezeteknél. Ott lapalji jegyzetben szerepelnek a következők: „Jelen fejezet alapvetően Fónod Zoltán monográfiájának második, bővített kiadásának gondolatmenetét követi (lásd Fónod: *Üzenet*), támaszkodva Bárczi Zsófia tanulmányára (Bárczi: *A szlovákiai magyar irodalom fejlődéstörténete...*) is.”²⁵
 „A fejezet Görömbei András *Kisebbségi magyar irodalmak* című irodalomtörténeti munkája 2001-es kiadásának csehszlovákiai magyar irodalmat tárgyaló részén alapszik.”²⁶ „Jelen fejezet Bertha Zoltán tanulmányának gondolatmenetét követi: Bertha Zoltán: *Határon túli magyar irodalmak az ezredvégen* = Uő.: *Sorsbeszéd*, 218–225, különösen 221–222.”²⁷

25 TAKARÓ (szerk.), *i. m.*, 161.

26 *Uo.*, 297.

27 *Uo.*, 354.

Mint látható, az „újszerű” irodalomtörténet szlovákiai magyar fejezetei pusztán a kompilációk, tartalmi összefoglalói régebben, sőt esetenként akár másfél évtizeddel korábban megírt tanulmányoknak. Hasonló aránytalanságok találhatók a szöveggyűjteményben is, ahol a szlovákiai magyar irodalom egészét hét szerző képviseli – Mécs László, Vozári Dezső, Berkó Sándor, Ozsvald Árpád, Zs. Nagy Lajos, Tözsér Árpád, Gál Sándor.²⁸

Grendel Lajos *A modern magyar irodalom története. Magyar líra és epika a 20. században* (2010) című irodalomtörténetének a nézőpontja azért is érdekes, mert „határon túli” szerzőről van szó. A nem-magyarországi magyar irodalmak státuszának kérdéseivel főként a *Bevezetésben* foglalkozik:

Tudjuk azt is, hogy a magyar irodalom 1919 óta nem pusztán a magyarországi irodalmat jelenti. A trianoni békeszerződés következtében nagyszámú magyar ajkú lakosság került az új országhatárokon kívülre, ahol hamar megszervezte irodalmi és művészeti társaságait, szövetségeit, lap-, folyóirat- és kiadói hálózatát, nemegyszer mostoha körülmények és feltételek között. (Cseh)szlovákiai, romániai és jugoszláviai magyar irodalomról beszélni lehetséges és részben indokolt is, de csak mint olyan sajátos entitásokról, amelyek az egyetemes magyar irodalom részei, s amelyet minden tudományos leírásnál találóbban fejez ki Illyés Gyula metaforikus ötágú sípja. E dolgozat írója számára evidencia, hogy minden magyar nyelven írott belletrisztikus szöveg az egyetemes és oszthatatlan magyar irodalom része. A nyelv, melyen valamely vers, prózai vagy drámai szöveg íródott, meghatározó jelentőségű a tekintetben, hogy mely nemzeti közösség irodalmában van a helye. Az irodalmi mű nyersanyaga, vagy ha úgy tetszik, a létmódja, a nyelv. Földrajzi, származási, etnikai szempontok ehhez képest mind másodlagos jelentőségűek. Ez viszont egyben azt is jelenti, hogy az úgynevezett határon túli magyar irodalmak nem vizsgálhatók csak önmagukban, hanem mindig az egész magyar irodalom függvényrendszerében. Csak így kerülhetők el az egyoldalú minősítések, regionálisan értékes és fontos művek indokolatlan esztétikai túlbecsülése. Mert távolról sem biztos, hogy a regionális

28 Uo., 791.

kontextusban kiemelkedőnek tekintett műveknek ugyanilyen megbecsülés jut ki az egész magyar irodalom kontextusában. Regionális értékek túlbecsülése, álljon bár mögötte a legnemesebb nemzetvédő szándék, ugyanolyan értékzavarokat okozhat, mint a kommunista rendszer idején, különösen annak első felében, a határon túli magyar irodalmak iránt hivatalosan is megkövetelt közöny vagy hallgatás. Ez a dolgozat a határon túli magyar irodalmak (mint külön entitások) áttekintésére nem vállalkozott. A rendszerváltás óta semmi akadályja nincs annak, hogy egész magyar irodalomban gondolkozzunk, hogy a magyar irodalmat politikai határokon átívelő egyetlen nagy entitásnak tekintsük, amelyben állampolgárságától vagy lakhelyétől függetlenül mindenkinek egyformán jut hely, aki szépirodalmat magyar nyelven ír. Van, akinek előkelőbb hely jut benne, van, akinek kevésbé. A könyvemben említett vagy részletesebben tárgyalt határon túli szerzők helye a 20. századi magyar irodalom legjobbjai között magától értetődő és megkérdőjelezhetetlen. Megkérdőjelezhetők esetleg a válogatásom szempontjai lehetnek.²⁹

A kissé hosszabb idézetből látható, hogy Grendel számára a nem magyarországi irodalom folyamatos jelenlét, és irodalomtörténetében végig szem előtt tartja a határon túli irodalom alkotóit. Összetett és átgondolt az a hely, amit ennek kapcsán elfoglal: bizonyos szerzők esetében hangsúlyozza, más esetekben nem említi a határon túliság tényét. Tózsér Árpád kapcsán például nem az hangzik el, hogy szlovákiai magyar költő, hanem hogy „közép-európai”, és poétikája kapcsán többek között Orbán Ottó, Vladimír Holan, Zbigniew Herbert, Kálnoky László nevét említi, nem szlovákiai magyar poétikai hagyományt konstruál. Duba Gyula, Dobos László, Sütő András és Bálint Tibor regényeit említve viszont a „Trianont követően az utódállamokba került magyar közösségek írói”-ról³⁰ ír, s „a magyar irodalom szlovákiai és romániai ágában”³¹ helyezi el prózájukat. Grendel irodalomtörténete emellett egy olyan felismerést is közvetít, amelyre az eddigiek nem mutattak példát. Kötetében a szlovákiai magyar irodalom szerzői felülreprezentáltak, olyan

29 GRENDEL, *i. m.*, 14–15.

30 *Uo.*, 400.

31 *Uo.*, 402.

szlovákiai magyar szerzőket is fontosnak tart említeni és értelmezni (Duba Gyula, Dobos László, Zs. Nagy Lajos, Cselényi László), akik más irodalomtörténetekből általában hiányoznak. Mindez két következtetést enged meg:

1. Az irodalomtörténész helye, pozíciója alapvető jelentőségű, a földrajzi tényezők akár hermeneutikai következményekkel is bírnak. Ahogy a feminista irodalomkritika számára alapvető jellegű felismerés volt, hogy a hagyományos irodalomtörténetekből azért (is) hiányoznak a női szerzők, mert az irodalomtörténészek férfiak, s férfiperspektívából közelednek az irodalomhoz, úgy számunkra is érdekes felismerés, hogy a magyar irodalomtörténetek szerzői, szerkesztői, összeállítói általában magyarországi irodalomtörténészek, akiknek a magyarországi perspektívája eltér a nem magyarországi magyar irodalomtörténészekétől.
2. Mindez felveti a centrum–periféria kérdését is. Grendel Lajos irodalomtörténete a perifériából jött és kényszerített ki helyet magának a kortárs magyar irodalomtörténetek között. Ennek természetes következménye az is, hogy irodalomtörténetébe több szerző érkezik a perifériáról.
3. Az irodalomtörténész szocializációjának a közege, az ismert, kevésbé ismert és ismeretlen irodalmak, szerzők és szövegek mintázata folyamatosan kísért az értelmezői szövegben, szubjektív beíródásként, még egy olyan kanonikus műfajban is, mint az irodalomtörténet.

A szlovákiai magyar irodalom reprezentációja szlovák irodalomtörténetekben

Azért van értelme szlovák irodalomtörténeteket is vizsgálni a szlovákiai magyar irodalom kontextusában, mert a szlovákiai magyar irodalom az európai és a világirodalom terében kontextuálisan legközvetlenebbül a magyar és a szlovák irodalom kapcsolatrendszerében foglal helyet. Amíg viszont a magyar irodalomtörténetek esetében az vetődik fel kérdésként 1918/1920 után, hogy hogyan viszonyulnak a nem-magyarországi magyar irodalmakhoz, addig a szlovák irodalomtörténetek esetében a kérdés úgy vetődik fel, hogy ezek az irodalomtörténetek Szlovákiának mint államalakulatnak a nem szlovák irodalmához hogyan viszonyulnak.

A Zdenko Kasáč – Albín Bagin szerzőpáros *Dejiny slovenskej literatúry 3. Najnovšia slovenská literatúra (1918–1945)* (1986) irodalomtörténete a szlovákiai magyar irodalom szempontjából üres hely, hiszen benne csak a szlovák nyelvű irodalom kap helyet.³² Stanislav Šmatlák *Dejiny slovenskej literatúry od stredoveku po súčasnosť* (1988) című irodalomtörténete az előzőhöz hasonlóan szintén egyetlen mondatot sem szán a Szlovákiában íródó magyar nyelvű irodalomnak, vagyis a korban elterjedt homogén irodalomfelfogást közvetít.³³ Bizonyos perspektívából ez az eljárás a szlovák és a magyar irodalomnak egy olyan helyzetét is közvetíti, amely két izolált nemzeti irodalom képét vetíti elénk, amelyek kölcsönös izolációja nem hoz létre interkulturális kommunikációt. Témánk szempontjából viszont érdekes megemlíteni, hogy a szlovák irodalomtörténész könyvében szerepel egy *Nové historické predpoklady česko-slovenského literárneho kontextu* (A cseh-szlovák irodalmi kontextus új történeti feltevései) című fejezet, amely minden borzasztó (kommunista) ideologikussága ellenére is a szlovák–cseh irodalmi kapcsolatokkal foglalkozik.

Az Imrich Sedlák és a körülötte csoportosuló irodalomtörténészek *Dejiny slovenskej literatúry II.* (2009) című kötete szintén homogén irodalomfelfogást követ, viszont néhány esetben utalás történik szlovákiai magyar szerzőre, ill. művére. Így Grendel Lajos kétszer jelenik meg a kötetben, mindkétszer a Pavel Vilikovský-fejezetben, hiszen a szlovák és magyar írónak 1991-ben közös kötete jelent meg, a *Slovenský Casanova (Szlovák Casanova)*: „Spolu s prozaikom písúcim po maďarsky Lajosom Grendelom napísal parodickú knihu Slovenský Casanova (1991)...”³⁴ (Grendel Lajos magyarul író prózaíróval közösen írta a *Szlovák Casanova* című könyvet.) Azonban ezeken a pontokon nincs említés Grendel magyar köteteiről.

Azonban van ilyen hely is az irodalomtörténetben. Erre nem a Mila Haugová-fejezetben kerül sor, mert a Sedlák-féle irodalomtörténet nem tud Mila Haugová *Özgerinc* (2000) című, magyar nyelven írt verseskötetéről, hanem Peter Macsovszky kapcsán: „v maďarčine vydal zbierky Álbontan (1998), Kivéve (2000) a Hamis csapdák kőnive (2006).”³⁵ (A hibásan írt magyar kötet cím mellé

32 Zdenko KASÁČ, Albín BAGIN, *Dejiny slovenskej literatúry 3. Najnovšia slovenská literatúra (1918–1945)*, Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1986.

33 Stanislav ŠMATLÁK, *Dejiny slovenskej literatúry od stredoveku po súčasnosť*, Bratislava, Tatran, 1988.

34 Imrich SEDLÁK (szerk.), *Dejiny slovenskej literatúry II.*, Matica Slovenská, 2009, 587.

35 Uo., 634.

egy esetben hibásan írt szerzői név is társul – „Macsovszky”.³⁶⁾ Sajnos a szerző magyar nyelvű könyveiről nem olvashatunk értelmezést, csak a szlovák nyelvű Macsovszky-verses- és prózakötetokről.

Imrich Sedlák irodalomtörténete viszont abból a szempontból érdekes, hogy – hasonlóan nem egy magyarországi irodalomtörténethez, és ellentétben az előző két szlovák irodalomtörténettel – a kötet végén tartalmaz egy *Krajanská literatúra* (Külhoni irodalom) című fejezetet, amely nyolc ország szlovák nyelvű irodalmát tartalmazza, sorrendben a vajdasági szlovák, magyarországi szlovák, romániai szlovák stb. irodalmat országos lebontásban, főként a Vajdaság, Magyarország, Románia és Csehország szlovákul születő irodalmát említve, több szerzői portrét közölve.

A Radoslav Passia – Ivana Taranenková szerzőpáros által szerkesztett *Hľadanie súčasnosti. Slovenská literatúra začiatku 21. storočia* (2014) című kötet³⁷⁾ a 21. századi szlovák irodalmat tárgyalja, vagyis eltér az előzőektől abban, hogy a kortárs szlovák irodalom folyamataira koncentrálnak. De témánk szempontjából egy további fontos különbség is felfedezhető az irodalomtörténetben. Mégpedig az, hogy a „szlovák irodalom” kategóriát nem pusztán a nyelvre szűkíti le, hanem a kultúra, az identitás és a hatásviszony is szerepet játszik a válogatásban. A Passia – Taranenková-féle irodalomtörténetbe ugyanis olyan kötetek is bekerültek, amelyek nem szlovák nyelven íródtak. Legnagyobb részben szlovák származású, illetve nemzetiségű szerzők más nyelven írt könyveiről van szó – mint például a finnországi Alexandra Salmela vagy a svájci Irena Brežná esetében. Azonban a transzlingvális szerzők mellett szlovákiai magyar szerzők magyar nyelven írt kötetéről is szó esik az irodalomtörténetben.

Ugyan csak két regényről van szó, pontosabban egy regényről és egy trilógiáról, de szlovákiai magyar szerzők és műveik megjelenése egy szlovák irodalomtörténetben mindenképp új helyzetet eredményez. Hunčík Péter *Határeset* című regényének és Grendel Lajos New Hont-trilógiájának felbukkanása olyan új helyzettel és megváltozott perspektívával kecsegtet, amely alapvetően kódolhatja át a térségre jellemző homogén nemzeti irodalomtörténeteket.

36 Uo., 634.

37 Radoslav PASSIA, Ivana TARANENKOVÁ (szerk.), *Hľadanie súčasnosti. Slovenská literatúra začiatku 21. storočia*, Bratislava, Literárne informačné centrum, 2014.

Konklúziók

A nem-magyarországi magyar irodalmak provokációt jelentenek a magyar irodalomtörténetírás számára. A 20. és 21. századi magyar irodalomtörténetekben eltérő stratégiákra figyelhetünk fel, amelyek a teljes hallgatástól a nem-magyarországi magyar irodalmak teljes szeparálásáig terjednek. Vagy más terminológiával: a magyar irodalomtörténetek egy része a magyar irodalomtörténetet a magyarországi irodalomra redukálja, más irodalomtörténetek viszont elszakítják a nem-magyarországi magyar irodalmakat a magyar irodalom folyamataitól, és izolált irodalomtörténetként tárgyalják azokat. A két véglet között rengeteg átmeneti pozíció érhető tetten, az appendixként megjelenő önálló fejezettől az eltérő kontextusokra tett utalásokon át egészen addig, amikor az irodalomtörténetben egy-egy jelentős nem-magyarországi szerző és kötet tárgyalásán keresztül jelenik meg a nem-magyarországi magyar nyelvű irodalom.

A szomszédos államokban formálódó nem-magyarországi magyar irodalmak pozíciójától talán még erőteljesebb kérdéseket tesz fel a magyar irodalomtörténetírás számára napjaink transzkulturális logikájából következően a transzlingvális, nyelvvtó irodalom. Amely egyúttal felveti a hermeneutikai kérdést: mit jelent a „magyar irodalom” szókapcsolat? A magyar nyelvű irodalmat? A magyar nemzetiségűek által írt irodalmat? A magyar identitású személyek által írt irodalmat? A magyar identitást és kultúrát tárgyaló irodalmat? A magyarországi irodalmat?

Mindez kanonizációs problémákhoz, illetve a hatásviszony problémáihoz vezet, hiszen a nem-magyarországi irodalmak eltérő kontextusai egyúttal eltérő kanonizációs mintát is jelentenek – nem beszélve a nem magyar nyelven alkotó, de jelentős díjakkal rendelkező szerzők helyét. Egyrészt tehát az *Új Symposion*, a *Kalligram*, Kovács András Ferenc, Grendel Lajos vagy Tolnai Ottó kanonikus helye nem redukálható pusztán a magyarországi, sőt a magyar irodalmi kontextusra. Másrészt pedig Agota Kristof, Terézia Mora, Melinda Nadj Abonji és mások irodalomtörténeti elhelyezhetősége sem indulhat ki pusztán a magyarországi befogadástörténetből.

Az ún. transznyelvű írók kanonizációjának kérdéseivel, illetve a kanonizációjuk problémáival Magdalena Roguska-Németh foglalkozott részletesebben:

A munkásságukat nem lehet egyértelműen besorolni a nemzeti irodalmak egyikébe sem. Mindannyian egyfajta felfüggesztésként működnek (lega-

lább) két nemzet, nyelv és kultúra között. Műveik olyan narratívák, amelyek átlélik a kultúrák és az irodalmi konvenciók határait, és mint ilyenek elkerülik az egyszerű definíciókat, leírásokat és elemzéseket. Ez a tény gyakran okozza a munkásságuk marginalizálását, sőt bagatellizálását...³⁸

Ahhoz, hogy a magyarországi, nem-magyarországi és nem magyarul létrejövő szövegek argumentálható irodalomtörténetben kerüljenek egymás mellé, minden bizonynyal alapvető változtatásokra van szükség, az irodalomtörténet műfajának radikális átgondolására. A kortárs magyar irodalom policentrizmusának és transzkulturalizmusának reprezentációjára minden bizonynyal alkalmatlanok a hagyományos irodalomtörténetek. Ehhez perspektívák sokaságát megjelenítő, transzkulturális szempontokat figyelembe vevő irodalomtörténet-írásra lehet szükség. Felhasználható külföldi példákat Z. Varga Zoltán is említ,³⁹ többek között Michel Espagne és Michael Werner, Christie McDonald és Susan Rubin Suleiman, valamint John Neubauer és Marcel Cornis-Pope irodalomtörténeteit. John Neubauer például transznacionális irodalomtörténetnek nevezi „közép-kelet európai” irodalomtörténetüket:

Az ilyen történetek nemzetek felett átívelő mivolta a régió szinte minden egyes területének gazdag, soknemzetiségű múltjából következik, vagyis egy olyan adottságból, melyet a nemzeti elbeszélések általában elhallgattak annak érdekében, hogy „koherens” nemzeti identitással ruházzák fel az adott területet. Az egyes területekről szóló irodalomtörténeteink nyelvi határokon átnyúlóan vizsgálják az adott helyen és több nyelven létrehozott irodalmi alkotásokat.⁴⁰

Egy policentrikus, pluricentrikus és transzkulturális szempontokat érvényesítő irodalomtörténet szükségszerűen hálózatos és mozaikszerű, és éppen a hálózatos hatáselvnek köszönhetően köt össze különféle nyelveket, kultúrákat, korszakokat. Ha igaz az, hogy minden kor szükségszerűen hozza létre a szellemiségének megfelelő irodalmi formákat, úgy a globálisan összekötött világ magyar irodalmának története sem megspórolható feladat.

38 Magdalena ROGUSKA-NÉMETH, *Koronavírus, „magyarság” és a transznyelvű írók*, Kalligram, 2021/1, 82.

39 Z. VARGA Zoltán, *Komparatiztikai kutatások az ezredfordulón*, Helikon, 2014/4, 514–516.

40 JOHN NEUBAUER, *A globalizáció otthon és a szomszédoknál kezdődik. Megjegyzések a Közép-kelet európai irodalmi kultúrák története című munkához*, Helikon, 2014/4, 534.

Csoportosulások, nemzedéki viszonyhálók,
karriertörténetek

HERMANN RÓBERT

A MÁRCIUSI IFJAK

A márciusi ifjak csoportja kétségkívül meghatározó szerepet játszott 1848 tavaszán a forradalmi átalakulás keresztülvitelében. 1848. március 15-i akciójuk megmutatta, hogy a régi rend hatalmasai már a főváros nyugalmában sem bízhatnak, egyben az egy olyan, országos méretű láncreakció elindítójává vált, amelynek eredményeként a magyar társadalom nagy tömegei sorakoztak fel a polgári átalakulás és a nemzeti szuverenitás programja mögött. Ezáltal pedig lehetővé tették, hogy Bécsben az uralkodó és a birodalmi kormányzat elfogadja a magyar rendi országgyűlés Kossuth által megfogalmazott felirati javaslatát, s létrejöhessen a független felelős kormány.

Szolgaságunk idejében
Minden ember csak beszélt,
Mi valánk a legelső, kik
Tenni mertünk a honért!

Mi emeltük föl először
A cselekvés zászlaját,
Mi riasztók föl zajunkkal
Nagy álmából a hazát!

Petőfi Sándor, „a nagy nap”, március 15. vezetője 1848 júniusában írta e sorokat. De kik is voltak azok a márciusi ifjak, akik legelőször tenni mertek a honért, s akik először emelték fel a cselekvés zászlaját?

A csoport kialakulásának háttere

A napóleoni háborúk befejezését és az 1814–1815. évi bécsi békerendszer, s vele együtt a Szent Szövetség létrejöttét követően úgy tűnt, a francia forradalom előtti Ancien régime világa – legalábbis Európa nagyobb részén – helyreállt. A francia forradalom eszméi által fellelkesített, majd a Napóleon önkényuralma és hegemon törekvései ellen mozgósított nemzetek értelmisége azonban nem volt elégedett a restauráció világával. Itália és Németország továbbra is csak földrajzi fogalom volt, a lengyel államiséget csak részben és orosz fennhatóság alatt állították helyre; a spanyolok sem vágytak vissza az inkvizícióval párosult önkényuralom világába. Európa-szerte titkos vagy nyílt mozgalmak indultak az alkotmányosság és szuverenitás megteremtése érdekében. Ezeket a nagyhatalmak sorra-rendre, ha kellett, katonai intervencióval elfojtották.

Ennek ellenére a Fiatol Olaszország, Fiatol Lengyelország, Fiatol Németország mozgalmait nem sikerült megsemmisíteni, annál is kevésbé, mert a polgárosodottabb nagyhatalmak menedéket nyújtottak az emigránsoknak, vagy hatalmi érdekből eltűrték saját területükön a szervezkedéseket.

Magyarországon ilyen típusú mozgalom nem jött létre – a Martinovics-féle „jakobinus” mozgalom kudarcra intő jel volt mindenki számára, emellett a megyegyűlések és a rendi országgyűlések lehetővé tették a reformkövetelések megfogalmazását és megvitatását. Az 1840-es évektől egyre kiterjedtebb sajtónyilvánosság, a politikai hírlapirodalom megjelenése maga is egyszerre szolgált a politikai viták fórumaként és az esetleges feszültségek levezető szelepeként.

Ám ellentétben a rendi nyilvánosság hagyományos fórumaival, a hírlapokban és folyóiratokban már nem csak a kiváltságoltak Európa más országaihoz képest népes, a magyarországi és erdélyi összlakossághoz képest azonban szűk csoportjai juthattak szóhoz, hanem „az alkotmány sáncain” kívül rekedtek is – az a nagyobbbrészt polgári és népi származású értelmiség, amelyet költők, írók, publicisták, jogászok, jegyzők, tanárok, nevelők, gazdatisztek, orvosok, kispapok és lelkészek tarka tömege alkotott.

Ez a réteg az 1840-es évektől kezdve már önálló kulturális, majd politikai törekvésekkel, némileg ködös, de alapvető értékeit tekintve mégiscsak megfogalmazható programmal lépett fel, s nemzedéki szempontból is elvált a megye- és országgyűléseken a polgári átalakulás eszméit képviselő reformnemze-

dékektől, az 1790-es (Kölcsey, Széchenyi, Wesselényi), 1800-as (Kossuth, Deák, Batthyány) és 1810-es (Szemere, Eötvös, Szalay) években születettektől. A hatalom bécsi birtokosai pedig hajlamosak voltak a politizáló fiatal korosztályt a német, olasz, lengyel minta alapján „Fiatal Magyarország”-nak tekinteni. Először az 1832–1836. évi országgyűlési ifúságra használták ezt a meghatározást, majd az 1840-es évek második felének fiatalságára.

Ez a vegyes értelmiségi tömeg ugyanakkor egyfajta országos hálózatot is alkotott, köszönhetően az egyetemi, főiskolai és gimnázium önképző- és olvasóköri, a fővárosi és vidéki hírlapok világának. Miután jelentős részük nem rendelkezett biztos megélhetést nyújtó állással, s gyakran egyik napról a másikra élt, kimondottan mozgékony volt, új és új megélhetési források után nézett, s a fennálló rend szűk kereteit a maga bőrére érezte. Ha csak Petőfi példáját nézzük, több középfokú oktatási intézetben is megfordult, volt katona, vándorszínész, az Országgyűlési Tudósításokat körmölő másoló – mindez nemcsak új meg új tapasztalatokat, hanem új meg új kapcsolatokat is hozott, amelyek évek múltán is felmelegíthetők és hasznosíthatók voltak.

Ennek az értelmiségi rétegnek a természetes központja a főváros, Pest-Buda volt. Itt működött a lapok és a kiadók többsége, s az országgyűlések közötti időszakban itt volt az ország politikai központja is. A szerkesztőségek, a pesti egyetem különböző karai, a kávéházak mind-mind alkalmat adtak a Széchenyi által korábban megfogalmazott „eszmesúrlódásra”, a problémák megfogalmazására és programok megvitatására egyaránt. Itt működött a Magyar Tudós Társaság, s itt jöttek létre azok a politikai színezetű klubok, mint a Pesti és a Nemzeti, majd kettejük egyesülésével az Ellenzéki Kör, illetve a konzervatív Gyűlde, amelyek a kialakuló politikai pártok háttérszervezeteként is szolgáltak.

A márciusi ifjakat az elmúlt 175 évben sokat emlegették, de a csoport történetének rendszeres feldolgozása hosszú ideig váratott magára. A nagy összefoglalók jószerével csak március 15. kapcsán említették őket (igen eltérő terjedelemben), s például Farkas Gyula (1894–1958) irodalomtörténész a fiatal Magyarországról írott monográfiájában meglehetősen lesajnálva szólt 1848–49-es politikai szerepükről; jellemző, hogy Vasvári Pál neve egyetlen egyszer fordul elő a műben.¹

1 FARKAS Gyula, *A „Fiatal Magyarország” kora*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1932 (A Magyar Szemle Könyvei V.).

A márciusi ifjakról önálló kötet csak az 1945-ös fordulatot követően jelent meg – érdekes módon, először nem a magyar anyaországban, hanem a Romániához visszacsatolt Erdélyben. Jordáky Lajos (1913–1974) erdélyi szociáldemokrata politikus, közgazdász 1945-ben publikált egy kötetet *A márciusi ifjúság* címmel, amellyel egy időben egy forráskiadványt is közzétett *A márciusi ifjúság a márciusi gondolatról*.² A feldolgozás már 1942-ben készen volt, azonban a magyar cenzúra 1943-ban megtiltotta a közzétételét.³ Forrásbázisát tekintve, az 1848–49-es napisajtóra, röpirat-irodalomra, a forradalomról megjelent kortárs munkákra, naplókra és visszaemlékezésekre, az írói életműkiadásokra, illetve az egyes személyekről szóló életrajzi munkákra támaszkodott.

A forradalom és szabadságharc centenáriuma a Magyar Történelmi Társulat 1948-ban pályázatot hirdetett: ezen ért el első helyezést Fekete Sándor (1927–2001), a fiatal költő, újságíró és irodalomtörténész. A mű a maga módján inkább volt történetpolitikai vitairat, rengeteg Marx-, Engels-, Lenin-, Rákosi- és Révai-idézettel, mint történeti feldolgozás, s olvasása közben az embernek már-már olyan érzése támad, mintha a forradalom igazi ellenségei nem Bécsben, Innsbruckban, Olmützbén és Szentpétervárott, a császári és cári udvarban, hanem a Batthyány-kormány tagjai között, vagy a magyarországi megye- és városházákon ültek volna.⁴ Fekete utóbb többször is némi iróniával emlékezett meg ebbéli szélsőségeiről – kacskaringós politikai és szakmai pályafutása amúgy is megérdemelte egy önálló feldolgozást; egyfajta modelljét képviselte az 1945 után indult, ifjúkommunistából 1956-os forradalmárrá váló, majd a kádárizmus „emberarcú szocializmusát” támogató, s a rendszerváltással megbékélni nem tudó baloldali értelmiségnek.⁵

Az 1956. évi forradalmat és szabadságharcot követően az ifjú forradalmárok iránti politikai kereslet jelentősen csökkent – maradt a másodlagos hasznosítás. Ennek ékes példája Tordai György (1920–1964) filozófiatörténész poszthumusz kötete a márciusi ifjaknak az egyházzól és a vallásról alkotott nézeteiről, amely az 1960-as évek puha egyházzellenes propagandájának egyik tipikus példája.⁶

2 JORDÁKY Lajos, *A márciusi ifjúság a márciusi gondolatról*, Kolozsvár, Józsa Béla Athenaeum kiadása, 1945.; JORDÁKY Lajos, *A márciusi ifjúság*, Kolozsvár, Józsa Béla Athenaeum kiadása, 1945.

3 JORDÁKY, *A márciusi ifjúság a márciusi*, i. m., 164.

4 FEKETE Sándor, *A márciusi fiatalok*, Bp., Magyar Történelmi Társulat – Szikra, 1950.

5 Pályafutásának állomásait összefoglalja <https://intezet.nori.gov.hu/nemzeti-sirkert/budapest/farkasreti-temeto/fekete-sandor/>

6 TORDAI György, *Az 1848-as márciusi ifjak az egyházzól és a vallásról*, s. a. r. POGÁNY Róbert, Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1965. Tordai néhány évvel korábban publikált egy, az 1848–49-es forradalom és a papság

Viszont ekkor született meg az első, ténylegesen tudományos alaposságú és igényű (azonban sajnos, csak igen sűrített forrás- és irodalomjegyzékkel rendelkező) feldolgozás a csoportról: Lukácsy Sándor (1923–2001) az új magyar irodalomtörténeti összefoglalóban külön fejezetet írt a márciusi ifjakról, amely először önálló tanulmányként a *Valóság* című folyóirat hasábjain jelent meg.⁷ Lukácsy adott először szakszerű meghatározást magáról a csoportról:

A közönséges szóhasználat általában így nevezi mindazokat a fiatalokat, akik március 15-én és a rákövetkező hetekben, hónapokban forradalmi szerepet tölthettek be, akár mint a mozgalmak irányítói, akár csupán mint tüntető utcai tömeg, a szabadságért lelkesedő diákság, névtelen hősök és hősi halottak serege. Szűkebb értelemben márciusi ifjaknak a radikalizmus, a forradalmi szellem irodalmi képviselőit nevezzük, Petőfit és barátai körét, a vidék rokon meggyőződésű irodalmárait, a forradalom ifjú szónokait, a Márciusi Klub, majd az Egyenlőségi Társulat fiatal tagjait, a *Marczius Tizenötödike* és más radikális lapok gárdáját: írókat, akik politizáltak, politikusokat, akik írtak. Amazt, a nagyobb tömeget – megint csak azért, hogy zavar ne támadjon – alkalmasabb forradalmi ifjúságnak nevezni; ennek százakra, ezrekre menő társadalmi rétegéből emelkedik ki a márciusi ifjak irodalmi csoportja mint politikai vezérkar, anélkül azonban, hogy teljesen egységes, szervezett tömörülés tudott volna lenni.⁸

A forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára készült (volna) el az a reprezentatív kötet, amely a márciusi ifjak nemzedékét hivatott bemutatni. A kötetet Köröczi Katalin szerkesztette, ő írta a bevezető tanulmányt is, amelyben áttekintette a csoport kialakulását, 1848–49-es szerepét és tagjainak a szabadságharcot követő sorsát. Ezt követte 26 személyiség életrajzának összefoglalása történészek, irodalomtörténészek és muzeológusok tollából, emellett mindegyikük ikonográfi-

viszonyát bemutató, hasonlóképpen célzatos szöveggyűjteményt. *Forradalom és papi rend*, szerk. TORDAI György, Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1961.

7 LUKÁCSY Sándor, *A márciusi ifjak*, *Valóság*, 7(1964), 12. sz., 9–20.; LUKÁCSY Sándor, *A márciusi ifjak = A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, szerk. PÁNDI Pál, *A magyar irodalom története III.*, főszerk. SÓTÉR István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1965, 691–711.

8 LUKÁCSY, *A márciusi ifjak i. m.*, 1965, 691.

ájának és egy részük relikviáinak bemutatása.⁹ A 26 férfi mellett szerepel a kötetben négy, a márciusi ifjak oldalán meghatározó szerepet játszó nő (Szendrey Júlia, Laborfalvy Róza, Bulyovszky Lilla, Teleki Blanka) portréja is, Ratzky Rita tollából.¹⁰ A kötet tágabb körben értelmezte a márciusi ifjak fogalmát, azaz, az önálló portrét kapó személyek között vannak olyanok, akik bizonyíthatóan vagy vélhetően nem vettek részt a március 15-i forradalomban (Lauka Gusztáv, Lisznyay Kálmán, Bérczy Károly, Vas Gereben, Dobsa Lajos), illetve nemzedéki szempontból nem tartoznak a március ifjak közé (Egressy Gábor és Béni, Garay János).

2008-ban Ratzky Rita mutatta be a márciusi ifjak csoportidentitását. Végül, 2019-ben Romsics Ignác a *Magyar rebellisek* című tanulmánygyűjteményében írt kollektív portrét a márciusi fiatalokról, alapvetően a korábbi szakirodalom alapján – kivéve a Körmöczi Katalin által szerkesztett kötetet.¹¹

Hozzáteendő, hogy a Körmöczi Katalin által szerkesztett kötetig a többségről nem készült önálló és/vagy részletes életrajzi munka, leszámítva természetesen az olyan nagyságokat, mint Petőfi, Jókai vagy Vajda János. Vasvári Pálról Fekete Sándor írt egy rövid, népszerűsítő életrajzot,¹² a többiekéről legfeljebb bölcsészdoktori értekezések vagy regionális kiadványok szóltak. A rájuk vonatkozó egyéb irodalom is rendkívül aránytalan: Petőfiről és Jókairól külön-külön többször akkora életrajzi irodalom született, mint a többiekéről együttvéve. Hasonló a helyzet az életművekkel is: lezártnak mondható életműkiadása egyedül Pe-

9 HERMANN Róbert, *Vasvári Pál (1826–1849)*; FÁBRI Anna, *Jókai Mór*; RADNÓTI Klára, *Egressy Gábor (1808–1866)*; E. CSORBA Csilla, *Irányi (Halbschuh) Dániel (1822–1892)*; ACZÉL Eszter, *Irinyi József (1822–1859)*; MÜLLERNÉ LOVAS Krisztina, *Bulyovszky Gyula (1827–1883)*; Z. KOVÁCS Zoltán, *Pálffy Albert (1820–1897)*; BASICS Beatrix, *Degré Alajos (1819–1896)*; KOVÁCS Ida, *Lauka Gusztáv (1820–1902)*; UÓ., Vajda János (1827–1897); SZILÁGYI Márton, *Lisznyai Kálmán (1823–1863)*; KISS Erika, *Vidacs (Vidacs) János (1826–1873)*; KAPRONCZAY Károly, *Korányi Frigyes (1828–1913)*; MÜLLERNÉ LOVAS Krisztina, *Oroszhegyi Józsa (1822–1870)*; MOHOS Márta, *Hamary Dániel (1826–1892)*; RADNÓTI Klára, *Egressy Béni (1814–1851)*; MÜLLERNÉ LOVAS Krisztina, *Báró Nyáry Albert (1828–1886)*; ZAKAR Péter, *Birányi Ákos (1816–1855)*; VÖLGYESI Orsolya, *Bérczy Károly (1821–1867)*; BASICS Beatrix, *Kléb István (1825–1913)*; ACZÉL Eszter, *Bozzai Pál (1829–1852)*; UÓ., *Sükei (Sükey) Károly (1824–1854)*; KISS Erika, *Garay János (1812–1853)*; CSÁSZTVAY Tünde, *Vas Gereben (1823–1868)*; SÜLI Attila, *Dobsa Lajos (1824–1902)*. Petőfi 1848 előtti pályáját Ratzky Rita, 1848–49-es tevékenységét Kalla Zsuzsa mutatta be. A továbbiakban e tanulmányokra külön nem hivatkozom.

10 *A márciusi ifjak nemzedéke. „Nem küzdénk mi sem dicsőség-, sem díjért”*, szerk. KÖRMÖCZI Katalin, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 2000.

11 RATZKY Rita, *A márciusi fiatalok csoportidentitásáról* = R. R., *„Halhatatlan a lélek”. Válogatott tanulmányok, cikkek, kritikák a XVIII–XIX. század magyar irodalmáról*, Bp., Napkút Kiadó, 2015, 261–270. ROMSICS Ignác, *A márciusi fiatalok* = R. I., *Magyar rebellisek*. Bp., Helikon, 2019, 199–240.

12 THALLÓCZY Lajos, *Vasvári Pál s a pesti egyetemi ifjúság 1844–1848/9*, Bp., Rudnyánszky A. könyvnyomdája, 1882.; FEKETE Sándor, *Vasvári Pál*, Bp., Magyar Történelmi Társulat – Művelt Nép, 1951.

tőfinek van; Jókai esetében költői és drámai műveinek, illetve publicisztikai és politikusi tevékenységének anyaga mindmáig részben kiadatlan. Vajda kritikai kiadásából is hiányzik publicisztikai írásainak két kötete. Vasvári írásából több válogatás is megjelent, ugyanakkor az életmű egy jelentős része máig kéziratban van. A többieknél legfeljebb egy-egy mű újrakiadásáról tudunk (pl. Irinyi József külföldi útinaplója, Irányi Dániel összefoglaló munkája vagy Degré Alajos visszaemlékezései)¹³; de a többség életműve csak 19. századi kiadásokban hozzáférhető. (Más kérdés persze, hogy a többnyire erősen másodvonalbeli szerzők regényei, elbeszélései vagy költeményei érdemesek-e az újrakiadásra...)

Kik voltak a márciusi ifjak?

A márciusi ifjúság fogalmát érthetjük tágabb értelemben erre az egész, 1848-ban nagyjából 18–28 éves korosztályra, szűkebb értelemben azokra, akiket megélhetésük vagy elfoglaltságuk a fővároshoz kötött, még szűkebb értelemben pedig azokra, akik 1848. március 15-én tevőlegesen is részt vettek a forradalomban. Ezek körének meghatározása részint könnyű, részint nehéz. Könnyű, mert a forradalomról számos levél, újságcikk, kortársi összefoglaló és emlékirat maradt fenn – nehéz mert ezek többnyire csak a vezetőket (meg magukat a szerzőket) nevesítik, s hallgatnak a második vonalban állókról, s főképp a tömeget alkotókról.¹⁴

A különböző forrásokban szereplők közül van néhány olyan név, akik kétségtelenül a márciusi ifjak közé tartoztak. Ilyen Petőfi Sándor, Vasvári Pál, Jókai Mór, Irányi Dániel, Irinyi József, Bulyovszky Gyula, Vidats János, Oroszhegyi Józsa, Sükey Károly, Szegfi Mór, Vajda János. Március 16-án választották be a Pest Városi Rendre Ügyelő Választmányba a nem a vezetők között nevesített

13 IRINYI József, *Német-, francia- és angolszászi úti jegyzetek*, s. a. r. FENYŐ István, Bp., Argumentum, 1998.; IRÁNYI Dániel–Charles-Louis CHASSIN, *A magyar forradalom politikai története 1847–1849*, ford. SZOBOSZLAI Margit, s. a. r. SPIRA György, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.; DEGRÉ Alajos, *Visszaemlékezésem*, összeáll., szerk., bev. és jegyz. UGRIN Aranka, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983 (Magyar Századok).

14 A március 15-re vonatkozó kortársi forrásokat, illetve a szereplők visszaemlékezéseit közli: *Ez volt március 15-e. Kortársak írásai a forradalomról*, közléteszi LUKÁCSY Sándor, Bp., Minerva, 1989. Több kortársi levél közöl V. WALDAPFEL Eszter, *A forradalom és szabadságharc levelestára*, I. k. Bp., Közoktatásügyi Kiadó-vállalat, 1950. Néhány kortársi levél vonatkozó részleteit ismertette, ill. közölte VARGA János, *Szemtanúk 1848 márciusáról*, Valóság, 1972/7, 50–55. Egy újabb válogatás: *Március 15.*, vál., szerk., jegyz. SZIGETHY Gábor, Bp., Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2015 (Magyar Ünnepek. Nemzeti Könyvtár).

szereplők közül Emödy Dánielt és Sebő Antalt, aminek alapján vélelmezhető, hogy ők is a csoport magjához tartozhattak. Szintén ezen a napon került be a testületbe Magyar Mihály, Justh Manó, Székely Gábor, Mocsári János és Számvald Gyula, akikről születési dátumuk alapján feltételezhetjük, hogy szintén az ifúságot képviselték.¹⁵ (Justh Bécsben volt orvostanhallgató, s 1848 októberében már ismét a császárvárosban tartózkodott.)¹⁶

A forradalom történetéről írott munkáik révén vélelmezhető Kléh István, Birányi Ákos (aki azonban 1816-os születésével kilógott a csoportból), Nyáry/Nyári Albert részvétele, akárcsak Asztalos Sándoré,¹⁷ a későbbi honvédezésre, az egyetemista Korányi Frigyesé, Hatala Péteré, Vitányi Józsefé¹⁸ és Gaál Ernőé, s a leginkább önmaga által dokumentált Hamary Dánielé.¹⁹ Pálffy Albert, a rövidesen meginduló radikális lap, a *Marczius Tizenötödike* szerkesztője március 15-i szerepléséről csak egy saját, kései emlékezése szól.²⁰ Bozzai/Bozzay Pált szintén a márciusi ifjak közé szokták sorolni, azonban az ő március 15-i szereplése is némileg bizonytalan, bár kétségkívül Pesten volt 1848. március első napjaiban, s Hamary Dániel és Jókai Mór is megemlékezik róla a nagy nap résztvevői között.²¹

Ott vannak aztán azok, akik ugyan szintén ehhez a nemzedékhez tartoztak, s többé-kevésbé szoros kapcsolatban is álltak a március 15-i forradalmat vezetőikkel és végigvivőkkel, de jelenlétük a nagy napon nem igazolható. Ilyen a bohókás költő, Lisznyay Kálmán, akiről Degré Alajos mindent összekeverő emlékezésén kívül egyedül egy olyan szemtanú, Székely József állítja, hogy részt vett a forradalomban, aki maga is Bécsben volt március 15-én.²² Ilyen Lauka Gusztáv, akiről

15 BIRÁNYI Ákos, *Pesti forradalom. (Martius 15–19.) = Ez volt március 15-e. i. m.*, 145, 148, 151.

16 KÁSZONYI Dániel, *Magyarhon négy korszaka*, ford. KOSÁRY Domokos, bev., jegyz. MÁRKUS László. Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1977 (Magyar Századok), 210, 282.

17 ASZTALOS Pál levele ismeretlenhez, Pest, 1848. márc. 15. = MÓRICZ Pál, *Emlékezzünk régiekről. Rajzok a nemrég múlt időkől*, Bp., Kiadja a Nemzet szerkesztősége, 1891, 70.

18 VITÁNYI Iván, *Vitányi József levelei és feljegyzései*, Napjaink, 1984/3, 24–25.

19 HAMARY Dániel, *Március 15-ike 1848-ban*, Hazánk, szerk. ABAFI Lajos, V. k., Bp., 1886, 309–311.; VI. k. uo., 470–473, 549–557.

20 PÁLFFY Albert, *Egy lap keletkezése 1848-ban*, Ország-Világ, 1884. márc. 15., No. 11., 170–171.

21 BOZZAI Pál, „*Megagg az ember*”, szerk. SIMOR András, SZENTGÁLI Zsolt, H. n. [Bp.], Táncsics Gimnázium, 2007 (Táncsics-sorozat, 23. füzet); GYÖRGY Péter János, PRAZNOVSZKY Mihály, *A szabadság embere. Bozzay Pál élete és művei*, Zánka, Önkormányzat, 2018, 24. Ugyanakkor némi óvatosságra int, hogy Jókai ugyanezen a helyen március 15. szereplői közé sorolja az akkor bizonyíthatóan Párizsban (!) lévő Dobsa Lajost is. JÓKAI Mór, *A márcziusi fiatalosság. (Visszaemlékezés) = Életemből*, Bp., Révai testvérek, 1898 (Jókai Mór összes művei. Nemzeti kiadás, I.), 9.

22 Ezt Lukácsy nem vette észre, így került be Székely emlékezése az általa szerkesztett kötetbe. Székely volt a Kossuth tiszteletére március 14-én este Pozsonyban adott esti fáklyászene egyik szónoke. Lásd erre Bárt-

tudjuk, hogy Pozsonyban volt e napokban.²³ Ilyen Vachott Sándor, akiről azonban a saját feleségének emlékirata sem tudja, hogy részt vett volna a forradalomban.²⁴ Ugyanígy kevésbé valószínű az ekkortájt súlyos beteg Bérczy Károly részvétele az eseményekben.²⁵ Vas Gerebenről, a kormány által 1848 nyarán megindított *Nép Barátja* című lap leendő főszerkesztőjéről tudjuk, hogy e napokban Győrben volt.²⁶

Gyakran Egressy Gábort is a márciusi ifjakhoz sorolják – ő azonban a maga 1808-as születésével közelebb állt Kossuthék, mint Petőfiék nemzedékéhez. Garay János költő szintén Pesten volt e napokban, azonban róla tudjuk, hogy az Ellenzéki Kör 1848. március 14-i ülésén határozottan ellenezte a Vasvári Pál által a 12 pont elfogadtatása érdekében azonnal indítandó aláírásgyűjtési akcióról benyújtott indítványt, azaz, inkább a Klauzál Gábor által képviselt liberális nemesi ellenzék álláspontját osztotta.²⁷ S nem lehetett március ifja a színműíró Dobsa Lajos sem, mivel ezekben a napokban Párizsban tanulmányozta a francia politika változásait.²⁸

1848 tavaszán és nyarán számos olyan fiatalról tudunk, aki értékvilágát és politikai nézeteit tekintve ehhez a csoporthoz sorolható – de sajnos, egyikük esetében sem bizonyítható, hogy már március 15-én is ott lettek volna. Óvatosságra int, hogy március 15. után megszaporodtak a radikálisok – s megjelentek a táborukban olyanok is, akik március 15. előtt bizonyíthatóan a másik oldalhoz tartoztak. A mozgékony szellemű és jellemű Zerffi Gusztáv, aki korábban a konzervatív *Honderű* munkatársaként támadta Petőfit, most hirtelen felfedezte magában a forradalmárt, s elsőként tette közzé önálló füzetben a nagy nap krónikáját.²⁹ (Ugyanígy állt át a *Honderű* egy másik rovatvezetője, Nádaskay Lajos

fay József levelét Bártfay Lászlóhoz, Pozsony, 1848. márc. 17. Közli V. WALDAPFEL, *i. m.*, I. k., 110.

- 23 Március 19-én a pozsonyi városi tanács termében tartott népgyűlésen kijelentette, hogy a polgárság tagjai nem akarnak a zsidókkal együtt szolgálni a nemzetőrségben. HORVÁTH Ede, *Pozsony, március 21-kén*, Nemzeti, 1848. márc. 24., No. 665., 1051. Emlékiratában semmit nem ír 1848–49. évi szerepéről. LAUKA Gusztáv, *A multról a jelennek. Emlékgjegyzetek*, Bp., Aigner Lajos, é. n.
- 24 VACHOTT Sándorné, *Rajzok a múltból. Emlékiratok*, Bp., Aigner Lajos, 1889 (Nemzeti Könyvtár, II.).
- 25 VÖLGYESI Orsolya, *Bérczy Károly pályafutása = Írók, szerepek, stratégiák.*, Bp., Ráció Kiadó, 2010, 102.
- 26 URBÁN Aladár, *Az Öreg ÁBC-től a Király Tanácsadója-ig. Vas Gereben népfelvilágosító kiadványai 1848 tavaszán = 1848-as portrék Batthyány Lajostól Vasvári Pálig. Válogatott tanulmányok*, szerk. HERMANN Róbert, Bp., Line Design Kiadó, 2021 (48-as Könyvtár), 181–182.
- 27 LÓNYAY Menyhért, *Napló. Jegyzetek az 1847-diki országgyűlésről*, s. a. r., jegyz. HERMANN Róbert, Tuzsér, Tuzsér Községért Közalapítvány, 2023, 168–169.
- 28 DOBSA Lajos, *Az 1848. évi francia forradalom*, Pest, Beimel, 1848. Reprint kiadás: Bp., Fehér Holló, 1948.
- 29 FRANK Tibor, *Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1985, 28–29.

is.) De említhetjük a bihari születésű Hatvani Imrét, aki 1848 előtt konzervatív vezérszónok volt Temes megyében (mellette váltóhamisító), s 1848 nyarán már a baloldali radikális Egyenlőségi Társulat tagjaként tett közzé egy röpiratot a magyarországi román lakosság nyomorult helyzetéről.³⁰

A csoport összetételét nézve, többnyire az ún. honorácior, nem-nemesi értelmiségből kerültek ki, mint Petőfi a maga paraszti nagyvállalkozó apjával; Sükey, Vasvári és Irányi apja lelkész volt, Degré orvos, Oroszhegyi uradalmi udvarbíró, Vajdáé erdész, Vidatsé gépész, Irinyi és Bulyovszkyé gazdatiszt, Sebőé megyei hivatalnok, Számvaldé cs. kir. számvevő. Nemesi származású volt Bulyovszky, Hamary, Irinyi, Jókai, Mocsáry és Pálffy, arisztokrata Nyáry Albert báró. (Magyar Mihály esetében nem tudjuk, hogy az 1820-ban született pesti könyvkereskedőről, vagy az 1823-ban született állítólagos honvédtisztról van-e szó.)³¹

Vallási szempontból is vegyes képet mutattak: Vasvári és Oroszhegyi görögkatolikus, Petőfi, Irányi és Székely Gábor evangélikus, Emődy, Hamary, Irinyi, Jókai és Sükey református, Bulyovszky, Mocsáry, Pálffy, Sebő, Számvald, Vajda és Vidats római katolikus, Justh Manó, Korányi Frigyes, Szegfi Mór izraelita.

A Tizek Társaságától a márciusi ifjúságig

A csoport kialakulása nagyjából 1846-tól datálható, amikor Petőfi a szerkesztői önkénnyel szemben, afféle érdekvédelmi szervezatként létrehozta a Tizek Társaságát. Ennek rajta kívül Bérczy Károly, Degré Alajos, Jókai, Pákh Albert, Lisznyai Kálmán, Obernyik Károly, Pálffy Albert, Tompa Mihály és Kerényi Frigyes voltak tagjai. (Közülük Petőfi, Jókai, Degré és talán Pálffy játszott érdemi szerepet 1848 márciusában.)

Noha önálló lapot nem tudtak indítani, egy ideig győri *Hazánk* című folyóirat köré tömörültek, majd, amikor 1847 júliusában Jókai vette át az *Életképek* szerkesztését, ez a lap vált központi orgánummá. Petőfi szerint azért, „mert annak legtöbb olvasója van, mert ahhoz szegődtek a legjobb fejek, mert annak szerkesztője egyik főtagja a fiatal Magyarországnak, hova mindazokat számítom,

30 HERMANN RÓBERT, *Az abrudbányai tragédia 1849. Hatvani Imre szabadcsapatvezér és a magyar–román megbékélés megbíúsulása*, Bp., Heraldika, 1999, 20–25.

31 Utóbbi csak Szinnyei József írói lexikonjában szerepel, Bona Gábor tiszti adattáráiban nem.

kik valódi szabadelvűek, nem szűkkeblűek, merészek, nagyot-akarók, azon fiatal Magyarországnak, mely nem akarja a haza kopott bocskorát örökké foltozni, hogy legyen folt hátán folt, hanem tetőtől talpig új ruhába akarja öltöztetni ...” (Arany Jánosnak írott levele, Szatmár, 1847. augusztus 17.)

A másik ilyen kikristályosodási pont az egyetemi hallgatók Pesti Magyar Társaság, Egyetemi Magyar Társulat, Irodalmi Kör neveken működő politikai tanulóköre volt. Ennek szellemi vezetője Vasvári Pál volt, a tagok közé tartozott március 15. későbbi szereplői közül Sükey Károly, Oroszhegyi Józsa (1822–1870), Mészáros Károly (1821–1890), Nyári Albert (1828–1886) és Korányi Frigyes (1828–1913). Oroszhegyi Józsa ekkor a Széchenyi köréhez köthető *Jelenkor* egyik rovatvezetője volt, e lapban publikált Vasvári, és Birányi Ákos is. Noha az egyes lapoknak viszonylag egyértelmű volt a politikai pozíciójuk, ez nem jelentette azt, hogy a konzervatív vagy mérsékelt értékvilágú lapokban a radikálisok ne publikáltak volna. (Ezt az „elvszerűséget” legfeljebb egy olyan befutott költő engedhette meg magának, mint Petőfi.)

1847 novemberében, a (mint később kiderült, utolsó) rendi országgyűlés megnyitása után Vasváriék kezdeményezésére 1847. december 6-án „többen a helybeli ifúság közül összeálltak, hogy egy társulatot állítsanak fel”, amely hetenként kétszer tartott megbeszélést a *Jelenkor* szerkesztőségében, „nyílt ajtók mellett”, „korszerű politikai kérdések körül.” Miután az érdeklődők száma folyamatosan nőtt, a Pilwax kávéházba tették át az összejövetelek helyét. Valószínűleg így jött létre együttműködés – állítólag Irányi közvetítésével – Vasváriék, Oroszhegyiek és a szintén a Pilwaxban gyülekező írók, Petőfiék között. 1848. március elején már a pozsonyi országgyűlési ifúsággal is keresték a kapcsolatot.

A márciusi ifjak világnézete és politikai értékvilága természetesen nem volt egységes. Eszmei szempontból Vasvári és Irányi volt közülük a legtájékozottabb, előbbi esetében nemcsak a korszak liberális és radikális eszméinek, de az utópista szocialista gondolkodók műveinek a hatása is kimutatható. Petőfi jakobinus hajlamai köztársasági nézetekkel párosultak, az utóbbiak a csoport más tagjainál is megfigyelhetők. Többségük radikális átalakulást szeretett volna, a politikai berendezkedés tekintetében néhányan független köztársaság és a felnőtt férfiak cenzus nélküli általános választójogának gondolatáig is eljutottak. Többségükönél megfigyelhető az antiklerikalizmus, ami részint protestáns háttérükből, részint a katolikus egyház de facto államegyházi státusából is következett.

Március után

Március 15-én megalakult a Pest Városi, majd március 21-én a Pest Vármegyei Rendre Ügyelő Választmány. Az előbbibe a forradalom napján beválasztották Petőfit, Vasvárit, Irányit és Irínyit, majd az elkövetkező napokban még többeket, így Jókait, Bulyovszkyt, Sükeyt, Oroszhegyit, Vidatsot, Degrét. Március 21-én a Pest Megyei Rendre Ügyelő választmány tagja lett Degré, Jókai, Irányi, Irínyi, és Petőfi.³² Irínyit a március 16-án „a sajtó útján elküldhető visszaélések és kihágások megbírálása végett” kiküldött ideiglenes bizottság tagjává választották.³³

A fiatalok tehát szerepüknek megfelelő súllyal képviseltették magukat a forradalom szervezeteiben, de többségre természetesen nem juthattak, hiszen ehhez hiányzott a politikai, de főleg a közigazgatási tapasztalatuk. Az 1948 utáni időszak marxista történetírása előszeretettel beszélt arról, hogy a Pest Városi, ill. Megyei Rendre Ügyelő Választmány mintegy ellenpólusát képezte az alakulófélben lévő Batthyány-kormánynak, illetve e kormányfő által a fővárosba küldött Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmánynak (MOIB).³⁴ Ezt azonban kizárja, hogy mindhárom testületnek tagja volt Klauzál Gábor, a későbbi földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter, s a MOIB és a két választmány között jól megfigyelhető volt mind az együttműködés, mind a feladatkörök elhatárolása.³⁵

Kemény Zsigmond szerint a forradalom győzelmét követően:

a március 15-i párt még tartja gyűléseket a forradalmi csarnokban, és írt apoteózist saját tetteiről, azonban már többé önálló erőként nem vehet-

32 SPIRA György, *A vezérmegye forradalmi választmánya 1848 tavaszán*, Századok, 1964, 715–716.

33 SPIRA György, *Petőfi sajtósküldtszéki tagságáról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1964/2, 198–203.

34 Lásd erre különösen SPIRA György műveit. *Kossuth Lajos forradalmi szövetsége a radikális baloldallal és a népi tömegekkel = Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*, szerk. Tóth Zoltán, II. k., Bp., Magyar Történelmi Társulat – Akadémiai Kiadó, 1952, 154–158.; Uő, *A magyar forradalom 1848–49-ben*, Bp., Gondolat, 1959, 99–118.; Uő, *Polgári forradalom és nemzeti szabadságharc 1848–1849 = Magyarország története 1790–1849. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka. Magyarország története III. Egyetemi tankönyv*, szerk. MÉREI Gyula, SPIRA György, Bp., Tankönyvkiadó, 1961, 394–401.; *Polgári forradalom (1848–1849) = Magyarország története 1848–1890*, főszerk. Kovács Endre, szerk. Katus László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979, 6/1. k., 86–104.; Uő, *A pestiek Petőfi és Haynau között*, Bp., Enciklopédia, 1998, 63–80.

35 MESZLÉNYI Antal, *A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottság működése 1848. március 23-ától ápr. 20-áig*, Századok, 1923–1924, 714–757.; URBÁN Aladár, *A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány működése 1848. március – április. = A törvényesített forradalomtól az önvédelmi háborúig*, Bp., Line Design, 2020 (48-as Könyvtár), 32–56. (első megjelenése: Századok, 2001/1, 3–32.)

te magát föl. (...) Szóval, az egész márciusi párt kevés hetek alatt letűnt a láthatárról, s míg befolyással bírt, inkább határozatlan világszabadsági vágy és a burschi negéd, mint politikai tan által vezetett.³⁶

Kemény alapvetően jól látta, hogy a márciusi ifjak csoportja a Batthyány-kormány hivatalba lépését követően felbomlott. Vasvári Pál előbb a Belügyminisztériumba került fogalmazóként, majd a Pénzügyminisztériumba titkárként. Bulyovszky Gyula a belügyminisztérium rendőri, majd országglati osztályának fogalmazója lett, Degré Alajos a rendőri osztályban lett titkár. Emődy Dániel a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumba kapott fogalmazói, Irinyi József ugyanide titkári, Irányi Dániel az Igazságügyi Minisztériumba titkári kinevezést. Oroszhegyi Józsa a Vallás- és Közoktatásügyi minisztériumban lett a közoktatási osztály fogalmazója. Mindez biztos egzisztenciával is járt, hiszen egy fogalmazó évi 800–1000, egy osztálytitkár évi 1000–1500 forintot keresett.

Pálffy Albert 1848 decemberétől az ekkor létrehozott Országos Rendőri és Postaosztályon lett tanácsos. A Madarász László által vezetett hivatal állományába amúgy is viszonylag sokan bekerültek a radikális ifjúság második vonalából. Szegfy Mórt 1849 májusában nevezték ki a Belügyminisztérium fogalmazójává. Kléh István csak 1849 júniusától állt állami szolgálatba Kossuth kormányzóelnöki irodáján, s ugyanekkor lett fogalmazó a Hadügyminisztériumban Birányi Ákos.³⁷

Az 1848. júniusi népképviseleti választásokon hárman indultak: Irányi János Bihar megye hosszúpályi kerületét, Irányi Dániel Pest város II. (lipótvárosi) kerületét képviselte. Mind Irányi, mind Irányi a képviselőház radikális csoportjához tartozott, Debrecenben pedig Irányi annak egyik vezetője is volt.³⁸ Petőfi a Jászkunságban, a szabadszállási választókerületben indult, de részint a szerencsétlen helyszínválasztása, részint a túlzottan őszinte programnyilatkozata, részint a helyi hatóságok ármánykodása miatt elbukott a választáson.³⁹

36 KEMÉNY Zsigmond, *Forradalom után = Változatok a történelemre*, s. a. r. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982 (Kemény Zsigmond művei), 307.

37 Hivatalviselésük adatait lásd F. Kiss Erzsébet, *Az 1848–1849-es magyar minisztériumok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 7.), 482–619.

38 Képviselői ténykedésükre ld. SZEGŐFI Anna, *Irányi Dániel*; FLEISZ János, *Irinyi József = Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja*, szerk. PÁLMÁNY Béla, Bp., Magyar Országgyűlés, 2002, 388–397.

39 MEZŐSI Károly, *Petőfi megbuktatása a szabadszállási követválasztáson = Petőfi és kora*, szerk. LUKÁCSY Sándor, VARGA János, Bp., Akadémiai Könyvkiadó, 1970, 515–638.; URBÁN Aladár, *Az 1848-as választások és*

A többiek esetében a 24 éves választhatósági korhatár eleve korlátot szabott (Vasvári a maga 1826-os születésével még az 1849-es pótválasztásokon sem indulhatott volna), de nem is tudunk arról, hogy lettek volna ilyen ambícióik. Egyébként az 1820-as évek nemzedéke viszonylag szép számban volt képviselve a képviselőházban.

A márciusi fiatalok radikális programját március 19-től önálló lap, a Pálffy Albert által szerkesztett *Marczius Tizenötödike* képviselte (jóllehet, az *Életképek* maga is e fiatalság egyik publikációs fóruma volt). Pálffy komolyan vette a polgári átalakulás eszményeit, a jogegyenlőségtől a lehetséges társadalmi igazságossáig, s az egyébként egységes irányzatúnak nem nevezhető lapjában ezeket képviselte, s kérte számon a hatalom mindenkori birtokosain. A lap jelmondata, „Nem kell táblabíró politika” is ezt jelezte. A lap 1848. május közepéig radikálisan és sokszor indokolatlanul támadta a Batthyány-kormányt. A szerzők többsége a magyar függetlenség következetes képviselőjét kérte számon a minisztereken, s nem zavartatta magát attól, hogy a kormánynak jószerivel semmilyen eszköze nincs a meglévő törvényi keretek kihasználására sem.

1848. május 19-én a lap a jelmondat helyén egy névtelen informátortól származó közlés alapján hozta le, hogy az aznapi minisztertanácson „minisztereink István nádort kikiáltották provizórius királynak.” A kormány azonnal intézkedett a lapszám elkobzásáról, majd sajtópert indított a lap ellen. A lap ezt követően némileg visszafogottabban minősítette a kormányt, de ez csak átmeneti jelenség volt. Júliustól kezdve az olasz segély és a katonailítási törvény miatt rendszeresen támadta a kormányt, s mindent megtett annak érdekében, hogy Kossuthot leválassza a kormánytöbbségről. A Batthyány-kormány lemondása után a lap szerzői azzal a jóleső érzéssel írhatták cikkeiket, hogy bekövetkezett az, amit eleddig jósoltak: a nyílt konfliktus. A *Marczius* mellett még fél tucat hosszabb-rövidebb életű radikális lap jött létre, de többségük 1848 őszére meg is szűnt.⁴⁰

Petőfi = A nagy év sodrában. Tanulmányok 1848-ról, Bp., Magvető, 1981 (Elvek és Utak), 304–321.; FEKETE Sándor, „... agyon akart veri a magyar nép...” *Adalékok Petőfi választási megbuktatásához*, Bp., é. n. (Z-füzetek/43); URBÁN Aladár, *Petőfi választási kudarca és az országgyűlés = 1848-as portrék*, i. m., 95–113.

40 KOSÁRY Domokos, *A forradalom és szabadságharc sajtója, 1848–1849 = A magyar sajtó története, 1849–1867*, szerk. KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1985. II/1. k., 83–102.; URBÁN Aladár, *A Marczius Tizenötödike sajtópere* = URBÁN, *A nagy év*, i. m., 160–208.

Vasvári még április 12-én javasolta, hogy a márciusi fiatalok alakítsanak valamiféle szervezeten működő baloldali klubot, de a többség ehelyett inkább a Radikál Körré alakuló Ellenzéki Kör tagjai közé lépett. A május 7-én megtartott tisztújításon Vasvári be sem került a Kör választmányába; a márciusi ifjak közül Irányi Dániel, Irinyi József, Jókai és Petőfi nevével találkozunk. Másnap, május 8-án végre megalakult a márciusi fiatalokat tömörítő Marcziusi Clubb, amelynek alapszabálya kimondta, hogy tagjai minden vitás kérdéstről demokratikusan döntenek, azonban a többségi döntést a kisebbségnek is követnie kell.⁴¹

Május 10-én az egyik radikális szervezet, a Demokrata Klub macskazenét adott a budai főhadparancsnokság vezetőjének, Ignaz Lederer báró lovassági tábornoknak a Szent György téri lakása előtt. A készülő tüntetésről értesülve két minisztériumi tisztviselő kereste fel Lederert, hogy lebeszéljék az erőszakos reagálásról, a tábornok azonban nem engedte maga elé őket, s a tüntetőket fegyveres erővel verette szét. Az incidensnek több súlyos sebesültje volt, egyikük bele is halt a sérüléseibe.

Az akció óriási felháborodást keltett, hiszen jelezte azt, hogy az országban állomásozó cs. kir. katonaság vezetői és tisztjei mennyire ellenségesek a tavaszi átalakulással szemben. A vérengzést követően az est folyamán Vasvári is szónokolt a néphez, s nyugalomra intette. Másnap reggel 9 órakor ott volt Pest megye választmányának gyűlésén, amely követelte a vérengzésben vétkes katonák megbüntetését, s küldöttséget küldött nádorhoz, amely emellett a katonaságnak az alkotmányra történő felesketését, a nemzetőrség felfegyverzését és az Itáliában harcoló magyar ezredek hazahozatalát követelte.

Május 12-én a Nemzeti Múzeumnál tartott nagygyűlésen Petőfi kijelentette: „Én e minisztériumra nem a hazát, de egy magamat, sőt a kutyámat sem bízom.” A népgyűlés két küldöttséget küldött ki, egyet a vizsgálatot megkezdő vegyes polgári-katonai bizottsághoz, egyet a kormányhoz. Az előbbi küldöttség célja az volt, hogy az ifjúság képviselőit is vegyék be a vizsgáló bizottmányba. Az utóbbi a május 11-i követeléseken kívül a nemzetgyűlés összehívását sürgette.

A kormányzat erélyesen reagált: Lederer közvetlenül a vérengzést követően Bécsbe szökött, s a vizsgálóbizottmány maga elé idézte a katonai akcióban résztvevő tiszteket. A radikálisok egy része, köztük Petőfi azonban úgy látták, itt az

41 SPIRA, *A pestiek*, i. m., 106–107, 179.; URBÁN Aladár, *Vasvári Pál kritikai életrajzához. Források és tanulmányok Vasvári Pálról* = URBÁN, *1848-as portrék*, i. m., 237.

alkalom a kormány átalakítására vagy megbuktatására, s tovább folytatták az agitációt. Ez azonban messzemenően nem találkozott a stabilitásra vágyó közvélemény igényeivel, s a radikálisok visszaszorulásához vezetett.⁴²

Kísérletek a csoport továbbéltetésére

Vasvári a márciusi ifjak elszigetelődését tapasztalva írta meg a csoport szerepét elemző cikkét, amelyet az *Életképek* június 4-én közölt. „hazánk több vidékein keserű kifakadások történnék a pesti fiatalság ellen” – kezdi írását. Zavargással, „rendtöréssel” vádolják őket. Az okokat vizsgálva úgy véli, hogy a fiatalság egyetlen hibát követett el: „Tovább akart menni a tények mezején, mint mennyire nemzetünk el volt készülve.” Azaz, a vezérszerepben túl messze haladt előre, s „a sereg nem bírta őt követni.” Vasvári szerint a fiatalság belenyugodott abba is, hogy kicsavarták kezéből a fegyvert, s hogy az egyetemen szünetel az oktatás. Az ifjúság nem engedte magát elcsábíttatni a bécsi diákok példájától sem, akik kormányt buktatnak. „S ezáltal mutatá meg, hogy lelkesedését mérsékelni is tudja, midőn ezt kívánja a nemzetegység.” Vasvári szerint az ifjúság egy része hivatalt vállalt, a másik rész visszatért korábbi foglalkozásához, a harmadik beállt az önkéntesek közé, „s az új seregbe átvivé a szabadságszeretet magas szellemét.” Végül a negyedik rész az országban terjeszti a márciusi elveket, s így az ifjúság Pesten többé összpontosítva nincs. Vasvári röviden kitér arra a kérdésre is, hogy „ki adott a népnek szabad földet és jogot?” Úgy véli, hogy a nemzet mozgalma egy órához hasonlított. „Az óra kerekei Pozsonyban voltak az országgyűlésen, de nem igen akartak forogni... Rugóra volt szükség, mely a kerekeket gyors mozgásba hozza. S e rugó volt a pesti forradalom. Ekkor a kerekek gyorsan és sebesen kezdtek forogni...”

Vasvári szerint érthető a vidék és a kormányzat azon igénye, hogy végre nyugalom és rend legyen. De az ifjúságnak joga van kimondania a véleményét, s aki ezt gátolja, azt joggal gyanúsítják. Majd Aesopus meséjét idézi a szolgálkról, akik megölték a kakast, hogy nyugodtan alhassanak, ám gazdájuk jóval korábban éb-

42 URBÁN Aladár, *Az 1848. május 10-i katonai vérengzés a budai Várban*, Hadtörténelmi Közlemények, Új folyam, 1968/1, 71–94.; URBÁN Aladár, *Tíz válságos nap a Batthyány-kormány történetéből 1848. május 10. – május 20.* = URBÁN, *A nagy év, i. m.*, 96–159.; URBÁN Aladár, *A rendőrség jelentése és a kormány intézkedései az 1848. május 10-i Budavári katonai vérengzést követően*, Hadtörténelmi Közlemények, 2018, 28–41.

resztette őket, mint a kakas. „Ha mi barátaink-, honfitársainktól nem akarunk ébresztő szót hallani, majd füleinkbe dörgi az ellenség! – De akkor már talán késő lesz!” – fejezte be írását. Vasvári visszafogottan, de határozottan jelölte ki a fiatalság szerepét az átalakulásban, s pontosan írta körül az ifjúság lehetőségeit is. Nem a kormány megbuktatásában, hanem ellenőrzésében, s a közvélemény ébren tartásában látta feladatát.⁴³

Július 2-án este Vasvári kezdeményezésére, Petőfi részvételével alakult meg a Martiusi Clubb örökébe lépő, s a baloldal egységes szervezetének szánt Democraticus Clubb. Magát a programot is Vasvári fogalmazta meg: eszerint az új szervezet a népképviselői országgyűlés irányzatainak ellenőre kíván lenni.⁴⁴

A klub azonban meglehetősen rövid életűnek bizonyult. Ennek két oka volt. Egyrészt az, hogy noha Vasváriék integrálni akarták a márciusi fiatalok korábbi szervezeteit – így azt a Demokrata Klubot, amely a május 10-i katonai vérengzést előidéző macskazenét rendezte –, az integráció nem járt az utóbbiban található szélsőséges elemek kiszorításával. A másik, fontosabb ok pedig az volt, hogy Madarász László és József, a parlamenten belüli radikális ellenzék vezetői június 26-án kezdeményezték a radikális baloldat tömörítő Egyenlőségi Társulat megszervezését. Július 9-én Madarász László lakásán lezajlott a Társulat alakuló értekezlete, július 16-án pedig Pest megye gyűléstermében a Társulat megtartotta alakuló közgyűlését.

A Társulat vezetői már a megalakulás előtt, július 4-én szemrehányást tettek az ifjúság vezéreinek azért, mert nem akarnak az Egyenlőségi Társulathoz csatlakozni, 10-én pedig nyíltan felszólították az éppen megalakult Democraticus Clubbot a csatlakozásra. A felhívásra Vasvári habozás nélkül igenlő választ adott. Július 12-én az egyesülés céljából össze is ült a Democraticus Clubb és a Társulat értekezlete, ám a Clubb többsége nem volt hajlandó elfogadni a Társulat programját, így maga az egyesítés elmaradt. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a Democraticus Clubb tagságának többsége nem értett egyet az Egyenlőségi Társulatnak az általános választójog bevezetésére vonatkozó programjával.⁴⁵

43 Közli *Vasvári Pál válogatott írásai*, szerk. és bev. FEKETE Sándor. A nyomtatásban először megjelent kéziratokat s. a. r. LÁSZLÓ József, Bp., Művelt Nép, 1956, 298–303.

44 SPIRA György, *Petőfi a képviselőház karzatán = Jottányit se a negyvennyolcból!*, Bp., Gondolat, 1989, 125.; SPIRA, *A pestiek*, i. m., 300.

45 TORDAY György, *Horárik János*, Bp., Művelt Nép, 1954, 62–67.; URBÁN Aladár, *Petőfi 1848 augusztusában* = URBÁN, *A nagy év*, i. m., 349–351.; KOSÁRY, i. m., II/1. k., 120.; SPIRA, *Petőfi*, i. m. 125–127.;

(Megjegyzendő, hogy ez az integrációs folyamat a baloldali radikális sajtóban is lezajlott – a hetekig egymás mellett létező radikális lapok közül a *Reform* és a *Radical-lap* beolvadt a Madarász József által szerkesztett *Nép-elembe*; majd szeptemberben a *Nép-elem* is megszűnt, egyedül a *Marczius Tizenötödike* maradt a porondon. Az október 11-én meginduló *Köztársasági Lapok*, illetve a december 11-től megjelenő *Jövő* is igen rövid életű volt.)⁴⁶

A július 16-i alakuló közgyűlésen Vasvári és több társa egyénileg belépett ugyan a Társulatba, ám a Democraticus Clubb továbbra is megmaradt, s csak augusztus első heteiben szűnt meg. Maga Vasvári azonban egyelőre nem került be a Társulat tisztségviselői közé. Tudjuk, hogy Petőfi is csak augusztus végén lépett be a Társulatba, viszont szeptember 8-án mindkettejüket, s mellettük Jókait is beválasztották a Társulat állandó bizottmányába. A szeptember eleji napokban pedig Petőfi fogalmazta meg a Társulat felhívását Magyarország népéhez. A márciusi ifjak itteni szereplése azonban viszonylag rövid ideig tartott, hiszen többségük 1848 őszétől katonának állt. Így magában a Társulatban inkább a Madarász László és József által képviselt köznemesi radikálisok játszottak vezető szerepet, s ez így maradt a kormányzat Debrecenbe történt átköltözését követően is.⁴⁷

A csatatéren

Kemény Zsigmond 1850-ben híres-hírhedt röpiratában a következőket írta a márciusi ifjaknak a honvédelemben játszott szerepéről:

A fiatal erőtől pezsgő rész, midőn a tíz önkéntes zászlóalj megalakítására kitűzetett a lobogó, fegyvert ragadott, és a római sáncok ellen ment. Versecnél, Alibunárnál, Fehértemplomnál, Szenttamásnál, Turiánál, Földvárnál, Lagersdorfnál és azon számtalan helyein a veszélynek és hősiességnek hullott el, melyek a magyar és rác közti iszonyú harcot a történelemben örökre emlékezetessé teendik. Akik pedig e vadór s elszánt

SPIRA, *A pestiek*, i. m., 300–301. A Társulat tisztségviselőinek névsorát közli KÉRY Gyula, *A magyar szabadságharc története napi-krónikákban (1848)*, Bp., Franklin Társulat, 1899, 408.

46 KOSÁRY, i. m., II/1. k., 114–130.

47 URBÁN Aladár, *Petőfi 1848 augusztusában* = URBÁN, *A nagy év*, i. m., 322–348.

küzdést, ezen irtóháborút száz apró csatáival és fölszámlálhatlan szerencsétlenségeivel túléltek, megalapíták a 3. és 9. zászlóalj hírét. Szuronyt szegezve s forradalmi dalt énekelvé mentek az ágyúk elébe. Látták a szolnoki és nagysallói csatát. Elfogytak a zászlóaljkból a temesvári és világosvári napok előtt.⁴⁸

Noha Kemény nem különösebben rokonszenvezett az általa „március 15-i párt”-nak nevezett csoporttal, erre elég bizonyíték sajátos hangvételű beszámolója március 15. eseményeiről; e sorokban mégis elismeréssel adózott annak a szerepnek, amit a forradalom vezetői és sikerre vivői 1848 májusát követően játszottak.⁴⁹ De vajon mennyire pontos ez a megállapítás?

Ha megnézzük az egyes személyeket, megállapíthatjuk, hogy Kemény alapvetően igazat írt, még ha a márciusi fiatalok egy jelentős része nem állt is be már 1848 május-júniusában honvédnek.

Petőfi 1848 októberében lett a 28. honvédszászlóalj századosa, de csatatéren csak 1849. január végén, Erdélyben került. Noha nehezen viselte a hadsereggel járó köztetségeket, mégis egyike volt a legtöbbet próbált katonának, végigcsinálta az 1849. január-februári dél-erdélyi hadjáratot, ott volt a március 2–3.-i medgyesi ütközetben, az április-májusi bánási hadjáratban, valamint a július 31-i segesvár-fehéregyházi ütközetben, amelyben hősi halált halt. Bemtől őrnagyi kinevezést kapott, amit ugyan a Hadügyminisztérium nem erősített meg, de rendfokozat tekintetében így is egyike volt a legmagasabbra jutottaknak.⁵⁰

Vasvári Pál 1848. október első felében egy hirtelen összeszedett fővárosi önkéntes és nemzetőrszászlóalj vezénylőjeként megjárta a lajtai tábornok, azonban

48 KEMÉNY, *i. m.*, 307.

49 KEMÉNY, *i. m.*, 302–306.; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az újraértelmezés kényszere (Kemény Zsigmond két röpirata a forradalomról) = A forradalom után. Vereség vagy győzelem?*, szerk. CSÉVE Anna, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2001, 37–38.

50 DIENES András, *Petőfi a szabadságharcban*, Bp., Akadémiai Könyvkiadó, 1958 (Irodalomtörténeti Könyvtár 3.); URBÁN Aladár, *Petőfi Sándor honvédszászados = URBÁN, A nagy év, i. m.*, 358–407.; NAGY Sándor, *Egy renitens honvédtiszt hányattatásai. Petőfi Sándor konfliktusai a hadseregben 1848–1849*, Folia Historica XXI. kötet 1998–1999. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve. Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 2000. 67–84.; URBÁN Aladár, *Még egyszer Petőfi Sándor századosi kinevezéséről = URBÁN, 1848-as portrék, i. m.*, 129–134.; KEDVES Gyula, RATZKY Rita, *Csataterek Petőfiéje. Dokumentumok, Petőfi-művek hadtörténeti és irodalomtörténeti-poétikai elemzésekkel*, H. n., Timp Kiadó, 2009 (Timp-Militaria, XI.).

harcba nem került. 1849 januárjától a Rákóczi-szabadsereg szervezője és parancsnoka volt, ő maga az alakulattal április végén vonult az észak-erdélyi hadszíntérre, de május végén elhagyta a harcot, s csak június végén tért vissza. Július 6-án csapata élén halt hősi halált a román felkelőkkel vívott harcban.⁵¹

Sükey Károly, aki március 15-én először ragasztotta ki a 12 pontot, s kezdte el azt magyarázni a járókelőknek, 1848 őszén írnok volt Egressy Gábor szegedi kormánybiztos mellett, majd később számvevő hadnagy az Egressy által szervezett szegedi önkéntes nemzetőrzászlóaljban. 1849. május 5-én Perczel Mór tábornok főhadnaggyá és a zászlóaljából alakult 104. honvédszászlóalj segédtisztjévé terjesztette fel, de kinevezésének megerősítéséről nem tudunk.⁵²

Vidats János 1848 augusztusában a Földváry Lajos fővárosban alakult önkéntes zászlóaljának főhadnagyként részt vett a délvidéki harcokban. Szeptembertől őrmester volt a 14. (pesti csatár) honvédszászlóaljban, jelen volt a pákozdi, schwechati, kápolnai csatában. December 14-től hadnagy, 1849. június 23-tól főhadnagy volt alakulatánál a feldunai hadseregben, ill. az ebből alakuló VII. hadtestben. Májustól július elejéig kikülönített századával Görgei Ármin őrnagy felső-magyarországi különítményében, majd egy ideig tábori vegyes katonai-polgári rögtönítélő bírósági (vészbírósági) ülnökként szolgált. Végül ismét százados volt zászlóaljánál a fegyverletételig.⁵³

Vajda János először szintén a Földváry-csapat soraiban vett részt a harcban 1848 augusztusában. Ősszel önkéntesként állt be a Budapest és Jászberény központtal Borsod megyei, Jászkun-kerületi és budapesti újoncokból alakuló 24. honvédszászlóaljban. Az alakulattal december elejétől a bánági hadszíntéren harcolt, s őrmesterré lépett elő. Az 1849. január 2-i pancsovai vereséget követő visszavonulás során súlyosan megbetegedett, s csak 1849. május 31-én állt ismét szolgálatba hadnagyként a Pest városi térparancsnokságon. A főváros kiürítését

51 URBÁN Aladár, *Vasvári és a „Fővárosi csapat” a Lajtánál = Batthyánytól Kossuthig. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén.* Bp., Argumentum, 2009 (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára), 229–251.; HERMANN Róbert, *Történetiről katoná – Vasvári Pál utolsó éve = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére,* szerk. HAUSNER Gábor, Bp., Argumentum, 2005, 269–289.; PÉNTÉK László, *Vasvári Pál. Bölcsőtől a csatáig,* 2., bővített kiadás., H. n., é. n. [Bp., 2012.]

52 BONA Gábor, *Hadnagyként és főhadnagyként az 1848/49. évi szabadságharcban. III. kötet. P–Z.* Bp., Heraldika, 1999, 196.

53 BONA Gábor, *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban,* Bp., Heraldika, 2009, II. k., 529.

követően Szegedre ment, csatlakozott a visszavonuló déli főszereghez, s augusztus 22-én Borosjenőnél tette le a fegyvert.⁵⁴

Degré Alajos augusztusban szintén a Földváry-csapattal vett részt a délvidéki harcokban. Emlékiratai szerint önkéntesként ott volt a pákozdi és a schwechati csatákban (ami akár igaz is lehet). 1848. november végétől főhadnagy, 1849. januárjától alszázados volt a szerveződő 16. (Károlyi) huszárezrednél, de csak júliusban vezényelték a csataterre. A július 20-i turai ütközetben mindjárt meg is sebesült.⁵⁵

Oroszhegyi Józsa 1848. december 23-án kapott megbízást egy gerilla csapat alakítására Pesten, 1849. január 2-től századosként volt az alakulat parancsnoka, amellyel január-februárban Zemplén, márciusban Heves és Külső-Szolnok megyében működött. Április 2-án őrnaggyá léptették elő. Később a felső-magyarországi hadszíntéren tevékenykedett, majd három századból álló csapatával a Közép-Tiszai hadsereg Gál László ezredes vezette hadosztályában szolgált. Július végén az alakulatából szervezett (de számot már nem kapott) honvédszászlóalj parancsnoka lett. Utoljára a temesvári csatában (augusztus 9.) vett részt.⁵⁶

Sebő Antal 1848 nyarán a pesti Földváry-féle önkéntes zászlóaljjal a szerb felkelők ellen harcolt, decemberben hadnagy lett a 37. (komáromi) honvédszászlóaljnál, amelyben a komáromi várőrségnél szolgált. 1849. szeptember 28-án Klapka tábornok főhadnaggyá léptette elő.⁵⁷ Justh Manó októberben kapott hadnagyi kinevezést a 40. honvédszászlóaljhoz, a szabadságharc végén századosként fejezte be katonai pályáját.⁵⁸

Székely Gábor 1848. augusztus 25-én állt be a Hunyadi önkéntes csapat lovaságához, s az ebből alakuló 13. (Hunyadi) huszárezredben 1849 júniusától főhadnagy, majd a 6. (Württemberg) huszárezred Komáromban alakult osztá-

54 BONA, *Hadnagykok, i. m.*, III., 407–408. Katonaélményeit részletesen leírta: VAJDA János, *Egy honvéd naplójából = Vajda János összes művei. IV. k. Szépprózai írások*, s. a. r. SERES József, Bp., Akadémiai Kiadó, 1972, 328–357.

55 BONA Gábor, *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*, Bp., Heraldika, 2008, I. k., 273–274.; PELYACH István, *Degré Alajos = Népek, hősök, emberek. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulójának tiszteletére rendezett konferencia előadásai*, szerk. HORVÁTH M. Ferenc, MÁNDLI Gyula és ZOMBORKA Márta, Vác, 2000 (Váci Füzetek, 4.), 83–90.; DEGRÉ, *Visszaemlékezéseim, i. m.*

56 BONA Gábor, *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*, Negyedik bővített kiadás, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2015, II. k., 452.; KERÉKES Zoltán, *A pesti szabad portyázó csapat története*, Hadtörténelmi Közlemények, Új folyam, 1967/1, 65–105.

57 BONA, *Hadnagykok, i. m.*, III., 131.

58 BONA, *Századosok, i. m.*, I. k., 515.

lyánál alszázados lett.⁵⁹ Mocsáry János 1849 februárjában kapott hadnagyi ki-nevezést a zalai 56. honvédszázalajhoz, augusztus 30-án Klapka Komáromban főhadnaggyá léptette elő.⁶⁰ Számvald Gyula a Pest megyei 2. önkéntes mozgó nemzetőrszázalajban szolgált, s innen került főhadnagyként a feldunai hadsereg törzséhez; meg is sebesült az 1849. február 5-i branyiszközi ütközetben.⁶¹

Dobsa Lajos, aki szemtanúja volt a párizsi februári forradalomban, de „lekéste” a március 15-i pestit, 1849. január 16-án Kossuthtól – több más társával együtt – „népfelvilágosítói” és népfelkelés- és gerillacsapat-szervezői megbízást kapott Csanád és Csongrád megyében. Végül egy közel 2000 főnyi gyalogos és lovascsapatot alakított, márciusban ennek őrnagya volt a Derra, a IV. (bácskai) hadtestnél. Részt vett a délvidéki harcokban. Május 19-én azonban „állomása jelentés nélkül történt elhagyása miatt” megfosztották rangjától és kéthavi fogságra ítélték.⁶²

A márciusi napok egyik első krónikása, Birányi Ákos 1848. november 17-től volt számvevő hadnagy a Hajdúságban alakuló Bocskai csapatnál december 19-től számvevő főhadnagy a csapat lovasságából alakult 17. (Bocskai) huszárezrednél. 1849. június 1-jétől fogalmazóként szolgált a hadügyminisztérium elnöki osztályán, a fegyverletételig.⁶³

A másik krónikás, a márciusi ifjúság egyetlen arisztokrata tagja, Nyáry/Nyári Albert/Béla báró 1848. szeptember 7-én lett hadfi (hadapród) a felvidéki kiegészítésű cs. kir. 2. (Sándor) gyalogezredben. Ennek soraiban vett részt a délvidéki harcokban. November 26-án hadnaggyá léptették elő az ezred 1. zászlóaljánál. 1849. január 11-én, Pesten betegen a császáriak fogságába esett. A főváros felszabadulását követően május 2-án Debrecenben ismét szolgálatra jelentkezett, s a losonci újonctelephez osztották be. Végül állítólag főhadnagy és parancsőrtsizt volt Kossuth Lajos kormányzó elnök mellett, egészen annak lemondásáig.⁶⁴

59 BONA, *Századosok, i. m.*, II. k., 412–413.

60 BONA Gábor, *Hadnagyk és főhadnagyk az 1848/49. évi szabadságharcban, II. kötet. H–Q.*, Bp., Heraldika, 1998, 500.

61 BONA, *Hadnagyk, i. m.*, III., 230.

62 BONA, *Tábornokok, i. m.*, I. k., 245–246.; SÜLI Attila, *Dobsa Lajos a forradalomban és szabadságharcban = Kossuth Lajos és Dobsa Lajos emlékezete. A IX. Honvéd Emléknep előadásai*, szerk. HALMÁGYI Pál, Makó, 2003 (A Makói Múzeum Füzetei, 102.), 12–22.

63 BONA Gábor, *Hadnagyk és főhadnagyk az 1848/49. évi szabadságharcban, I. kötet. A–Gy.* Bp., Heraldika, 1998, 163.

64 BONA, *Hadnagyk, i. m.*, II. k., 589.

Emödy Dániel 1849. április elején lett hadnagy a 2. honvédszászlóalj létszámában és az isztambuli követté kijelölt Beöthy Ödön bihari főispán segédtisztje, de az orosz hatóságok engedélyének hiányában nem tudták átlépni az erdélyi határt. Az orosz intervenciót követően a népfelkelés egyik rendező tisztje lett.⁶⁵

A különböző visszaemlékezések közül több is említi az egyetemi ifúságból Sebő Antal jogászt (1829), aki 1848 augusztusában szintén szolgált a pesti Földváry-féle önkéntes zászlóaljjal a szerb felkelők ellen. December 3-tól hadnagy a volt 37. (komáromi) honvédszászlóaljnál, s ott szolgált a komáromi erőd feladásáig. 1849. szeptember 28-án Klapka György tábornok főhadnaggyá léptette elő, egyben kitüntette a katonai érdemjel 3. osztályával.⁶⁶

Szintén többen említik hatvani Gaál Ernő (1828 k.) jogász nevét, akiről tudjuk, hogy beállt tüzérnek, s részt vett a pákozdi és a schwechati csatában; végül, saját állítása szerint főhadnagy volt a 3. hatfontos ágyúütegénél. Társai még disztichont is írtak róla: „Hatvani Gaál Ernő, fia a hatvani Gaálnak, / Rettenetes kanonir, de kivált szaladásra hatalmas”.⁶⁷ Az ugyancsak jogász Magos (korábban Grósz) Ernő 1849. július 16-án lett hadnagy a Közép-Tiszai Hadsereg tábori térparancsnokságán.⁶⁸

A kortársi visszaemlékezésekkel polemizáló, s magát a „nagy nap” főszereplői közé feltolni igyekvő Hamary Dániel (1826) orvostanhallgatóként vett részt a forradalomban. 1848 tavaszán nemzetőr lett szülőhelyén, Komáromban. 1849 májusában beállt a Tatán alakuló 99. honvédszászlóaljhoz, mellyel a komáromi várórséghez kerül. Később tüzmaster és Krivácsy József alezredes, komáromi tüzérparancsnok parancsörtsztje lett. E beosztásában az erőd feladása előtt hadnaggyá nevezték ki.⁶⁹

Szintén az orvoskarra járt Korányi Frigyes, aki szeptemberben orvosként csatlakozott a Szabolcs megyében alakuló önkéntes mozgó nemzetőrszászlóaljhoz, a későbbi 48. honvédszászlóaljhoz, s ennek soraiban csinálta végig Perczel csapatainak október-novemberi hadműveleteit. Ezt követően különböző tábori

65 BONA, *Hadnagykok, i. m.*, I. k., 358.

66 BONA, *Hadnagykok, i. m.*, III., 131.

67 HATALA Péter, *Örven év előtt. 1848-iki márczius 15-től Világosig*, Bp., Országos Központi Községi Nyomda Rt., 1898, 17.

68 BONA, *Hadnagykok, i. m.*, I. k., 425–426.

69 BONA, *Hadnagykok, i. m.*, II. k., 16–17.; HAMARY Dániel, *Komárom Klapka alatt* = KUNSÁGI [ILLÉSY György] – POTEKIN [Ödön], *Honvédivilág*, Pest, Heckenaszt [sic!] Gusztáv, 1868., II. k., 30–77.; HAMARY Dániel, *Komáromi napok 1849, Klapka György honvédtábornok alatt*, Pest, 1869.

kórházakban szolgált majd júniustól a 104. honvédszászlóalj orvosa lett, amelynek soraiban egészen Temesvárig részt vett a hadieseményekben.⁷⁰

Hatala Péter gimnáziumi tanulmányokat végzett Pesten, szeptember elején jelentkezett honvédtüzérnek. Részt vett a pákozdi és a schwechati csatákban, majd a feldunai, később VII. hadtest soraiban harcolta végig a téli hadjáratot. Részt vett Buda visszavételében, a Kmety-hadosztály soraiban a nyári dunántúli és délvidéki harcokban, egészen a temesvári csatáig.⁷¹

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy a márciusi ifjúság „nevesíthető” tagjainak egy jelentős része hosszabb-rövidebb ideig teljesített valamilyen katonai szolgálatot, aminek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a név szerint nem ismertek többsége is, ment, amikor hívta őket a haza. A többség azonban nem 1848. május-júniusában, az első tíz honvédszászlóalj szervezésekor, inkább 1848 őszén állt fegyver alá.

Kemény leírása leginkább talán az inkább márciusi kamasznak, mint ifjúnak mondható Egressy Ákosra, a színész Gábor 16 éves (!) fiára érvényes, aki azonban nem volt jelen a március 15-i nagy napon. Ő ugyanis 1848 májusában Pesten beállt a 2. honvédszászlóaljhoz, s június végén alakulatával már a délvidéki harctérre vezényelték. Október 10-én hadnagyként került át a szegedi 33. honvédszászlóaljhoz. 1849. január 22-én Selmecbányánál fogságba esett, de megszökött, s március közepétől apja segédtisztje lett a Borsod megyei védseregénél, a felső-magyarországi hadszíntéren. Május 3-án beosztották a zalai 47. honvédszászlóaljhoz, ennek soraiban harcolta végig a nyári hadjáratot, s Szőlősnél tette le a fegyvert augusztus 13-án.⁷²

Voltak aztán olyanok, akik nem fegyverrel szolgálták az önvédelmi, majd függetlenségi harc ügyét. Ilyen volt Irányi Dániel, aki 1848 november-decemberében Sáros megye kormánybiztosaként az ottani védelmi intézkedéseket irányította; 1849. április végétől június elejéig pedig a főváros kormánybiztosa volt.⁷³ Irányi József 1848 októberétől 1849 májusáig tanácsosként a Párizsba kiküldött

70 *Id. báró Korányi Frigyes emlékeiből = Elmúlt idők emlékeiből*, szerk. KORÁNYI Sándor, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1929, 14–27.

71 HATALA, *i. m.*

72 BONA, *Hadnagyk, i. m.*, I. k., 349.; EGRESSY Ákos, *Emlékeim az 1848–49-dik évi szabadságharcz idejéből*, Bp., Bartalits Imre Könyvnyomdája, é. n. [1893.]

73 Szőcs Sebestyén, *Irányi Dániel pest-budai kormánybiztossága 1849-ben*, Bp., Budapest Főváros Levéltára, 1979 (Budapest Főváros Levéltára Közleményei '78.), 99–149.

Teleki László gróf mellett volt követségi titkár. Kléh István és Emödy Dániel – Vasvárival és Dobsa Lajossal együtt – kaptak Kossuthtól 1849 januárjában népfelvilágosítói és szabadcsapat-szervezői megbízást – más kérdés, hogy utóbbi törekvésük sikertelen maradt.⁷⁴

A szabadságharc után

A márciusi fiatalok két vezetője is életét áldozta a hazáért: Vasvári Pál a román felkelők elleni harcokban, Petőfi pedig 1849. július 31-én a segesvár-fehéregyházi ütközetben. A „nagy nap” főszereplői közül Irányi Dániel emigrált, távollétében halálra ítélték, s 1851. szeptember 22-én jelképesen ki is végezték. Az emigrációban mindvégig Kossuth legszorosabb munkatársai közé tartozott; csak az 1867. évi kiegyezést követően tért haza. Irányi János is megpróbált külföldre szökni, de Grazban elfogták, és a pesti Újépületben 8 hónapig tartották fogságban. A hadbírótság 1850. június 24-én halálra ítélte, de Haynau táborszernagy 1850. július 5-én kegyelmet adott neki.

Vidats Jánost vészbírószági működéséért 1852. április 24-én a pesti hadbírószág halálra, majd kegyelem útján augusztus 14-én két év várfogságra ítélte; 1853. október 8-án kegyelmet kapott, s a josefstadi várbörtönből szabadult. Sükei Károlyt tudomásunk szerint nem érte retorzió, 1850-től az újrainduló fővárosi sajtó munkatársaként kereste kenyerét. Bulyovszky Gyula 1849 júliusában elhagyta a fővárost, de nem követte a kormányt Szegedre, hanem vidéken húzta meg magát, s így ő is megúszta a számonkérést

Jókai a szabadságharc után itthon, a Borsod megyei Tardonán rejtőzködött, s csak a halálos ítéletek felfüggesztését követően, 1849. december végén tért vissza a fővárosba. (Az általa utólag több változatban megírt fabula szerint felesége, Laborfalvy Róza szerzett neki egy kitöltetlen komáromi várőrségi menlevelet, de az újabb kutatások szerint Jókai azt sem tudta, hogyan nézett ki a menlevél.)⁷⁵

74 Kossuth Lajos összes munkái. XIV. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. II, s. a. r. BARTA István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1953 (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai), 118–119.

75 HERMANN Róbert, *Az eltűnt levél és az eltűnt menlevél – avagy, miért bujdosott Jókai 1849-ben?*, Aetas 2017/2, 16–36.

Oroszhegyi Józsa a fegyverletétel után bujkált. 1851 novemberében elfogták és a pesti hadbíróóság december 4-én halálra, majd 1852. május 5-én kegyelem útján 10 év várfogságra ítélte. Josefstadtban raboskodott, 1856-ban kapott kegyelmet.

Vajda Jánost 1850. február 1-jén Pesten besorozták a cs. kir. 18. gyalogezredhez, s külföldre vezényelték, de még abban az évben július 25-én leszerelték. A provizórium idején egy ideig sajtóhivatalnokként kereste kenyerét.

A „második” vonalba tartozók közül Emödy Dániel 1849. júliustól augusztus 11-ig (az utolsó szám megjelenéséig) kormány hivatalos lapjának, a *Közlöny*-nek volt a szerkesztője Szegeden, ill. Aradon. A szabadságharc után eltiltották az ügyvédi működéstől, s csak 1852-ben kapta vissza a diplomáját.

Degré Alajos, Dobsa Lajos és Pálffy Albert a szabadságharc végén az Oszmán Birodalom felé vették útjukat, de eltévedtek, s Görgei táborához csatlakoztak. Degré a fegyverletételt követően egy ideig bujdosott, majd visszatért Aradra, s egy ideig itt, majd Pesten volt internálva. Dobsát Pesten a császáriak hadbíróóság elé állították, de néhány havi vizsgálati fogság után szabadon bocsátják.

Pálffy Albert Belényes vidékén Dobsa apjának birtokán húzódott meg. 1849 októberében az Arad megyei Szintye faluba ment át, hol anyai nagybátyja, Nyéki Alajos ispán volt István főherceg kisjenői uradalmában. Itt négy évet töltött teljes biztonságban, s noha kiléte később köztudomású lett, a Bach-korszak hivatalnokai, úgy tűnik, nem akartak róla hivatalosan tudomást venni. 1853. február 2-án Pestre ment, ahol csakhamar haditörvényszék elé állították, és letartóztatták. Öt hónapig tartották fogva az Újépületben, végül nem ítélték el, hanem internálták a csehországi Budweisba, ahol két évig és néhány hónapig lakott s meg is nősült. Szabadulása után Pestre tért vissza s itt az irodalommal és hírlapírással foglalkozott.

A forradalom krónikásai közül Birányi megúsza büntetés nélkül, Kléh István egy ideig bujdosott, majd visszatért Pestre. Nyáry Albertet sem érte retorzió, 1859-ben emigrált és százados volt az olaszországi magyar légiónál. Olasz levéltárakban kutatott, történeti és heraldikai munkái jelentek meg. 1865-ben a milánói Tudományos Akadémia, 1866-ban a francia Heraldikai Társaság tagjává választották, s 1867-ben tért haza.

Korányi Frigyes, mint honvédorvost a fegyverletétel után hazaengedték Szabolcs megyébe, rövidesen azonban kitiltották Pestről és Bécsből, így részint Nagykállóban tevékenykedett, részint külföldön utazott tapasztalatszerzés vé-

gett. Hatala Pétert sorozóbizottság elé állították, de mint alkalmatlant elbocsátották. Rövidesen jelentkezett papnövendéknek. Hamary Dániel, Justh Manó, Mocsáry János, Sebő Antal, Székely Gábor a komáromi várórség tagjaiként menlevéllel távozhattak, s elkerülték a megtorlást.

Összességében a többség szerencsésen túlélte a megtorlást, s az 1850-es évektől visszatért eredeti foglalkozásához, az újságíráshoz, az irodalomhoz, a jogászokodáshoz vagy az oktatáshoz. Többségük megérte a kiegyezést, s közülük ketten, Irányi Dániel és Vidats János az új rendszer ellenzékeként politizáltak.⁷⁶

A márciusi ifjak szerepe az 1848–49-es örökség ápolásában

Noha a neoabszolutizmus viszonyai csak igen szűkösen engedték meg az 1848–49-re történő emlékeztést, mégis voltak olyanok, akik a márciusi forradalom résztvevői közül megpróbálkoztak ezzel. Közismert, hogy Jókai Mór (Sajó álnéven) már 1850-ben közzétett egy novellafüzért *Forradalmi és csatáképek 1848 és 1849-ből* címmel (egyébként a 12 pontot és a *Nemzeti dalt* elsőként kinyomtató Landerer és Heckenast kiadójánál), amely évtizedekre meghatározta a forradalomról, de főképp a szabadságharcról alkotott képet.⁷⁷ 1850–1851-ben három német kiadása is megjelent, de a század végéig napvilágot látott angolul, olaszul, svédül és finnül is. Szintén a 48-as örökség ápolását szolgálta az *Egy bujdosó naplójából* című, 1851-ben napvilágot látott kötet is. Ekkortájt kezdhették bele az *Emléksorok. Napló 1848–49-ből* című művébe, amely azonban vagy félbemaradt, vagy a kézirat egy része elveszett. A mű anekdotikus módon állított emléket a szabadságharc időszakának.⁷⁸

Közismert, hogy Jókai írta meg családregény formájában *Köszívű ember fiai* címmel az egyik első nagyregényt a forradalom és szabadságharc eseményeiről, de ezen kívül is számos regényében (*Az új földesúr, Politikai divatok, Börtön virága, Enyim, tied, övé, Akik kétszer halnak meg, A tengerszemű hölgy, A kiskirályok,*

76 FARKAS Katalin, *Vidats János tragédiája. A szélsőbaloldali politizálás színterei és korlátai a kiegyezést követő években*, Századok, 2013, 1293–1332.; KOVÁCS Emőke, *A magyar parlament Catoja, Irányi Dániel politikai pályája 1868 és 1892 között*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 2014.

77 JÓKAI Mór, *Forradalmi és csatáképek 1848 és 1849-ből = Elbeszélések (1850)*, s. a. r. GYÖRFFY Miklós, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 5–332. A kötet további része Jókai egyéb 1848–49-es tárgyú elbeszéléseit közli.

78 JÓKAI Mór, *Emléksorok = JÓKAI, Elbeszélések, i. m.*

Egy az Isten, A mi lengyelünk), kisebb-nagyobb tárcacikkben és visszaemlékezésben foglalkozott a forradalom, a szabadságharc és az azt követő megtorlás időszakával.⁷⁹

Pálffy Albert *A régi Magyarország utolsó éveiben* című regényének epilógusa szólt csupán a szabadságharcról, maga a mű a reformkor utolsó éveiről fest plasztikus képet.⁸⁰

Birányi Ákos Szirondi álnéven 1850-ben tett közzé egy vegyes műfajú, szépirodalmi műveket és visszaemlékezéseket tartalmazó kötetet *Forradalmi képcsarnok. Regény és való* címmel, amelynek II. kötetét azonban a cenzúra már nem engedélyezte.⁸¹

Az emigráns Irányi Dániel Charles-Louis Chassin magyarbarát francia publicistával és történésszel közösen 1859–1860-ban adott közre franciául Párizsban egy kétkötetes munkát *A magyar forradalom politikai története* címmel, amelynek első kötetében igen részletesen megírta a márciusi forradalom előzményeit és lefolyását. Ez a mű volt az első, magyar szemszögből írott, tudományos igényű összefoglaló mű a forradalom és szabadságharc történetéről, amely évekkel megelőzte Horváth Mihály hasonló célú munkáit. (Magyar fordítása csak 1989-ben látott napvilágot).⁸² Irányi 1867. évi hazatérését követően is számos hosszabb-rövidebb cikkben emlékezett vissza 1848–49-es tevékenységére, de írt néhány 1848–49-es tárgyú novellát is.

Vajda János 1868-ban, közvetlenül a kiegyezés után adta közre 1848–1849. évi emlékeit *Egy honvéd naplójából* címmel, amely az egyik első, 1867 után napvilágot látott visszaemlékezést tartalmazta március 15-éről.⁸³ Bulyovszky Gyula

79 JÓKAI MÓR, *Életemből, Jókai Mór összes művei*, Bp., Révai testvérek, 1898, I–II. k.; JÓKAI MÓR, *Emlékeimből*, Bp., Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1912.; JÓKAI MÓR, *Az én életem regénye*, Bp., Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1912.

80 PÁLFFY ALBERT, *A régi Magyarország utolsó éveiben*, Bp., Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 1894.

81 SZIRONDI [BIRÁNYI ÁKOS], *Forradalmi képcsarnok. Regény és való 1848 és 1849-ből*. I. füzet. Pest, Emich Gusztáv sajátja, 1850.

82 IRÁNYI–CHASSIN, *i. m.*, I–II. k.; CSORBA Csilla, *1848–49. megítélése Irányi D. – Ch.-L. Chassin: Histoire Politique De La Revolution De Hongrie című könyvében = Nyolc tanulmány a XIX. századi magyar történet köréből*, szerk. CSORBA Csilla – GERŐ András, Bp. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 1978, 229–278.

83 VAJDA JÁNOS, *Egy honvéd naplójából*, Pest, Corvin Társulat, 1869.

1877-ben tett közzé egy rövidebb visszaemlékezést, ez azonban a március 15-ét követő nappal kezdődik.⁸⁴

Degré Alajos 1883–1884-ben két kötetben jelentette meg *Visszaemlékezéseim* című munkáját. Degré műve igen gazdag anekdotikus elemekben, a történeti pontosság azonban nem különösebben jellemzi; azok a történetei pontosak, amelyeket mások elbeszélése alapján jegyzett fel. Mégis fontos darabja a 19. századi, azon belül az 1848–49-es memoáriróadalomnak, ugyanis Jókait leszámítva talán egyetlen kortárs sem örökölt meg ennyi apró és jellemző részletet a korszak nagy és kis szereplőiről. Degré a későbbiekben a hírlapokban és folyóiratokban még számos rövidebb visszaemlékezést is közzétett.⁸⁵

Hamary Dániel előbb 1883-ban, majd 1886-ban adta közre március 15-ről szóló visszaemlékezését. Hamary ezekben főleg Nyáry Albert 1848-as kötetének állításával vitatkozott, s láthatólag el akarta vitatni Vasvári érdemeit a forradalom megindításában, egyben megpróbálta magát beilleszteni a forradalom kezdeményezői közé.⁸⁶ 1849 nyári és őszi honvédelményeiről szintén külön kötetet írt.⁸⁷

Hatala Péter 1898-ban jelentette meg emlékiratát *Ötven év előtt. 1848-iki márczius 15-től Világosig* címmel, amelyben az egyetemisták csatlakozásáról és a Landerer és Heckenast nyomdánál történetekről számolt be bővebben.⁸⁸ Korányi Frigyes élete végén, 1910 körül írta meg emlékiratait, amelyben szintén bőséges terjedelemben foglalkozott a március 15-i eseményekkel.⁸⁹

84 BULYOVSZKY Gyula, *Márciusi visszaemlékezések. (Napló-töredék.)*, Fővárosi Lapok, 1877. márc. 15., No. 60., 293–294.

85 DEGRÉ Alajos, *Visszaemlékezéseim*, Bp., Pfeifer Ferdinand, 1883–1884.; DEGRÉ, *Visszaemlékezéseim, i. m.*, 1983.

86 HAMARY Dániel, *Kik csinálták március 15-ét? (Az egyik szereplőtől)*, Budapesti Hírlap, 1883. márc. 15., No. 74., 2–4.; HAMARY, *Március 15-ike 1848-ban, i. m.*, V. k., Bp., 1886, 309–311.; VI. k., 470–473., 549–557.

87 Lásd a 69. jegyzetet.

88 Lásd a 71. jegyzetet.

89 Lásd a 70. jegyzetet.

BOKA LÁSZLÓ

RIVÁLIS BARÁTOK

A Holnap és a Nyugat indulási éveikben

Aligha kétséges, hogy amennyiben a modernség hazai diszkurzusformáit s annak intézményesülési, korai professzionalizációs folyamatait írócsoportosulások mentén kívánjuk vizsgálni, akkor e folyamatokban nem csupán egyetlen nagyobb, végső soron lineárisnak vagy szekvenciálisnak tekinthető – időben korábbi és arra rákövetkező – paradigmaváltásokra, mintsem egy bonyolult, hálózatszerű jelenség-együttesre szükséges figyelnünk. Ebben a személyes átjárások, a szinkron érdekszövetségek vagy épp rivalizálások, egyéni érdekek vagy ad hoc sérelmek, piaci és egyéb tényezők mind komoly befolyással bírtak. A jelenből visszatekintő perspektíva óhatatlanul szimplifikál vagy adott esetben kénytelen az irodalomtörténet-írás megkövetelte nagyelbeszélés főbb csapásirányai mentén haladni, s így elfedni fontos árnyalatokat, felcserélni egykori viszonyokat és rangsorokat, az egyes alkotói életutak szintjén pedig hajlamos a később kanonizálódott érték-megállapításokat visszavetíteni olyan időszakokra is, amelyekben ezek még nagyon is formálódóban, alakulóban voltak csupán, vagyis eldöntetlenségi potenciáljuk miatt adott esetben más mintázatokat követhettek, mint az a mából látszik. Mindez elsődlegesen nem látványosan eltérő irodalom-koncepciókat (így a modern, progresszív, illetve a nemzeti konzervatív diszkurzusformációk értéktételezéseit) képviselőkre igaz csupán (bár egyéneik szintjén meglehet ők sem különböztek annyira radikálisan, mint amennyire legfőbb fő-romaik utólagos alakulástörténete és elvi iránya azt mutatja), hanem a látszólag rokon, hasonló vagy azonos célkitűzéseket megfogalmazó szekértáborokra is érvényes. A magyar irodalomban valóban „nem lehet kitűzni egyetlen alkotót, helyet, időt, akivel, ahol és amikor a romantikát és a nemzeti klasszicizmust felváltó új korszak kezdődött. Két várost, két antológiát és egy harminchárom éven át megjelent, sokféle költészettani törekvést befogadó folyóiratot azonban

meg kell jelölni. Nagyváradot és Budapestet. *A Holnap* antológia 1908-ban és 1909-ben megjelent két gyűjteményét és a *Nyugatot*.¹ Sipos Lajos fentebbi állításának első mondatával aligha szükséges vitatkozni, a továbbiakat azonban kiegészíteni, illetve ehhez adalékokkal szolgálni mindenképp célszerűnek tűnik. Az alábbiakban tulajdonképpen erre vállalkozom, a két – nagyon is rokon, szerzői gárdájukat tekintve komoly átfedést mutató – csoportosulás első éveinek eseménysorozatát kooperáció és rivalizáció tengelyén vizsgálva. A modernség fokozatos térhódításában, vitapozíciói megszilárdításában főként az 1908-as és 1909-es évek jelentettek ugyanis igazi fordulópontot, ez azonban nem csupán eltérő irodalomszemléletek nyílt vagy latens versengésében, látványosabb megütközéseiben mutatható ki,² s nem is egyszerűen egy másfajta diszkurzusrend intézményesülési fázisaiban (tehát lapok, szerkesztőségi holdudvarok, kiadói konszernek, különböző társaságok működési elveiben) mérendő. Legalább ennyire hangsúlyos e kanonizációs folyamatok hajnalán a korabeli olvasói táborok megnyerésében, illetve az újak kialakításában játszott szerepköröknek a vizsgálata, a meghirdetett programok mentén s az ízlésformálási folyamatokban a vallott értékelvek és elérendő célok, illetve az eszközök és lehetőségek feltérképezése is. Ha elfogadjuk az említett két évszám kapcsán, hogy egy korábbi hosszú folyamat eredményeképp, nagyjából ekkortól számíthatjuk országos viszonylatban a modernség heterogén (esztétizáló vagy társadalmi progressziót is sürgető) megnyilvánulásai kapcsán annak döntő térnyerését, amely idővel képessé vált arra, hogy hosszú távon megváltoztassa a korábban egyértelműen a nemzeti konzervativizmus által uralt irodalmi mezőt, akkor e folyamatnak több ágensét egy hangsúlyos diszkurzuspluralizáció kereteiben, annak eltérő színeivel, cselekvési lehetőségeivel, egyéni és csoportos karrierépítési potenciáljával együtt szükséges láttatnunk. A csoportos fellépések és intézményesülési kísérletek ugyanis egy összetett koordinátarendszerben nyernek csak igazi jelentőséget, amelyikben eleve a *többközpontúság* és az ebből fakadó komplex viszonyháló reprezentálhatja a „hőskor” érdemi mozgásait.

1 Vö. Sipos Lajos, *Modern magyar irodalom: A Holnap és a Nyugat* = Uő., *Modernitások, alkotók, párbeszéd*, Szombathely, Savaria University Press, 2016, 34.

2 Erről lásd többek között BOKA László, „*Szellemi erupció*” – és hadi készülődések..., *Irodalomismeret*, 2016/4, 15–32.

Kezdjük azzal, hogy az említett két csoportosulás (és orgánumaik) szerzői gárdáján túl, s főként a háttérben meghúzódó szerkesztők, támogatók, szimpatizánsok eltérő intenciói és lehetőségei mellett, a Sipos Lajos idézetben szereplő sorrend (Nagyvárad és Budapest) önmagában is némi magyarázatra szorulhat. Ha azonban tüzetesebben vizsgáljuk a korabeli irodalmi életben a modernség mint diszkurzusforma szélesebb olvasói körben való térnyerését, láthatóvá válik, hogy ezen kezdeti évek során még jóval nagyobb (s nem feltétlen kívánt) irodalmi-politikai rivaldafény jutott *A Holnap* néven ismertté lett csoportosulásnak, mint akik valóban többek szemében, még a szakmabeliekében is „forradalmat” csináltak. Hatvany Lajos *Pesti Napló*-ban 1908 szeptemberében publikált lelkendező, az antológiát dicsérő írása³ is éppen ezt a várt áttörést, vagyis a radikálisabbnak mondható fellépést üdvözölte, amit ráadásul nem a „fővárosi kiadói kufárok” köszönhetett a magyar irodalomra. Schöpflin Aladár sem véletlenül írta 1937-es visszaemlékezésében, hogy az irodalom hivatalos fórumai és a sajtóorgánumok, valamint a nagy múltú irodalmi társaságok vezetői részéről a nagyváradai antológia szerzőit sokkal több támadás érte, mint a *Nyugatot*, melyet első évében alig akartak meglátni.⁴ Amikor a *Nyugat* elindult, valóban nem sok ellenzőre akadt. Megjelenése sem az uralkodó irodalomszemléletet, sem a meglévő erőviszonyokat nem tűnt különösebben befolyásolni. *A Holnap* indulása annál harsányabb volt. Visszhangja ráadásul túlnőtt az irodalmi modernség keretein, sokan a versválogatásban a társadalmi változás afféle előhírnökét akarták meglátni, üdvözölve vagy éppen hegemon pozíciójukat féltve, kiátkozva Adyt és új „seregét”. A századelő modernizálódó irodalmi-művészeti gyakorlatát ért támadások többes irányból (a konzervatív irodalmi hatalmasságok mellett a nagypolitikát is ide értve, az érthetlenség, a nemzetietlenség és az idegen mintákat majmolás vagy éppen az erkölcstelenség és betegesség vádpontjaival) elsődlegesen *A Holnap* gárdáján csattantak. E többnyire ismert narratívában a költők maguk is a napi politikai csatározások célkeresztjébe kerültek. Az első antológia megjelenése mellett sokáig dédelgetett havi irodalmi folyóirattervük, valamint matinéik, rendezvényeik, fellépéseik, mindvégig tudatosan összművészetinek

3 HATVANY Lajos, *A holnap*, Pesti Napló, 1908. szeptember 23., 3–4.

4 „A harc nem is a *Nyugat* ellen indult meg; az első évben nem vették észre, talán nem is akarták észrevenni, hogy a folyóirat valami mást, újat akart, mint a többi meglévő lapok.” SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században*, Bp., Nyugat Kiadó, 1937, 128.

szervezett programjaik, illetve majd a második versválogatásuk erőteljesebben foglalkoztatták tehát a magyar kulturális szférát és a korabeli közéletet 1908-ban és 1909-ben, mint a mából visszatekintve egyértelmű hegemóniára szertevő fővárosi társuk. A működésüket kísérő harsány kritikai visszhang révén minden korábbinál jelentősebb mértékben járultak hozzá a modernség összetett értékviszonyainak megfogalmazásaihoz, felléptük ugyanakkor generációs nézetkülönbségeknek s eltérő értékelveknak a megmutatkozása okán is valós penna-háborúkat indított el, miközben a főváros-vidék sokáig lappangó ellentéteinek a kirobbanását is felszínre hozta. A nagyváradi fiatal poéták, zsurnaliszták, tollforgatók lelkes csoportosulása korán mozgalommá szélesedett, ennek hatása az irodalmi életen messze túl is érezhető, mérhető volt, ahogyan túllépett a bő három esztendőn is, amíg rendezvényeik, társasági működésük kimutatható.

A modern jelző ekkor még maga is, legalábbis a konzervatív irodalmi és közéleti tekintélyek, országosan ismert publicisták⁵ olvasataiban, leginkább *A Holnap*ban bemutatkozott poétákra vonatkozott elsődlegesen. Számos kegyetlen paródia látott napvilágot az antológiában közzétett versekből az *Üstökösben* s más fővárosi élclapokban, amit sokkal nagyobb számban olvashatott a közönség, mint magukat az eredeti verseket, melyek közül eleve számos másodközlés volt, de a csoportos fellépés külön hangsúlyt adott az intézményesülő, fiatal, modern iránynak. A jelzők a kirobbanó, többfrontos polémiákban csakhamar felcsérelődtek. Természetesen a helyi, nagyváradi napilapok közt is akadt több, mely nem kímélte a fiatalokat, akik hátat mertek fordítani a város korábban egyedüli, meglehetősen konzervatív Szigligeti Társaságának, s testületileg léptek ki abból, hogy újat, sajátot alapítsanak. Az első antológia országos berobbanását, elemetáris hatását jól mutatta, hogy 1909-ben Lovászy Károlynak Budapesten egy kisebb paródiakötetet is megérte kiadni *Holnapután kiskedden* címmel, sokatmondó alcímmel.⁶ Lovászy, mint közismert, később *Ugat* címen a *Nyugat* szerzőit parodizáló könyvecskét is kiadott, csakhogy ezt évekkel később, 1912-ben, amikor *A Holnap* mozgalma jószerével már teljesen elhalkult. „Magyarhon

5 Az első antológia megjelenésétől és bemutatásától számított pár hét alatt a korabeli irodalmi élet és a kultúrpolitika valamennyi meghatározó képviselője megfogalmazta véleményét a „csapatostul” jelentkező modernekkel szemben: Beöthy Zsolt, Rákosi Jenő, Apponyi Albert, Berzeviczy Albert, Herczeg Ferenc, Mikszáth Kálmán, Szabolcska Mihály stb.

6 *Holnapután kiskedden: Modern poéták verses könyve, melyből a nyájas publikum megtudja mi módon pöngetik a lantot Magyarhon új dalosai*, szerk. Lovászy Károly, Bp., Kertész József könyvnyomdája, 1909.

új dalosai” alatt a sajtópolémiákban egy egész költőgenerációt jelöltek, melynek kimondatlanul is Ady volt a vezetője, ennek csoportos megnyilatkozását a korabeli közvélemény szemében nem a *Nyugat* első tízhónapnyi működése, hanem a Juhász Gyulának, Antal Sándorék szervezte antológia és a mögötte megalakult fiatal Társaság jelentette. Amint Kovalovszky Miklós is hangsúlyozta, a történeti források egyértelműen azt igazolják, hogy a modernnek képletes táborain belül „a váradi antológia körül kavargó vita és érdeklődés a *holnapos* nevet tette először és elsősorban közkeletűvé,”⁷ a *nyugatos* csak ezt követte. Ignotus és Fenyő Miksa is 1909 januárjában már úgy volt kénytelen visszavágni Rákosi Jenő az új lírát és a teljes lírikus generációt sújtó általános támadásaira, hogy közben fájalta, hogy a „modern” jelzőhöz „értékmérőül” Rákosi csupán „a nagyváradi poéták »A holnap« kötetét” vette kezébe.⁸ Ez már ráébredhette a második évfolyamába lépő *Nyugat* egyes prominenseit a tétre menő pozícióharcra, arra, hogy a közfigyelmet a vártnál jobban magára vonni képes vidéki csoportosulás rivális is lehet, miközben úgy gondolhatták, hogy az „irodalomban a modernség körül dúló öldöklések”⁹ annak konszolidált térnyerését magát is veszélyeztethetik.

Az 1908 tavaszán Nagyváradon kalákába gyűlt hét költő s a mögöttük taglétszámban is dinamikusan bővülő¹⁰ csoportosulás mindenekelett egy független és szabad fórumot álmodott meg. Céljaik, terveik kétségtől nagyratörőek voltak: szabad, mindenfajta autoritástól független, az alkotó egyéniség boldogulását segítő, annak szakmai és anyagi függetlenségét, autonómiáját biztosító, sok tekintetben szabálytalan csoportként működtek a korabeli Magyarország egyik dinamikusan fejlődő, az újra nyitott nagyvárosában, ezzel párhuzamosan elsőként hirdették az átalakulóban lévő kulturális szcénán a szükséges decentralizációt és az ösztönművészeti aspektusok kiemelt fontosságát, illetve a szabad, „becsületes” kritikát. A *Holnap* többek között éppen azt igyekezett demonstrál-

7 KOVALOVSZKY Miklós, *Emlékezések Ady Endréről*, IV., Bp., Akadémiai, 1990, 188.

8 Rákosi Jenő „az első keze ügyébe akadt könyvről megítélte és elítélte az egész mai irodalmat”. Vö. FENYŐ Miksa, *Hadi készülődések*, *Nyugat*, 1909/1., 48–51.

9 1908 őszét és telét már országosan is az a kiterjedt polémia jellemezte, melyet a fővárosi Újságírók Egyesületének évkönyve dokumentált. Vö. ZUBOLY (BÁNYAI Elemér), *Előszó = A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi Almanachja*, szerk. SZERDAHELYI Sándor, Bp., Révai és Salamon, 1909, 2.

10 1909-re tagjaik közé tartozott a hét poétákon túl többek között Berkovics René, Dénes Sándor, Franyó Zoltán, György Ernő, Hegedűs Nándor, Horváth Henrik, Kollányi Boldizsár, Manojiovics Theodor, Marton Manó, Mohácsi Jenő, Kolbach Bertalan, Nagy Mihály, Pálos Endre, Sarkadi Lajos, Sebestyén Gyula, Szunyogh Barna, Tibor Ernő, Balogh István, Gulácsy Lajos, Wertheimstein Viktor, Lesznai Anna, Reinitz Béla, Böszörményi Andor, Németh Andor is.

ni, hogy Budapesten kívül is van irodalmi élet, de a vádaskodások hatására már igen korán kénytelenek voltak valamelyest visszakozni, magyarázkodni.¹¹ A második antológia e téren így kettős jelleggel bír. Akár visszalépésnek is tekinthető, hogy azt 1909 tavaszán már nem a Holnap Irodalmi Társaság, hanem a Deutsch Zsigmond és Társa adta ki, ráadásul a fővárosban, igen nagy példányszámban, ugyanakkor előrelépésnek is, mert *A Holnap* láthatóan alig pár hónap alatt – ahogyan Juhász is írta – országos nevet szerzett, mondhatni branddé vált.¹² Tagjaik mindvégig fenntartották abbéli reményüket, hogy általuk egy „modern havi irodalmi revü” indulhat útnak a vidéken is, sőt makacsul hitték, hogy a teljes átörést éppen vidékről lehet és kell megindítani az irodalmi életben. Juhász (Antal Sándorral, Dutka Ákossal, Marton Manóval s más helyi emberekkel, köztük komoly mecénásokkal¹³ is) a verseskötetté szelídült projekt toborzó, szerkesztő, rendezvényszervező munkálatai után sem adta fel e komolyabb, a *Nyugathoz* hasonló, de havi periodicitású irodalmi revü megjelentetésének a tervét, amelyben Adyra mindvégig mint alapemberre, főmunkatársra számítottak. Juhász 1908 végén újfent minden egykori egyetemi társát értesítette a formálódó folyóiratról,¹⁴ amihez gyűjtőíveken már előfizetőket is toboroztak, s a helyi költő- és újságíró-társakon túl mindenekelőtt az antológia révén országos ismertséget szerzett költőktől, így Babitstól vártak sürgősen további verset vagy prózát.

A remélt anyagi és szellemi függetlenséget, illetve a szintén programjukba foglalt írói érdekvédelmet a Holnap Társaság lelkes tagjai hosszabb távon nem tudták megteremteni, s bár kétségtelen eredménynek számított az irodalmi decentralizáció részleges megindítása, a folyóirat-alapítási tervük végül terv maradt

11 Maga Ady – a korabeli tudósítások szerint – 1908 októberében már úgy fogalmazott: „A Holnap nem akar éretlen falusi, vidékieskedő forradalom lenni, amolyan irodalmi Barbizon”. Lásd [N. n.], *A Holnap megalakulása*, Nagyvárad Napló, 1908. október 16., 2.

12 Más kérdés, hogy e második antológiát (*A Holnap új versei*) óriási anyagi fiaskó kísérte, ami után a Deutsch cég vezetője Kemény Miksa Kollányi Boldizsárnak, a második antológia felkért szerkesztőjének írott levelében így vonta le a tanulságot: „A kár mindenesetre megvan és azon tapasztalatom is, hogy magyar szépirodalmi könyvet kiadni lehetetlen”. Közli KOVALOVSKY Miklós, *Emlékezések Ady Endréről*, IV., Bp., Akadémiai, 1990, 201–203.

13 Köztük az első elnök, Dénes Sándor, de olyan nevek is, mint Adorján Emil, Várady Zsigmond vagy Wertheimstein Viktor s mások.

14 „A Holnap címen december közepén revü indul meg Nagyváradon, én szerkesztem, légy szíves küldj már az első számba verset, prózát.” A folyóirat főszerkesztője Juhász Gyula és Marton Manó lettek volna, Adyt főmunkatársi szerepben tüntették fel, s nyilván minden antológiabeli poétára állandó munkatársként számítottak. Vö. Juhász Gyula – Babits Mihálynak, 1908. november 2., OSZK Fond III/659/15, illetve *Juhász Gyula Összes Művei, Lev. I.*, Bp., Akadémiai, 1981, 200.

csupán. A mából azt mondhatjuk: a csoportosulás főbb hangadói, az antológiák szervezői (s a főként pro forma vezetőségi tagok)¹⁵ jószerevével nem számoltak azzal, hogy akarataikon kívül is komoly érdekeket sértenek. Ha a konzervatív akadémiai ellenszólammokkal részben számolhattak is, a politikai napilapokban tömegével megrendelt, lejárató, karaktergyilkosságig menő szólások és az „öreg májak epéje” meglepte őket, ehhez társult a több irányból érkező (így megdöbbenésükre a *Nyugat* oldalain is helyet kapó) Ady-epigonság képtelen vádja és Ady átmeneti meghasonlása, lépre menése az ellentábor taktikája révén. Miközben kitűzött céljaik anyagi erőforrásainak megvalósíthatóságát illetően némiképp naivnak, a piaci konkurenciaharcban pedig tapasztalatlanak bizonyultak, tagjaik és támogatóik, elvbarátaik korán megtapasztalták a fővárossal szembeni rivalizáció nem várt hátulütőit a „modern táboron belül” is. Felléptük furcsa versenyhelyzetet teremtett, s a korábban is létező főváros-vidék oppozíciók mentén eleve eltérő térfoglalási stratégiákra mutatott rá. Ezek hátterében Ady kisajátítási kísérlete, az érte (s részben az ifjú Babitsért) indult konkurenciaharc is kimondatlanul ott húzódott. E láthatóan színes, szerteágazó történetből az alábbiakban csupán a két tömörülés, a sokáig szövetségesnek gondolt két rokontörekvés összetett kapcsolatahoz kívánok adalékokkal szolgálni fórumaik indulási éveiben.

1.

A modernség versnyelvi kibontakozásának lassan intézményesülő fázisaival összhangban (*A Hét* 1890-es elindulásától a *Nyugat* közismert előzménylapjain át, vagy más vidéki, tiszavirág életű próbálkozások mellett akár a korabeli napilapokba „beszüremkedő” új irodalmi rovatokig) a modern literatúra meglehetősen kisebbségi, periférikus helyzetűnek számított még közvetlenül 1908 előtt is. Az ominózus év folyamán maguk a *Nyugat* szerkesztői sem tudhatták, hogy „a Figyelő új folyama” jelzéssel, de új címmel megjelent orgániumuk sikeres és marandó lesz-e. A modern irodalmat pártoló lapkísérletek – az 1902 és 1905 közt

15 1908 októberében a szabad szervezeti formából egyesületi jogi formává (formálisan Társasággá) szerveződött holtnaposok tisztkara a következő lett: dr. Dénes Sándor elnök, Juhász Gyula és Dr. Berkovits René alelnökök, Dutka Ákos titkár. 1909. november 14-én Dénes Sándor lemondott az elnökségről és helyébe dr. Nagy Mihály ügyvéd, újságíró került.

Osvát Ernő szerkesztésében közreadott lapokat is ideértve – meglehetősen rövid ideig éltek ugyanis, komolyan fennállt tehát a lehetősége, hogy a *Nyugat* is e sorsra jut. Ady Párizsból küldött egyik levele 1908 júniusában a maga természetességében ezt a lehetőséget vázolta: „Mi történt, megbukik a Nyugat?”¹⁶ Az év első hónapjában Kosztolányi, Juhász s számosan mások is úgy küldtek levelet Osvátnak, hogy az újrainduló *Figyelő* számára postázták közleményeiket. A *Nyugat* kezdeti évében tehát ugyanolyan bizonytalansággal küzdött, mint bármely más korábbi kezdeményezés, helyzete nagyfokú képlékenységgel volt jellemezhető. Ahogyan Széchenyi Ágnes megjegyezte: „Már szinte betölti az első évfolyamot a *Nyugat*, amikor Kosztolányi lapot szervez, a századfordulós *Magyar Szemle* folytatását. Tájékoztatja Fülepet és könyörög bármilyen műfajú gyors kéziratért, Babitstól is kér verset. Kosztolányi nyugatos – de vajon az indulásnál is az volt? Mindösszesen egy verse jelent meg az első évfolyamban.”¹⁷ Ugyanez elmondható, megkérdendő lenne persze Juhász esetében is, akinek első évben négy verse jelent csak meg a fővárosi folyóiratban, vagy Babitsról, akit eleve *A Holnap* tett országosan ismertté, s verseit Nagyváradról Juhász önzetlenül ajánlotta Osváték figyelmébe, de a lírikusként szintén *A Holnap*ban debütáló Balázs Béláról is, nem beszélve Adyról magáról. *A Holnap* folyóiratterve s más kezdeményezések a korban ebben a kontextusban szemlélendők. A *Nyugat* anyagi biztonságot senkinek nem nyújthatott az első években (de még a konszolidálódás, az Gyáriparosok Országos Szövetsége sikeres támogatói bevonása után sem), értelemszerűen az első lapszámtól itt közlő Adynak sem, aki hiába számított a lap legfőbb díszének, 1908 legelején megszűnt az állása a *Budapesti Naplónál*, s minden korábbinál komolyabb anyagi bizonytalanságba került. *A Holnap* 1908 februárjától szerveződé gárdájába (akkor még elsődlegesen folyóirattervükhöz) ezért is örömmel csatlakozott. Kosztolányi viszont épp Ady főmunkatárssága, képletes vezérése miatt maradt távol Juhász Gyulának nagyváradi kezdeményezésétől s vélhetőleg hasonlóan gondolkodott Oláh Gábor is, aki szintén meghívást kapott az antológiába, ráadásul ő Rákosi Jenővel is kordialis kapcsolatokat ápolt, később, a viták hevében pedig egyenesen tiltakozott, hogy a modern „holnapisták” csapatába sorolják. Mások is hangot adtak fenntartásaiknak. Kosztolányi a *Nyugat* első hó-

16 Ady Endre – Osvát Ernőnek. Párizs, 1908. június 21. Vö. *Ady levelezése* II., s. a. r. HEGYI Katalin, VITÁLYOS László, Bp., Akadémiai–Argumentum, 2001, 63.

17 SZÉCHENYI Ágnes, „Ő a magyar kritika”. *Schöpfung Aladár élete és életműve*, Bp., Osiris, 296.

napjainak termését látva Fülep Lajosnak is azt írta: „Hitem szerint ők sohasem csinálják meg az irodalmi forradalmat, mert erre nemcsak az erejük hiányzik, de a hitük is, az állítani tudás bátorsága.”¹⁸

Az „állítani tudás bátorsága” Antal Sándor bőszi bevezetőjéből s szerzőportréiból nem hiányzott, sőt, az első antológia szerkesztője talán túl is lőtt a célon. Miután kellő tőkével rendelkező helyi támogatók átmenetileg lebeszéltek a fiatalokat a lapról, s cserébe egy igényes kivitelezésű, modern versválogatást javasoltak, amit ráadásul a Singer és Wolfner bizományaként adhattak ki, a közvetítő Antal nem egyszerűen sajtó alá rendezte a kötetet, hanem olyan előszót írt hozzá, amelyben az új költői generáció társadalmi és irodalmi megújulást sürgető programját leginkább a maga nevében fogalmazta meg. Ezen felül is külön-külön apró tanulmányoszerű, igen szubjektív portrékban igyekezett bemutatni a kötet hét szerzőjét, ami sok esetben gyúanyagot szolgáltatott a későbbi kritikákhoz. Még ezt megelőzően, a *Nagyváradai Napló* 1908. április 19-i számában (az antológiát kiadóként jegyző, de formálisan még nem is létező új társaság megalakulásának bejelentésekor) Antal így nyilatkozott:

A társaság célja: felolvasásokkal, matinékkal terjeszteni az irodalmi kultúra szeretetét... Az új társadalom nemcsak a tudomány, ipar és kereskedelem terén ébreszt fel új szükségletet, hanem a művészet terén is... A halottakon élőködők a haza és a művészet nevében kiáltanak feszítmeget azokra, akik nem akarják elhinni, hogy a régi négykrajcáros aranyból van. Ami nekik nem tetszik, lópvirágművészetnek nevezik, de a múltba tekintő szemük nem látja a holnapot [...] A vadregényes hatásvadászó műromok ellen alakult A Holnap [...] A Holnap be fogja mutatni a mai forrongó társadalom művészetét.¹⁹

E sorokról írta Ilia Mihály, hogy ez „kissé harciasabb, provokatívabb, szókimondóbb program, mint Ignatusé.”²⁰ Antal nem hirdette minden fajta nemzeti érték megbecsülését, mint azt tette a *Nyugat* főszerkesztője az első

18 Kosztolányi Dezső – Fülep Lajosnak, Budapest, 1908 év vége. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek, naplók*, s. a. r. Réz Pál, Bp., Osiris, 1996, 164.

19 ANTAL Sándor, *A Holnap*, Nagyváradai Napló, 1908. április 19.

20 ILIA Mihály, *A Nyugat és A Holnap programja*, Tiszatáj, 2008/11, 6.

lapszámában kellő óvatossággal, ellenben igen provokatívan lépett fel a korabeli literatúrát ellepő Arany-epigonokkal szemben, s jelölte ki a századforduló konzervatív irodalmi életében mellőzött vagy épp politikailag kisajátított magyar géniuszokat *A Holnap*ban egybegyűltek előfutárainak:

A Holnapba, a mi társaságunkba pedig Balassa, Csokonai, Petőfi, Vajda János és Reviczky tartozik. Mindazok a magyarok, kik elégték, meghaltak a holnapért. Ők már régen elmentek. Ma semmit sem kérnek. De a magyar udvarházakban ma is olyan alacsony a kapu szemöldökfája, hogy ők nem férnek be.

Saját kora kritikusaikhoz szólva sem finomkodott:

[...] a mai kritikusok, hazafiatlannak, művészietlennek és értelmetlennek hirdetik az új irányt. Ők tudják, hogy miért. A mai közönséget már úgy is hozzá szoktatták az utolsó idők „gyengébbek kedvéért” készült irodalmához. Ha akarná se tudná megérteni az, új poétákat.²¹

Antal maguknak a költőknek – egy sajtósági paktum értelmében – nem mutat meg a róluk szóló portréit. Azt remélte, legkésőbb még a nyár elején megjelenik a kötet, mielőtt ő Skandináviába utazik. Nem így lett. A megjelenés többes okból késett, aztán épp azért, mert Antal sorai a helyi nyomdából kiszivárogtak, s Dénes Sándor, a legfőbb támogató és a Társaság első elnöke jobbnak látta Antal (Miklós Jutkára s Emödre vonatkozó) egy-két mondatát legalább enyhíteni. A harciasságban azonban ő is részt vállalt. 1908. szeptember 27-én, a Városháza Dísztermében rendezett bemutatón (hivatalosan Vajda János-ünnepségen), ünnepi megnyitójában azt jelentette be, hogy:

új hadjárat készül az álmos szittyaföldön, melynek előőrse ez a lelkes kis igricsapat, ki megmérkőzik a holnapért a múlttal. Ez a Holnap adózik ma Vajda emlékének.²²

21 ANTAL Sándor, [cím nélkül – Előszó], *A Holnap*, Holnap Irodalmi Társaság, Nagyvárad, 7–10.

22 DÉNES Sándor, *Az első előadó estély*, Nagyvárad Napló, 1908. szeptember 29., 7. Lásd még ADV Endre Összes prózai művei, IX, Bp., Akadémiai, 1973, 514.

Köszöntő szavai szerint épp, hogy nem gyökértelen, nem a hagyományokkal szakító mozgalomnak szánták *A Holnapot*, de beszéde – akárcsak Ady – sokak szemében radikalizálta az álláspontokat.²³ Ettől kezdve az antológiát övező, politikai felhangokat kapó recepció a napisajtótól az élclapokig és a szűkebben értett irodalmi orgánumokig többnyire oldalakra szakadt, s az ebben való állásfoglalás „a kulturális-politikai értékválasztás része lett”.²⁴ Bár az antológia első címtervei (*Göncölszekér, Hétmagyarok*) éppen hogy a nemzeti tematikára való utalást tartalmaztak, a végleges cím akaratlanul is új irányt adott a kritikáknak. *A Holnap* címadásába ugyanis könnyen bele lehetett érteni a hagyománnyal való szakítás modern gesztusát, s ilyen felhangok után sokak szemében az egy határozott, az uralmon lévő normákat tagadó, sőt a társadalmi modernizációra törekvő igénybejelentésnek is tetszhetett,²⁵ mely elodázhatatlan reformokat hirdet.²⁶

Míg a *Nyugat* (az elsődlegesen Osvát által képviselt esztétizmussal) távolságot igyekezett tartani a hazai szociáldemokrácia túlságosan heves, radikálisabb kultúrpolitikai koncepcióitól éppúgy, mint a nemzeti konzervativizmus irodalomeszményétől, sokan a nagyváradi antológiákból valóban forradalmi tettet véltek kiolvasni. Maga Hatvany is így írt, ujjongva, lelkendezve, miután az első antológiát olvasta, mondván: „ne féljünk a szótól, itt a forradalom!”²⁷ Hatvany olvasatában persze ez az irodalmi megújulás remélt „forradalma” volt mindegyiknek, de mögötte akár olyan társadalmi-szociális modernizációé is körvonalazódhatott sokak lelki szemei előtt, amilyent Antal bevezető sorai valóban sejtetni engedtek.²⁸

23 „Mi most mérkőzünk meg a Múlttal a Holnapért. Csodálatosképpen éppen ebben a városban egész kis igrictelek verődött össze – valamennyien vezetői az új hadjáratnak [...]” Vö. DÉNES Sándor, *Az első előadó estély, i. m.*, 7. Maga a Társaság ténylegesen csak 1908. október 15-én alakult meg.

24 Vö. N. PÁL József, *Ady – az irodalmi modernség s a progresszió viszonya. (II. rész)*, Kortárs, 2008/4., 37–58, illetve Uő, *Modernség, progresszió, Ady Endre és az Ady-Rákosi vita. Egy konfliktusos eszmetörténeti pozíció természete és következményei*, Spectrum Hungarologicum, Vol. 1., 2008; https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/19856/URN_ISBN_978-951-39-3327-2.pdf?sequence=1 (letöltve: 2024. június 8.)

25 N. PÁL József, *Modernség, progresszió, i. m.*, 163.

26 Kenedi Géza a Petőfi Társaság nagygyűlésén 1909 lelegején a szocializmus költészeteként interpretálta a teljes antológiát.

27 HATVANY Lajos, *A holnap*, Pesti Napló, 1908. szeptember 23., 3–4.

28 Külön érdekesség, hogy a „modernek” verseit övező „érthetetlenség-vádakban” olykor megegyezni látszott az ókonzervatív kritika és a korban még viszonylag csekély számú marxista publicista, így az Adyt nem szívelő Csizmadia Sándor proletár-költő is.

Az első antológia bemutatkozását követte a Társaság formális megalakulása, sokáig újra reálissá vált a laptervük is, amit kényszerűen újfent elhalasztottak, s így egy újabb antológia megjelentetésére került sor 1909 húsvétján. Mindemellett számos rendezvény (irodalmi matiné, színházi bemutató és képzőművészeti tárlatok sora) mutatta helyi és országos szinten is a Holnap Társaság ösztönző, mozgalommá szélesedő hatását. Az első antológia jelentősége messze túlnőtt a helyi, lokális színeken. Az 1908 tavaszán kialakult végső költői „hetesfogat” beharangozását követően ráadásul leginkább kényszerűségből hangoztatták (Kosztolányi és Oláh távolmaradásával a felkérésükről sem tudva) bizonyos kritikák magát a „váradiságot”, mint összefűző erőt: ez sosem volt elsődleges szempont.²⁹ Annál hangsúlyosabb lett viszont a tüntető „magyar vidék”, a decentralizáció és a fővárosi „klickuralommal” szembeni önpozícionálás, ami több forrásból, így a Juhász által írt, s a *Független Magyarországnak* címzett programlevélből is egyértelműen kitűnik.

Még mielőtt erre kitérnénk, érdemes röviden emlékeztetni, hogy a korabeli Nagyvárad a legkevésbé sem számított hagyományos értelemben vett „vidéknek”, főként nem elmaradottnak. A főváros után alighanem a legdinamikusabban fejlődő, prosperáló, ugyanakkor öntudatos, művelt, s ami fontosabb: a modernség hullámaira fogékony és bőkezű, adakozó polgársággal rendelkező város volt az Alföld és Erdély határán, amelynek redakcióiban a magyar irodalmi élet jelesei közül számosan megfordultak. Mindehhez az országos konstellációk is jóknak bizonyultak. 1908-ban ingyenessé vált Magyarországon az elemi iskolai oktatás, az összlakosság szintjén az írástudatlanság a megelőző két évtizedben a korábban kimagasló 46%-ról kevesebb, mint a felére csökkent, új olvasótáborokra lehetett tehát gondolni, hiszen a korszakban a sajtó és az irodalom a legfőbb médiumoknak számítottak. Irodalom, képzőművészet, zene, színház területein egyre erőteljesebben érezhetővé váltak az újító hangok, a szellemi rokonság és a szolidaritás érzése az

29 A hét költőből egyedül Dutka számított született nagyváradinak, Emőd és Miklós Jutka legfeljebb „bihari” volt, de természetesen ezen években már ott éltek (Emőd iskoláit is ott járta, Miklós családjával Budapestről költözött a dinamikusan fejlődő, a sajtóélete terén is vonzó vármegyeszékhelyhez, Ady és Juhász „fogadott fiak” voltak, különböző időszakokban, de hosszabb ideig ott éltek és alkottak, életük egy-egy meghatározó szakasza kötötte tehát őket a városhoz. Az akkor javarészt ismeretlen Babitsnak viszont semmi köze nem volt a városhoz, Balázs Bélának is legfeljebb anyyi, hogy egyik nagynénje (Rechné Bauer Zsófia) ott élt.

alkotók szintjén is inspirációs forrássá vált³⁰ – ugyanakkor egyértelműen az irodalom vívta leginkább a maradiság elleni, a művészetin túl a társadalmi modernizációért elindított harcot. Mindez értékválasztási, ideológiai, történelem- vagy nemzetszemléleti vitapozíciók sorát eredményezte, de a művészeti ágakon túl már érezhetővé vált a befogadói közegben is egyfajta lassú átalakulás, nézőpontváltás. A főváros egy emberöltőnyi idő alatt lakosai számát tekintve háromszorosára nőtt, az őt követő egykori királyi nagyvárosok kétszeresükre, így Nagyváradon is kézzelfoghatóvá vált többek között a kulturális javak fogyasztói bázisának az ugrásszerű kiszélesedése. 1908-at, *A Holnap* szárnyrakapását megelőzően ráadásul Nagyváradon is több konkrét „előzményt” lehet felsorolni,³¹ melyek hosszabb ideje érlelték egy új, modern irodalmi tömörülés és főleg egy irodalmi folyóirat létrejöttét.

A Holnap irodalmi folyóiratterveként fennmaradt előfizetési felhívásában szerepel néhány fontos passzus, amelyeket korábban nem hangsúlyoztak eléggé. Ilyen például az, hogy az új irodalmi revü a „tehetség és becsület megnyilatkozása” kíván majd lenni, s egyszerre lesz „magyar és modern”. A tervezett havi folyóirat ugyanakkor „pártok szolgálatába nem szegődik”, ezt kétszeresen is fontosnak gondolták kiemelni, ahogyan azt is, hogy „becsületes kritikát” közölve a lap elsődlegesen azon olvasóknak szól majd, akik „öntudatosan szeretik, akarják az egyéni, a művészi megnyilatkozásokat.” Látható, hogy e sorok már részben a megelőző hónapok vádpontjaira is reflektálni kívántak, talán nem sejtve, hogy ez után, 1909 első hónapjaiban következik csak az igazi, többfrontos hadjárat ellenük.

30 *A Nyolcak*, a *Nyugat* köre, illetve a zenében Bartók, Kodály és az Új Magyar Zeneegyesület összefogásáról lásd részletesen ROCKENBAUER Zoltán, *Apacs művészet*, Bp., Noran Libro, 2014.

31 Ezek közül a legfontosabbak talán a *Haladás* című folyóirat, mely a helyi szabadkőműves páholy támogatásával s egy ideig Ady közreműködésének ígéretével indult el még 1903-ban. A másik a Húszak Társasága volt egy évvel később, Dr. Adorján Emil elnök és Dutka Ákos titkár vezetésével. „Ez az új társaság azt akarja megkísérelni, hogy modern eszközökkel, az irodalom támogatásával érjenek el hivatásos tollforgató emberek érvényesülést, ki akarja adadni műveiket, buzdítani akar, s a meglévő talentum fejlesztésével embereket akar adni és megmenteni az irodalomnak” – olvasható a *Nagyváradai Napló* 1904 októberének legvégén közölt név nélküli cikkében. A célkitűzések meglepően azonosak az 1908-as törekvésekkel, főként az egyéni érvényesülés és az irodalmi autonómia felkarolása területein. A tagok ekkor is elsődlegesen „helyi” írók-újságírók voltak, közöttük Biró Lajos, Fehér Dezső, Papp János, Marton Manó és Dutka Ákos, de Adyt is ott találjuk, akire tehát elköltözése után is folyamatosan számítottak, joggal, hiszen az 1903 őszen Léda után Párizsba siető poeta itteni kapcsolatait később sem szakította meg.

2.

E ponton – nagyjából 1908–1909 fordulóján – válik érdekessé az első évében járó *Nyugat* egyes vezetőinek, szerkesztőinek viszonyulása is a nagyváradi kezdeményezéshez. Ahhoz, hogy ezt a maga teljességében (a kölcsönösség vagy az egyoldalúság kérdéseivel) érzékeltessük, vissza kell lépünk némiképp időben is. 1908 februárjától a természetesnek gondolt kooperáció jegyében a nagyváradiak részéről baráti gesztusok sokaságáról beszélhetünk, vagyis jóval a Holnap Irodalmi Társaság hivatalos megalakulása előtt is már, de még annak első rendezvényein is. Az év februárjától Nagyváradon tanító, újságíróskodó Juhász Gyula többször kiállt publicisztikáiban a frissen elindult *Nyugat* mellett, föltűnő önzetlenséggel méltatta az új modern orgánumot, s afféle menedzserként ajánlotta holnapos társai – köztük Babits – írásait (verseit, drámáját) Osvátnak, Fenyőnek. Dutka Ákos szintén több cikkében méltatta a lapot s majd annak könyvtermését, kiadóját szintúgy. Juhász a modern magyar irodalom helyzetét taglaló ekkori írásai közt legalább három olyanról tudunk, melynek címében is szerepel a *Nyugat*. Alig indult el a lap, elsők közt írt róla a *Szeged és Vidéke* hasábjain.³² 1908 áprilisában – a később *A Holnappal* nem épp kesztyűs kézzel bánó – maradi *Szabadság* hasábjain közölte:

Harcos lap, csatakiáltások nélkül, modern lap, modorosság nélkül, minden száma művészetet, tudást és talentumot ad: ez az Ignotus lapja, a *Nyugat*. Ignotus, a főszerkesztő, a mai magyar intellektuálisok elismert szellemi vezére ízlés és komolyság dolgában, a szerkesztők, Fenyő Miksa, a mi Alfréd Kerrünk és Osvát Ernő, Péterfy Jenő óta a legfinomabb magyar esztéta. Ilyen előkelő egyéniségek égisze alatt harcolnak és alkotnak a Nyugatban az új irodalmi aranykor első poétái, akik lírát, novellát és kritikát adnak, egyéni művészettel és európai nívón.³³

Juhász egyenesen reklámot is csinált a folyóiratnak Nagyváradon, kiemelve a modern idők „csöndesen alkotó”, ám szükségszerűen romboló művészetét is:

32 JUHÁSZ Gyula, *Nyugat felé*, Szeged és Vidéke, 1907. december 29., illetve: JUHÁSZ Gyula *Összes Művei* 5., Bp., Akadémiai, 1968, 132–135.

33 JUHÁSZ Gyula, *Nyugat*, Szabadság, 1908. április 19.

Magyar urak, pártoljuk, ne csak a hazai ipart, de a hazai művészetet is. Ne csak azt a művészetet, amely domborít és amelyet tapsolni lehet, de azt a maga igazában és szépségében gyönyörűen bízó és előkelően, csöndesen alkotó és romboló művészetet is, amelyet a Nyugat is művel. A Nyugat előfizetési ára egy évre húsz korona, tehát annyi, amennyiért kétszer meg lehet nézni a Goldstein Számit páholyban. Kiadóhivatala: V. Mérleg utca 2.³⁴

Máskor azzal zárta cikkét:

A próza és vers mind európai nívót jelent a Nyugatban. Vegyétek és olvassátok! Kevesen, de igazán, lélekkel!³⁵

Modalitása nyilván változott az 1908 októberében a *Nyugat*ban leközölt első, nem éppen baráti *A Holnap*-kritikát követően, amit a Körös-parton megdöbbenéssel, értetlenkedve fogadtak, de a jóbarát Dutka (akinek Juhász házassági tanúja is lett 1909 első napjaiban), még a következő évben is értékes összefoglalásban méltatta a *Nyugat* könyveit,³⁶ kardinálisnak mondva azt a kultúrmissziót, amit az új kiadó felvállalt. Ezt, korabeli cikkei fényében Juhász is határozottan így gondolhatta.

A nagyváradi ifjabb társak közül Emőd Tamás és Nagy Mihály 1908 kora őszén (még az antológia bemutatását megelőzően) közösen készítettek ünnepi fotót a Párizsból Velencén át Lédával Nagyváradra érkező Adyval. E fotográfián elvi azonosulásképp, a rokontörekvés igazolásaképp is, szép gesztussal maguk elé helyezték kiterítve a megjelent *Nyugat*-számok több példányát. Alig, hogy kijött a nyomdából a várt antológia, Emődék 1908 szeptemberében *A Holnap* matinéjára szíves invitálást küldtek Hatvanyinak (lehet másoknak is, de az nem maradt fent), illetve nem sokkal később egy közös fővárosi matiné ötletét is felvetették levélben Osvátnak. (Az október-

34 Uo.

35 JUHÁSZ Gyula, *A Nyugat*, Szabadság, 1908. június 12.

36 Ebben a *Nyugat* megjelentette könyvek közül kivételként csak Kemény Simon könyvét nem dicsérte, nem véletlenül.

ben hivatalosan is megalakult Társaság nevében írt levélben a fővárosi matiné ötletgazdájaként Adyt említették). Mindezen baráti gesztusok közepette is zúdult rájuk az év őszen-telén szószékről, egyetemi katedráról, kormányzati körökből és a konzervatív hatalmasságok vezércikkeiből is a vádzuhatag.

A joggal remélt baráti kooperációt, elvi, kölcsönös kiállást első körben Kemény Simon felületes cikkének³⁷ leközlése tépázta meg a *Nyugat* részéről. Osvát visszaadta Lukács Györgynek az első antológiájáról írott dicsérő cikket, mely végül a *Huszedik Század*ban jelent csak meg, s helyette Keményét közölte 1908 októberében. Lukács írása sokkal alaposabb és akkurátusabb volt, akkor is, ha elsődlegesen Ady jelentőségét (és részben a jó barát Balázs Béla új verseit) emelte ki az antológiából. Kemény ominózus cikke a „Ma emberének” (tehát kétség kívül befutottnak, nem ígéretnek) mondta Adyt, mellette viszont lekezelően és igencsak tájékozatlanul „hat ifjú alak”-ról beszélt, mint a bizonytalan jövő (az így értett A Holnap) embereiről, s elsődlegesen tehetségtelen kezdőkként kívánta beállítani őket. Bár nem egy esetben az antológiában helyet kapó verseket csak azok címei alapján ítélte meg, összességében abban konkludált, hogy „ezeknek anyjuk, apjuk, nagyapjuk: mindenük Ady Endre”.

Ezt akár egyszeri botlásnak is tekinthetnénk (Ignotus levelet is írt az eset miatt Juhásznak, némiképp magyarázkodva, Osvát pedig ismert csillagos jegyzettel mentette ki az epigon-vádak alól legalább az ifjú Babitsot s nevezte *A Holnap* érdemének az ő felfedezését, később pedig személyesen is találkozott Juhással épp a Babits verskéziratok ügyében, amikor nagyváradi rokonait látogatta meg), a későbbi fejlemények azonban kétségtelenné teszik a fokozódó érdeklentéket. Az antológia erőteljes berobbanása okán abban ugyanis feltételezhetően vidéki riválist láthattak. 1909 legelső napjaiban a Rákosi Jenőnek címzett nyílt levelében Fenyő Miksa bár alaposan visszavágott a modernekre vonatkozó megjegyzéseikért a *Budapesti Hírlap* teljhatalmú urának,³⁸ hallgatólagosan fenntartotta a Kemény cikkében sugallt Ady-iskola billogját, s a Juhásznak az Ignotus által írott főszerkesztői levéllel ellentét-

37 KEMÉNY Simon, *A Holnap*, *Nyugat*, 1908/19., 214–216.

38 Mondván: „most a nemzeti szellem nevében szólítják föl híveiket a védekezésre, de ha majd nem győznek a magyarság jelszavával, akkor holnap az erkölcs nevében jönnek, holnapután az egészség nevében, stb.”
Vö. FENYŐ, *Hadi készülődések*, i. m., 49.

ben az antológiáról közölt lekezelő hangnemű Kemény-írást „kitűnő”-ként említette (a vádak alól tulajdonképpen csak Babitsot és Juhászt kiemelve), némiképp azt sugallva, Rákosi kifogásai egy részét a maguk lapjában ők is szóvá tették.

A *Holnap* megjelenése a *Nyugat* köreiből minimum vegyes hatást váltott tehát ki. Hatvány, aki 1908 év végéig több cikkében is kiállt a *Budapesti Hírlapban* s másutt, fővárosi és vidéki orgánumban ismeretlenül is „nagy hűhóval” meghurcolt kötet mellett, lelkesen üdvözölte a holnaposok mozgalmát. Alapvető örömeinek adott hangot Schöpflin is, aki az antológiának több szerzőjét korábbról is jól ismerte, s pozitív kritikát is közölt róla a *Vasárnapi Újság* hasábjain. Utóbb, évekkel később is csak annyit jegyzett meg, hogy az első versválogatás „nagyzó előszava ellenszenvet keltett” sokakban, s ezzel nyilván a *Nyugat* belső köreiből is utalt.³⁹ Osvát és Fenyő azonban látványosan tartózkodtak az együttműködéstől. Schöpflin sokatmondó levele Adynak 1908. december utolsó napjaiban (*A duk-duk*-botrány lecsengési fázisában) nem csupán arról adott igen objektív helyzetképet, hogy „nagy harc készül ellenünk” (ti. a modernnek ellen – BL.), amint „a publikum előtt nagy tekintéllyel bíró emberek zárt csatarendben való felvonulása” várható, hanem sajnálkozva annak is hangot adott, hogy a *Nyugatban* leközölt kritika után a modernnek, az újítók emberei között a széthúzás is megjelent.

Meg is vagyunk hasonlva: a *Nyugat* támadása a *Holnap* ellen, a maga *Duk-duk* cikke, meg más dolgok olyan zavart és széthúzást támasztottak a között a nagyon kevés ember között is, akik becsületesen fogja fel a dolgokat – az ellentábor vagy nagyon jó taktikus, vagy fene nagy szerencséje van, hogy most szervezi a rohamot.⁴⁰

Juhász és Dutka (mint Ady után rangidősek, illetve a megalakult Társaság vezetői tagjaiként is) a korabeli konzervatívok értetlenkedéseire nyilván számítottak, ahogyan az Ady melletti eszmei kiállítás okán részben talán a költészetüket

39 Lásd SCHÖPFLIN Aladár, *Babits Mihály és a Nyugat = Babits emlékkönyve*, szerk. ILLYÉS Gyula, Bp., Nyugat, 1941, 225–229.

40 Schöpflin Aladár – Ady Endréhez. 1908. december vége. *Schöpflin Aladár Összegyűjtött levelei*, s. a. r. BALOGH Tamás, Bp., Pannónia, (é. n.), 51–52.

felületesen összemosó felhangokra is.⁴¹ A *duk-duk*-ügyre magára azonban bizonyosan nem, ahogyan arra sem, hogy *A Holnap* élére állt költőért ezen hónapokban komoly konkurenciaharc indul. Míg a kényelmetlen affért végül tisztázták Adyval, aki a maga sajátos módján bocsánatot kért,⁴² s az újabb, 1909-es antológiába is adta verseit, a *Nyugat* viszonyulását sokáig nem sejtették, s a szövetségi elvbarátság helyett végül a „táboron belüli” érdekpozicionálásokkal kellett szembesülniük. Hiába vártak szolidaritást első hónapjaikban a fővárosi modernektől, ilyen nem érkezett. „Sokszor szorultak volna védelemre a *Nyugat* részéről. A hallgatás is állásfoglalás volt.”⁴³

Nyomok ezen fölül is kimutathatók: még 1908 tavaszán-nyarán, (tehát a beharangozott antológia nyomdába kerülése idején) Osvát sokáig halogatta leköszölni Ady könyvkritikáját Dutka Ákos második verseskötetéről, melynek fontos zárómondatát végül – amint azt Vezér Erzsébet már kimutatta – Ady érélyes fellépése után is kicenzúrázták.⁴⁴ Az eredeti sorok szerint a *Nyugat*nak azokat is értékelnie kellene, akik meglehet nem a saját szerzőik, de fórumaikon a fővárosi lap elvi irányjaival szimpatizálva, közösen akarnak nyugatra fordulni. 1908 karácsonyán Ady nem véletlenül panaszkolta Hatvanyinak, hogy neki sem engednek meg mindent, őt is cenzúrázzák a *Nyugat*ban. Más kérdés, hogy épp az általa írt „affér” kiváltotta helyzet lehetetlenítette leginkább el, hogy *A Holnap* fővárosi (önálló vagy esetlegesen a *Nyugattal* közös) matinéja 1908 őszén-telén megvalósuljon. Osvát jól ismerte Dutka költészetét, pár versét maga is közölte már 1908 előtt is *A Hét* hasábjain, a *Nyugat*ban azonban ezen évek alatt egyet sem publikált. Szintén még 1908 nyarán Ignotus maga hívta fel Miklós Jutka verseinek értékére Osvát figyelmét,⁴⁵ mindhiába, a levelében is nevesített versekhez hasonlóan azok legfeljebb a *Népszavában* jelenhettek meg, a költőnő egyetlen versét

41 Mint az *Egyetértés* kritikusa, Miklós Jenő 1908 őszén megjegyezte: „Amily előnyös volt egyrészt Ady Endrével társulniuk, másrésztől éppoly kárral is járt rájuk”.

42 1908 év végi, Rozsnyay Kálmánnak szóló, az antológiába írt dedikációjában maga írta: „A duk-duk részleteit beszélve, teljes, de egyelőre diszkrét megbánással”, Emőd Tamásnak és Nagy Mihálynak szóló ugyanekori leveleiben pedig azt kérte: „Értesd meg a fiukkal, hogy semmit ellenük nem vétettem.” Vö. Ady Endre – Emőd Tamásnak, *Ady levelezése* II., i. m., 133., illetve Ady Endre – Nagy Mihálynak, Uo., 128.

43 ILIA Mihály, *A Nyugat és a Holnap*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 1., 1961, 31–38.

44 Ez volt ráadásul Ady első könyvkritikája a *Nyugat*ban.

45 Ignotus – Osvát Ernőnek, In *Tessék színt vallani. Osvát Ernő szerkesztői levelezése*, S. a. r. KOSZTOLÁNCZY Tibor, NEMESKÉRI Erika, Bp., Gondolat, 2019, 179.

sem közölte ugyanis a *Nyugat* (noha 1910-ben ő maga is levélben próbálkozott Osvátnál).⁴⁶

A ki nem mondott érdekellentét más irányból is megmutatkozott. A *Nyugat*-ban nyomát sem találjuk, hogy hirdették volna *A Holnap* antológiáit a fővárosban, amelyből a másodikat ráadásul már Budapesten adta ki a Deutsch és Társa, éppen ellenkezőleg: Biró Lajos egyik levelében lelkendezve köszönte meg Dutkának az elküldött első antológiát, hozzátéve, hogy azt sehol sem találni a fővárosban. Kosztolányi hasonló sorokban panaszkodott Juhásznak az első, általa „kócos, merész és fiatal”, de mindenképp „szerethető” könyvnek mondott antológia beszerezhetősége kapcsán Juhásznak.

A *Nyugat* szerkesztői a lap hasábjain előbb egy felületes, személyeskedő, az epigonság tételét kieléző kritikának adtak teret, majd a második versválogatás kritikájában magát a nagyváradi csoportosulást, a Társaságot is eljelentéktelenítő sorokat közöltek. 1909 tavaszán *A Holnap új verseiről* közölt Tóth Árpád-kritika már végképp egyértelműsítette a sokáig leplezett intézményes rivalizációt.

A Holnap több tagját nagyon szeretem, de a Holnap mint társaság talán mégse olyan fontos és nagy dolog. Akik közülük erősek, azokat más úton is észrevették és méltányolták volna s *az új magyar irodalmi nekilendülés talán ilyen társaság nélkül is elképzelhető.*⁴⁷

A „más úton” itt nyilvánvalóan a *Nyugat*ot magát jelentette. E sorok közlése idején gyakorlatilag nyomdakész volt annak ünnepi Ady-száma, ebben Hatvany már arról nyilatkozott, hogy a jelen helyzetben egy tudatos, hosszú távú közvetítésre van szükség „publicum és íróság között”. Ugyanezt az álláspontot képviselte Ignotus is, aki szerint:

a *Nyugat* minden szavának és vállalkozásának második főtörekvése az, hogy [...] olvasói az írók iránt türelemre szokjanak; hogy ne a maguk gusztusát keressék.⁴⁸

46 Miklós Jutka – Osvát Ernőnek, In *Tessék színt vallani, i. m.*, 452.

47 Tóth Árpád, *A Holnap új könyvéről*. *Nyugat*, 1909/12, 664–666. [Kiemelés tőlem – BL.]

48 IGNOTUS, *Író és közönség* = *Uő, Kísérletek*, Bp., *Nyugat*, 1910, 104–106.

Az ízlésformálás és az új olvasói táborok kialakításának az egyre tudatosabb célkitűzését ezen hónapok és évek határozták meg. A *Nyugat* prominensei ekkorra ugyanis belátták, felismerték azt, ami fölött az első antológiát szerkesztő Antal Sándor 1908 tavaszán írott bevezetőjében még fellengzősen siklott át („Ha akar-ná se tudná megérteni az új poétákat.”),⁴⁹ nevezetesen, hogy a korábbi sekélyes irodalmi és kritikai élet helyébe új, érdemi csak akkor léphet, ha ahhoz a közön-séget is megnyerik, az „észrevett és méltányolt” szerzőkre felkészítik. Hatvany, Ignó, Osvát, Fenyő, de Schöpflin is épp azt szerette volna elérni, hogy az új olvasórétegek végre megértsék és rendszeresen olvasni is akarják az új irány poétáit s általában a szépírókat. Vagyis „publikum és íróság” között közvetle-nebb viszonyt úgy akartak kialakítani, hogy felismerték, ehhez nélkülözhetet-len egy üzleti alapon működő, professzionális magyar könyvkiadó megalapítása, ami egy jól szervezett, modern folyóirat mellett egyetlen intézményben egyesíti a kritikai, esztétikai és piaci kódokat. Antal majd Kollányi Boldizsár antológia-szerkesztői, tanulmányírói attitűdjük mögül, illetve a nagyváradiakat biztatók soraiból és csekélyebb számú anyagi támogatóikból ez a professzionalizmus hi-ányzott talán leginkább.

3.

Az új olvasói táborok megszilárdításához persze nagyobb léptékű, általánosan javuló társadalmi konstelláció is kellett. Juhász 1908 legutolsó napján a *Szeged és vidéke* hasábjain közölt, beszédes című publicisztikájában (*A magyar Holnap*),⁵⁰ – az addigra felénk zúduló vádözön és Ady többek szemében hitszegésként, per-fídiaként értelmezett írása ellenére is – azt állapította meg, hogy a helyzet igenis reményteljes: a sokáig hipnózisban tartott közönség ugyanis a záruló évben vég-re megmozdult, legalábbis hangsúlyosan ébredezni látszik.

[...] És ami talán még ennél is többet jelenthet, mert hiszen az eddig megmozdíthatatlannak tekintett magyar közönség nagy és lassan moz-

49 Lásd Antal Sándor előszavát az első antológiából. ANTAL Sándor, [cím nélkül – *Előszó*] = *A Holnap*, Nagy-váradi, Holnap Irodalmi Társaság, 1908, 7–10.

50 JUHÁSZ Gyula, *A magyar Holnap*, Szeged és Vidéke, 1908. dec. 31., 2.

duló tömegének megmozdításáról, érdeklődésének meghódításáról és ébrentartásáról van szó, itt van éppen egy vidéki verses antológia példátlanul nagy és országgra, sőt Budapestre szóló erkölcsi és anyagi sikere. A magyar publikum, amely évtizedek óta nem olvasott komolyan verseket, amely szinte kizárólagosan színházi és ott is operettelőadási publikum volt, ezt a vidéki verseskötvet megvette, lázasan olvasta, a versek poétáit szívébe fogadta és megvédte az öregek támadásai ellenében. És a „jó vidék” poétáinak mozgalma a fővárosban is hatalmas és érdekes modern irodalmi mozgalmakat, valóságos „hadi készülődéseket” keltett,⁵¹ írók és közönség ismét szentnek és nagynak kezdik tekinteni és nemzeti jelentőségűnek látni az irodalom ügyét, akár Kazinczy vagy Vörösmarty a miénkhez sokban hasonló, nagy álmokat és tetteket szülő idejében.⁵²

Az olvasói táborok felrázása, a szépirodalom jelentőségének (és a líra szerepének) növelése, mind elsődleges eredménye volt ezen esztendőeknek. A *Szeged és Vidéke* 1909. január 3-i számában (b. z. monogrammal) Baranyai Zoltán Szász Zoltánnak a *Huszadik Század* 1908. decemberi számában megjelent cikke kapcsán reflektált is Juhásznak erre az idézett cikkére, mondván:

Nagyon kis elitje a magyar közönségnek tud és akar olvasni. Ez a kis előkelő minoritás azonban folyton nő, nagyobbodik számban és mélyül tartalomban.

Irodalom és művészet címmel az 1909-es esztendő legelső Juhász Gyula-írása ezért is már tényként állította, hogy:

A magyar líra modern forradalmának – ezt minden túlzás nélkül elmondhatjuk – legjelentősebb dokumentuma A Holnap antológiája volt. Vidéki magyar könyvnek ilyen nagy sikere nem volt eddig.

51 *Hadi készülődések* címmel írt cikket Mikszáth az új költőkről *Az Újság* 1908. dec. 10-i számában. Ugyanilyen címmel válaszolt rá Ignó a *Nyugat* dec. 16-i és Fenyő Miksa az 1909. jan. 1-i számában.

52 JUHÁSZ Gyula, *A magyar Holnap, i. m., 2.*

Külön kiemelendő (ami a holnaposok működés módjára, koncepcióira is jellemző), hogy Juhász mindvégig összművészeti áttörésben gondolkodott, s a kulturális decentralizációt üdvözölte, hiszen az új magyar színház, zene, képzőművészet ekkoriban már „egyre több kiváló egyéniséget revelál.” Ezek a változások 1909-re visszavonhatatlanoknak bizonyulnak, hiszen:

irodalomban, művészetben, színházban a vidéki nagyobb kulturális központokban megindultak és pedig jelentékeny erkölcsi, sőt anyagi sikerrel is. Vidéki könyvek, tárlatok, eredeti színházi bemutatók egyre nagyobb számmal és egyre öntudatosabban jelentkeznek. Ami eddig üdvös jelszó volt és szórványosan és félénken nyilatkozott, az ma már tény és valóság lett és egyre szebb sikerek járnak a nyomában. Nagyvárad az irodalom, a tárlatok és a színház révén ebben az irányban is meglehetősen elől jár.⁵³

Persze nem feledhető, hogy Juhász fentebbi soraival szinte egy napon indult a legnagyobb konzervatív tekintélyek, így a Petőfi Társaság vezetői részéről is a teljes letámadás a holnaposok ellen, miközben a *Szabadság* és a *Tiszántúl* Nagyváradon is úton útfélen belekötött a fiatal társulásba, a diszkreditálási kísérletek tehát állandóan napirenden voltak. Kooperáció és rivalizáció tárgyalt keretrendszereiben azonban nem csupán világnézeti, hanem sok esetben piaci és egyéb szempontok is közrejátszottak. A *Holnap* programlevelében,⁵⁴ amit még 1908 őszén a törekvéseiket felvállaltan támogató fővárosi napilapnak, a *Független Magyarország*nak címezték, így fogalmaztak:

A „jó vidék” ahogy Pesten letegezni szeretik, nemcsak jó, de erős is és bátor, és éppen a bihari hajdú határon, Arany János igrictelkén a legerősebb és legbátrabb eddig! A pesti babona szerint Názáretből nem jöhet messiás. Nagyvárad megmutatta, hogy jött!

Mint ahogy a francia modern irodalom, Zola, Maupassant, Goncourt, Flaubert a vidéken, Medanban kezdődött, úgy akart csodálatos-

53 JUHÁSZ Gyula, *Irodalom és művészet*, Nagyvárad, 1909. január 1.

54 Eredetijét a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi. Vö. Juhász Gyula programcikke a *Holnap* Irodalmi Társaságról. PIM, Kézirattár, V. 2332.

nak látszó, de természeti erővel Nagyváradon újat, szépet, magyart teremni a bihari föld, a bihari város, a bihari szabad levegő!⁵⁵

Mindebből nem kevés szemléleti különbség is kiolvasható, ami a *Nyugat* és *A Holnap* programjain, illetve a szerkesztőkön is túl bizonyos mértékig egyes alkotói között is húzódott. Ady nem egy ízben nyilatkozott ezen esztendőkből arról, mennyire nem szerette Budapestet, Juhász sem minden ízében kedvelte a fővárosi irodalmi klikkeket, a szegedi barát, Balázs Béla ugyanígy feszengett bizonyos fővárosi kávéházi körökben, s mint az akkoriban Fogarasra „száműzött”, de szintén vidékinek számító Babitsnak is írta, nem egyszer viszolyogva lépett a Bristol vagy a New York törzsasztalaihoz. Dutka 1908 tavaszán megjelent második kötete kapcsán annak értékelő kritikájában Juhász ilyen sorokat is közölt:

csak egy a vágyunk, minél szebb magyar, új verseket írni. Akár Ady írja, akár Dutka írja, akár én írom, mi megértjük, megbecsüljük, honoráljuk egymást. Hogy mit szól hozzánk a tanári kar, a Newyork-kávéház és a kálomista eklézsia, nekünk nagyon mindegy, mi várunk, mi a magyar és egyéb jövődőt a magunkénak érezzük, egészen biztosan.⁵⁶

Király István Ady kapcsán (részben tévesen) úgy fogalmazott, hogy a költőt 1908-ban valóban kétszeresen vonzotta *A Holnap*:

mint a fővárosi irodalomból kiszorult, lázongó mezei hadaknak a *Nyugat* ellenében is történő, tehát még ellenzékibb, kurucos csoportosulása⁵⁷

Kovalovszky Miklós pedig e sorokra reflektálva írta, hogy „Ezért lehetett a várad-i Holnap különös, sokszínű, vegyes társasága 1908-9. táján Ady számára szel-

55 Juhász évekkel később, 1914 márciusában a *Nagyvárad-i Napló* hasábjain egykori soraira is reflektált: „Bizony tegnappá lett, mint minden a világon, de hiszen épp így tegnappá lettek örökkévalóságnak készülő ügyek: a Sturm és Drang, a Hernani premiérje és még Barbizon és *Medan se tudták örökké árnyas fáik és ragyogó lámpafényük alá csalogatni a színek poétáit és a szürkeség ecsetelőit.*” [kiemelés tőlem, BL] Vö. JUHÁSZ Gyula, *A Holnap városa (Lirai feljegyzések)*, Nagyvárad-i Napló, 1914. március 25.

56 JUHÁSZ Gyula, *Dutka Ákos versei. [A föld meg a város]*, Szeged és Vidéke, 1908. június 27.

57 KIRÁLY István, *Intés az őrzőkhöz*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 595.

lemi tűzhely. Szinte többet időzött akkoriban itt, az itteni emberek közt, mint a Nyugat körében.”⁵⁸ Más kérdés, hogy *A Holnap* indulásakor, de azt megelőzően sem „szorult ki” senki a fővárosi irodalomból, hacsak ezt nem azonosítjuk magával a *Nyugattal*. A holnaposok közül Juhász is, Dutka is, de még Miklós Jutka is 1904, 1905, s főleg 1906 óta rendszeresen publikált a legnagyobb lapokban (*Új Idők*, *Vasárnapi Ujság*, *Budapesti Napló* stb.) Tény azonban, hogy az említett kurucosság, a fővárossal olykor szembemenő fiatalos hév kétségkívül alátámasztható a nyilatkozatokból, s ez a kezdeti esztendő folyamán némiképp a belterjessé váló *Nyugatot* magát is érintette.

4.

E ponton külön is érdemes lehet Osvát Ernő részben elfeledett társaságalapítási szándékáról szólnunk, vagyis az érdekvédelmi társulásként elgondolt *Magyar Írók Egyesülete*-gondolatra röviden emlékeztetnünk. Osvát 1908 őszén részt vállalt ugyanis ennek szervezésében, a szerveződés dokumentumai közül először néhányat Reichard Pirooska közölt visszaemlékezésében. Mint írta:

A Magyar Írók Egyesülete lett volna korunkban az első alkalom rá, hogy írók irodalmi felfogásukra és politikai pártállásukra való tekintet nélkül érdekeik védelmére egyesüljenek.⁵⁹

Hogy kié volt az eszme, nem tudható, de az előkészítés munkájában feltételezhetően Osvátnak fontos szerep jutott, eleve az ő kézírásában maradt ugyanis fenn a tagok két névsora (egyik fólión ajánlóik megjelölésével) és az egyesület egész szervezetének a terve. Ezek értelmében: Elnök: Ambrus Zoltán. – Alelnökök: Ignotus, Herczeg Ferenc, Bródy Sándor. – Titkár: Osvát Ernő. – Ügyész: Fenyő Miksa. – Pénztárnok: Wildner Ödön. – Könyvtár-

⁵⁸ KOVALOVSKY Miklós, *Emlékezések Ady Endréről*, i. m., 190.

⁵⁹ REICHARD Pirooska, *Osvát Ernő jegyzetei*, Nyugat, 1933/21. november 1., 398. Az autográf jegyzetek egyik lapján ez olvasható: »Tagok listája le van zárva. Bpest 1908 Október 31 Éjjel 11.« – Alatta három aláírás: Rózsa Miklós, Schöpflin Aladár, Osvát Ernő.

nok: Elek Artúr. Tiszteleti tagokul kijelölve: Rákosi Jenő, Mikszáth Kálmán. Osvát mint leendő titkár több lapra elszórtan néhány mondatot is feljegyzett az egyesületre vonatkozólag:

A Magyar Írók Egyesülete, mely tagjai erkölcsi és anyagi érdekeinek védelmére létesül – ekkor tartja alakuló gyűlését. Az a kérdés, mi szükség van ilyen közös erőfeszítésre? Senki sem szorul annyira rá, hogy mások intézzék az anyagi ügyeit, mint éppen a művész, az író. A pálya megkönnyítése. Kritika. Decentralisatio. Írók foglalkoztatása. Alkalmi dolgok. Névsort nem publikálni, – míg a belépésre vonatkozó írott válaszok együtt nincsenek.

A Reichard által ismertetett dokumentumok egy része ma is megtalálható az OSZK Kézirattárának Osvát-fondjában,⁶⁰ az időközben kötetben is megjelentetett Osvát-levelezésből pedig az is tudható, hogy Osvát többeket kapacitált, így a fiatal Kosztolányi Dezsőt is felkérte, hogy puhatolózzon lehetséges tagoknál. Szempontunkból fontosabb az időpont maga (1908 októbere), illetve a Holnap Társaság törekvéseivel teljesen analóg célok („A pálya megkönnyítése. Kritika. Decentralisatio. Írók foglalkoztatása”), de persze nem mellékes maga a névsor sem. Azzal a jelentős különbséggel, hogy a Holnap talán túlságosan is heves lelkületű, fiatal tagjai bizonyára nem fogadták volna el alelnöknek az Adyt gúnyosan oktató Herczeg Ferencet, ahogyan tiszteleti tagnak sem az új irodalom javát nyíltan beteges iránynak minősítő Rákosi Jenőt. S vélhetőleg azt sem nézték volna jó szemmel, hogy a meghirdetett decentralizáció ellenére a vezetőség tervezett tagjai egytől egyig fővárosiak.

*

A *Nyugat* és *A Holnap* „táboron belüli” együttműködése és kezdeti rivalizálása kapcsán érdemes természetesen kitérni az óvatosabb, meglehetősen érdekezérelt békülési lehetőségekre is. *A Holnap* házigazda-szerepében Juhász és Emőd segített a *Nyugat*nak matinét szervezni 1909 októberében a nagyváradi Fekete Sas dísztermében. A teltházas est óriási sikerrel zárult, részben elsimítva a ko-

60 Ebben fennmaradt egy kéziratlappal 31 eredeti aláírással is, vö. OSZK Kézirattár, Fond 253/690.

rábbi feszültségeket, akkor is, ha sokatmondó, hogy mindez nem Budapesten, hanem a „Pece-parti Párizsban” történt, s bár Osvát ígérte, végül nem utazott el társaival egykori szülővárosába. Hasonló, testületileg közös bemutatkozásra a holnaposok esetében a magyar fővárosban soha nem került sor. Az 1909-es második antológia anyagi fiaskója miatt újabb versválogatásra már senki nem mert gondolni, az elvetélt folyóiratterv után fokozatosan ez is lekerült a napirendről, a holnaposok legjobbjait pedig fokozatosan magához vonzotta az anyagilag is konszolidálódó *Nyugat*. A Holnap Társaság a korabeli irodalmi mezőn 1908 és 1911 között így is többes hullámokat vetett, matinékat szervezett vidéki nagyvárosokba (Temesvár, Kolozsvár, Arad, Debrecen), de felolvasó estek, színházi bemutatók, szervezett vernisszázok alkalmával is rendszeresen megmutatkozott, hírt adott magáról, s ami fontosabb: konkrét mintául is szolgált, ösztönzést adott újabb vidéki versantológiák (Kolozsvár, Miskolc) megszületéséhez vagy hasonló író társaságok alakulásához.

A *Holnap* által fogatosított matinékat és közönségtalálkozókat a *Nyugat* 1909 őszétől rendszeresítette: részben eltanulta, részben tovább is fejlesztette, professzionalizálta, viszont az ösztönzési aspektusokról elsődlegesen magára a szépirodalomra helyezte a hangsúlyt. A holnaposok és szimpatizánsaik a rendezvényeiken sikeresen ismertették meg a közönséget az új irányokkal filozófiában, társadalomtudományokban, képzőművészetben éppúgy, mint szépirodalomban, s adtak hírt a legújabb európai művészeti irányokról, miközben tagjaik erőteljesen tematizálták a hazai irodalmi-, színházi- és sajtóélet akut problémáit. A két csoportosulás programjainak és rendezvényeinek eltérései ugyanakkor a holnaposok nagyon is kötetlen, demokratikus, ezért is rendhagyónak számító társasági működésében is mérhető. Manojlovics Theodor erről jegyezte fel az aradi matiné kapcsán, hogy:

A Holnap-társaság keletkezése nem véletlen, nem önkényes, nem kezdő ok, hanem szükségszerű, elkerülhetetlen következménye valaminek, ami már régen indult, régen dolgozott – csakhogy éppen láthatatlanul, rejtve. [...] A Holnap nem „irodalmi társaság”, mint amilyenek a fővárosban meg a vidéken is több helyen léteznek, szervezettel, munkarenddel, alapszabályokkal – meg copffal. Eme szép és üdvös dolgok egyikével

sem rendelkezik. Végtelenül szabad, szabálytalan és individuális, erősen ellensége minden akol és pásztor-rendszernek.⁶¹

Ezért is, a konzervatív irodalmi hivatalosságokkal történő sokrétű bajvívásban egy jó ideig akaratlanul is védőernyő-szerepet biztosítottak az induló *Nyugat* számára. Ilia Mihály ugyanakkor a két fórum láthatóan súrlódásoktól sem mentes viszonyában megmutatkozó értékkülönbségekben a későbbi, immár a *Nyugat* berkein belül kiütköző, de kezdetektől ott lappangó nézetkülönbségek csíráját vélte felfedezni, helyesen. Azt, amit leegyszerűsítve csak Osvát–Hatvany vitaként ismer a magyar irodalomtörténet-írás, s mely vita az irodalmi modernség paradigmáján belül nem egyszerűen szerkesztési elvekről szólt, hanem a magyar irodalmi modernséghez és/vagy társadalmi modernizációhoz való közelítés mikéntjeiről is. Arról, ahogyan az „új” irodalmat egy szűkebb, esztétizáló, avagy egy szélesebb, társadalmi modernségparadigma formájában képzeltek megvalósítani. Utóbbi a költői programokon túl az egyes szerzők vélt társadalmi mandátumait is kiemelte, ami egyáltalán nem állt távol sem Adytól, sem Hatvanytól, de a holnaposok legtöbbszörétől sem. Mindez azonban már egy újabb tanulmány témája lehet.

61 MANOJLOVITSCH Theodor, *A Holnapról: lényege, céljai*, Függetlenség (Arad), 1909. november 12. A szöveget a fővárosban a *Független Magyarország* is leközölte 1909. november 21-én.

A NEMZEDÉK

A *Nyugat* „második nemzedéke” példájával szemléltetve

Ha figyelembe vesszük az egyén helyzetét a történelmi időben, a nálánál idősebb és fiatalabb kortársaihoz képest, viszonyát az egykorúakhoz, a mesterekhez, szövetségeseikhez, riválisokhoz, tanítványokhoz, akkor nem kerülhetjük el a nemzedék fogalmát. A történelmi időben elfoglalt helyzet, e helyzet alakulásának követése szükségessé teszi igénybevételét. Mannheim Károly *A nemzedékek problémája* című tanulmányában leszögezi a nemzedék létének alapvető feltételeit: „van élet, halál és korlátozott... élettartam, ... a nemzedékek meghatározott szakaszokban váltják egymást”.¹ A kultúra tovább örökítési folyamat révén létezik. A nemzedéki folytonosság megszakítatlan. Minden pillanatban belép valaki a tovább örökítési láncba és minden pillanatban ki is lép belőle valaki. Ám a folytonosságot korlátozott élettartammal bíró emberek tevékenysége tudja biztosítani. Ha meghal valaki, más folytatja, amit az elhunyt félbehagyott.

Egy adott történelmi pillanat keresztmetszetét vizsgálva, egyidejűleg létezik mindenki, aki már belépett a láncolatba, és még nem lépett ki belőle. Minden láncszemnek megvan a maga egyéni élettörténete, és ennek a történetnek valamelyik pontján áll. Van, aki még gyerek, van, aki már ifjú, van, aki felnőtt, és van, aki idős. Van, aki tanulja azt, ami tovább örökítendő, van, aki ezt a munkát végzi, és van, aki a továbblépés folyamatait fékezi, mert nincs nagy kedve változni és változtatni. Az egyes láncszemeknek nem vízszintes tengely mentén, a társadalmi tér szerinti elhelyezkedését követjük: polgárok, parasztok, értelmiségiek, arisztokraták, hivatalnokok, hanem a történelmi idő szerinti elrendezésüket: gyerekek, serdülők, ifjak, felnőttek, idősek, aggok. A nemzedék-probléma a

1 MANNHEIM Károly, *A nemzedékek problémája* = M. K., *Tudásszociológiai tanulmányok*, Bp., Osiris, 2000, 201.

történelmi idő tengelyén történő elhelyezkedést és az ebből adódó következményeket vizsgálja.

Az időbeli különbség folytán két ember között sajátos szereposztás alakul ki. Ennek egyik oldala a függés. A fiatalabb szereplő tanul az idősebbtől, utóbbi segít az előbbinek abban, hogy birtokba tudja venni a kulturális javakat. Ez a folyamat egy idő után lezárul, és elkezdődik a függés felszámolódása, a fiatalabb elszakadása az idősebbtől. Ennek több formája létezik, köztük vannak fájdalommentes elszakadások, csendes eltávolodás is. De nem kevésbé gyakori és sokkal feltűnőbb, hogy a szakadás és törés az idősebb és a fiatalabb között zajosan, konfliktussal történik. A nemzedék fogalma főleg az ilyen feltűnő szakítási pontokon lép elő és válik vizsgálat tárgyává. A nemzedékváltás mindig drámai folyamat.

Ezek az események két egyén között is lezajlanak. Szabó Lőrincet, a *Nyugat* második nemzedékének kiemelkedő alakját Babits Mihály fedezte fel. Intellektuálisan, költőileg nevelte, és egzisztenciálisan támogatta őt. Egy időben otthont nyújtott a tehetséges fiatal tanítvány számára. Szabó Lőrinc sokféleképpen viszonzta ezt a támogatást. Például kiváló gyorsíró volt, és a Tanácsköztársaság hónapjaiban Babits által tartott egyetemi előadások szövege az ő lejegyzésében maradt fenn. Rendkívül szoros baráti kapcsolat alakult ki köztük. De viszonyuk minden szinten konfliktusossá vált. Egzisztenciálisan, érzelmileg és intellektuálisan, sőt, költőileg is. Történetek kísérletek a konfliktusok áthidalására, de a kezdeti harmonikus viszonyt többé már nem tudták visszaállítani. Ezt a kapcsolatot foglalja össze a *Babits* című vers, mindennél jobban megvilágítva a nemzedéki konfliktus lényegét.

De a nemzedékváltás nem bontható le egyéni történetekre. Amikor kimondjuk a nemzedék szót, akkor nem magányos individuumra, hanem emberek halmozására; nem egy–egy, hanem sok–sok kapcsolatra gondolunk. Már csak ezért sem keletkezik minden nap új nemzedék. Ahhoz, hogy sok ember közösséggé álljon össze, hosszabb idő kell. Egyének homogén csoporttá szerveződése, közös felfogás, közös akarat kialakulása nem történik minden nap. Nemzedékváltásra viszonylag ritkán kerül sor.

Egy nemzedék szereplőinek kiválogatódásához és verbuválódásához összetett okok vezetnek. Egy generáció létrejöttéhez szükség van nemzedékképző alanyokra, mind az idősebbek, mind a fiatalabbak között. Ilyen személyiség volt

Babits Mihály. Nevezhetjük őt irritábilis személyiségnek, aki kiváltképpen alkalmas a fiatalabbakkal való konfliktus átélésére és lereagálására. Nem mindenki keresi az alkalmat a konfrontálódásra. Babits közéjük tartozott. Számos tanítvány szegődött mellé. Ő ezekbe a mester-tanítvány kapcsolatokba az átlagosnál mélyebben, majdnem patológiusan belemerült. Sokat adott és sokat várt el tanítványaitól. A hálátlanság legkisebb jelére felszisszent, túlérzékenyen reagált.

Az első nagy irritáció Babitsot az avantgárd magyarországi jelentkezésével érte. Kassák csapata 1915–1916-ban szétrombolta azt az illúziót, amelybe a *Nyugat* első nemzedéke ringatta magát, hogy ők a parttalan modernség felszentelt képviselői. Olyan vakmerő újítók, hogy őket aztán senki sem szárnyalhatja túl. És egy nap kiderült, hogy náluknál is lehetnek modernebbek. Babits így adott hangot megütközésének:

A nemzedékek is szervezkednek: egymás mögött... és egymás ellen... falanx falanx után! „Hol vannak a húszévesek?” – kérdeztük még nemrég, eltűnődve, és aggodalmasan nézegettünk vissza: nem jön mögöttünk senki, akinek hátraadhatnók a fáklyát, mint Athénben a pireuszi fáklyaversenyeken. Mi futunk előre, a jövőbe, a halálba, feledségbe: de a fáklya maradjon, fusson vissza az ifjúság kezébe, kézről kézbe, mindig új életbe: mindig az ifjú életben maradjon! „Hol vannak a húszévesek?” – kérdeztük kislelkűen... A húszévesek pedig ott mentek az ablak alatt, összeszorított foggal, és benéztek. „Ezek már akadémikusok – gondolták magukban –, már megcsontosodtak, ellenségei az Újnak: ezek ellen már küzdenünk kell”... a legfrissebb ifjúság... mint mereven elzárkózó, megcsontosodott arrivékra tekint harmincas bátyjaira.²

Nem egy nagyon idős alkotó beszél egy nagyon fiatalról. A nemzedéki konfliktus törvényszerűen két, egymáshoz közel eső nemzedék tagjai, a „harmincas bátyok” és húszas öccsök között robban ki. A vita, mert Kassák a fiatalok nevében önérzetes, már-már szemtelen választ adott Babits kritikájára, a modernségen belüli első nemzedéki vita volt, az esztétizáló *Nyugat* és a formarobbantó avantgárd között. A *Nyugat* első nemzedékét követő második nemzedék tehát

2 BABITS Mihály, *Ma, holnap, irodalom*, Nyugat, 1916. szeptember 1., 17. sz., 328.

voltaképpen Kassák csoportja, és amit a húszas évek elején szervezkedni kezdő „második nemzedékként” emlegetünk, voltaképpen a modernség harmadik nemzedéke.

A túlérzékeny és egyre nagyobb befolyást gyakorló Babitsnak a *Nyugat* ún. „második nemzedékének” esetében is nemzedékképző provokatív szerepe volt. Szabó Lőrincben megtalálta az eszményi tanítványt, ő lett a második nemzedék egyik legkorábban elfogadott vezéralakja, a Babitscsal való szembe fordulása után is. Eleinte egyéni ügyként, mester és tanítvány konfliktusaként élte meg kibontakozó ellentétét Babitscsal, még nem egy nemzedék nevében lépett föl. Ezt egy ifjúkori barátja tette meg, aki nálánál hamarabb került be a *Nyugat* által dédelgetett ifjú tehetségek körébe: Sárközi György. Az ő Babitshoz írt, a fiatalok nevében fogalmazott szemrehányó levele lett az új nyugatos nemzedék első harci megnyilvánulása.

Sárközi Babitsnak a fiatalokra tett kritikai megjegyzésére válaszul egyebek között ezt írta: „Igenis, tanultunk Öntől, tagadhatatlanul fogadtunk el kovászt a mi tagadhatatlanul új sütetű kenyereinkhöz. Ezt a kovászt azonban önök is megkapták, nem közvetlen elődeiktől, hanem egy ugrással visszafelé, az előző nagy generációtól.”³ Sárközi szövege a megbántott fiatalok tipikus replikája az autoriter idősebbekkel szemben. A sértődésre Babits sértődéssel válaszol. A nemzedéki ellentétet élet-halál harccá növeszti, és a diskurzusba bevezeti a pszichoanalízis központi fogalmát: az Ödipusz-komplexust:

Az irodalomban bevett szokás az apagyilkosság, akárcsak egynémely vad törzseknel: lélektan indokolja, erkölcs szentesíti igen sok esetben. Az író hasonlít talán az ókori Nemi papjához, aki állását csak akkor kaphatta meg, ha elődjét sikerült megölnie.⁴

Frazer *Aranyág* című könyvének híres részlete és Freud *Totem és tabuja* a nemzedéki konfliktus centrumába röpít bennünket.

A Sárközi–Babits, Szabó Lőrinc–Babits konfliktus abban tér el az 1915–16-os Kassák–Babits konfliktustól, hogy az avantgárd egy, a nyugatos esztétizmust radikálisan tagadó új ideológiát hirdetett és gyökeresen új poétikát valósított

3 BABITS Mihály, *Fiatalok [Könyvről könyvre]*, Nyugat, 1924. febr. 1., 3. sz., 159–166.

4 *Uo.*

meg, míg Szabó Lőrinc és Sárközi ugyanazt a programot kívánták realizálni, mint az idősebbek, csak hitelesebben, frissebb, fiatalosabb lendülettel. Kettejük barátsága jelzi, hogy az újat akarók között a nézetek egyeztetése zajlott, közmegegyezésre törekvés került napirendre. Ezt hívják nemzedéki szervezkedésnek, az egyidősek vagy közel egyidősek közötti laterális nézetazonosság létrehozására való törekvést. A húszas évek elején tehát, az idősekkel való konfliktusok nyomán elindult új nemzedék szerveződése éveket vett igénybe, és több szálon folyt.

Az egyik szálát a húszas évek elejének ügyeletes zsenije, Erdélyi József *Ibolya-levél* című 1922-ben megjelent verseskönyve képezte. A közönség megunt a *Nyugat* első nemzedékének túlfinomultságát, egyéniség-kultuszát, formai virtuozitását, dekadens szelveléseit. Az avantgárd versek érthetlenségéhez, a szabadvers formátlanságához, a formarobbantás meghökkentéseéhez a szélesebb közönségnek sohasem fűlt a foga. Egyszer csak visszatért az ízlés a Petőfi- és Arany hagyomány magyaros formáihoz, a népdal egyszerűségéhez, archaikusabb nyelvezetéhez. Ezt a harmadik utat kínálta fel verseiben Erdélyi József. De mindezt nem a népnemzeti iskola elavult, idejét múlt magyarosságával, hanem szegénységével, társadalmon kívüliségével tüntetve, összekötötte a régi formák használatát ifjonti lázadással. Ehhez járult egy új ideológia, amely Szabó Dezső vegykonyhájában alakult ki, amely a magyar nemzeti mivolt melletti kiállás fontosságát képviselte, de a magyar nemzet hordozóiként nem a nemességet, nem a történelmi középosztályt, hanem a szegény parasztságot jelölte meg. Azt az osztályt, amelyből a félig román származású erdélyi költő, Árgyelán József is eredt, aki Erdélyire magyarosította a nevét.

Az új generáció többször nekifutott, hogy megszervezze magát. Szabó Lőrinc kezdeményezésére 1927-ben megalakult a *Pandora* című folyóirat, amely köré a *Nyugat* lázadó fiatal alkotói tömörültek. A vállalkozás azonban néhány szám után kimúlt. Alapítóit és munkatársait a közvélemény *Nyugat*-epigonoknak bélyegezte. Saját, a *Nyugat*tól markánsan elütő arculat hiányát vetették a szemükre. A fiatal írók, költők, kritikusok köre tehát sokáig vajúdott, mielőtt a második nemzedék ténylegesen megszerveződött volna. Sok, a Pandorához hasonló rövid életű folyóirat alakult, vitakörök szerveződtek különböző kávéházakban, s élükre olykor-olykor kipattant egy-egy ambíciózus ifjú pályakezdő, aki a fiatalság vezérének szerepére tartott számot. Ilyen volt a fiatalon meghalt Bányai Kornél. Ilyen volt Pintér Ferenc, akit Babits avatott költővé. Az ügyeletes zseni pozíciója

pünkösdi királyság, érvénye hamar lejárt, és akkor a közönség, amely ideig-óráig dédelgette az illetőt, hirtelen hátat fordított neki.

A *Pandora* esete mutatta: a nemzedékváltáshoz szükséges, de nem elégséges a generációs feszültség, az apagyilkos indulat. A húszas években lassan verbuválódó fiatalok sokat átvettek az avantgárd bizonyos iskoláinak eredményeiből. Ezzel megkülönböztették magukat a *Nyugat*tól. De a *Nyugat* idő közben maga is nyitott – például – az expresszionizmus felé, tehát az avantgárdtól való távolságtartás értéke relativizálódott, fokozati különbséggé zsugorodott. Másrészt a fiatalok avantgárdizmusa radikalizmusban nem tudta és nem akarta követni Kassákék bécsi lapja, a *MA* szélsőségeit. Így a *Magyar Írás* vagy a *Kékmadár* munkatársai nem eléggé különböztek a *Nyugat*tól ahhoz, hogy ez a különbség új alternatívává élesedett volna. Az új nemzedékké formálódás nyúlt, mint a rétestészta.

Az 1925-ben megalakult Bartha Miklós Társaság intézményi háttérrel biztosított a nemzedéki törekvéseknek. A zömmel népi származású fiatal tagsga egyszerre képviselte a nemzeti érdekek előtérben tartását és a falu radikális reformját, és legfőbb törekvése a történelmi osztályok leváltásával, a polgárság háttérbe szorításával egy új, a nemzet vezetését magának követelő középosztályt kialakítani. Ebből fejlődött ki a harmincas években a népi mozgalom, de a húszas években mindez nemzedéki vállalkozásként jelentkezett. A húszas években induló két ambiciózus fiatal költő ennek a mozgalomnak az élére állt. Az egyik József Attila, a másik Illyés Gyula volt. Egyikük sem volt abban az értelemben népfí, mint Erdélyi József vagy később Sinka István. Illyés elvált édesanyjával együtt a dunántúli pusztáról Angyalföldre költözött, Pesten járt gimnáziumba, emigrált és Franciaországban a szürrealistákhoz csatlakozott, részt vett a franciaországi magyar munkások mozgalmában. József Attila pedig a Ferencvárosból érkezett, és anyja halála után gyámja segítségével, makói gimnazistaként, majd szegedi egyetemistaként az értelmiségi életformát választotta. De a húszas évek végén mindketten felújították kapcsolatukat a vidékkel. József Attila szabadszállási anyai rokonsága révén, Illyés pedig visszatért a pusztára. Így a húszas évek végén végeredményben összeállt a *Nyugat* ún. második nemzedékének költői vezérkara. Szabó Lőrinc, Erdélyi József, Illyés Gyula és József Attila.

A Bartha Miklós Társaság lázadása igazi törést, szakítást jelentett a *Nyugat*-tal. A *Nyugat* azonban túl akarta élni azt a válságot, amelyet a nemzedékváltás idézett elő. Osvát Ernő öngyilkossága után Babits és Móricz vette át a folyóirat

szerkesztését, és első dolguk a *Nyugat* első korszakát fémjelző főszerkesztő, Ignotus nevének levétele volt a folyóirat címlapjáról. Ezzel a lépéssel elidegenítették maguktól a liberális-polgári fiatal értelmiségieket. Jól szemlélteti ezt Ignotus Pál helyzete, aki Babits kedves tanítványa volt, majd vele szemben saját apját, Ignotus Hugót támogatta. Kiállt az apja mellett és szembefordult egykori mesterével.

József Attila is Ignotussal vállalt szolidaritást. A történeti folyamatot zökkenők, törések, konfliktusok kísérik. Viszont ezek behegednek, és helyreáll a részleges kontinuitás. Az idősebb nemzedék egy ideig állja a fiatalok útéseit, szúrásait, vágásait, majd egy idő után elkezdi szemelgetni a fiatal nemzedék tagjai között. Igyekszik maga mellé állítani a fiatalabb nemzedék legtehetségesebbnek ítélt tagjait. A fiatalok egyik része hajlik a kompromisszumkötésre. Illyés Gyula, a fiatalok egyik reménysége felmérte, hogy jobban jár, ha kiegyezik a *Nyugattal*, ahogy Szabó Lőrinc egyik kötetcíme mondja: különbékét köt. Írt egy hízelgő recenziót Babits Mihály új verseskötetéről. Babits felfigyelt Illyésre (akinek előzetesen Füst Milán és Osvát Ernő jóindulatát is sikerült megszereznie), és befogadta a *Nyugat* csapatába. Illyés első kötete, a *Nehéz föld* a Nyugat-kiadó gondozásában jelent meg. Ez egyben azt is jelentette, hogy a *Nyugat* kinyitotta kapuját a népi lírai törekvések előtt. Erdélyinek, a második nemzedék másik vezéralakjának kedvező fogadtatásáról többszöri Baumgarten-díja tanúskodik.

Egy kivételesen nagy ambícióval megáldott fiatal kritikus és prózaíró, Németh László, aki korábban a *Protestáns Szemle* és a *Napkelet*, a *Nyugat* konzervatív ellenfelének munkatársa volt, átigazolt a *Nyugathoz*, és nyomban bejelentette szándékát, hogy nemzedékké szervezi a fiatalokat. Kiválasztotta a társakat, akikkel szívesen együtt dolgozott, köztük Illyést és Erdélyit, és meglehetősen brutális módon kitalált az általa elképzelt nemzedékből azokat, akiknek az ő értékrendjében nem jutott hely. Babits jóvá hagyta Németh Lászlónak ezt a baltával végzett nemzedékszervező munkáját, köztük azt az orbitális tévedést is, hogy József Attilát is kitalált a közösségből. A költő így a nagy nemzedékváltás vesztese lett.

Kitaszítottága miatt nemcsak Németh Lászlóra haragudott meg egy életre, hanem a *Nyugat* szerkesztőjét, költészeti rovatának gondozóját, Babits Mihályt is megtámadta egy gyilkos pamfletben. Egyúttal régi barátjától, nemzedéktársától, Illyés Gyulától is eltávolodott. Ha vérig akarta sérteni Babitsot, ezt a célját a pamflettel elérte. Csakhogy egyúttal azt is elérte vele, hogy pályája további éveire az irodalmi élet margójára sodródott.

A nemzedékek kapcsolatában tehát vannak szakítások és újra közeledések. Németh László újra fellázadt Babits ellen és elhagyta a *Nyugatot*. De nemzedék-szervezői ambíciójáról ezután sem mondott le. A *Nyugattól* eltávolodva sem változtatott a József Attila iránti ellenszenvén. A *Nyugat* második nemzedékéből továbbra is következetesen kihagyta őt. A Babitscsal egykor súlyos konfliktusba került Szabó Lőrinc valamelyest kegyelmet kapott, és a *Nyugat* második nemzedékének vezérköltői gárdája ezután Illyés, Erdélyi, Szabó Lőrinc maradt. Utólag, voltaképpen indokolatlanul számítjuk hozzájuk József Attilát.

Ezt a rangsort szentesítette az 1932-ben megjelent *Új Anthológia*. 33 költő verseinek közzétételével, a *Nyugat* értékrendjét hagyta jóvá. Illyés és Erdélyi élre kerülése mutatja, hogy a *Nyugat* úgy élte túl a nemzedékváltás kataklizmáját, hogy – mint az avantgárd esetében már korábban megtette – alkalmazkodott az új tendenciához, az újnépí lírához, a népi mozgalom lírai szárnyához. Szabó Lőrinc költészete ezzel szemben a nyugatos hagyományt folytatta, noha személyében szoros jó viszonyt alakított ki a népiekkel. József Attila mindössze két verssel szerepelt az antológiában: a *Megfáradt emberrel* és a *Tiszta szívvel*.

A nemzedéki kérdéssel az *Új Anthológia Új nemzedék* című előszavát író Babits meghatározta, hogy az ajtókon dörömbölő új nemzedéknek a programja mennyire egyeztethető össze az ő és a folyóirat törekvéseivel. Megnyugodva konstataálta, hogy azok a költők, akiket ő az új nemzedékből szövetségesként meg akar nyerni, nem nagyon térnek el a *Nyugat* irányától:

Hangjuk első pillantásra nem látszik korszerűbbnek. Ami újat, forradalmi a formában mutatnak, azt még az előttük járóktól örökölték. A szabad vers és a különböző izmusok harcai lezajlottak. Mi volt még, ami az olvasót hőkenthetette, vagy a verset tovább bomlaszthatta, vagy a költő formauntságát csiklandozhatta volna? Az új nemzedék inkább kezd visszatérni már a kötöttebb és konzervatív, sőt egészen ősi formákhoz. És tartalomban sem kergeti a korszerűséget.⁵

5 BABITS Mihály, *Új nemzedék. Egy antológia előszava*, [1932] = B. M., *Esszék, tanulmányok II.*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 370–371.

Babits a maga nézőpontjából pontosan és világosan mérlegre tette a fiatalok szándékait, és összeegyeztethetőnek ítélte azokat a hagyományörző modernség programjával, amelyet ekkor maga is vallott.

Erdélyi József indulásától az *Új Anthológia* megjelenéséig tartó időszakra, tehát egy évtizedre volt szükség ahhoz, hogy a *Nyugat* második nemzedéke megszülessen, és hogy ezt a születést az előttük járó generáció tudomásul vegye, jóvá hagyja, és békejobbot nyújtson az ifjabb pályatársaknak. De ha azt hinnénk, hogy ezzel a nemzedékváltás nyugvópontjára jutott, tévedünk. Németh László az új nemzedéket a *Nyugat* ellenében kívánta megszervezni. Ebben a törekvésében szövetségesekre talált. Néhány kritikussal és tanulmányíróval, Halász Gáborral, Szerb Antallal, Cs. Szabó Lászlóval, akiket az irodalomtörténet „esszéíró nemzedék” névvel illet, a második nemzedéket a *Nyugat* ellen hangolták.

A nemzedéki lázadókkal szemben Babits újra indítatva érezte magát kifejezni nemzedékelméletét. Erre Halász Gábornak *Az európai irodalom történetéről* megjelentetett recenziója adott alkalmat. 1935-ben *A nemzedéki kérdés vitája* című nagy tanulmányában Babits különbséget tesz az új generáció általa szeretett és nem szeretett tagjai között: „én nem egy költőjét ennek a nemzedéknek igazán szeretem. És sokra tartom.” Ezek között a költők között elsőként Illyés Gyulát és Erdélyi Józsefet kell említenünk. Halász Gáborral nyílt vitát folytat, de talán nem is Halász az, aki őt elsősorban irritálja, hanem valaki más: „az a másik irodalmi »vezére« nemzedékének, aki néhány év óta szinte minden írásában egy kicsit engem támad és »revideál«, oly különös dühvel, amely már igazán meg-tisztel”. Nem nehéz kitalálni, ki lehet ez a másik irodalmi vezér: Németh László. Babits itt nemzedékelméletének nem a pozitív, elfogadó oldalát hangsúlyozza, hanem azt, amely a nemzedéki öntudat patológikus oldalát emeli ki. Számára elfogadható, ha egy nemzedék markánsan eltérő céljai megvalósítása érdekében fordul szembe elődeivel, de amit elutasít, az „a generáció mértékké és érték-ké emelése”.⁶ Minden erejével azt bizonygatja, hogy Halász Gábor nemzedékének nincs saját, a *Nyugat*tól megkülönböztethető programja, csak azért támadják őt és az orgánusot, hogy öncélú generációs tudatukat érvényre juttassák.

Az irodalom történeti léte nem egy békésen csordogáló folyócska képét nyújtja. Konfliktusokban felszínre jutó belső feszültségek mozgatják. Ez a fo-

6 BABITS Mihály, *A nemzedéki kérdés vitája*, [1935] = B. M., *Esszék, tanulmányok II.*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 470–481.

lyamat hord ki számos konfrontációs fogalmat, amelyek az irodalmi mozgás dinamikájának a leírására alkalmasak. Közéjük tartozik a nemzedék fogalma. Láttuk, hogy e fogalom alkalmazása valamely irodalmi csoport működésére a szentesítéssel, nemzedéki békekötéssel, a fiatalabbak befogadásával válik teljessé. A fogalom azonban látenszen megőrzi alkalmasságát a konfrontáció újraindítására is. Az alvó vulkán újra kitörhet. A kánonok, az értékrendek minden újrendezésére tett kezdeményezés magára öltetheti a nemzedéki konfliktus arculatát. Ez történt Halász Gábor és Babits Mihály nemzedéki vitájában, s Németh László kísérleteiben arra, hogy revidálja a nyugatosok által megnyugtatóan elrendezett generációs viszonyokat.

Ezen túlmenően Schöpflin Aladár nagy vállalkozása, *A magyar irodalom története a XX. században* megjelenésekor, 1937-ben az irodalmi modernséget a *Nyugat* mozgalmával kapcsolta össze. A könyv élénk, helyenként megbotránkozó kritikai fogadtatása számos ponton generációs elfogultságokra vezet vissza a *Nyugat* törekvéseibe nem illeszkedő teljesítmények leértékelését Schöpflin részéről. A hatvanas években újraéledt, fokozatosan teret hódító konstrukció, amely a modernség történetét csak e folyóirat (és könyvkiadója) egymásra következő nemzedékeinek egymásutánjaként rendezte el, ennek az egykori nemzedéki önérvényesítésnek az újraélesztése volt. Olyan fogalomról van tehát szó, amely poraiból újra meg újra megéledt, és még ma sem veszítette el igényét a történetek magyarázatára, s ezért ma is kritikai felülvizsgálatra szorul.

EGY HOMÁLYOS ALULNÉZETI KÉP

Izsó Sámuel hányatott élete

A budapesti Visegrádi utca 15. valóságos hangyabolyként működött az első világháború utolsó éveiben és az ezt követő rövid időszakban. Az 1905 körül épült impozáns ház egyik lakása egy időben egyszerre adott helyet Kassák Lajos családjának, a *MA* szerkesztőségi üléseinek és az aktivista kör képzőművészeti tárlatainak, Kun Béla kommunistáinak, egy zugnyomdának, valamint néhány láda fegyvernek és robbanószernek, ekrazitnak is. A lakás mindennapjaiba betekintést nyújtó önéletrajzi és autofikciós szövegeknek szinte mindegyikében előkerül egy titokzatos figura, Izsó Sámuel, aki állítólagos főbérőlként egyszerre forgolódott Kassákék és Szamuelyék körül – előbbinek néhány publikációt, utóbbinak két rövid börtönbüntetést is köszönhetett 1916 és 1919 között. Izsó soha nem törekedett klasszikus értelemben vett írókarrierre, már amennyiben megjelent írásainak számát és az általuk képviselt színvonalat vesszük alapul, de felderíthető kapcsolatai alapján úgy tűnik, hogy egy igencsak összetett félperifériás irodalmi pozíció megszerzése és megtartása vezette – még azután is, hogy helyzete, lévén zsidó és kommunista volt, 1919. augusztus 1-et, azaz a Tanácsköztársaság bukását követően mindinkább marginalizálódott. Neve ma az újpesti holocaust-emlékművön is olvasható, de a KMP-eredetmitosz párttörténeti legendásításnak és a Kassák-hálózatokat felgöngyölítő tanulmányok révén sem merült teljes feledésbe az elmúlt évtizedekben.¹

Az életeseményeket és egyes karriermozzanatokat megvilágító hírlapi nyomok, hirdetések, hírek és riportok mellett leginkább Kassák Lajos, Lengyel Jó-

1 Izsó és Kassák kapcsolatához lásd SZEREDI MERSE Pál, *A „mácastilus irodalmi diktátora Lukács György sznob uszályában” – Az aktivisták a Tanácsköztársaságban*, Enigma, 2018/1, 145–146.; KAPPANYOS András, *1918 – Szabadulás. A magyar avantgárd első szakítópróbája = Üdvözet a győzőnek. Tanulmányok 1918 mikrotörténelméről*, szerk. KAPPANYOS András, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020, 98–100.

zsef és – köztük talán a legfontosabb szereplő – Zemplényi Klára különböző műfajú és tónusú írásainak köszönhető az, hogy összeállítható egy helyvel-közzel koherens narratíva Izsó Sámuel magyar irodalomban betöltött szerepéről vagy helyezkedési stratégiájáról.

Zemplényi Klára (1893–1960) zongoraművésznőként végzett a Zeneművészeti Főiskolán, első elbeszéléseit pedig *A Hétk*ben publikálta az első világháború második felében. 1920 körül Bécsbe emigrált, ahonnan valamikor az 1930-as években visszatért Budapestre, de 1940 környékén végleg elhagyta Magyarországot, és Argentínába, Buenos Airesbe költözött.² A helyi *Szabad Szó*ba 1947-ben, az akkoriban Bécsben nyomtatott *Múlt és Jövő*be pedig 1952-ben (c. z. n. álnéven) írt volt barátjáról és szerzőtársáról.³ Eszerint Izsó Sámuel valójában Sámuel Izsó néven született Szilágysomlyón 1889. április 18-án, gyermekkorát pedig a harminc kilométerre lévő Tasnádon töltötte.⁴ A középiskolát már Szatmárnémetiben végezte el, 1908-ban pedig elkezdte jogi egyetemi tanulmányait Budapesten. Ezt követő pályája négy nagyobb szakaszra bontható: 1909 és 1915 között publikál és lapot indít, 1916 és 1919 között szoros viszonyba kerül Kassákkal és a kommunistákkal, 1920-tól meghatározatlan ideig bécsi emigrációba vonul, majd végül visszatér a fővárosba, illetve az ekkor még külön településnek számító Újpestre, ahol a helyi irodalmi közösséghez csatlakozik és négy vékony versesfüzetet jelentet meg.

Izsó a jogi egyetem negyedik évét biztosan elvégezte.⁵ Zemplényi szerint jogi gyakornoki vagy ügyvédbojtári időszakában ki kellett volna lakoltatnia valakit, de megesett rajta a szíve, így abbahagyta tanulmányait, ezután nevelő, hivatalnok, kereskedő, illetve lapkiadó volt.⁶ Feltételezhető, hogy nem tartózkodott folyamatosan Budapesten, legalábbis erre következtethetünk a *Szatmár–Németi* című vidéki lap 1910. augusztus 20-i szerkesztői üzenetéből, amely nyírbátori

2 *Délamerika kivándorlóinak nagy regényét jött megírni Buenos Airesbe egy magyar írónő. Beszélgetés Zemplényi Klárával*, Délamerikai Magyarország, 1940. február 3., 7.

3 ZEMPLÉNYI Klára, *Születésnap*, *Szabad Szó*, 1947/29, 13–14., (c. z. n.), *Izsó Sámuel élete és halála*, *Múlt és Jövő*, 1952/11, 270–271.

4 Bár az 'Izsó Sámuel' az eredeti név írói névváltozataként tűnt fel, a különböző jellegű források, de maga a szerző is következtetlenül használta. Ennek a gyakorlatnak megfelelően a tanulmányban is felváltva, egymás „szinonimáiként” használom a névvariánsokat.

5 *A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem almanachja 1911–1912*, Bp., Királyi Magyar Tudományegyetemi Nyomda, 1912, 183.

6 Vö. ZEMPLÉNYI, *Születésnap*, i. m., 13.

tartózkodási helyre címezte a következő sorokat: „A lapot megindítottuk. Az Egér meséjét legközelebb közöljük. Várjuk az ígért dolgokat. Szíves üdvözlés.”⁷ Izsó előfizethetett a hetilapra, amely egy hónappal korábban már közölte *Borisról* című tárcanovelláját, az „Egér meséjét”, azaz *A bölcs egér* című elbeszélést pedig szeptemberben hozta le. Egyszerre több lappal állt kapcsolatban, Nyírbátorról a *Nyírbátor és Vidékével*, Nagykárolyból pedig a *Szatmármegyei Közölnnyel* – az említett orgánumon kívül ide is elküldte szövegeit, összesen nyolc elbeszélést. 1911 őszétől kezdve pedig a szebb napjait látott, Jókai Mór alapította napilapnak, a *Magyar Nemzetnek* adott át írásokat. Ezek a tárcaszövegek (közöttük négy utánközlés) többek között Ambrus Zoltán, Krúdy Gyula, Palágyi Lajos, Pekár Gyula kritikái és novellái társaságában jelentek meg.

A cégjegyzékek szerint Izsó a Budapesti Téglá- és Mészégető Részvénytársaság levelezőjeként, azaz tisztviselőjeként dolgozott 1912 és 1916 között.⁸ Ezalatt került kapcsolatba az Energia Irodalmi Körrel, amely 1913 elején egy antológiát (*Új emberek új dolgai*), majd ez év folyamán egy kötetet (Kövér Elek: *Sóhajom az ősz*) jelentetett meg. Izsó a társaság által indított *A Holnap* című irodalmi folyóirat⁹ főmunkatársai között szerepelt, és néhány írása is megjelent itt. Zemplényi szerint ő volt a lap alapítója, de vélhetően csak mecénásként működött közre az indításban.

A Holnap szerzőlistájában nem sok ismert nevet találunk. Ismertté vált közülük Kázmér Ernő, a külföldi fantasztikus irodalomra és egyéb, *midcult* jelenségekre érzékeny szerző, Nyáry Andor, aki a két világháború között viszonylag aktív próza- és drámaíró volt, valamint Natter-Nád Miksa, aki 1920-ban az *Új Nemzedék* munkatársa, majd később a Sajtókamara tagja lett. Izsó a lap első két számában főmunkatársként, a negyedik számtól társszerkesztőként szerepelt. A *Nyugat* sikerén (is) felbuzdult vállalkozáshoz hasonlóból többet is ismerünk (*Ma, Május, Új Revü* stb.). Bár színvonalban volt köztük némi eltérés, a nagy lapok által működtetett hálózatba nem sok beleszólásuk volt, egy-két kivételt leszámítva nem érték meg a második-harmadik évfolyamukat sem. Lehetséges, hogy ezért senki sem vette komolyan senki a folyóiratként induló *Új Nemzedék*-

7 Szerkesztői üzenetek, Szatmár-Németi, 1910. augusztus 20., 4.

8 *A Magyar Compass* és a *Magyar Pénzügyi Compass* kötetei alapján.

9 A lap nem azonos a nagyváradi Holnap Irodalmi Társaság tervezett havi folyóiratával s a jóval ismertebb, *A Holnap* nevet viselő (1908-ban és 1909-ben megjelent) antológiákkal, s szintén nem tévesztendő össze a fiatal Reiter Róbert által az I. világháború idején *Holnap* címmel megjelentetett irodalmi diáklappal, amit pacifista hangneme miatt tiltottak be. [a szerk.]

ket vagy *A Tettet* sem (igaz, mindkettő komolyan átalakult 1918 után, hiszen előbbiből a Központi Sajtóvállalat egyik fontos napilapja lett, utóbbi pedig egy sokkal hosszabb és színvonalasabb projectnek, a *MA* című folyóiratnak nyitotta meg az utat).

Izsó egyik legfontosabb kapcsolatára a háború alatt tett szert. Két elbeszélése megjelent Kassák első folyóiratában, *A Tettben*. Ha hihetünk az *Egy ember élete* szerzőjének, akkor Izsó Sámuel a következőképpen pozicionálta magát az első találkozás alkalmával:

A Hónap című lapnak vagyok a társszerkesztője és társtulajdonosa. De az egy dilettáns társaság, s a magam részéről valami komolyabb dologba szeretnék kezdeni. Gondoltam, a MÁ-val csinálhatnánk valamit.¹⁰

Jelenlegi ismereteink szerint *A Holnap* utolsó száma 1914. február 10-én jelent meg, így vagy Izsó hazudott a bemutatkozáskor (létezőnek tüntetve fel a megszűnt vállalkozást), vagy a lap még létezett, egyes számai pedig lappanganak. A fő probléma azonban az idézett találkozóval az, hogy Izsó már *A Tettben* is publikált, így Kassáknak elméletileg már 1917 előtt hallania kellett róla. Persze az is lehetséges, hogy *A Tett*hez az egyik munkatárs révén jutottak el a fiatal hivatalnok elbeszélései, a személyes találkozó pedig valóban akkor történt, amikor Kassák helyezte az eseményt. Mindenesetre Izsónak a *MA* 1917. január 15-i és május 15-i számaiban is megjelent egy-egy rövid kritikája. Utóbbi már úgy, hogy szerző és szerkesztője egy helyen, a Visegrád utcai lakásban laktak. Az érdekes tulajdonviszonynak azonban szintén eltérő verziói hagyományozódtak. Kassák szerint már formálódott benne az ötlet, hogy a lapot részvénytársasággá alakítsák, amikor megismerte az ugyanezzel az ötlettel őt felkereső Izsót. Miután a szerkesztőség rábólintott az ötletre, Kassák és Izsó együttesen kezdtek új szerkesztőségi helyiséget keresni, majd 1917. május 1-én költöztek be a lakásba, miután az ott lakó erdélyi menekült öregasszonyokat sikerült kitessekelniük. Az *Egy ember élete* szerint Izsó csak Kassákék után költözött be és alakította át rákarrá az egyik szobát a hétből.

¹⁰ KASSÁK Lajos, *Egy ember élete*, https://reader.dia.hu/document/Kassak_Lajos-Egy_ember_elete-2675 (Utolsó letöltés: 2023. augusztus 18.)

Zemplényi és Lengyel József másként tudósított az esetről. Előbbi szerint Izsó bocsátotta Kassák rendelkezésére a lakást, míg a *Visegrádi utca* szerzője így írt: „Eredetileg Sámuel Izsó, az említett *Ma* című lap mecénása bérelte ezt a helyiséget a *Ma* szerkesztősége, Kassák lakása és saját rézgálic- és rafia-kereskedése számára.”¹¹ Bár az is lehetséges, hogy Zemplényi éppen Lengyeltől vette át az adatot, hiszen a *Visegrádi utca* 1932-ben Moszkvában és 1936-ban Kanadában is megjelent, Buenos Airesbe pedig eljuthattak az emigrációs irodalom termékei, az biztos, hogy 1917. május 10-étől kezdve az újsághirdetésekből már az angyalföldi cím szerepelt Izsó rézgálic-bizniszének székhelyeként. (Az első vonatkozó hirdetések 1917 elejéről származnak, a székhely ekkoriban még a Vörösmarty utca 38. volt.)

A rengeteg hasznos információt rejtő hírlapi rövidhírek és különböző jellegű hirdetések útján látható, hogy a *Visegrádi utca* 15. lett a *MA* szerkesztőségi és kiadóhivatali helyisége, itt tervezték megtartani a Mácza János vezette „színész-képző szabadiskola” óráit,¹² illetve itt rendezték meg a *MA* első, Mattis Teutsch János képeiből összeállító tárlatát október 14-én, majd a december 9-i matinét és a december 16-i második tárlatot. A *MA* 1918/10-es, október 15-én megjelenő számában már a Váci utca 11/b szerepelt címként. Kassákék helyét a Rudas Zoltán szerkesztette *Szabadgondolat* vette át, de időközben beköltöztek a lakásba a kommunisták is, akik itt nyomtatták az először 1918. december 7-én megjelenő *Vörös Újságot* – utóbbi eseményekről a lapok természetesen nem tudósították a közvéleményt. Voit Krisztina gyűjtése szerint 1919. február 14-én Izsó társtulajdonosává és egyik felelős szerkesztőjévé vált az *Üzenet* című pozsonyi politikai hetilapnak, amely eseményt, bár a lapban ekkoriban feltűntek hirdetésesei, a másik vonatkozó bibliográfia nem említi.¹³ Közben a *Visegrádi utcai ház* előtt állandósultak a tüntetések, mígnem 1919. február 21-én, a ki tudja hányadik házkutatás után a lakásban tartózkodókat, Izsó Sámuellel együtt a gyűjtőfogházba vitték – mindezek az események más a kommunizmus magyarországi historiográfiájából is ismeretesek. Az *Est* néhány nappal későbbi beszámolója szerint a

11 LENGYEL József, *Visegrádi utca*, Bp., Kossuth, 1957, 33.

12 *Új színiiskola*, Világ, 1917. szeptember 13. (228.), 14.

13 VOIT Krisztina, *A budapesti sajtó adatára 1873–1950*, Bp., Argumentum, 2000, 617.; KEMÉNY György, *Magyarország időszaki sajtója 1911-től 1920-ig*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, 1942, 317.

letartóztatottak (munkások, hivatalnokok és egyetemi hallgatók) között Sámuel Izsó mint nyomdatulajdonos szerepelt.¹⁴

A *MA* első Visegrádi utcai lapszámában még megjelent egy recenzió Izsótól, következő publikációja már a következő aktuális fontos csoportosulásához kötődött. *Az Oláhné beteg lesz* című novelláját (negyedik alkalommal, a *Nyírbátor és Vidéke*, a *Magyar Nemzet* és a *Szatmár-Németi* után) *Az Ifjú Proletárban*, az Ifjúmunkások Országos Szövetségének hivatalos lapjában publikálta (és valószínűleg versekkel is próbálkozott, hiszen a február 10-i lapszám szerkesztői üzenetében S. I.-nek címezve a következő válasz olvasható: „Versei rémesek. Kíméletet kérünk.”)¹⁵ Az 1917 májusa és 1919 februárja között időszakról Izsó „életrajzírói” részletesen beszámolnak. Az *Egy ember életében* Izsó először teljes nevén, majd Izsókaként és Mamukaként bukkan fel (utóbbi egy, állítólag a Magyarországon megjelenő krokiból ered – erre a mai napig nem sikerült rábukkannom). 1917 nyarán Kassákék egy varannói nyaralásról visszatérve szembesültek azzal, hogy Izsó lóversenyzésre adta a fejét, így ahelyett, hogy lakótársuk támogatta volna a lapot, ellenkezőjére fordult a helyzet. Izsó ekkoriban egy hétre el is tűnt, és rongyosan, lefogyva tért vissza – az albérleti díjat Kassák szerint ekkor már nem tudta finanszírozni, sőt, le akarta zárni a kiállítóteremül szolgáló helyiséget. 1917 végén Izsó be is perelte Kassákékat – sikertelenül. Miután a *MA* kiköltözött a lakásból, Izsó a *Szabadgondolat* stábját költöztette be, majd helyet adott az Oroszországból hazatérő Kun Bélának is – a *MA* tárlatait Kunék galerije váltotta föl, a festmények helyére fegyverek és lőszeres ládák kerültek. Elkezdődtek a házkutatások, Kassák maga is látta a KMP fegyverarzenálját. Mikor hosszas rábeszélés után rászánta magát, hogy a *Vörös Újság* szerkesztőségi munkálatait ellássa, a szomszéd, nevezetesen a *Szabadgondolathoz* tartozó Lukács György már megelőzte. Kassákék a Visegrádi utcában laktak a kommün alatt, az író ide tért vissza Keszthelyről való szabadulása után és innen távoztak Bécsbe.

Ami Kassáknál a másodlagos megmunkálás torzításaként keletkezett, azt Lengyel József és a *Visegrádi utca* című „történelmi riportázs” esetében maga Kun Béla, az első moszkvai kiadás előszavának írója vindikálta 1932-ben. Lengyel szerint a röpiratokat előállító zugnyomdáról eleinte sem Kassáknak, sem

14 T. V., *Májusra tervezték a kommunisták az új forradalmat. Pár napi fosztogatást akartak a fővárosban*, *Az Est*, 1919. február 25., 6.

15 *Szerkesztői üzenetek*, *Az Ifjú Proletár*, 1919. február 10., 4.

Izsónak, sem a szobát bérlő Sing Henriknek nem volt tudomása. Vasárnap dolgoztak, amikor Izsó üzleti ügyeket intézett, Kassákék pedig a Fészek kávéházban tartózkodtak. Izsó engedélyezte, hogy a *Vörös Újság* szerkesztősége Kun Béla Ügynök utcai (ma Kresz Géza utcai) lakásából ide települhessen át. Lengyel ezek után nem firtatta Izsó szerepét, de ő is megemlékezett arról, hogy állandóan fáradt és kimerült volt. Lengyel *Prenn Ferenc hányatott élete* című autofikciója 1958-ban jelent meg, ebben Izsó csak Sámuelként, illetve Bámuelként szerepel. A főhőssel folytatott beszélgetések során kiderül, hogy Bámuel a háború alatt rézgáliccal kereskedett, lóversenybolond, az ő neve szerepel a lakás bejelentőlapján, támogatta a forradalmi művészetet, és úri hóbortból engedte be a kommunistákat a lakásba.

Szalaván Illés, eredeti nevén Hajdu Pál, aki 1922-ben fogolycsere-akció során került Szovjet-Oroszországba, 1930-tól a *Sarló és Kalapács* felelős szerkesztője, majd szerkesztőbizottsági tagja volt, és akit végül 1938-ban kivégeztek, a KMP „teremtéstörténetének” egyik fő terjesztője volt. Az ő legendáiban Izsó először a Kassákat megpuccsolni kívánó *Szabadulás*-csoport ügynökeként tűnt fel, majd áldozatként, akitől, miután a helyzet eszkalálódott, Szamuely Tibor a rá jellemző eleganciával elkommunizálta bérleményét.¹⁶ Izsó ezek után az Ügynök utcában és a párt egyik gyülekezőhelyén, a Falk Miksa utca 20. szám alatt húzta meg magát.

Akárhogy is történt, Izsót a nevezetes razzia során, 1919. február 21-én letartóztatták. A hírek nyomdatulajdonosként szerepeltették, a vele raboskodó Rákosi Mátyás visszaemlékezéseiben is egy lapszéli jegyzetben fordul elő neve a 'nyomda' szó kíséretében.¹⁷ Ennek előzménye az volt, hogy a párt pénzén Izsó és Seidler Ernő lettek az Unio könyvnyomda tulajdonosai február 7-én. (A sors fintora, hogy az erről szóló hivatalos értesítés akkor jelent meg a *Központi Értesítő*ben, amikor a nyomdatulajdonosok a Gyűjtőfogház kényelmét élvezték.)¹⁸ Ezeket az eseményeket Zemplényi is megörökítette:

Neved alatt működött a kommunista nyomda, szedőgépeket vásároltál.

A vezérekkel együtt kerültél toloncházba, de amikor azok diadalmármor-

16 SZALAVÁN Illés, *1918 november–december. Visszaemlékezés a K. M. P. megszületésére és első napjaira*, Új Előre, 1927. január 30., 6., Uő., *A KMP megalakulása*, 2., Munkás, 1928. december 11., 2.

17 RÁKOSI Mátyás, *Visszaemlékezések 1892–1925*, 1. kötet, szerk. FEITL István, GELLÉRINÉ LÁZÁR Mária, SIPOS Levente, Bp., Napvilág, 2002, 864.

18 *Központi Értesítő*, 1919/19, 470.

ban hagyták el a fogházat és átvették az ország vezetését, Te nem voltál köztük. Eltűntél, mert egyedül kívántál lenni gondolataiddal és örömmel. Napokig távol voltál, míg le nem csillapult a hangos ujjongás, ünneplés. Csak akkor jelentkeztél, amikor a fényes állások már foglaltak voltak és oly munkát vállaltál, mely újból csak terhet és nem dicsőséget jelentett számodra.¹⁹

Izsó a Szociális Termelési Népbiztosság (SZTN) alá tartozó Vörös Órség Szociális Kutatóosztályának egyik osztályvezetője lett. Ez a „kutatóosztály” egy nem teljesen megbízható, a Tanácsköztársaság után megjelent leleplező riportkönyv szerint tulajdonképpen egy rendőri állománnyal „megtámogatott” rekvirálóosztág volt, „amelynek feladata volt kinyomozni, hol vannak értékek, kincsek, családi ereklyék, nagyobb mennyiségű arany- és ezüstkészletek”.²⁰ A körülbelül 250 tagú osztálynak az elrekvirált javakat a város különböző pontjaira kellett szállítaniuk.

Izsót ezekben a hónapokban kevésbé motiválhatták irodalmi jellegű ambíciók, igaz, ezzel kapcsolatban is ellentmondó feljegyzésekre bukkanhatunk. Amikor május elején az SZTN néhány raktárát nemes egyszerűséggel kirámolták, a Vörös Órség nyomozói kiderítették, hogy a „kutatóosztály” vezetői egy Bécsből származó füles hallatán (ti. hogy a Magyarországi Tanácsköztársaság hamarosan megbukik) saját maguk között osztogatták szét a raktárkészletet – mondván, ez is jobb, mintha a javak a „burzoákhöz” kerülnének vissza. A nyomozóknak Izsó íróként, sőt, a *MA* kiadójaként mutatkozott be,²¹ miközben az ekkoriban formálódó Írói Szakszervezetbe nem kérte felvételét, holott ebbe a közel hatszáz fős csoportba írók, költők, drámaírók, művészeti írók mellett szinte tinédzserkorú pártmunkások, és írói előélettel nem rendelkező egyének is bekerültek. Miközben Izsó 1910 óta először számúzhette elképzelései közül az irodalmi térben való tényleges érvényesülés lehetőségét, az „íróság” a nyomozóhatóságok előtti presztízs- és tekintélyteremtő álcaként még jól funkcionálhatott.

19 ZEMPLÉNYI, *Születésnap, i. m.*, 13.

20 *Népbiztosok futása a frontról és egyéb szenzációs riportok a kommün idejéből*, szerkesztette SZERÉNYI Simon, Bp., Káta Albert, 1919, 16.

21 *Uo.*, 17.

A fellelhető akták nyomán Izsót a Tanácsköztársaság után a *Vörös Újsággal* és az SZTN-nel való kapcsolatai miatt vonták bűnvádi eljárás alá,²² de a következők ismeretlenek. Az sem teljesen egyértelmű, hogy mi történt Izsóval az 1920-as évek elején. Zemplényi utal arra, hogy Bécsbe menekült, sőt, egy meg nem erősíthető értesülés szerint egy erotikus könyve is megjelent Bécsben (Gura Guhram: *Az örömeik kertje*, Pan Verlag).²³ Ebben Kónya Sándor erotikus szénrajzait pornográf prózai betétek kötötték össze.

Az 1921 és 1935, első saját kötetének megjelenése közötti időszakhoz egyetlen adat található, de az szinte bizonyos, hogy Izsó ebben a másfél évtizedben nem folytatott irodalmi tevékenységet. A *Magyar Nemzet* 1986-ban interjút készített Marosán Gyulával (1915–2003), az akkor évtizedek óta Torontóban élő festőművésszel, aki a két világháború közötti időszakot felidézve egy kérdésre a következőképpen válaszolt:

Kassákkal közeli kapcsolatban voltunk. Az úgy történt, hogy Sámuel Izsó a későbbi feleségem baráti köréhez tartozott. És Sámuel Izsóéknak volt egy kis üzemiük a Vilmos császár úton. Oda nagyon sokan jártak be, művészek, mert Sámuel Izsó tulajdonképpen költő volt, és ugyanakkor jó üzletember is. Itt találkoztam Kassákkal. Kassák könyveket jött árulni – illetve nem árulni, mert ha Izsóhoz bement, ötven könyv meg volt véve és ki volt fizetve.²⁴

Marosán Zemplényi Magdát, Zemplényi Klára nővérét vette feleségül. A mai Bajcsy-Zsilinszky utat 1914 és 1919, majd 1926 és 1945 között nevezték Vilmos császár útnak, így az emlék minden bizonnyal Izsó homályos időszakára esik.²⁵

A következő nyom róla az, hogy 1935 elején megjelent *Versenyen kívül* című vékonyka kötete. Csak kisebb lapok tudósítottak róla egy-két sorban. (*Esti Kurír, Független Szemle, Palota-Újpest, Újság*) Ez év szeptemberében az Újpesti

22 HU BFL - VII.18.d - 05/0106 – 1919, HU BFL - VII.18.d - 13/6205 – 1919 (Az iratok fő adatai a Hungaricánán olvashatók.)

23 GALAMBOS Ferenc, *Képzőművészeti élet a bécsi magyar emigrációban (1919–1928)*, Művészettörténeti Értesítő, 1971/1, 8.

24 BÁN András, *Két kontinens közepén. Torontóban, Marosán Gyula festőnél*, Magyar Nemzet, 1986. július 8., 7.

25 Az üzemi adataira nem sikerült rábukkannom, de lehet, hogy egy családi vállalkozásban működő költő-szövőüzemről volt szó. Izsó utolsó ismert lakcímén (Újpest, Horthy Miklós utca 6.) húga, Sámuel Janka, valamint egy hasonló vállalkozás volt bejelentve az 1930-as évek végétől.

Színház bemutatta a Zemplényivel közösen írt *Az új szerep* című darabot, ami a debütáló kötetnél valamivel nagyobb publicitást kapott, sőt, a szerzőpárosról és a darab színészeiről fotó is megjelent a *Színházi Életben*.²⁶ 1938-ban meghalt édesanyja. 1939-ben újabb kötetet dobott piacra, a *Fáklyastafétát* (egyedül a *Magyar Zsidók Lapja* tudósított megjelenéséről), 1941-ben pedig még egyet, a *Hirdess hitet* című füzetet, amelynek a *Népszava* szentelt egy rövid írást. Utolsó kötete, a *Tasnádi bazár* 1942-ben jelent meg, és talán a gyors egymásutánban kiadott köteteknek köszönhetően szerzője, hogy erről már több lapban volt olvasható híradás (*Esti Kurír, Film Színház Irodalom, Népszava, Újság*). A második és a harmadik kötet egyébként olyannyira észrevétlen maradt, hogy az *Irodalomtörténeti Közlemények* éves repertóriumai sem tüntették fel megjelenésüket.

A köteteken kívül Izsó ekkoriban egy másik irányból is megpróbálta feléleszteni irodalmi jellegű aktivitását. 1935 közepén alakult meg Újpesten a Vörösmarty Irodalmi Társaság, amelynek elnökéül Babits Mihályt választották meg.²⁷ A társaság *Délsziget* címen folyóiratot alapított, könyveket adtak ki, évente elzarándokoltak a fóti présházhoz, ahol a névadó költő *Fóti dala* született. Babits aktívan részt vett a társaság életében, felolvasásokat tartott, publikált a folyóiratban. Bár van olyan forrás, miszerint Izsó az egyik alapítója volt a társaságnak, neve ebben a kontextusban nem fordul elő.²⁸ Nem lehet azonban véletlen, hogy utolsó (tulajdonképpen egyetlen tényleges) írói korszaka egybeesett a helyi irodalmi szervezet megalapításával. A *Délsziget* első, 1935 júliusában megjelent számában megjelenő tagnévsorban olvasható a neve, és a lap mindhárom megjelent számában jelentek meg írásai (versek, tanulmányok és recenziók). Helyi szinten ezekben az években ismert és elismert szerzőnek számíthatott, még két újpesti lap hozta írásait: az *Új Utak* recenziót közölt első kötetéről egy verse mellett, az *Újpest* egyik 1938-as lapszámában pedig verssel szerepelt.

A *Versenyen kívül* (1935) még csak 21 verset tartalmazott négy ciklusban, a négy évvel későbbi *Fáklyastaféta* már 33 verset hat ciklusban. A kötetet édesanyjának, a címadó verset Zemplényi Klárának dedikálta. A *Hirdess hitet* érdekessége, hogy mind a tizennyolc verset nagybetűvel szedték, ebből az elsőt (*Születésnap*) Izsó az előző kötetből emelte át. Négy ciklusban 27 vers szerepelt

26 Színházi Élet, 1935/40, 31.

27 A társaságról lásd Dr. DEÁK Zoltán, *Babits Mihály*, Az Ember, 1953. július 11., 4.

28 *Szent Bertalan-éjszaka – 300 napig*, (dr. Szőke Sándor olvasói levele), Az Ember, 1954. július 24., 5.

a *Tasnádi bazár* című kötetben, az egyik verset (*Barátaim a távol földeken*) újból Zemplényi Klárának ajánlva. A kötetet záró *Bazár* egy 33 darabból álló, erősen önéletrajzi jellegű verssorozat.

Rövidke, kevés visszhangot keltő verseskötetei ismeretlen nyomdákban készültek, klasszikus értelemben vett kiadójuk nem is volt, tulajdonképpen magánkiadásban jöttek létre. Az 1948-ig működő Radó Nyomdánál még megjelent egy-egy Nagy László vagy Cs. Szabó László kötet az 1930-as években, illetve kiadták Nagy Lajos néhány számot megélt egyszemélyes lapját, a *Különvéleményt*. (Valamint Zemplényi Klára *Két szoba, hall* c. regényét 1934-ben.) Az 1933 és 1948 között Újpesten működő Grafika nagyon kevés irodalmi mű előállítására vállalkozott, a budapesti Viktória, amely az 1940-es évek környékén rengeteg zsidó témájú könyvet adott ki, Zemplényi Klára egyik regényét is megjelentette még 1936-ban (*A jazz előtt*). Az utolsó könyvét a monori Popper-nyomda állította elő, amely tudatosan törekedett antifasiszta költők és írók (Kassák, Szabó Dezső, Veres Péter, Zelk) műveinek gondozására, és a zsidótörvények hatályba lépésekor is mindent elkövetett, hogy tevékenységét folytathassa.²⁹

Életének utolsó, 1944 nyáron lejátszódó eseményéről már csak a *Magyar Közlöny* 1946. november 10-i számának adattengeréből értesülhetünk. Ekkor nyilvánítottak halottnak a két és fél évvel korábban családtagjaival együtt Újpestről elhurcolt Sámuel Izsót,³⁰ aki Zemplényi szerint a családtagok és barátok figyelmeztetése ellenére rendszeresen átjárt közeli lakhelyéről az újpesti gettóba, testvéreihez.

Izsó Sámuel meglehetősen eklektikus írókarrierjében számos olyan mozzanatot és stratégiát találunk, ami a korszakokban (a századforduló és a két világháború közötti időszak) működő szerzők többségének pályáját jellemezte. Ezek között említhető a kis vidéki lapoktól a nagyobb fővárosi publikálási fórumokhoz vezető út (párhuzamosan a vidékről Budapestre költözéssel), az egyes írások többszöri publikálása, az írói körökhöz, klikkekhez való tartozás, illetve a lapok előállítása körüli tevékenység, nem is beszélve az „íróság” melletti kiegészítő kereset meglétéről (igaz, a rézgáliccal való kereskedés gyakorlatával Izsó vélhetően

29 KLACSMANN Borbála, *Kétszer kifosztva – A monori Popper Nyomda története*, Magyar Könyvszemle, 2021/2, 257–265.

30 Sámuel Lipót és Hermann Záli egyik lányát, Sámuel Jolánt (sz.: Debrecen, 1891. február 17., illetve férjét, Hoffmann Éliást), másik lányát, Sámuel Ilonát (sz.: Tasnád, 1887. szeptember 18.), illetve harmadik lányát, Sámuel Jankát (sz.: Tasnád, 1891. november 9.).

egyedül áll az 1910-es évek fővárosban tevékenykedő írói között). Bár pályája egyik pontján sem került az irodalmi erőter centrumába, az első világháború holdudvarában több próbálkozását is a centrum közelébe kerülés motiválta (*A Holnap, A Tett, MA*), ugyanakkor az 1920-as évek elejétől az 1930-as évek közepéig tartó időszak „rejtőzködésétől” eltekintve *összességében* nem lenne helyes periférikus szerzőnek minősítenünk őt. Élete utolsó kilenc évének tevékenységével (egy színdarab társszerzője, négy önálló kötet, publikációs tevékenység stb.) kapcsolatban pedig nem szabad elfeledkezni arról, hogy – származása és talán előélete lévén – egy folyamatosan beszűkülő nyilvánosságtérben kellett megnyilvánulnia. Félperiférikus pozícióját az is megerősítheti, hogy több szakaszban is vállalt közvetítői szerepet a centrum(ok) és a periféria vagy perifériák között: belevetette magát egy ifjú és ismeretlen szerzőknek publikálási fórumot biztosító lap ügyeibe, támogatta Kassák projektjeit, de utóbbinak még könyvei eladásában is segédkezett a két világháború között.

Ezzel a félperifériás „helyezkedéssel” jellemezhető legjobban dokumentált korszaka is, amely alatt, bár eltávolodott a hagyományos értelemben vett irodalmi tevékenységtől, fontos háttérfigurájává vált a történelmi eseményeknek. Annak ellenére, hogy ezekre egyre kevesebb ráhatása volt (a nyomdatulajdonosi szerepkörre azok az emberek kényszerítették rá, akik tulajdonképpen kisajátították bérleményét), mivel ezek sűrűjében tartózkodott, számtalan különböző jellegű visszaemlékezés rögzítette alakját.

Az egymást részben átfedő visszaemlékezések közül Zemplényi Kláráé más tekintetben nevezhető elfogultnak, mint Kassák Lajos vagy Lengyel József különböző műfajú írásai, hiszen Zemplényi a jóbarát szemszögéből és így a kényelmetlenebb részletek eltussolásával konstruálta meg az „életrajzot”. Ráadásul ő csak Izsó valószínűsíthető halálát követően, az 1940-es évek végén szedte csokorba kapcsolódó emlékeit, célja pedig nem egy diszkurzív rend illuzórikus helyreállítása volt, mint Kassák vagy Lengyel esetében (akik különböző érdektől vezérelve saját nézőpontjuk „igazát” kívánták demonstrálni), hanem az emlékéllítés. Zemplényinél minden, etikai értelemben kicsit is támadható életeseemény (a háborús nyereszkesedés vagy a kommün alatt vállalt szerep) jelentősen mérséklődött vagy eliminálódott a másodlagos megmunkálás során, Izsó pedig a történések áldozataként, inkább passzív, mintsem aktív szereplőként, illetve elsősorban irodalmi aktorként, mintsem üzletemberként vagy pártaktivistaként

tűnt fel. Zemplényit a dél-amerikai emigráció éveiben mindeközben semmilyen cenzurális nyomás nem érte, szemben a Magyarországra hazatért Kassák Lajossal, vagy a „közeli” emigrációban tartózkodó Lengyel Józseffel, akiknek az 1918–1919-es események írásos összerendezése közben óhatatlanul figyelniük kellett arra is, hogy bizonyos kívánalmaknak vagy elvárásoknak megfeleljenek.

Kassák 1924-ben kezdte publikálni folytatásokban *Egy ember élete* című önéletírását a *Nyugat* hasábjain, de a közlés során csak 1916 őszéig jutott a tárgyalásban, és könyvben is csak ezeket a részeket publikálta 1932-vel bezárólag. A *Károlyi-forradalom* és a *Kommün* című kötetek rögtön könyvben jelentek meg, de Kassáknak emiatt bírósági hercehurca elé kellett néznie. Ebből kifolyólag az Izsó személyét megrögzítő visszaemlékezésekkel kapcsolatban az elsőség Lengyel Józsefet illeti meg, aki már 1929-ben, Berlinben elkészült *Visegrádi utca* című „történeti riportázsával”, de csak három évvel később, Moszkvában jelentette meg a könyvet Kun Béla előszavával. A kötetből részleteket közölt a *Kanadai Magyar Munkás* című torontói lap 1932-ben, majd 1936-ban egészben leköszölte. Eközben Kassák elkészült az *Egy ember élete* utolsó részével, de hogy a munka nem volt akadálymentes, erről maga a szerző nyilatkozott egy miskolci lapnak, igaz, elsősorban nem a szöveg kényes természetét, hanem munkája minőségét helyezte szembe a korabeli olvasóközönség hangoltságával:

A mai körülmények mellett nehéz feladat az ilyen munka megírása. Érzem, hogy a láthatatlan cenzor felettem ül, érzem, hogy a közönséget közepes irodalmi munkákkal elnevelték a komoly könyveiktől és persze az általános gazdasági leromlást is érzem. Majdnem azt mondhatnám, hogy könnyebb megírni egy könyvet, mint a közönséghez eljuttatni.³¹

1934 decemberében elkobozták a könyv példányait, és bár a vádirat súlyosan elmarasztalta Kassákot, a szerzőt első körben felmentették. Az ellenkező jellegű vélemények közül (a regény mint „propagandamű” vagy mint az „izgatásra” már „alkalmatlanná vált” mű) végül, másfél évvel később, 1936 őszén az elítélő véle-

31 *Könnyebb megírni egy könyvet, mint a közönség elé juttatni. A bajok elöl nem lehet a szórakozásba menekülni, a bajokat meg kell oldani – Beszélgetés Kassák Lajossal a közepes irodalom személyeiről és legújabb munkájáról*, Reggeli Hírlap, 1934. augusztus 12., 9.

mény győzedelmeskedett, de Kassákot a kormányzó felmentette.³² Az inkriminált részek mindenesetre nem jelenhettek meg újból, csak az 1980-as években.

Mindezek következtében a magyarországi olvasóközönség Izsó Sámuellel Lengyel József tálalásában találkozhatott először 1956-ban, az első magyar kiadás megjelenésekor, sőt, mivel a regény Izsót felemlegető részletei több lapban is újra megjelentek három évtized alatt, az olvasók egyértelműen a Visegrád utcai lakás bérlőjeként ismerhették őt meg. Bár Lengyel autofikciója, a *Prenn Ferenc hányatott élete* (1958, részletekben különböző lapokban 1956-tól) szerepelteti Izsót, de csak Sámuel néven, ez a történetvariáns kevésbé befolyásolhatta az olvasót. De mit is árultak el Izsóról ezek a memoárok?

A *Visegrádi utca* elbeszélője viszonylag szűkre szabta Izsó szerepét. Alakja egyértelműen háttérbe szorult a KMP vezérkarának főbb figurái (Kun Béla, Korvin Ottó, Sallai Imre) mögött. A riportregény egyik részlete ugyanakkor egy, szinte minden visszaemlékezésben megjelenő anekdotát is rögzített:

A párthelyiségben aludt Sámuel Izsó is, akinek az egész helyiségből már csak egy sezlón állt a rendelkezésére. És ez alatt egész arzenál volt elrejtve. Senki sem tudta, melyik éjjel fog Sámuel Izsó, aki néha cigarettával a szájában szokott elaludni, az egész párthelyiséggel, az ott alvó matrózokkal, katonákkal, átutazóban ott háló román és szerb katonaelvtársakkal együtt a levegőbe röpdülni. De Sámuel mindig flegmatikus volt és mindig álmos. Ha a sok gyűlés után végre elült a zaj, nemigen bánta, mi van az ágy alatt, elaludt, mielőtt még az utolsó emberek kimentek vagy lefeküdtek volna. Háziúri jogát csak annyiban tisztelték, hogy meghagyták helyét a sezlónon, míg a többiek a földön aludtak.³³

A *Prenn Ferenc hányatott életében* a címszereplő, aki csak Szamuelyék „térfoglalása” után érkezett meg a Visegrádi utcába, egyenesen a terrorcsoport-vezető Cserny Mihálytól értesült a helyi viszonyokról, így Izsó helyzetéről is.

– Ezt ne bántsátok – mutatott Cserny a sezlónra. – Ezen a tulaj alszik. –
S mert a hat ember csodálkozva nézett rá és a bútorra, hozzátette. – Ez a

32 V. ö. MARKOVITS Györgyi, *Kassák Lajos az osztálybíróság előtt*, Magyar Könyvszemle, 1967/4, 391–392.

33 LENGYEL, *Visegrádi utca*, i. m., 81–82.

tulaj, ez nem egy olyan tulaj. Ez az egész helyiséget jószántából adta nekünk, párthelyiségnek. Inkább vigyázzatok rá, hogy föl ne robbanjon. A dívány alatt kézigránátok vannak, ő meg civil. Eldobja a gyufát. Nem tanulta meg, hogy csak a Hinterdecken, a vizeshordó mellett szabad cigarettázni. Egyszer még három padlót áttör és a tetőn keresztül röpül az égbe.³⁴

Az *Egy ember életéből* nem derülnek ki Izsó sajátos motivációi, noha Kassák részletesen végigkíséri közös életüket az Izsótól kapott pénzügyi segítségtől kezdve a társbérleten és a lóverseny-imádaton át a kommunisták beköltöztetéséig. Ezt az „üres helyet” Lengyel autofikciója tölti ki, amelyben Prenn végig ambivalens érzéseket táplál a fura figura iránt: öreges, megfáradt külseje szánalmat kelt benne, retteg attól, hogy Izsó figyelmetlenségéből a levegő röpíti az egész házat, de mérges is rá, mert ingyenélőnek gondolja. Egyetlen hosszabb beszélgetésük tényleges valóság tartalma természetesen megítélhetetlen, de mivel ebben Izsó több helyről megerősített életmozzanatai is felbukkannak, nem tűnhet teljesen alaptalannak, hogy egy olyan figuraként tekintsünk rá, aki azt gondolta, végeredményben az ő kezében futnak össze a szálak.

[E]ddig is a forradalmi művészetet támogattam. [...] A háború alatt rézgáliccal kereskedtem. Magyarország bortermő országa. Akinek nem jutott hadiszállítást, annak itt a rézgálic. Amit a kiosztó úriemberek elvindliztek, azt én vettem olyan olcsón, ahogy tudtam, és eladtam, gondolhatja, nem veszteségre. A haszonból az új művészetet pénzeltem, úgyahogy. [...] Én a művészet művésze akartam lenni, és talán magam is... De nem írok, nem festek, ne gondolja. Most egy kicsit a kommunisták mecénása vagyok, ez az én gondolati költeményem. De nem kontárkodom bele a műbe.³⁵

Nézőpont kérdése, hogy mennyire tekinthető elítélendőnek Izsó korabeli szerepvállalása, de az szinte biztos, hogy – miközben az események alakítójaként tekintett önmagára – helyzetértékelése hagyott némi kívánnivalót maga után. Legfeljebb csak fantomírója volt „gondolati költeményének”, a kártyalapokat Kun

34 LENGYEL, *Prenn Ferenc hányatott élete, i. m.*, 119–120.

35 *Uo.*, 126–127.

Béla és cégéres gazemberei keverték, akik viszont maradéktalanul kihasználták „főbérőjüket” jóhiszeműségét és elkötelezettségét.

Sem Kassák, sem Lengyel szövegeiből nem tudjuk meg, mi történt Izsó Sámuellel a Tanácsköztársaságot követően – a Visegrádi utcai „tűzfészek” jelentőségének megszűnésével Izsó alakja is kiíródott a történetekből. Egyedül Zemplényi Klára már említett reflexiójából értesülhetünk arról, hogy az egyik emigrációs központban, Bécsben folytatta mecénási tevékenységét: „Gyenge egészségged dacára hős voltál, Sámuel Izsó. Hős, amikor a bécsi emigrációban küzdöttél nemcsak a Magad, de a mások kenyéréért is. Amikor az éhezés fenyegető veszedelme dacára az aznap keresett schillingjeidet emigrációs társaid között osztottad szét.”³⁶ Idővel, a ma még kevésbé ismert vagy lappangó emigrációs visszaemlékezések ismeretében talán fény derülhet arra is, kik kerültek Izsó bécsi félperifériás tevékenységének bűvkörébe.

36 ZEMPLÉNYI, *Születésnap, i. m.*, 13.

BIRÓ ANNAMÁRIA

HATVANY LAJOS EMIGRÁCIÓS TEVÉKENYSÉGÉNEK ROMÁN MEGÍTÉLÉSE

Hatvany Lajos alkotói életútjának egy-egy szegmenséről már többször írtam ennek a sorozatnak a köteteiben,¹ mindig hasonló problémákkal küszködve: milyen ideológiák felől lehetne megragadni ezt a nehezen kategorizálható szerzőt, akinek saját magáról alkotott képe radikálisan eltér a róla főleg mecénásként, vagyonos, zsidó származású báróként gondolkodó kortársakétól. Szerzőként sem könnyű a korabeli magyar irodalomban kijelölni a helyét, politikai gondolkodóként viszont folyamatos ellentmondásokba ütközünk, különösen, amikor a magyarságához való viszonyát próbáljuk megérteni. Egy magát értelmiségiként meghatározó személy élete során számtalanszor kényszerülhet ideológiai gondolkodásának leírására, ha úgy tetszik öndefinícióra, és ezek recepciója nem minden esetben egyértelmű. Hatvanynak is konfrontálódnia kellett azzal, hogy magatartását, írásait félreértik, szándékaitól eltérően magyarázzák. Ebben a tanulmányban azzal foglalkozom, hogy a trianoni döntés utáni romániai román sajtó hogyan viszonyul Hatvany Lajoshoz, aki bécsi emigrációja idején többször is Erdélybe látogat,² hiszen Magyarország területéről ki van tiltva, a magyar kultúrához csupán az utódállamok területén tud hozzáférni. Ezek a látogatások, tervek és a cselekvési lehetőségek keresése nem nyelvbe zárkózó, láthatólag kereste a kapcsolatot a román értelmiségiekkel is, és eleinte ez a nyitás működőképesnek tűnt, különösen, ami a nyelvtől független értelmiségi összefogást

-
- 1 BIRÓ Annamária, *Hatvany Lajos berlini kapcsolatai* = BIRÓ Annamária, BOKA László (szerk.), *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írósoportosulások 1.*, Nagyvárad–Bp., Partium Kiadó, Reciti, 2014, 201–212.; BIRÓ Annamária, *Értelmiségképzetek a német és magyar aktivizmusban* = BIRÓ Annamária, BOKA László (szerk.), *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írósoportosulások 2.*, Nagyvárad–Bp., Partium Kiadó, Reciti, 2016, 205–226.
 - 2 Hatvany erdélyi utazásairól, sajtótevékenységéről és erdélyi magyar kapcsolathálójáról egy korábbi tanulmányban írtam: BIRÓ Annamária, *Hatvany Lajos erdélyi útkeresései* = EGYED Emese, GÁLFI Emőke, WEISZ Attila (szerk.), *Certamen IV.*, Kolozsvár, EME, 2017, 115–132.

illeti. Lassan azonban Hatvany az irredenta gondolkodás tipikus figurájává női ki magát a román sajtóanyagokban, így pedig korábbi tevékenységeit is teljesen átértelmezik.

Az első világháború idején Hatvany pacifistaként határozta meg magát, a politikai villongások közegébe pedig szerkesztői munkássága révén került, miután a *Pesti Napló* és az *Esztenő* című lapok kiadásában vállalt szerepet. Nagyon korán Károlyi Mihály politikája mellett kötött ki és közeli kapcsolatba került a polgári radikálisokkal. A Magyar Nemzeti Tanácsot 1918. október 24-én alakította meg a Károlyi-párt, a Jászi Oszkár vezette polgári radikálisok és a szociáldemokraták, majd Károlyi Mihály vezetésével a Magyar Nemzeti Tanács küldöttsége 1918. november 7-én Belgrádba utazott a fegyverletételi szerződés konkretizálására. A delegáció utazásának, a tárgyalások megalázó módjának históriáját és hazatérésük történetét Hatvany előbb a *Pesti Napló* hasábjain publikálta 1918-ban, majd évtizedekkel később Belia György válogatásában 1964-ben is megjelent *Egy hónap története* címmel³ szöveggyűjteményben is. Ebben a verzióban elsősorban a magyar olvasóközönséghez szólt, az országhatárok módosítása után viszont Hatvany úgy érezte, hogy a hangja Európa különböző nyelvű értelmiségi köreihez is el kell jusson, a külföldi művelt olvasóközönség körében kell pártfogókat keresnie Magyarországra ügyének, és így mintegy ötszáz oldalra bővítve jelentette meg *Das verwundete Land* című kultúr- és politikatörténeti munkáját 1921-ben Lipcsében⁴. A kötet félezer oldalon keresztül vonultatja fel a magyarság eredményeit, remélve, hogy a magyar kultúrtörténet bemutatása a 18. századi bécsi testőríróktól kezdve Ady Endréig, a politikai erővonalak megrajzolása, a 19–20. századi politikusok emberi arcának lefestése kellő magyarázatot szolgáltat annak a sokkhatásnak a megértéséhez, ami a trianoni döntéssel érte a magyarságot. A könyv elsődleges céljának, azaz a külföldi közvélemény megnyerésének, valamint Hatvany íráshasználati módszereinek rendelődik alá az írás stílusa: legtöbbször patetikus, a magyar kultúra teljesítményeit sokszor felülértékelő, de a külföldi olvasó tájékoztatlanságát is figyelembe vevő módon szerkeszti szövegét a szerző.⁵ A 19. századi politikusok és forradalmak bemutatása mellett

3 HATVANY Lajos, *Egy hónap története = Emberek és korok: Regényes korrajzok, naplók, cikkek*, II. kötet, vál. és szerk. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1964, 128–226.

4 HATVANY Lajos, *Das verwundete Land*, Leipzig, 1921.

5 A kötetről és annak európai recepciójáról: BIRÓ Annamária, *Hatvany Lajos első emigrációja és Das verwundete Land című munkája*, Hungarológiai Közlemények, Novi Sad, 2023/2, 60–74.

legnagyobb teret Tisza István és Károlyi Mihály alakjának és politikájának szenteli, és válaszokat keres egyrészt az ő kudarcaikra, másrészt saját ideológiáinak tarthatatlanságára is. A kötet koncepciójának megfelelően azt is mindkettőjük hibájaként mutatja be, hogy egyikük sem ismerte fel az új irodalom jelentőségét a társadalmi változások megfogalmazásában és elindításában. Az európai közvélemény csakis így, a kultúra és politika összefonódásában értheti meg az ország és annak lakosságának szenvedéseit és veszteségeit.

A kötetet azért ismertettem hosszabban, mivel a húszas években a román sajtóban folyamatosan visszatérő motívummá válik az, hogy a könyvet az irredentizmus dokumentumaként olvassák és Hatvany teljes romániai tevékenysége ennek a megítélésnek esik áldozatául előbb vagy utóbb.

Természetesen nagyban meghatározza egy-egy lap ideológiai irányultsága⁶ azt, hogy Hatvany kulturális vagy politikai tevékenységét hogyan ítélik meg benne. Elsőként az *Adevărul* [Igazság] című lapot és annak vasárnapki kulturális melléklapját, az *Adevărul literar* említem, melynek története a 19. század hetvenes éveire vezethető vissza⁷, amikor alapvetően antidinasztikus megnyilvánulásai miatt a szerkesztő-alapítót Alexandru Beldimant perbe fogták és elítélték. Az 1888-as bukaresti újraindulás után is republikánus lapként működött, és bár az első világháború idején függetlenként határozza meg magát, aktívan kampányolt a román királyság harcbaszállásáért Anglia és Franciaország szövetségeseiként, emiatt 1916-ban be is tiltották. 1919-ben indult újra, de akkor is rövid életű volt, a Goga–Cuza kormány ismét szüneteltette működését kozmopolita és nemzetellenes magatartása miatt, az indoklásban kiemelve, hogy a román nemzeti érdekek ellen kampányolt.⁸ A lap igazgatója 1920 és 1936 között Constantin Graur (1880–1940) volt, aki sokat tett a demokratikus gondolkodás és a szólás szabadságának megteremtéséért Romániában, azonban 1937-ben neki magának is emigrációba kellett vonulnia, Párizsban érte a halál. Bár folyamatosan kitarított amellet, hogy az Antant szövetségeseiként Románia előnyösebb helyzetben

6 A román sajtótörténet legátfogóbb képét nyújtja: Marian PETCU, *Istoria jurnalismului român*, București, Tritonic, 2022.

7 Az 1871-es induláskor *Adeverulu* volt a lap neve, ekkor Iași-ban jelent meg, majd az 1888-as bukaresti induláskor kapta az *Adevărul* nevet, amit 1951-ig megtartottak, pedig időközben a román helyesírásból eltűnt az *ă* betű. Az 1989-es újraindulás óta a lap *Adevărul*ként jelenik meg, ebben a tanulmányban az új helyesírás szerint idézem a címet.

8 Az első világháború idején megjelenő lapok ideológiai irányultságához lásd: Marian PETCU, *Presă „anilor de foc”: sevente din jurnalismul primului război mondial*, Hiperborea, 2014/1, 167–181.

lett volna, mivel előreláthatólag Magyarország semmilyen esetben sem engedett volna át területeket Romániának, a világháború után sokkal nyitottabban viszonyult bukaresti lapként is az erdélyi magyarok ügyeihez, mint sok erdélyi alapítású román lap. Ebben a lapban Hatvany erdélyi törekvéseihez is megértéssel és nyitottsággal viszonyulnak, mivel őt mindvégig a Horthy-Magyarország ellenségének tekintik. Hatvany neve már 1922-ben pozitív példaként jelent meg abban a cikkben, amelyik a kortárs magyar sajtóról közölt ismertetést, azt hangoztatva, hogy a magyarországi sajtó fasiszta, anitszemita, nem ismeri el Erdély Romániához való tartozását, a magyar szupremáciában hisznek elvakultan, és irredenta szólammokkal telítettek. A tudósító elborzadva adja olvasói tudtára, hogy például a *Szózat* című lap minden lapszámában közli a *Magyar imát*, melyet román fordításban is ismertté tesz ezzel a tudósítással.⁹ A magyarországi lapok közül egyedül a szabadkőművesnek nevezett *Világot* és a többszörös cenzúrának alávetett *Népszavát* említi pozitív példaként és hangsúlyozza, hogy az értékes magyar újságírók mindegyike (Biró, Lengyel, Jászi, Garami, Hatvany, Ignotus, Göndör Ferenc, Barta Lajos) külföldön, Horthy országtól távol kénytelen élni és tevékenykedni. Bár nem mutatható ki a közvetlen kapcsolat, a szöveg hangneme, a magyar sajtó ügyeiben való rendkívüli tájékozottság azt sejteti, hogy az emigráció tagjai közül segíthette valaki a tudósító munkáját, hiszen gyakorlatilag annak megismérlése a román szöveg, amit a bécsi magyar emigráció lapjaiban is olvashatunk ebben az időben, és amely szövegek miatt Hatvanyt majd perbe is fogják Magyarországra való visszatérésekor.

Hatvanyt ebben az időben Ady mecénásaként és az Ady-hagyaték erdélyi ápolójaként is ismerték román értelmiségi körökben. Hatvany meggyőződése volt, hogy Ady magyarsága nemesebb volt a nemzeti elfogultságnál, ezért költészete katalizátora lehet a közép-kelet európai népek egymásra találásának és barátságának.¹⁰ Hatvany már az *Esztenő* 1918-as számaiban is a nemzetiségek megbékélését, a háború utáni együttélés lehetőségeit kutatta publicisztikai tár-

9 A fordítás nem teljesen követi a magyar eredetit: „Cred în un Dumnezeu, cred în veșnicie, Cred în recăștigarea Ungariei.” *Presa ungară de azi*, Adevărul, 1922. november 15.

10 Egy korábbi tanulmányomban az Ady-kultusz ápolásának módját Hatvany aktivista cselekvésmintáiból vezettem le. Akkor hosszabban írtam erről, most csak azokat a részeket emelem ki, amelyek fontosak a gondolatmenet megértéséhez. BIRÓ Annamária, *Az aktivizmus megjelenési formái a 20. század elején* = BÁNYAI Éva (szerk.), *Átmenetdiskurzusok. Irodalom- és kultúrtörténeti tanulmányok*, RHT Kiadó–EME, 2015, 123–136.

gyú írásaiban. Ezért adott helyet Isac Emil cikkének is, amelyben a szerző „a kulturális kapcsolatok fanatikus hívének” nevezi magát és az erdélyi román irodalomra hívja fel az elzárkózó pesti irodalmi körök figyelmét.¹¹ A Duna-menti népek kulturális összetartozásának gondolatát Hatvany szintén Ady költészetére vezette vissza,¹² ezért boldogan csatlakozott azokhoz a törekvésekhez, amelyek 1919-ben először Nagyváradról indultak és különböző Ady-társaságok létrehozást jelölték meg célként.¹³ 1922-ben az egykori Szigligeti Társaság szeretett volna Nagyváradon Ady-ünnepséget szervezni, ugyanakkor viszont Fehér Dezső is szervezkedésbe kezdett, az ellen-ünnepség meghívottai Ignotus és Octavian Goga lettek volna. Ennek kapcsán írta Tabéry Géza híressé vált *Tiltakozom! Üzlet Ady Endre sírja fölött* című szövegét. A nagyváradi eseményekről Hatvanyt is értesítették. A Hatvany-hagyatékban található egy szignálatlan levél, amely vázolja a két ünnepség célját és törekvéseit és figyelmezteti Hatvanyt, hogy amennyiben Fehér Dezsőék kezdeményezését támogatja, olyan nemzeti-ségi ellentétekbe ütközhet, amit Bécsből nincs lehetősége átlátni.¹⁴ Fehér Dezső kezdeményezését nyíltan a román nacionalizmus tevékenységéeként aposztrofálja, melyet a magyar–román közeledés köntösébe bújtatnak:

Tartok tőle, hogy H.L. nem ismeri eléggé a romániai viszonyokat és személyeket, s így anélkül, hogy ez akarná, – amikor azt hiszi, hogy csak önzetlenül Adyért, magyar irodalomért dolgozik, – tevékenysége itt oly beálltásban szerepelhet, hogy magyar írók ellen és román politikai cél szolgálatában működik, ha ebben a második „ellenünnepélyben” bármi szerepet vállal.¹⁵

11 ILIA Mihály, *Hatvany Lajos folyóirata: az Esztendő*, Irodalomtörténeti dolgozatok 38, Szeged, 1965, 30.

12 Ezekben az esetekben leginkább *A magyar jakobinus dala* című versre hivatkozik.

13 Azért sem ismeretlen Hatvany számára az az eljárás, mely Adyt különböző ideológiai harcok főszereplőjeként kezeli, mert a bécsi emigrációban szintén hasonlóképpen kezelik a halott költő szellemét: a polgári radikalizmus és a forradalmi hevület és Horthy Magyarországának téves stratégiáit igazolják általa. Lásd például MARKOVITS Györgyi, *Az „emigráns”-Ady (Dokumentumok, mozaikok a honiak két háború közötti Ady-irodalmából)*, Irodalomtörténet 1977/4, 1013–1024.

14 Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára: MS 375/137. A nagyváradi Szigligeti Társaság Ady ünnepélyéről.

15 Uo.

Különösen Octavian Goga kultuszminiszter jelenlétét kifogásolja a levélíró, akit minden jószándéka ellenére a hivatalos román álláspont képviselőjének tart. Hatvany Lajos viszont tisztában volt a vita szereplőivel, hiszen már a Bécsben kiadott *Jövő* című lap¹⁶ 1921. november 27-i számában nyílt levelet tett közé Gogának címezve, melyben az Ady-szellemiség autentikus letéteményeseit az emigrációban, valamint az utódállamokban élő magyarokban jelölte ki,¹⁷ és felszólította Gogát a nemzetiségi közeledési kísérletek nyílt támogatására:

Ismét kellene egy nagy hálózatot fogni, amely a szomszéd államok magyarjait és az emigráns magyarságot összekapcsolja a három új nemzet népeivel, annak a költőnek nevében, aki először intett e nagy összefogásra.¹⁸

A továbbiakban is az ilyesfajta kezdeményezéseket támogatta, azért örömmel adott teret bécsi lapjaiban a Keresztury Sándor nevéhez köthető kezdeményezésnek, mely nemzetközi jellegű közművelődési egyesület formájában kísérte meg újjászervezni a nagyváradi Ady Endre Társaságot. Ennek a kezdeményezésnek az alapját a Henri Barbusse és Romain Rolland által elindított Clarté mozgalom képezte, amely az általános humanizmus szellemében volt hivatott a szomszédos népek értelmiségét baráti közösségbe tömöríteni. A társaság programja mind a nagyváradi *Cele trei Crișuri*,¹⁹ mind pedig a bécsi *Jövő*²⁰ című lapban megjelent, Hatvany pedig boldogan üdvözölte azt a kört, mely tagjai között számlálta a nagyváradi magyar újságírók egy részét, az ekkoriban felfedezett Gulácsy Irént és a román értelmiség nem elhanyagolható tagjait.

A már korábban említett Emil Isac folyamatosan támogatta Hatvanyt és a váradiakat törekvéseikben, ezeknek lenyomata különböző baloldali lapokban is megjelent. A korábban az *Adevărul* című lapnál tevékenykedő Constantin Mil-

16 A lap történetéhez lásd KERÉKES Amália, PÉTER Zoltán, *Internationalität – Integration – Vermittlung. Die Wiener ungarischsprachige sozialdemokratische Presse in der Anfangsphase der Ersten Republik*. Kakanien 2007. 1–25. http://www.kakanien.ac.at/beitr/emerg/AKerekes_ZPeter1.pdf (letöltés ideje: 2024. 03. 06.)

17 „A mai Budapest, amelyet Bethlenek és Horthyak, Bánffyak és Héjjasok, Rádayak és Gömbösök tartanak a terror szőgyenletes börtönében, nem lehet Ady Endre kimerítő kultuszát üzni.” *Jövő*, 1921. nov. 27.

18 Uo.

19 *Cele trei Crișuri*, 1922. 05. 15. Nem hanyagolható el az a tény sem, hogy ebben a szövegben újságírószövetségről van szó, és bár a program teljesen azonos a *Jövő*-ben megjelent változattal, nem említi Ady Endre nevét, csupán demonstráló idézetet hoz tőle a népek közeledésének szükségességére.

20 *Jövő*, 1922. július 28., 1922. november 7.

le és a jászvásári zsidó családból származó Emil Fagure 1921-ben indították a *Lupta* [Harc] című újságot, mely a Duna-menti népek ligája egyik védnökeként lépett fel. Leon Gheorghiu jegyzi 1922-ben azt a szöveget,²¹ mely részleteken beszámol a törekvésekről Emil Isac cikkéből kiindulva („*Răspuns unui apel (înfrățirea româno-maghiară)*“ [Válasz egy felhívásra (a román–magyar testvériség)], ugyanakkor Ady munkásságának részletes ismertetését is nyújtva. Az írás támogatásról, a kezdeményezés szükségességéről szól, ugyanakkor pesszimistán látja a jövőt, és Tabéry idézett tiltakozó szövegét egy jól összehangolt ellenpropaganda megnyilvánulásaként látta, nem titkolva el, hogy a kezdeményezéshez csatlakozókat mindkét nemzet gyanúsán méregeti, a magyarok a román állam fizetett ügynökeinek tekintik az ötletadó magyarokat, a románok pedig majd megakadályozzák a szabad véleménynyilvánítást.²² Mindezek ellenére szeretettel várják Hatvany, Révész Béla, Antal Sándor és Ignotus részvételét a szeptemberi eseménysorozaton.

1923-ban a *Gândirea* [Gondolat] nevű lap az igen sokatmondó *Maghiarocentrism* címmel névtelenül jelentette meg azt az írását,²³ amely az Ady-társaságok totális elutasításával ér véget. A szerző sejtetően az a szélsőségesen konzervatív gondolkodású Nichifor Crainic, aki személyesen is ismerte Hatvanyt és a későbbiekben több cikkben is elítélően nyilatkozik róla. Hatvanyt itt több oldalról is támadja, szembeállítja őt Jászi Oszkárral és ebből a szembeállításból Hatvany kerül ki vesztesként. Mindennek az oka az 1921-ben megjelent *Das verwundete Land* című könyve, melyet a szerző a magyar szupremácia propaganda-anyagának tekint.²⁴ Ezzel Hatvanyt ki is iktatja a komolyan vehető magyar szerzők közül és Jászi Oszkár pozitív ábrázolása (melynek fő eleme sovinizmus-ellenessége) is csak hatásvadász eszköz, ezzel bizonyítja, hogy a magyar felsőbbrendűségi tudat még a legkiválóbb elmékből sem hiányzik. A Duna-menti népek értelmiségének egymáshoz való közeledését szemfényvesztésnek tekinti, hisz végülis ezt a ligát Ady Endréről kívánják elnevezni, ebben újra csak a magyar vezetői

21 Leon GHEORGHIU, *Către o ligă culturală a popoarelor dunărene*, *Lupta*, 1922. augusztus 12.

22 „Bine-înțeles că reacționarii, șovinistii maghiari au și început să atace această încercare, în primul rând pentru că luptă contra lor, invinând pe scriitorii maghiari, cari fac parte din grupul inițiator, că ar fi plătit! de statul roman și pe cei romani, că ar căuta să atragă pe scriitorii unguri, într-o societate comună, pentru a le paraliza independența scrierilor.” *Uo.*

23 *Maghiarocentrism*, *Gândirea*, 1923/7, 166–167.

24 *Uo.*

szándékot érzékeli. Crainic a központként meghatározott Budapestet hatalmas pókként ábrázolja, mely sorra felfalja a körülötte levőket. Ebben a szövegben a Duna-menti népek ligájának gondolata egyértelműen Jászi találmányaként van tárgyalva, Hatvany pedig már irredentaként jelenik meg, aki a nemzeti gondolkodás csapdájába esett, és annak örök foglya maradt. Az már csak érdekes adalék, hogy mindjárt ezután hosszú cikket közölnek Alfred Kerr expresszionizmusáról, akinek lapjába, a *Die neue Rundschau*-ba Hatvany is bedolgozott, szoros kapcsolat is fűzte őket egymáshoz, itt viszont egy ideológiai skála két végleteként jelenítik meg őket anélkül, hogy a lap szerkesztői reflektálnának erre.

Az *Adevărul* című lap következetesen kitart Hatvany eszméinek közvetítése mellett. 1925-ben találkozik újra a lap szerkesztője és Hatvany a kolozsvári Astoria hotelben, az itt lezajlott francia nyelvű társalgásról is tudósítanak, a címben Hatvanyt továbbra is a középeurópai népek közötti párbeszéd katalizátoraként jelölve meg.²⁵ Német nyelvű, *Das verwundete Land* című könyvét is tárgyalva politikai irányultságát republikánusként, wilsonistaként és a magyar reakcionizmus ellenzőjeként határozza meg, ugyanakkor különböző interpretációt is lehetővé tevő szavakat ad Hatvany szájába, melyek mintegy reflexiónak is tekinthetők az 1922-es, a magyar sajtót tárgyaló cikkekre,²⁶ tehát feltételezhetően ahhoz is volt köze Hatvanynak. 1925-re viszont Hatvany a helyzet megváltozására hívja fel a figyelmet:

A magyarországi sajtó mai helyzete nem hasonlítható a négy évvel ezelőttihez. Nagyrészt lehulltak a sajtót megkötő bilincsek, és a demokratikus sajtónak megvan a lehetősége megtámadni mindazokat, akik a jelen idők szelleme és a demokrácia ellen dolgoznak. Véleményem szerint az emigránsok munkássága – melynek megvolt a saját jelentősége, amikor Magyarország a reakcionista despotizmus nyomása alatt szenvedett – mára lezártnak tekinthető. A hazát bírálni külföldről úgy, hogy semmit sem kockáztat az ember, ellenszenves és téves.²⁷

25 *Un oaspete ungar în România – De vorbă cu baronul Ludovic Hatvany. Un propovăduitor al înțelegerii reciproce între neamurile din Europa centrală*, Adevărul, 1925. okt. 14.

26 *Presa ungară de azi*, Adevărul, 1922. november 15.

27 „Situția presei din Ungaria nu mai este cea de acum patru ani. Cătușele presei au fost, în bună parte, înlăturate și presa democrată e liberă să atace pe cei ce lucrează contra spiritului vremurilor de astăzi și contra democrației. După concepția mea, opera emigranților, – care a avut rostul ei pe vremea când Un-

Az újságcikk egyik legfontosabb feladata volt, hogy előkészítse Hatvany Ady életművéről szóló előadásait Erdélyben és Bukarestben. A tervezett bukaresti út mindazonáltal a román írókkal való kapcsolatfelvételre történt kísérlet is, legalábbis Hatvany és az *Adevărul* újságírói számára.

Ezzel szemben Nichifor Crainic az ortodox egyházi és monarchikus kötődésű *Cuvântul* [A szó] című lapban *Egy magyar sovíniszta: báró Hatvany Lajos* címmel publikált írást 1925. október 16-án,²⁸ kimondottan a fent idézett cikkekre reagálva, de Hatvanyt kétségbeesett emigránsként, mindenhonnan kiteszítottként ábrázolja személyes tapasztalatra hivatkozva, aki még az emigrációban is inkább sovínisztának és reakcionistaának volt tekinthető. Hatvany fenn idézet álláspontját sem tudja elfogadni, hisz a magyarországi kormányzat nem változott, a tervezett előadások céljaként pedig Hatvany irredenta propagandatevékenységét határozza meg. Éppen ezért a lap boldogan üdvözli október 17-iki számában, hogy a minisztérium nem adott engedélyt a tervezett előadások megtartására. Az ellenséges hangnem nem jelent teljesen kizáró jellegű viszonyulást is, az 1925. október 21-iki lapszám román fordításban közli Hatvany *Sovinizmus vagy pacifizmus* című válaszát,²⁹ melyben a rágalmaknak tartott vádakra próbál válaszolni, hat pontba foglalva azt bizonyítja, hogy a háború utáni időszak tapasztalatai végső elkeseredésbe kergették az egykori pacifista és wilsonista ideológiákban hívő emigráns írókat. Kettejük vitájának fókuszában ekkor már a *Das verwundete Land* című könyv állt, amit Crainic a magyar irredentizmus alapdokumentumaként kezel, hiszen annak alaptézise a magyar határok igazságtalansága, a könyv pedig nem más, mint ennek a jogtalanságnak a bizonyítása. Az irredentizmus ebben a koncepcióban súlyosabb, mint egy egyszerű sovinizmus, hiszen az cselekvésre ösztönöz, és az irodalmat és írókat eszközként használja a politikai ideológiák bemutatására. Bár a vitának nincs folytatása, a lap hírt ad Hatvany kolozsvári tartózkodásairól,³⁰ időnként éppen a kisebbségi magyarok irigylésre méltó életfeltételeit bizonyítva Hatvany visszatéréseivel, amiben implicit a magyar értelmiségiek panaszainak indokolatlansága is benne van.

garia gema sub călcaii despotismului reacționar – se poate astăzi considera incheiată. A-ți critica țara, fără să riști nimic, din streinătate, este antipatic și greșit.” *Uo.*

28 Nichifor CRAINIC, *Un sovinișt maghiar: baronul Ludovic Hatvany*, Cuvântul, 1925. október 16.

29 A válasz nem önmagában, hanem Crainic utószavával olvasható: *Șovinism sau pacifism*, Cuvântul, 1925. október 21.

30 Például 1926. szeptember 15-én, vagy 1926. október 22-én.

Az 1926-os utazásnak más román nyelvű lapokban is lenyomata maradt. Az *Adevărul* érdekeltségi körébe tartozó *Dimineața* [Reggel] című lapban *Társadalmi aggodalmak és lelki fájdalomok* címmel jelent meg egy Hatvanyval folytatott beszélgetés összefoglalója,³¹ melyben az emigráns író újra részletesen bemutatják kitérve emigrálásának politikai és lelki okaira is, de munkássága középpontjába már az *Urak és emberek* című készülő trilógiájának első kötetét állítva.³² Ebben Hatvany elmondása szerint arra keresi a választ, hogy azok az asszimilálódott zsidók, akik a 20. század elején a demokratikus polgárság javát képezték Magyarországon mikor kezdtek kiszorulni a magyar közügyekből. Talán itt ragadható meg az a pillanat, amikor Hatvany elkezdti szétválasztani a saját nyelvi és ideológiai közegébe zárkózott magyarországi magyarokat az utódállamok magyar nyelvű lakosságától. Ezekre az írásaira a szociáldemokrata meggyőződésű, ugyanakkor a gyulafehérvári gyűlésen követként Erdély Romániával való egyesülését előkészítő román érzelmű újságíró, Ion Clopoșel is felfigyel, aki az általa is szerkesztett *Societatea de mâine. Revistă săptămănală pentru probleme sociale și economice*³³ [A holnap társadalma. Társadalmi és gazdasági hetilap] című lapban szemlézi a magyar sajtót. A párhuzamokat keresi az egykor Erdélyben elnyomottnak tételezett románok és a saját idejébeli kisebbségi magyarok között, mivel hipotézise szerint az egyenlőség és szabadság vágya, tehát az általa képviselt demokratikus értékek ellenzéki helyzetben könnyebben kifejlődnek. Miután az erdélyi magyarok immár hét éve tanulják a politikai ellenzékiiséget, lassan náluk is kialakul a modern szemlélet, ezt példázza Hatvany *Keleti újságban* megjelent cikkével, melyben amellet érvel, hogy az erdélyi magyarok objektívebb élet-szemlélettel rendelkeznek, ezért a kortárs kulturális és irodalmi teljesítmények inkább Erdélyhez, mintsem Magyarországhoz köthetők. Ennek a Hatvany-féle koncepciónak a kifejtése román nyelven is megtörténik, az *Adevărul* kulturális melléklapja 1927. január 9-én címlapon hozza Hatvany hosszú írását az erdélyi magyar irodalomról,³⁴ nem mulasztva el Hatvany érdemeinek ismertetését sem,

31 Nicolae CONSTANTIN, *Frământări sociale și dureri sufletești. De vorbă cu baronul Hatvany*, Dimineața, 1926. 11. 16.

32 Hatvany életében ennek csak első kötete, a *Zsiga a családban* jelent meg 1926-ben Budapesten a Genius kiadónál.

33 Ion CLOPOȘEL, *Un paralelism*, Societatea de mâine. Revistă săptămănală pentru probleme sociale și economice, 1926. január 3.

34 Ludovic HATVANY, *Literatura maghiară din Ardeal*, Adevărul literar și artistic, 1927. január 9.

sőt még a rajzolt portréját is közlik. Zsidó származású, emigráns magyar íróként Hatvany a kívülálló pozíciójába helyezkedik és világosan látó irodalomkritikusként tárja fel a román olvasó számára a háború utáni erdélyi magyar irodalom alakulástörténetét. Ebből a semleges pozícióból hívja fel a figyelmet arra, hogy a történelmi, politikai helyzet természetes módon okozta azt, hogy az erdélyi magyar költészet első, legszebb alkotásai nevezhetők akár irredenta verseknek is, de ezekben nem a politikai meggyőződést, hanem a poétikai értéket kell keresni, és ilyesfajta érdemeit akár a politikai ellenfelek is elismerhetik.³⁵ Ezután pedig Gulácsy Irén, Ligeti Ernő és mások munkáinak részletes elemzésével mutat rá az erdélyi prózairodalom változataira, a modern európai irodalomhoz való felzárkózási kísérletre. Ugyanakkor igen távolságtartóan kezeli Kemény János marosvécsi próbálkozását, pedig a román és szász írók meghívásával éppen az általa is kezdeményezett értelmiségi megbékélést sugallta már az 1926-os első s a később évente itt megszervezendő találkozók is. Igaz, Hatvany csak a magyar írók összehívásáról tudósít, és alapvetően nem a koncepcióval, hanem Kemény arisztokrata származásával van problémája.³⁶ Kifogásait Ady figurájának felelevenítése révén fogalmazza meg, aki egészen biztosan az uralkodó osztály oligarchái ellen harcolna, így egy arisztokrata társaság semmiképpen sem támogathatná felszólalásait. A szöveg fordítója, Nicolae Constantin kihasználja a román nyelvi játékot, mely az omenești-boerești (emberi-bojári³⁷) szópárból adódik, kiemelve ezáltal az irodalomművelés szabadságának alapfeltételét:

Az irodalom, különösen az erdélyi, lendületes, reményteli és útkereső irodalom. Ennek az irodalomnak szabadságra, nagy-nagy szabadságra van

35 „Desigur că și opinia publică romanească va găsi natural faptul că primul strigăt ce s'a auzit din Ardeal in Ungaria, a fost plangerea dureroasă a desmembrării: s'o numim cu adevăratul său nume: a fost sunetul, poeziei irredentiste. Oricare ar fi părerile unora sau altora despre dreptatea sau nedreptatea politică a acestei mișcări, motivarea sentimentală, capacitatea ei de a alimenta o poezie lirică, trebuiește recunoscută chiar și de adversari.” *Uo.*

36 Hatvany élettörténete önmagában jelzi ennek a koncepciónak az abszurditását, hiszen a zsidó származású Hatvany család is bárói rangot kapott, ez önmagában mégsem határozhatja meg azt, hogy milyen irodalomkoncepcióval rendelkezik, illetve, hogy egy írótalálkozót milyen elvek alapján hívna össze. Ahogy Kemény János arisztokrata származása sem befolyásolta az irodalmi kör lényegét, melynek tagjai többször hangsúlyozták, hogy nincsenek társadalmi-, osztálybeli vagy politikai, esetleg vallásbeli nézetkülönbségeik, s hogy fő ideájuk az összefogás és a szabadság.

37 A bojár a moldvai és havasalföldi földesurak megnevezése, a bojárok értékrendje ilyen értelemben itt mindenképpen pejoratív értelmezést kap.

szüksége. Képes lesz-e arra ez az új irodalmi kör, mely avított nemesi rangok köré szerveződik, hogy felkínálja az íróknak ezt az életadó szabadságot? Vajon az itt gyülekező írók nem lesznek-e rákényszerítve arra, hogy figyelembe vegyenek bizonyos nemesi érdekeket, ahelyett hogy, mint ahogy az tudvalevő dolog, kizárólag csak az emberi érzelmek kellene érdekeljék őket? Mivel ezek az emberi érzelmek oly sokszor, hogy azt nem mondjam mindenkor, veszélyt jelentenek a nemesi osztály érdekeire.³⁸

Hatvany ilyesfajta arisztokrácia-ellenessége tökéletesen megfelelt az *Adevărul* lapcsoport ideológiájának, nem véletlen tehát, hogy legszorosabb kapcsolatot az e lapok köré tömörülő értelmiségiekkel ápolt. A lap kiemelt figyelemmel követi Hatvany 1928-as budapesti perét és elítélését is, és a magyar igazságszolgáltatás legsötétebb periódusának tekintik a folyamatot, aminek végén a hatályos törvények szerint is magyarnak tekinthető Hatvanyt nemzetgyalázás vétké miatt elítélik.³⁹

Ennek a pernek köszönhetően egy időre Hatvany kiemelt szerepet kap a román sajtóban. Pártállástól és ideológiától függetlenül figyelemmel követik az eseményeket, az interpretáció viszont természetesen már alárendelődik a lap nem mindig ellentmondásmentes ideológiai szemléletének. Az 1926-ban létrejött Nemzeti Parasztpárt (vezetője Iuliu Maniu) hivatalos lapja például viszonylag megkécsve, 1928. július 2-án számolt be Hatvany börtönbüntetéséről, ennek kapcsán pedig hosszú, pozitív kritikát közölt a *Das verwundete Land* című kötetéről is.⁴⁰ A szöveg vindikatív irányultságát minden bizonnyal a forrásszöveggént használt, francia nyelvű *Europe* című lapban megjelent textustól származtatja át a román szövegbe, de még így is feltűnő a korábbi román szövegek irredenta minősítésétől való radikális elhatárolódás. Hatvanyt liberális demokrataként

38 „Literatura, in deosebi literatura ardeleană, ește plină de avânturi, plină de speranțe, plină de dibuiri. Această literatură are nevoie de libertate, de multă libertate. Fi-va in stare oare cenaclul literar cel nou, grupat in jurul unor titluri invecchite de nobleță să ofere scriitorilor Ardealului această libertate datătoare de viață? Oare nu vor fi siliți, cei grupați in el, să țină seamă de anumite interese boerești, atunci cand, precum se știe, pe scriitor nu trebuie să-i intereseze decat sentimentele omenesți? Căci aceste sentimente omenesți de atâtea ori, ba chiar foarte adesea, ca să nu zic totdeauna, inseamnă o mare primejdie pentru interesele de clasă boerești.” *Uo.*

39 Tiberiu VORNIC, *Condamnarea d-lui Ludovic Hatvany. Din monstruozițiile Justiției maghiare*, Adevărul, 1928. február 16. Nagyon érdekes, hogy többször visszatér a szerző a zsidó származás kérdésére, ami véleménye szerint egyáltalán nem lehet mérvadó, hiszen nem lehet zsidónak nevezni azt, aki vallására nézve római katolikus.

40 *Hatvany Lajos in închisoare*, Dreptatea, 1928. július 2.

határozza meg és merész idealistának nevezi, akinek könyvével semmi más célja nem volt, mint átadni azt a mérhetetlen fájdalmat, ami a nemzet szétdarabolásával járt: „Ez a könyv a lelkiismeret jajszava, egy ember lelkében lezajlott legszörnyűbb tragédia feltárása, egy bizakodó idealista őszinte hite az emberséges viszonyokban.”⁴¹ A könyvet példamutatónak tartja abban is, hogy egy egész nemzet lelkivilágának feltárására tesz kísérletet, és a nemzetet a „gondolkodás hősei” teljesítményével, a művészeti, költői, zenei eredmények felmutatásával próbálja megszerettetni Európa olvasóközönségével.

Az ilyesfajta tudósítás azonban inkább kivételnek számít. Bár időnként megjelenik az empatikus viszonyulás az eljárásról szóló tudósításokban, az alaphangot mégis az irredentizmus vádja adja, a *Viitorul* [Jövő] című lap például az önellentmondásoktól sem riadva vissza olyan Nagymagyarországról álmodóként nevezi meg Hatvanyt, aki álmait saját országában nem, csupán romániai magyar barátainál élheti ki.⁴² A lap több hosszú cikkben is foglalkozik a témával, leginkább azt sérelmezve, hogy ezekhez a nyílt politikai szerepvállalásokhoz az erdélyi magyarok helyszínt biztosítottak és támogatták (valamint a perben is támogatják) azt a szerzőt, aki a határokat jogtalanak tartja, ennek következtében be se kellett volna engedniük Romániába (ahogy Csehszlovákiából is kitiltották). A gazdag báró, a mecénás, a magyar nemzeti érzelmű szerzőnek inkább negatív képe maradt fenn a román kulturális emlékezetben, bár azt is állíthatnánk, hogy ez idővel elhalványult, talán teljesen feledésbe is merült. Konkrét gazdasági-politikai helyzetekben azonban könnyen feleleveníthető történetté vált, és Hatvanyt üzletemberként is démonizálhatóvá tette. 1936-ban például a *Curentul zilei* című bukaresti lap erdélyi és bánáti tudósítói jelentik, hogy a Hatvany-Deutsch báró tulajdonában levő temesvári gyapjúgyárban szörnyű munkakörülmények között kínozzák a román dolgozókat, ami önmagában is azonnali beavatkozást kíván, a helyzetet azonban tovább rontja, hogy a tulajdonos a magyar irredenta és revizionista törekvések támogatója is.⁴³ Ebben az időszakban Hatvanynak viszont nincsenek nyílt politikai állásfoglalásai és a

41 „Această carte este strigătul unei conștiințe, revelația arzătoare a celei mai dureroase tragedii din câte s’au desfășurat în sufletul unui om; expresia sinceră a unui ideal încrezător într’o umanitate justă și bună.” *Uo.*

42 *Viitorul* în țara Ardeal – Bucovina – Basarabia – Banat – Vechiul regat. 1928. február 7., február 12.

43 Pompiliu ȘERBESCU, *Provocări scandaluoase. Baronul Hatvany-Deutsch proprietarul fabricii industriei lănei din Timișoara trebuie pus la punct* [Botrányos porvokációk. Hatvany-Deutsch bárót, a temesvári gyapjúfeldolgozó üzem tulajdonosát rendre kell utasítani], *Curentul zilei*, 1936. október 19., 5.

közéleti szereplése is igen redukáltnak nevezhető. Emiatt feltételezhetjük, hogy Hatvanynak nem az aktuális helyzetét mutatja be a szerző, Pompiliu Șerbescu, hanem a korábban megfogalmazott vádakat eleveníti fel a tulajdonlás jogosságát is elvitatva egy politikailag veszélyesnek tekintett személytől.

A fentiekből talán érzékelhetővé vált, mennyire nem egyértelmű, hogy milyen értelmezést kap a román sajtóban Hatvany Lajos emigrációs tevékenysége, és hogy valójában politikai-ideológiai motivációk határozzák azt meg, hogy el tudják-e vonatkoztatni írásait, nyilatkozatait saját nemzeti törekvéseiktől, vagy pedig mindkét fél valamilyen sértett pozícióból szól a másikhoz. A félreértés tehát nem nyelvi akadályok, hanem gondolkodásbeli struktúrák eltérése miatt történik, megkockáztathatjuk, hogy ez lehetett az akadály a hol Jászi Oszkár, hol pedig Hatvany Lajos ötletének tartott Duna-menti népek értelmiségi összefogásának is. Ez lehet természetesen a tágabb kontextus, a nagy struktúrákat elmozdítani kívánó, de végül sikertelenül elhamvadó próbálkozás magyarázata. Azonban ez a vizsgálat arra is rávilágított, hogy egy értelmiségi karriertörténet, amely több, különböző érdekszövetség felől is értelmezhető (a 20. század elejének sajtóviszonyai, a nyugatosok konfliktusai, az emigráció különböző csoportosulásai, az utódállamok új értelmiségi körei), és amelyik a maga központi elemévé a pacifizmust avatja, hogyan esik különböző, egymásnak ellentmondó ítéletek áldozatául mások olvasatában. Hatvanyt a magyarországi magyar közeg elsősorban mecénásként tartja számon, íróként szinte teljesen elfeledték, újságíróként soha nem tekintették komolyan vehetőnek. Politikai megítélése nem egyértelmű, nemzetgyalázóként börtönbüntetésre ítélik, miközben fenn elemzett könyvét revizionista olvasmánynak tartják nem csupán Magyarországon, hanem főként az utódállamokban, jelen esetben a romániai példákat vettem számba. Mindez azt erősíti, hogy az ideológiai elhelyezés legtöbb esetben nem az értelmiségi saját elvein múlik, hanem az őt megítélők különböző értelmezésin és mindig az aktuális politikai kurzuson is.

„AZ ELKÜLÖNÜLÉS RIDEGSÉGÉT FÉLRETOLJUK...”

Az erdélyi német–magyar párbeszéd kezdetei
a két világháború közötti időszakban¹

*1. A német–magyar irodalmi együttműködés
történelmi-kulturális premisszái*

A magyar és szász írók kölcsönös érdeklődése az 1918 után részben újonnan létrejött erdélyi kisebbségi irodalmak iránt egyértelműen több volt, mint kényszerű közeledés vagy átmeneti együttműködési szándék. Az impériumváltás után csaknem azonnal kibontakozott a szorosabb együttműködés a *Klingsor* (Brassó) és a *Napkelet*, *Erdélyi Helikon* és *Pásztortűz* (Kolozsvár) folyóiratok körül kialakult írói csoportosulások között, amely egészen az 1930-as évek közepéig a magyar–német párbeszéd félig intézményes fórumát testesítette meg.² Az 1920-as évek és az 1930-as évek első fele a *Klingsor* folyóirat történetének olyan termékeny szakasza volt, amelynek során élénk eszmecsere folyt a magyar és román értelmiségiekkel.³

Bár Nagy-Románia létrejötté és ezzel Erdély (és javarészt Partium, valamint a Kelet-Bánság) Magyarországtól való elszakadása a magyar kollektív tudat egyik maradandó traumája, az újonnan kialakult politikai helyzetet a két világháború

* Jelen tanulmány a Sapientia Alapítvány Kutatási Programok Intézete támogatásával született meg a *Transzilvanizmuskonceptiók és -formák az erdélyi irodalmi életben: megvalósulás, kölcsönhatás, utóélet* című projekt keretében.

1 GYÖRGY Lajos, *Erdélyi szász számunk*, Pásztortűz, 1926/13, 289.

2 Lásd bővebben: WOLFGANG KNOPP, *Der Transylvanizmus als erklärtes Programm in der Siebenbürgisch-Sächsischen Literatur zwischen den beiden Weltkriegen*, Neohelicon, 1992/1, 97–122.; HORST SCHULLER ANGER, *Kontakt und Wirkung. Literarische Tendenzen in der siebenbürgischen Kulturzeitschrift „Klingsor“*, Bukarest, Kriterion Verlag, 1994, 146–151.; RITÓÓK János, *A Klingsor és a hazai magyar irodalom*, Korunk, 1971/12, 1851–1855.; POMOGÁTS Béla, *Erdélyi magyar, szász, román irodalmi kapcsolatok a két világháború között*, *Hungarológia* 7, 1995, 15–27.

3 HEGYI Noémi, *Übersetzung und Kulturtransfer in der frühen Zwischenkriegszeit in den Zeitschriften Ostland und Klingsor*, *Germanistische Beiträge*, Bd. 45, 2019, 94–107, itt: 102.

közötti időszak magyar és szász értelmisége a regionális önrendelkezés lehetőségének is tekintette. Így például Babits Mihály, egykori fogarasi tanár, a nagyváradi Holnap Irodalmi Társaság tagja a *Nyugat* folyóiratban 1931-ben megjelent *Transsylvaniaismus* című cikkében a magyar irodalom regionalizálódásának és decentralizálódásának lehetőségeit taglalta:

Miben találjuk mi az új erdélyi irodalom külön értékét, igazi ajándékát, mit hozott voltakép? Reményiknek szép versei, Tamásinak ízes novellái vannak; s a *Fekete kolostor* valóban remekmű. De Kuncz épúgy lehetne nyugatos író is; és Tamási regionálista. Hol a gyökeres erdélyiség, a külön irodalmi tradíció? [...] De itt van a transsylvaniaizmus, amit nem lehet nem látni: egy egységes eszme, világnézeti közösség és erő.

Ez a transsylvaniaizmus nekünk, akik mindig a kultúra függetlenségét hirdettük a politikával szemben, s elsőbbségét a „határok és hazák” hatalmi ideológiája fölött, nem lehet más, mint rokonszenves. Csupán az elnevezése ellen van némi, szavakba alig foglalható ellenérzésünk. Az eszme egyesít, de a név elválaszt. Az eszme a határok fölött lebeg; a név azonban határba kerít. A névben mintha csakugyan volna valami abból az attitüdből mely a magyar kultúrát is a karddal-csinált országhatárok szerint akarná földarabolni; holott az Idea a kultúrélet dacos függetlenségét hirdeti ezektől a határoktól, s mindentől, amit karddal lehet csinálni!⁴

A magyar és az újonnan kialakuló erdélyi magyar irodalom problematikus viszonyát az is jól érzékelteti, hogy a *Nyugat* mint a magyar modernség vezető folyóirata Babits szerkesztői korszakában – a fentebb idézett pozitív nyilatkozat ellenére is – szinte teljesen elhanyagolta a „helikoni triász” (Reményik Sándor, Áprily Lajos, Tompa László) tagjait. Egyfajta áttörésről csak 1937-től beszélhetünk, amikor Reményik Sándor megkapta a Baumgarten-díjat. Mindez pedig abból a szempontból is jelentős, hogy erdélyi szerzők – például Kuncz Aladár – többször is a *Nyugat* és az *Erdélyi Helikon* szerves, közös esztétikai-ideológiai alapokon nyugvó kapcsolata mellett foglaltak állást. A *Nyugat* recenziói alapján azonban Tamási Áron tűnik az egyetlen erdélyi írónak, akit a *Nyugat* egyenran-

4 BABITS Mihály, *Transsylvaniaismus*, *Nyugat*, 1931/21, 480–482, itt: 482.

gúnak ismert el saját irodalmi körének tagjaival. Láng Gusztáv szerint ennek egyik oka az volt, hogy a *Nyugat* – elsősorban Babits liberális szerkesztői pozíciója okán – nem kívánt beavatkozni az erdélyi irodalmi élet kánonformáló folyamataiba.⁵ Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy 1918 után már az erdélyi írók sem feltétlen a *Nyugatot* részesítették előnyben műveik publikálásakor, hanem a különböző helyi és regionális lapokat, mint például a Nagyváradon megjelenő *Tavaszt*, a kolozsvári *Napkeletet*, *Pásztortűzt*, *Ellenzéket* és *Erdélyi Helikont*.⁶

Ilyenformán egyáltalán nem meglepő, hogy az erdélyi szászok irodalma egyáltalán nem jelenik meg a *Nyugatban*: a folyóirat 33 éves fennállása alatt olyan emblematisz szerzők neve, mint például az Adolf Meschendörferé vagy a Heinrich Zilliché csak egyszer fordul elő, akárcsak a *Klingsor* folyóiraté, mindez pedig a szintén erdélyi Szemlér Ferenc Brassó-bemutatásában:

Az erdélyi szász-német irodalom legjelentősebb folyóirata, a *Klingsor* is itt jelenik meg, szerkesztője a külföldön is ismert Heinrich Zillich. Brassóról írta meg legújabb regényét az itt született Adolf Meschendörfer és Brassóban látta vendégül nem egyszer a szász íróársadalom az erdélyi magyar írókat. Itt élnek legjelentősebb festőik Hans Eder és a Budapesten is jól ismert, magyar származású Mattis Teutsch János, akik a legmodernebb irányzatok követői és a szász társadalom nem vonja meg tőlük erkölcsi és anyagi biztatását.

De mindezek mellett egyáltalán nem szeretetreméltó nép. Nem keresi más fajták szeretetét. Jól megvannak egymás között, nem szaporodnak túl, hogy anyagi kereteiket szét ne feszítsék, de nem is csökken a számuk. Minden városuk és minden közösségük egy-egy jólkerített vár, ahova az idegen csak úgy juthat be, ha minden nemzeti ruhát lehányt magáról.⁷

Ebben a vonatkozásban azt is figyelembe kell venni, hogy a trianoni békeszerződés utáni országváltás nemcsak a magyar irodalom, hanem az erdélyi német

5 FÜZFA Balázs, *Dsida Jenő századik születésnapjára. Láng Gusztávval beszélget Füzfa Balázs*, Forrás: Szépirodalom, szociográfia, művészet, 2007/5, 66–74, itt: 66–67.

6 BOKA László, *Nyugatosok Trianonról. A klasszikus modernség vezető orgánumának szerzői és a békediktátum*, Jelenkor, 2020/9, 951–960, itt: 958.

7 SZEMPLÉR Ferenc, *Brassó*, *Nyugat*, 1932/22, 464–467, itt: 465.

irodalom számára is új kihívásokat jelentett: az új politikai helyzet és az európai modernség hatására ugyanis az erdélyi német irodalom a 19. század második feléből származó örökség modernizálására törekedett, ami mindenekelőtt a realizmus meghaladásának kísérletében, a modern formák és új tartalmak felé fordulásban nyilvánult meg. Ebben a folyamatban a szomszédos irodalmakkal való kapcsolattartás biztos tájékozódási pontot képezhetett.⁸

Az erdélyi német irodalmi folyamatokkal párhuzamosan az erdélyi magyar irodalom önmeghatározásának és újrapozicionálásának problematikáját járja körül a *Klingsor* folyóiratban Kós Károly az *Erdélyi Helikon*ról szóló tudósításában, amelyben az önmagát erdélyi magyar íróként meghatározó Kós – Babits gondolatainak szellemében – nemcsak nemzeti traumaként, hanem egy önálló erdélyi magyar irodalom megteremtésének lehetőségként is értelmezi a trianoni békeszerződéssel bekövetkezett impériumváltást, amelynek kontextusában ellentmondásosként tünteti fel Budapest mint irodalmi és kulturális központ szerepét:

A háború előtt a kulturális munka kizárólag Budapestre koncentráldott. A magyar szellemi munkások és a magyar szellemi munka értékei csak Budapesten érvényesültek, és csak budapesti közvetítéssel jutottak el a magyar közönséghez. Az ország csak a nyersanyagot tudta biztosítani, így a vidék értelemszerűen pusztá fogyasztóvá vált.

A hatalmváltás ezt az életfolyamot egyik napról a másikra szétszakította, amikor a fogyasztó Erdély és az alkotó Budapest közötti kapcsolatot megnehezítette, sőt a kezdeti időkben teljesen meg is szakította. Ugyanakkor a hatalmváltás az erdélyi magyarságot arra kényszerítette, hogy egész külső és belső életét új, önálló módon szervezze át: a vidékiekké lefokozott erdélyi magyarság román kisebbséggé vált. Mi, akik eddig politikailag, kulturálisan, gazdaságilag, sőt társadalmi létünkben is szinte teljesen Budapesttől függünk, most hirtelen és felkészületlenül

8 Erről bővebben lásd: BALOGH F. András, *Ungarisch-deutsche Literaturbeziehungen in Siebenbürgen und dem Banat in der Zwischenkriegszeit* = B. F. A., *Studien zur deutschen Literatur Südosteuropas*, Klausenburg – Heidelberg, Klausenburger Universitätsverlag – Arbeitskreis für siebenbürgische Landeskunde, 2010, 105–119.

nagykorúakká váltunk politikai, gazdasági és kulturális kérdésekben. [J. Sz. ford.]⁹

Heinrich Zillich, aki rendszeresen részt vett a helikonisták marosvécsi találkozóin, kezdettől fogva üdvözölte az erdélyi magyar írók azon törekvéseit, hogy a korábbi irodalmi centralizációt egy erőteljesen decentralizált irodalmi működéssel váltsa fel és egy „regionális öntudatot” alakítson ki, illetve fordítások révén ösztönözze a közeledést a többi erdélyi/romániai irodalomhoz. A transzilvanizmus ideológusai, még ha nem is alkottak homogén csoportot, mégis vallottak néhány közös elvet (pl. az erdélyi népek lelki összetartozása, a régió elszigeteltségéből és történelméből adódó területi sajátosságok), illetve általában a helyi identitásformák azon stabil, változatlan elemeit keresték, amelyek meghaladják a nyelvi határokat.¹⁰

Az erdélyi német és magyar irodalom között kialakuló termékeny párbeszéd és együttműködés feltételei meglehetősen kedvezőek voltak: a közeledést egyrészt elősegítette, hogy a magyar szerzők közül többen – irodalmi tevékenységük mellett – német szakos tanárként is dolgoztak erdélyi magyar gimnáziumokban (pl. Áprily Lajos, Berde Mária, Molter Károly), vagy komolyabb német nyelvismerettel rendelkeztek (pl. Kós Károly és Reményik Sándor). Itt az sem elhanyagolható, hogy Molter Károly asszimilált bácskai sváb volt, Kós Károly pedig szintén német felmenőkkel rendelkezett. Másrészt pedig az 1876 után Erdélyben bevezetett reformok előírták a magyar nyelv oktatását az erdélyi iskolákban (a német nyelvűekben is), ezen túlmenően pedig a *Klingsor*-kör több tag-

9 „Vor dem Krieg war die kulturelle Arbeit ausschließlich in Budapest zusammengefaßt. Ungarische geistige Arbeiter und Werte ungarischer Geistesarbeit erlangten nur in Budapest Gültigkeit, nur durch die Vermittlung Budapests fanden sie die ungarische Öffentlichkeit. Das Land konnte nur den rohen Stoff geben und selbstverständlich wurde dadurch das Land bloß zum Verbraucher. Der Herrschaftswechsel zerriß von heute auf morgen diesen Lebensstrom, als er die Verbindung zwischen dem Verbraucher Siebenbürgen und dem schöpferischen Budapest erschwerte, ja in den ersten Zeiten völlig abschnürte. Aber der Herrschaftswechsel zwang gleichzeitig das siebenbürgische Ungarn sein ganzes äußeres und inneres Leben neu und auf sich selbst gegründet zu ordnen: aus den zu Provinzleren herabgelegten siebenbürgischen Ungarn wurde eine rumänische Volksminderheit. Die wir bisher politisch, kulturell, wirtschaftlich und sogar in unserm gesellschaftlichen Sein beinahe gänzlich von Budapest abhängig waren, wurden jetzt mit einem Schläge und unvorbereitet großjährig in politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Dingen.” Károly Kós, *Erdélyi Helikon*, Klingsor, 1928/8, 313–314, itt: 313.

10 Lásd: BOKA László, *Egy elszalasztott lehetőség? Erdély mint virtuális Közép-Európa = Kelet-Közép-Európa mint kulturális konstrukció*, szerk. FÖLDES Györgyi–KOVÁCS Gábor–LADÁNYI István–SZÁVAI Dorottya, Bp., Gondolat Kiadó, 2021, 84–100.

ja is magyarországi egyetemeken végezte egyetemi tanulmányai egy részét. Így olyan szerzők, mint Erwin Wittstock, Otto Folberth, Bernard Capesius és Harald Krasser, akik az Osztrák–Magyar Monarchiában nőttek fel, alapos magyar nyelvtudással rendelkeztek.¹¹ Erwin Wittstock például baráti viszonyt ápolt és rendszeresen levelezett Áprily Lajossal, Makkai Sándorral, Kós Károllyal, Molter Károllyal, Tamási Áronnal és Berde Máriával, 1929-ben pedig a Marosvásárhelyen működő Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság tagja lett. Wittstock mindezek mellett a *Nyugat* rendszeres olvasója volt, amit a *Klingsorban* a könyv világnapja alkalmából megjelent írása is tanúsít:

A háború alatt én voltam az egyetlen német a magyar bajtársaim között. Sokat olvastam magyar könyveket. [...] A *Nyugat* című folyóiratban, amelynek Ady Endre volt a főmunkatársa, élénk színekben tükröződött a nyugati népek szellemi élete, és mi óránként nyúltunk a zöld, tiszta füzetekért. Megtanultam a német szellemi életet más oldalról is szemlélni, mint ahogyan az otthoni körülmények korlátozottsága eddig előírta számomra... [J. Sz. ford.]¹²

Robert Maurer több alkalommal vett részt a helikonosok ülésein, már 1926-ban lelkesült hangon számolt be a *Klingsor* hasábjain a *Helikon* szerzőinek találkozájáról:

Volt valami az erdélyiség kimeríthetetlen vitalitásából, de egyben tragikumából az erdélyi magyar írók azon konferenciáján, amelyre július közepén került sor a fiatal, de rendkívül művészelkű Kemény János báró meghívására a történelmi vécsi kastélyban. [...] De kimeríthetetlen életerő is volt, mert a közös munka, a siker akarása visszhangzott minden egyes beszélgetésből, amely a kastély pompás parkjában zajlott kötetlen formában. Akár a folyóiratok kérdését vagy a nép sajtó általi nevelését

11 SCHULLER ANGER, *i. m.*, 146–147.

12 „Im Kriege war ich unter meinen ungarischen Kameraden der einzige Deutsche. Ich las viel in ungarischen Büchern. [...] In der Zeitschrift *Nyugat*, deren Hauptmitarbeiter Ady Endre war, spiegelte sich das geistige Leben der westlichen Völker in lebendigen Farben wieder, und wir griffen nach den grünen, sauberen Heften zu jeder Stunde. Ich lernte das deutsche Geistesleben auch von anderen Seiten betrachten, als es mir die Enge der heimischen Verhältnisse bisher vorgeschrieben hatte...“ Erwin WITTSTOCK, *Im großen Leserverein*, *Klingsor*, 1929/4, 144–152, itt: 148.

tárgyalta Gyallay D. érett megfontolással, akár a színház kérdését világította Bánffy Miklós gróf, a kiváló diplomata, a pesti udvari és állami színházak hosszú ideig szolgált igazgatója, a téma avatott szakértője, akár az erdélyi és európai irodalom kapcsolatáról fogalmazott meg rendkívül találó szentenciákat a kifinomult lírikus, Áprily L., mindig a friss alkotói lendület került előtérbe. [J. Sz. ford.]¹³

A két erdélyi kisebbségi irodalom meghatározó szereplőinek személyes kapcsolatfelvétele után 1928 júliusában Nagyenyeden, egy erdei tisztáson került sor az első találkozóra az erdélyi magyar és szász írók között. A magyar írókat Áprily Lajos, Kuncz Aladár, Kós Károly, Molter Károly, Tabéry Géza és Kemény János képviselték, míg a *Klingsor* részéről Heinrich Zillich, Erwin Wittstock, Otto Folberth és Ernst Jekelius vettek részt. Az első találkozást egy szubjektív hangvételű nekrológban idézte fel Zillich Kuncz Aladár halála alkalmából 1931-ben:

Minden napi kérdés fölött már akkor az volt számunkra a legfontosabb, hogy szülőföldünk szellemét az eddiginél gazdagabb erejű es hatékonyabb formába öltöztessük, művészi alakot adjunk neki, szavakká formáljuk ki. Ugyanazt a szellemi örökséget eresztük lelkeinkben, ugyanazt a kötelezettséget, hogy ezt az örökséget az életbe vigyük ki. [...] Lehattunk vagy tizenketten. Áprily tartózkodó, szinte józan egyéniségével, a bohémtemperamentumú Kós Károly, a fiatalos es nyúlánk Kemény báró, Wittstock, a bőhangú elbeszélő, aki sohasem áll szilárdabban a lábán, mint mikor közel van a földhöz és még közelebb a borhoz, Tabéry, Jekelius, Folberth es meg néhányan. Mindenikük inkább odatalálónak

13 „Es lag etwas von der unversiegbaren Lebenskraft, aber auch der Tragik des Siebenbürgertums über der Tagung der magyarischen Schriftsteller Siebenbürgens, die Mitte Juli auf Einladung des jungen aber äußerst kunst sinnigen Barons Johann Kemény im historischen Vécser Schloß stattfand. [...] Aber auch unversiegbare Lebenskraft; denn aus all den Unterredungen, die im herrlichen Schloßpark in zwangloser Weise geführt wurden, erklang der Wille zu gemeinsamer Arbeit, der Wille zum Erfolg. Ob D. Gyallay die Zeitschriftenfrage oder die Volkserziehung durch die Presse mit abgeklärter Erfahrung erörterte, ob Graf Nikolaus Bánffy, der vornehme Diplomat als langjähriger Intendant der Pester Hof- und Staatstheater und gewiegter Kenner der Materie die Theaterfrage von hoher Warte beleuchtete, oder L. Áprily, der feinsinnige Lyriker über den Zusammenhang der siebenbürgischen mit der europäischen Literatur äußerst treffende Sentenzen prägte, immer wieder trat der unverbrauchte Schaffenstrieb hervor.” Robert MAURER, *Marosvécsér Helikon*, Klingsor, 1926/9, 367–369, itt: 367–368.

látszott előttem a mezei környezethez, mint Kuncz, aki elegánsan es fel-sőbbsegesen ült köztünk, es amellet talán legmélyebben élvezte a szép improvizációt.¹⁴

A találkozó konkrét hozadékaként az ún. „nagyenyedi program” megfogalmazása nevezhető meg, amely a jövőbeni együttműködés építőköveit határozza meg: ennek leglényegesebb elemei a *Klingsorban* és az *Erdélyi Helikonban* kölcsönösen publikált írások számának növelése, egy két részből álló erdélyi antológia kiadása, amely magyar szerzők írásait német, a német szerzők szövegeit pedig magyar nyelven közli, valamint egy közösen megszervezett írótalálkozó Kolozsváron.¹⁵

Mivel a *Helikon*-kör nem alkotott homogén csoportot, és tagjai a három(!) erdélyi/romániai irodalom együttműködésének kilátásait is különbözőképpen értékelték, viszonylag hamar kialakultak az ideológiai alapú nézetkülönbségek. Így a második marosvécsi találkozón, amelyre 1927. augusztus 5–7. között került sor, a román irodalom képviselőivel való együttműködés kereteit vitatták meg: míg Molter Károly a román és szász irodalom ismertetése révén az erdélyi kultúra ügyének előmozdítását szorgalmazta, addig Gyallay Domokos – a román szerzők magyar irodalom iránti érdektelenségére hivatkozva – ellenezte a román műveknek a folyóiratban való megjelentetését.¹⁶

Heinrich Zillich a szász írók képviselőjeként rendszeresen részt vett a *Helikon* találkozóin, amelyekről a *Klingsorban* is rendszeresen beszámolt. A Marosvécsen megfogant együttműködés szellemében a *Helikon* 1928-ban Kolozsváron nagy sikerű estet szervezett, amelynek keretében Adolf Meschendörfer, Egon Hajek, Otto Folberth és Bernard Capesius olvastak fel műveikből, és ekkor jelent meg a *Pásztortűz* különkiadása is. A szász est sikere után Zillich egy brassói *Helikon*-est megszervezésének lehetőségét vetette fel, és szorgalmazta egy közös szász–magyar antológia kiadását.

14 Heinrich ZILLICH, *Búcsú a kisebbségi sorstárstól*, Erdélyi Helikon, 1931/7, 532–533, itt: 532.

15 TABÉRY Géza, *Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh, 1930, 82.

16 A két világháború közötti magyar–román irodalmi kapcsolatokról lásd: POMOGÁTS Béla, *A transzilvániai ideológia*, Erdélyi Toll, 2012/3, 26–59.

2. A folyóiratok mint a német–magyar irodalmi közvetítés médiumai

Az 1920-as években az erdélyi kisebbségi irodalmak közötti párbeszéd legfontosabb médiumát a folyóiratok jelentették, amelyek meghatározó szerepet játszottak az irodalmi élet további alakulásában.¹⁷

Az erdélyi szász sajtótérkép a két világháború közötti időszakban rendkívül változatos képet mutatott: egyrészt továbbra is megjelentek az első világháború előtt alapított lapok, mint például a vezető lap, a *Kronstädter Zeitung*, vagy a korszak egyik fontos politikai sajtóorgánuma, a *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, amely 1874 és 1944 között jelent meg Nagyszebenben, valamint az Adolf Meschendörfer által szerkesztett *Die Karpathen* (1907–1914). Meschendörfer lapja, amelyben hadat üzent a „dilettantizmusnak az erdélyi irodalomban, tudományban és kultúrában”,¹⁸ és a századforduló esztéticizmusának erdélyi terjesztése mellett szállt síkra,¹⁹ tudatosan vállalta a modern magyar irodalom megismertetését Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Molnár Ferenc, Benedek Elek, Biró Lajos stb. írásainak közlésével, valamint a magyar irodalomról és kultúráról szóló rendszeres tudósításokkal. Mint maga a folyóirat is beszámol róla, a tudatosan vállalt közvetítő szerep nem volt magától értetődő program, még ha ezt a közvetítést „erkölcsi kötelességnek” és „magas kulturális misszióknak” is tekintették:

„Miért adnak ekkora teret a magyar irodalomnak? A német költőket kellene bemutatniuk nekünk.” „Véleményem szerint az etnográfiai jellegű cikkeknek kellene túlsúlyban lenniük, folyamatosan tudósítani kellene a magyarokról és a románokról! Ebben rejlik a folyóirat értéke. Nekünk szászoknak nincsenek olyan költőink, akiket felmutathatnánk!” „Úgy látszik, szerkesztő úr, Ön nem tudja, hogy ma is létezik egy úgynevezett szász irodalom, és vannak fiatal tehetségek örvendetes számban, akik egy hazai lapnak tájékoztatást kínálhatnak.” „A zenére egyáltalán nem figyelnek? Minden számban két zenei témájú levelet találok, miért nem hatot?” stb., stb. Jó szándékú tanácsok – hány ilyen kaptunk már! És

17 Stefan SIENERTH, *Das literarische Kronstadt (Siebenbürgen) zu Beginn des 20. Jahrhunderts*, Zeitschrift für Germanistik, 1993/1, 48–60, itt: 48.

18 *Uo.*

19 *Uo.*, 51.

hányan sértődtek már meg azok közül, akiknek a tanácsait nem tudtuk megfogadni! Egy újság szerkesztőjeként az ember csak azt érzékeli, milyen szoros közelségben élünk mi, százszok, egymáshoz, és milyen nehéz kompromisszumok és állandó mérlegelés nélkül követni egy meghatározott utat. Mi pedig nem kötünk kompromisszumokat! [J. Sz. ford.]²⁰

Ennek a programnak megfelelően a folyóirat fennállásának hét éve alatt rendszeresen jelentetett meg fordításokat magyar és román nyelvből. A *Die Karpathen* hét szám után, az első világháború elején megszűnt, jelentőségét Richard Csaki 1928-ban a kolozsvári *Ellenzékben* a következőképpen méltatta:

A mai szász irodalom legértékesebb írói és poétái innen indulnak útra. Akad olyan is közöttük, akit elhallgattat a túlzásba vitt önkritika. Két különösen kifejező értéket nevel ez az áramlat [...], az egyik Eduard Schullerus, a másik Hermann Klöss. A brassói Schullerusban az erdélyi szépségek szerelmesével finom kulturlélek egyesül. Nála az erdélyiség európai horizontok felé mutat. Természetszeretettől színezett költeményeinek forrása mindig erős, tendenciát nem kereső élmény. Nem ilyen manifesztáló erővel, de erősen megkomponált szépségükben nem kevésbé művészien szól az erdélyi természet Hermann Klöss költeményeiben. *Unsere Liebe in Liedern* c. kötete — Hermann Konnerth kongenialis illusztrációival — a legszebb és legerdélyibb könyvek közül való. A transzilvanizmus, amely ma két fronton vívja harcát az erdélyi magyar irodalomban, ha visszatekint a múltba, törekvéseinek előfutárai között,

20 „Warum räumen Sie der ungarischen Literatur einen so großen Raum ein? Sie wollten doch reichsdeutsche Dichter bei uns einführen.“ „Meiner Ansicht nach müßten ethnographische Beiträge überwiegen, es müßte über Magyaren und Rumänen ständig berichtet werden! Darin liegt der Wert der Zeitschrift. Wir Sachsen haben doch keine Dichter, mit denen wir Staat machen könnten!“ „Sie scheinen, sehr geehrter Herr Redakteur, nicht zu wissen, daß es heute auch eine sogenannte sächsische Literatur gibt, eine erfreuliche Anzahl junger Talente, die einem heimischen Blatt Heimatkunst bieten könnte.“ „Wird denn die Musik gar nicht berücksichtigt? In jedem Heft finde ich zwei Musikbriefe, warum nicht gleich sechs?“ u. s. w., u. s. w. Gutgemeinte Ratschläge – wieviele haben wir erhalten! Und wie viele, deren Rat wir nicht befolgen konnten, betrachteten dies als eine persönliche Beleidigung! Als Herausgeber eines Blattes merkt man erst so recht, wie dicht wir Sachsen beisammen wohnen, wie schwer es einem gemacht wird, ohne Kompromisse und stete Rücksichtnahme einen bestimmten Weg zu gehn. Und wir machen keine Kompromisse!“ *Die ersten zwölf Hefte*, Die Karpathen, 1908/12, 353–355, itt: 354.

magyarsággal sok százados sorsközösségben élő szász nép poétáit is megtalálja a maga régi hagyományai mellett.²¹

A magyar–szász irodalmi együttműködés első számottevő eredménye a *Klingsor* „magyar száma” volt, amely 1926 júniusában jelent meg. Mindenképpen meg kell azonban jegyezni, hogy itt nem kizárólag egy, az erdélyi magyar irodalomnak szentelt lapszámról van szó, ahogyan amúgy azt az idevágó szakirodalom hagyományosan számon tartja, hiszen az erdélyi magyar irodalom szövegei mellett erdélyi szász szerzők különböző témájú írásai is nagy számban szerepelnek (pl. *Christentum und Utopie* Erwin Reiszertől, *Volkslyrik der Siebenbürger Zigeuner* Misch Orendtől, *Dichterjugendland – Kindheit und Jugend Josef Marlins* Karl Kurt Kleintől stb.)

A „magyar kiadást” Reményik Sándor *Néha félek* [*Oft ist mir bang*] című verse nyitja meg Reményik Mária fordításában, míg a brassói Áprily Lajos két verssel, az *Antigoneval* és a *Szeptemberi fákkal* [*Bäume im September*] képviselteti magát Egon Hajek fordításában. Bár a két költő legismertebb, kanonizált versei nem kerültek be a válogatásba, a közölt szövegek mégis jellemzőek költői életművükre: egyrészt a természet és az otthon transzcendentális szintre emelt élménye és a mulandóság ehhez kapcsolódó motívuma, másrészt pedig – Áprily *Antigone* című versében – a szeretet és gyűlölet általános emberi problematikájának taglalása, amely saját jelenük etnikai-kulturális viszonyaira adott művészi válaszként is értelmezhető:

Mit is keresnénk árva-ketten,
hol égig ér a gyűlölet?
Én gyűlöletre nem születtem
és itt szeretni nem lehet;
s az őszám átka, haj, suhogva
végigsüvölt a sorsomon –
Sötét az Acheron homokja:
itt meg kell halni, Haimonom.²²

21 Richard CSAKI, *Az erdélyi szászok irodalmáról*, Ellenzék, 1928/259, 9–10, itt: 10.

22 „Der Himmel bleibt im Haß verloren. / Was suchen, Liebeswaisen, wir? / Ich bin zur Rache nicht geboren, / Und lieben darf man doch nicht hier. / Der Ahnen Fluch, ach, heult herüber, / Umseufzt mein

A folyóirat Gyallay Domokos *Az utolsó ütközet* című novellája mellett (Heinrich Zillich ford.), amelyben egy egykori magyar katona traumáit dolgozza fel, több tanulmányt is szentel az erdélyi magyar–szász kapcsolatoknak.

Az erdélyi magyar irodalmat a folyóirat hasábjain Otto Folberth mutatja be, aki a kapcsolattartás fontosságát hangsúlyozza. A *Die Siebenbürgische-magyarische Literatur der Gegenwart. Eine Statistik* című írásában Folberth a kölcsönös nyitottság szükségességét hangsúlyozza egymás megismerése érdekében:

Azt a szellemi áramlatot, amely az erdélyi magyarságot az utóbbi években, Erdély Magyarországtól való elszakadása óta magával ragadta, a szász közvélemény valószínűleg ebben a számban ismeri meg először. [...] Erdély három nép földje és teremtménye, és csak az ő egyesült szertükből valósulhat meg az emberhez méltó jövő. Aki a kölcsönös megértés érdekében dolgozik, az ennek a jövőnek a megvalósításán munkálkodik. Az irodalom ennek egyik eszköze. [J. Sz. ford.]²³

Folberth elismerő hangon nyilatkozik a magyarság széleskörű és eredményes szellemi tevékenységéről, de a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján a megjelenő kiadványok alacsony számára és az írói honoráriumok szűkös voltára is rámutat, ami kissé árnyalja a bevezetésben megrajzolt képet. Ez utóbbit egyrészt annak tudja be, hogy a publikum részéről még mindig hiányzik a bizalom az erdélyi könyvkiadás iránt, ugyanis a könyvkereskedők még szervezetlenebbek és megbízhatatlanabbak, mint az olvasóközönség, és egyetlen szakfolyóirat sem létezik, amely az erdélyi könyvekről tájékoztatást nyújtana; másrészt pedig annak, hogy – az erdélyi irodalmak Budapest-, Bukarest- vagy Németország-centrikussága miatt – visszaszorult az érdeklődés a sajátos erdélyi szellemiség iránt. Folberth sommás megállapítása szerint mindennek a végső oka az, hogy az er-

Los mit Bitterkeit, / Schwarz schäumt der Acheron darüber, / Hier, Haimon, sterben wir zu zweit.” Lajos ÁPRILY, *Antigone*, Klingsor, 1926/6, 212.

23 „Die geistige Bewegung, die das siebenbürgische Magyarentum in den letzten Jahren seit der Abtrennung Siebenbürgens von Ungarn ergriffen hat, dürfte in diesem Heft wohl zum ersten Mal von sächsischer Öffentlichkeit zur Kenntnis genommen werden. [...] Siebenbürgen sei Land und Schöpfung dreier Völker und nur aus ihrer vereinten Liebe uns eine Zukunft, die menschenwürdig ist, erstehbar. An der Verwirklichung dieser Zukunft arbeitet, wer zum gegenseitigen Verständnis Wege ist. Die Literatur ist ein Weg dazu.” OTTO FOLBERTH, *Die siebenbürgische-magyarische Literatur der Gegenwart. Eine Statistik*, Klingsor, 1926/6, 239–241, itt: 239.

déli irodalmaknak egy olyan országban kell megtalálniuk a helyüket, amelyet még nem a szellem irányít, és amelyben a kultúra és műveltség még mindig fényűzés, nem pedig életszükséglet.²⁴

A *Neue Bücher und Schriften* [Új könyvek és írások] rovatban Otto Folberth a könyvrecenziók mellett a *Pásztortűz*ről és a *Korunk*ról is közöl egy rövid ismertetőt.²⁵ A két folyóiratot ideológiai okokból eltérően értékeli: az inkább konzervatív irányultságú *Pásztortűz* a „reményteljes fellendülésben lévő erdélyi magyar irodalom fórumának”²⁶ tekinthető Folberth olvasatában, amit az is egyértelműen jelez, hogy „a magyar költőtestvérek az elmúlt hét, számukra oly mérhetetlenül nehéz esztendőn belül szinte csodálatra méltó önvizsgálattal visszataláltak a nemrég még félig-meddig mellőzött, most új szerelemmel körülrajongott régi erdélyi földhöz.”²⁷ Szász oldalról a *Klingsort* jelöli meg a *Pásztortűz* lehetséges partnereként, „csakhogy amíg a *Klingsor* határozottabban törekszik a csúcsteljesítményekre, addig a *Pásztortűz* egyes szövegeivel valószínűleg tudatosan fordul szélesebb rétegek felé”. A *Korunk*, az inkább kozmopolita „világézeti és irodalmi havi szemle” első három számát – az erdélyi szász *Ostland*dal korrelációban – viszonylag röviden ismerteti, és kiemeli, hogy – a *Pásztortűz*szel ellentétben – a munkatársak nemcsak erdélyi származásúak, hanem részben a „nagy nemzetközi szellemi köztársasághoz” tartoznak.²⁸ A recenzió hangvétele olykor jóindulattal ironikus: „Kívánjuk neki, hogy ne vesszen el a végtelenben, és hogy értő olvasótábor kísérje.”²⁹

Az új kiadványok közül Adolf Heltmann három kötetet tárgyal: Balogh Endre *Mesét írok neked* című novelláskötetét (Kolozsvár, 1925), amelynek *Székelyek* és *Gólyák* című elbeszéléseit olyan programadó írásokként értelmezi, amelyekben „a székely nép ereje”³⁰ és „az 1918-ban megbénult erdélyi magyarság élni akarása”³¹ jut kifejezésre; Makkai Sándor *Megszólalnak a kövek* című elbeszéléskötetét, amelyben az 1918-as sorsfordító év eseményei mellett az erdélyi magyar történelem olyan kiemelkedő személyiségei jelennek meg, mint Bethlen Gábor,

24 FOLBERTH, *i. m.*, 239–241.

25 OTTO FOLBERTH, *Wichtige sieb.-ungarische Zeitschriften*, Klingsor, 1926/6, 241.

26 *Uo.*

27 *Uo.*

28 *Uo.*

29 *Uo.*

30 ADOLF HELTMANN, *Drei neue sieb.-ungarische Werke*, Klingsor, 1926/6, 242.

31 *Uo.*

Apafi Mihály vagy a tudós Apáczai Csere János; Kosáryné Réz Lola *A pápaszem* című novelláskötetét, amelyet „egy érzékeny női lélek tiszteletre méltó teljesítményeként”³² méltat.

Rajka László *Was die Ungarn von der Siebenbürger Sachsen halten* [*Amit a magyarok az erdélyi szászokról gondolnak*] című nemzetkarakterológiai jellegű tanulmánya ismét a magyarok és szászok évszázados erdélyi együttélésének olykor problematikus jellegével foglalkozik, és rámutat arra, hogy a magyar és a szász szerzők közötti remélt együttműködés nem felelteti a történelmi méltánytalanságokat. A tanulmány ugyanakkor sorra veszi a hagyományos szász erényeket és érdemeket, mint például a fegyelem, belső szerveződés, mezőgazdaság, kereskedelem és ipar, történetírás:

A szászok tehát egy józan, szorgalmas és harcedzett, ugyanakkor óvatos és zárkózott nép. Ez utóbbi tulajdonság bizonyára nem teljesen ismeretlen még a szászok számára sem, sőt, hogy őszinte legyek, a szászokat a magyarok „barátságosnak” tartják. [J. Sz. ford.]³³

Rajka a két erdélyi nemzet közötti történelmi ellentéteket a török időkig vezeti vissza, nem hallgatva el az 1848-as forradalmi év eseményeit (de nem említve Stephan Ludwig Roth perét és kivégzését), és nem beszél a 19. század utolsó évtizedeinek erőltetett magyarosításáról sem. A szöveg optimista konklúziója azonban nyitva hagyja a két nemzet jövőbeli együttműködésének esélyeit:

„Az igazság jó dolog”, és mi, erdélyiek, megszoktuk, hogy az igazságot valljuk, vagy legalábbis azt, amiről szentül meg vagyunk győződve. Az erdélyi magyarok őszinte közeledést kívánnak maguk és a szászok között, különösen kulturális téren. Ennek nem látják akadályát a saját ol-

32 *Úo.*

33 „Es sind also die Sachsen ein nüchternes, fleißiges, waffentüchtiges Volk, zugleich aber vorsichtig und in sich abgeschlossen. Letztere Eigenschaft ist sicher selbst den Sachsen nicht unbekannt; aufrichtig gesagt, der Sachse gilt als »unfreundlich« bei den Ungarn.” László RAJKA, *Was die Ungarn von der Siebenbürger Sachsen halten*, Klingsor, 1926/6, 212–214, itt: 213.

dalukon, és nyitott szívvel remélik, hogy ez a baráti együttműködés sok értékes eredménnyel jár majd. (J. Sz. ford.)³⁴

1929 szeptemberében a *Klingsor* újabb magyar számmal jelentkezett, de Otto Folberth már a *Der siebenbürgische Kosmos* című, az 1928-as évfolyam harmadik számában közzétett írásában is körvonalazza a közeledés, az együttműködés újabb lehetőségeit, és egy sajátos erdélyiség-koncepciót is megfogalmaz:

„Igaz, hogy Erdély egy kis ország Kelet-Európában”. Kicsi, nem szabad és kevésbé ismert a világban. És mégis egy olyan országról van szó, amelynek évezredek óta saját, bár nem hivatalos neve van, amelyet természetes határok zárnak körül, [...] és e határokon belül olyan táji, gazdasági és népi arcát mutatja, hogy politikai függetlenségének hiánya ellenére is egy önmagában teljesen kiteljesedett alkotás jellegét hordozza. [J. Sz. ford.]³⁵

1926 júliusában megjelent a *Pásztortűz* „szász száma”, amely a *Klingsor* „magyar kiadásával” ellentétben – Szabó Mária egy regénytöredékének kivételével – csak erdélyi szász szerzők műveit és az erdélyi szászok kultúrájáról, művészetéről és irodalmáról szóló kritikai szövegeket tartalmaz. György Lajos a bevezetőben hangsúlyozza a három (!) egymás mellett élő nép közeledésének fontosságát:

A *Pásztortűz* mai száma a kisebbségi sorsban testvér erdélyi szász nép modern irodalmi, művészi és szellemi törekvéseit mutatja be Erdély ol-

34 „Wahrheit ist gut Ding« und wir, Siebenbürger, sind gewohnt, die Wahrheit oder wenigstens das, was wir heilig überzeugt dafür halten, auch auszusprechen. Die Ungarn Siebenbürgens wünschen eine auf richtige Annäherung zwischen sich und den Sachsen besonders auf kulturellem Gebiete. sie sehen dazu kein Hindernis auf der eigenen Seite und hoffen mit offenem Herzen, dass diese freundliche Zusammenwirkung viele wertvolle Ergebnisse mit sich bringen wird.” *Uo.*, 214.

35 „Es ist wahr, Sibenbürgen ist ein kleines Land im östlichen Europa.« Es ist klein und unfrei und in der Welt wenig bekannt. Und ist doch ein Land, das seit Jahrtausenden seinen eigenen, wenn auch unoffiziellen Namen führt, das von natürlichen Grenzen veingeschlossen wird, [...] und innerhalb diesen Grenzen eine solche landschaftlicher, wirtschaftlicher und volklicher Gesichte zeigt, dass ihm der Kharakter einer in sich völlig erfüllten Schöpfung trotz seiner politischen Unselbstständigkeit im höchsten Masse eignet.” Otto FOLBERTH, *Der siebenbürgische Kosmos*, *Klingsor*, 1928/3, 86–88, itt: 86.

vasóinak es mindazoknak, akik érdeklődő figyelemmel kísérik a mi sajátosan színezett erdélyi életünket.

A következő lapokon megszólalnak az erdélyi szászok költői, írói, tudósai, művészei, e kicsiny, de kultúrájában tekintélyessé edződött nép szellemi útmutatói. [...] [É]vszázadok szaladtak el mellettünk anélkül, hogy egy komoly pillanatra megállva férfiasan egymás szemébe tekintetünk volna. Az elkülönülés ridegségét félretoljuk, a barátságosan nyújtott kezét megfogjuk es különjáró céljainkat egybekapcsoljuk. Ezt jelenti a *Pásztortűz* erdélyi szász száma.

Részünkről ez nem érdekesség hajhászás es nem csupán udvarias viszonzása annak az előzékeny és megbecsülő figyelemnek, amellyel a brassói *Klingsor* a mi irodalmunk előtt kitérta kapuit Románia német olvasói felé, hanem jól megfontolt irodalmi es kultúrpolitikai program is egyzersmind. [...]

Mert hol láthatnók meg tisztábban magunkat, a szétágazódottságunkat egybefonó erdélyiségünket, mint az irodalomban es művészetben, a léleknek e legtisztább vetületében es megnyilatkozásában.

Benne ragyog szívünk, lelkünk, értelmünk minden kicsiszolt értéke. Életkörülményeink eddig jórészt az ellentéteket élezték s a választófalakat vonták egyre magasabbra. Lássuk meg végre azt is, ami egyformán emberi es erdélyi mindhármunkban, s rajtuk keresztül becsüljük meg egymásban a magyart, a román, a szászt. Hiszen valamennyiünknek lelki gyökérszálai ugyanabba a földbe ágaznak szét, hiszen valahányan erdélyiek vagyunk!³⁶

A „szász lapszám” egyik legfontosabb szövege a Karl Kurt Klein által írt Heinrich Zillich-életrajz. Zillich, író, kritikus, a Klingsor Kiadó társalapítója es a *Klingsor* folyóirat szerkesztője, az 1920-as es 1930-as évek erdélyi német irodalmának egyik kiemelkedő alakja volt, aki a *Pásztortűz* es *Helikon* írói köreivel, valamint a román irodalmi élet szereplőivel együttműködve előmozdította az erdélyi kulturális cserekapcsolatokat. Karl Kurt Klein a fiatalon elhunyt Joseph Marlin után az erdélyi szász irodalom második „profesz-

36 GYÖRGY, *i. m.*, 289.

szionális” költőjének tartja Zillichet, akinek verseiben egyszerre szólal meg a szászság, az erdélyiség és az általános humanizmus.³⁷

Az irodalmi rovatban Hajek Egon (Áprily Lajos ford.), Bernhard Capesius (Petres Kálmán ford.), Heinrich Zillich (Berde Mária, Walter Gyula ford.), Adolf Meschendörfer (Maksay Albert ford.), Hermann Klöß (Maksay Albert, Berde Mária ford.), Otto Folberth (Áprily Lajos ford.) versei mellett Bernhard Capesius (Molter Károly ford.) és Heinrich Zillich (Heltmann Erin ford.) novelláit közölték le. Az irodalmi művek mellett tanulmányok jelentek meg a kortárs szász irodalomról (Karl Kurt Klein: *A jelenkor szász irodalma*),³⁸ Heinrich Zillich irodalmi munkásságáról (Rajka László: *Heinrich Zillich munkái*),³⁹ valamint leírások a nagyszebeni Brukenthal Múzeumról,⁴⁰ az erdélyi szász festészetről⁴¹ és az erdélyi szászok zenei életéről.⁴²

Karl Kurt Klein a kortárs erdélyi szász irodalom ismertetése során a szász írók legfontosabb teljesítményeit leltározza, a szépirodalmi művek mellett tárgyalja a tudományos eredményeket és a reprezentatív sajtóorgánumokat is.⁴³

Klein az első modern szász költőként Egon Hajeket értékeli a *Das Tor der Zukunft* (1919) című kötetének köszönhetően, amelyben az expresszionista irodalom egyik fő motívuma, az emberszeretet jelenik meg. A par excellence expresszionista költőnek Hermann Klößt tekinti, míg a Heinrich Zillich *Die Strömung* (1924) című kötetében megfogalmazott filozófiai kérdéseket már az expresszionizmus meghaladási kísérleteként értelmezi. Klein meglátása szerint Karl Bernhard Capesius versei a fausti hangot szólaltatják meg, míg Richard Gleimot (*Aus meinem Tal*, 1925) a falu költészetének kiemelkedő képviselőjeként kategorizálja.

A próza terén Adolf Meschendörfer *Leonore* (1907), Karl Bernhard Capesius *Im alten Land* (1923) és Hans Lienert *Im heiligen Ringe* (1925) című regényeit tartja a legfontosabb alkotásoknak, míg a szász dialektusban író szerzők közül Anna Schuller-Schullerust, Otto Piringert és Dutz Schustert említi. Az erdélyi

37 Karl Kurt KLEIN, *Heinrich Zillich*, ford. RAJKA László, Páztortűz, 1926/13, 290–291.

38 Karl Kurt KLEIN, *A jelenkor szász irodalma*, Páztortűz, 1926/13, 308–309.

39 RAJKA László, *Heinrich Zillich munkái*, Páztortűz, 1926/13, 309–310.

40 Hans WÜHR, *A nagyszebeni báró Brukenthal-múzeum*, Páztortűz, 1926/13, 295–297.

41 Alfred WITTING, *Az erdélyi szász festőművészet*, Páztortűz, 1926/13, 310.

42 Egon HAJEK, *Az erdélyi szászok zenei élete*, Páztortűz, 1926/13, 311.

43 KLEIN, *A jelenkor szász irodalma*, i. m.

lyi szász irodalom legkiemelkedőbb novellaírójának Heinrich Zillichet nevezi meg, akinek már első novellája, az *Attilas Ende* (1923) is kiemelkedő tehetségről tanúskodik. Klein szerint Zillich megtestesíti mindazt, ami a szász írókból hiányzik: a szó mestere, aki a próza stíluseszközeit éppúgy uralja, mint a líráét.⁴⁴

A drámai műnemet Hans Lienert (*Der Leicht*, 1920; *Et kitt him*, 1921; *Drä Fronjderkniecht*, 1924) és Anna Schuller-Schullerus (*Aem zwien Krezzer*; *De Kirchevater vun Hielt*, 1925) dialektusban írott darabjai képviselik, míg Adolf Meschendörfer a *Michael Weiss* (1919) című nemzeti dráma szerzőjeként mutatkozott be a színpadon. Carl Bernhard *Brandung* (1921) című, kortárs történelmi ihletésű háborús drámája nagy sikert aratott a színpadon, de nyomtatásban mégsem jelent meg.⁴⁵

A szász történetírás legfontosabb teljesítményeiként Friedrich Teutsch protestáns püspök *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk* (1907–1926) és *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen* (1922) című műveit említi az áttekintés szerzője. A nyelvészeti művek közül Adolf Schullerus *Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch* (1925) és *Siebenbürgische-Sächsische Volkskunde* (1926) című művét emeli ki, Karl Ungar *Die Flora Siebenbürgens* (1925) című művét pedig mint alapvető természettudományos munkát tárgyalja.

Az erdélyi szász sajtó legfontosabb kiadványai közül a Richard Csaki által szerkesztett *Ostland*, a Rudolf Brandsch által kiadott *Deutsche Politische Hefte*, a Karl Kurt Klein által szerkesztett *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* és természetesen Heinrich Zillich *Klingsor* című kiadványoknak szentel kiemelt figyelmet az áttekintés.⁴⁶

A „szász különszám” egy további cikkben Bitay Árpád Friedrich Müller-Langenthal *Die Geschichte unseres Volkes* című művét recenziálja, különös tekintettel a magyarok és szászok évszázados erdélyi együttélésének megjelenítésére. Cikkében Bitay elsősorban azt kifogásolja, hogy a szerző a magyar történelem olyan jeles személyiségeinek, mint Görgey Artúr és Klapka György német származást tulajdonít, miközben az erdélyi magyar kultúra olyan német származású képviselői, mint a reformátor, író és nyomdász Heltai Gáspár (sz. Kaspar Helth, 1510–1574), az erdélyi unitárius egyház megalapítójaként ismert Dávid Ferenc

44 *Uo.*, 308.

45 *Uo.*

46 *Uo.*, 309.

(született Franz David Hertel, 1510–1579) vagy a polihisztor Brassai Sámuel (1797–1897, akinek nagyapját még Welmeschnek hívták), semmilyen formában nem jelennek meg. Ugyanakkor az asszimilációt önmagában pozitív jelenségnek tekinti (bár kissé ironikus hangnemben):

Megilletődve látjuk a Gondviselés kezét, mely a XVII. sz. végén a leg-
lelkesebb erdélyi szásszá, Sachs v. Harteneckké (1664–1703) formálta az
eperjesi tót Zabaniust, a XIX. sz. végén meg a magyar irodalom büsz-
keségévé, Herczeg Ferencé magasztosította a verseczi sváb Herzogot.⁴⁷

A *Pásztortűz* teljes kiadását szász festők művei illusztrálják, ami annak is köszön-
hető, hogy az első világháború után Brassóban a szász festészet virágkorát élte,
amikor olyan, Erdélyben és külföldön is ismert festők, mint Ernst Honigberger,
Hans Mattis Teutsch, Walter Teutsch, Hans Eder, Fritz Kimm, Hans Hermann,
Grete Csaki-Copony és mások „egy adag nagyvilági levegőt” hoztak a városba.⁴⁸

A *Pásztortűz* és a *Klingsor* közös számai mellett az *Erdélyi Helikon* is jelentke-
zik szász számmal 1931-ben. Ennek a kapcsolatnak is voltak előzményei, mint
tudjuk, szász irodalmárok rendszeresen látogatták a marosvécsi találkozókat.
Már 1928-ban megjelent az *Erdélyi Helikon*ban Otto Folberth *Szász üdvözlét az*
„Erdélyi Helikon”-nak című írása, melyben újra az együttműködést szorgalmaz-
za. Folberth nagyon jól látja az egyes nemzetiségiek kultúrájának eltérő vonásait,
ezért is fogalmaz a következőképpen:

Világos: teljesen sohasem hullhatnak le közöttünk a válaszfalak. A mű-
vészet lényegében forma, a mi művészetünknek (költők és írók művé-
szetének) formája a nyelv s az erdélyi nyelvek alapjukban különböznek
egymástól. De éppen ennyire igaz, hogy egész természet-élményünk,
legfontosabb történelmi tapasztalataink s mai sorsunk közös élménye
ugyanazokból a forrásokból fakadnak. A sorsközösségből fakadó belső
érdekek lánc az, ami bennünket a mélyben összekapcsol. Erről ezután
nem kellene soha megfélekednünk.⁴⁹

47 Árpád BITAY, *Die Geschichte unseres Volkes. Irta: Friedrich Muller-Langenthal*, Pásztortűz, 1926/13, 312.

48 SIENERTH, *i. m.*, 50.

49 OTTO FOLBERTH, *Szász üdvözlét az „Erdélyi Helikon”-nak*, Erdélyi Helikon, 1928/1, 66.

Az egymásrautaltság elfogadása jellemzi a *Klingsor* irodalompolitikáját egészen az 1930-as évek elejéig. A kapcsolattartás folyamatosságát hirdette még a *Klingsor* második magyar száma is, melyben két magyar lírikustól is olvasható vers. Zillich fordításában Áprily emblemikus jelentőségű alkotása, a *Tetőn (Auf dem Gipfel)* és Szombati-Szabó István *Alkonyat ősze (Dämmerung in herbstlichen Wald)* című verse.

Az 1930-as évektől kezdve azonban a *Klingsor* részéről fokozatos eltávolodás tapasztalható a korábbi politikai és kultúrpolitikai nézetektől, az anyaországgént értelmezett fasizálódó Németországgal egyre szorosabbá váló kapcsolat azonban megváltoztatta a *Klingsor* irodalompolitikai elveit is. A szász értelmiség egy része Hitler hatalomra jutása után a szász közösségtudatot lassan felcserélte a „nagynémet” nemzettudatra.

A *Klingsor* 1932-es évi számában Zillich világosan megfogalmazza álláspontját az *Aktive Mitarbeit an der Staatspolitik* című írásában.

Két szempont határozza meg politikánkat Románia keretein belül: az egyik népünk védelmére irányul, és magában foglalja a legtágabb értelemben vett népi vezetés minden olyan intézkedését, amely fenntartja és gyarapítja a kulturális és gazdasági önállóságot, a nemzeti erőt és az önfenntartás képességét. A második inkább szellemi és alkotó jellegű. Népünket olyan történelmi feladat elé állítja, amely a jelenleg formálódó kelet-európai helyzetünkből adódik. Ez a mi betelepülésünk eredeti feladata, a gyarmatosítás. [J. Sz. ford.]⁵⁰

Zillich ekkor már a német hadsereg századosaként szolgál Bajorországban. Hitler szerepével kapcsolatos kezdeti bizonytalan viszonyulásában a nemzeti szocializmus hatalomra kerülése után fordulat következik be, melynek következtében Hitlert már „Isten küldötte”-ként („der Deutschen von Gott gesandt”) emlegeti a *Gedichte für Adolf Hitler* című (1939) gyűjteményes kötetében.

A *Klingsor* 1934. februári számában Zillich *Ungarn und Deutsche* című cikkében vitát indított, amelynek során az erdélyi magyarság művelődéspolitikai és irodalmi megnyilatkozásait elemzi:

50 Heinrich ZILLICH, *Aktive Mitarbeit an der Staatspolitik*, *Klingsor*, 1932/3, 103–107, itt: 103.

Hiába vártuk az erdélyi magyar kisebbségtől, hogy ezekkel a magyar birodalmi állapotokkal szemben állást foglaljon [...] Ellenvetésként persze felhozható, hogy a magyar lapok többsége zsidó befolyás alatt áll, de ez nem menti fel a gondolkodó magyarok nagy számát, akik közül oly kevesen igyekeztek a német átalakulásról valós képet formálni és azt a német és magyar nép közötti kulturális kapcsolatok, a kisebbségi célazonosság szolgálatában képviselni. [J. Sz. ford.]⁵¹

1936-ban, Zillich Németországba való kitelepedése után, Harald Krasser irodalomtörténész és műfordító veszi át a *Klingsor* szerkesztését. Ekkor már csak néhány magyar szerzőt méltató írás olvasható a lapban, fokozatosan román művek bemutatása kerül előtérbe.

3. Összegzés helyett: regionalizmus az 1920-as évek erdélyi magyar–szász irodalmi párbeszédében

A lapszám talán legfontosabb programértékű műve Friedrich Müller-Langenthal *Az erdélyi lélek* című írása Rajka László fordításában, amely a *Die siebenbürgische Seele* cím alatt ugyanazon évben a *Klingsor*-ban is megjelent, és amely az erdélyi népek önképének történelmileg hagyományozott elemeit leltározza.⁵² Ezek sorában legfontosabbak a magyarok esetében a középkori királyság és a kereszténységre való áttérés, valamint az ebből fakadó, Nyugat és Kelet közötti közvetítő szerep; a szászok esetében a kézművesség és a kultúra terén elért eredményeik, valamint erődítményeik, amelyeknek köszönhetően „az egész kereszténységnek védő bástyája és pajzsa”⁵³ szerepét tölthették be; a románok esetében a nemzeti függetlenség hiánya, a parasztfelkelések, valamint az ország védelmé-

51 „Vergebens haben wir von der ungarischen Minderheit Siebenbürgens eine Stellungnahme gegen diese reichsungarischen Zustände erwartet [...]. Man kann gewiß einwenden, daß die meisten ungarischen Blätter jüdischem Einfluß unterliegen, doch das entschuldigt nicht die große Zahl denkender Ungaren, von denen so wenige versuchten, sich ein wahres Bild der deutschen Wandlung zu verschaffen und es im Dienste der kulturellen Zusammenhänge zwischen dem deutschen und dem ungarischen Volke und im Dienste der minderheitlichen Zielgleichheit zu vertreten”. Heinrich ZILlich, *Deutsche und Ungarn*, *Klingsor*, 1934/2, 76–78, itt: 76–77.

52 Friedrich MÜLLER-LANGENTHAL, *Az erdélyi lélek*, ford. RAJKA László, *Pásztoftűz*, 1926/13, 302–304.

53 *Uo.*, 303.

ben való közreműködésük.⁵⁴ Müller-Langenthal hangsúlyozza a három erdélyi nép földhöz kötöttségét, mély paraszti gyökereiket is, és méltatja a magyarok, szászok és románok hősiességét. Figyelemre méltó, hogy ez a jellemzés jól illeszkedik a 18. század óta hagyományozott Erdély-kép kereteibe, amelynek megfelelően a Müller-Langenthal által felvázolt nemzetjellem olyan erényei, mint az „erdélyi türelem”, a „földhöz kötött ösztönös hajlam”, a „földművelő alkat”, a „szabadságvágy” és az „áldozatkészség” a legismertebb erdélyi sztereotípiák közé tartoznak. Tökéletes összhangban a 18. és a 19. század eleji Erdélyről szóló útirajzok érvelésével, rámutat az erdélyi lélek „gyanakvó” mivoltára is, amely egyes erdélyi vidékek átjárhatatlanságának és veszélyes voltának közvetlen következményeként alakult ki, ugyanis számos utazó jegyzi meg, hogy a hegylancok erdőterületei biztos bújóhelyet nyújtottak a rettegett rablóbandáknak.⁵⁵

Müller-Langenthal esszéje azonban nem egy a múltba tekintő írás, hiszen a szerző a történelem során megoldatlanul maradt társadalmi kérdésekben látja az „erdélyi lélek” meghatározó tényezőit:

E földnek szerencsétlensége, hogy a szociális kérdést nem sikerült igazságosan megoldani. Azon feszültségek nélkül, amelyet ez kiváltott és amelyet minap az agrárreform által az ellenkező túlzás irányában szükségtelenül meghosszabítottak, Erdély népeit sohasem lehetett volna egymással szembeállítani, a hon védelmére azonban bármikor össze lehetett volna fogni.

Józan és álmodozó, világos és fantasztikus, türelmes és szabadságszerető, alkalmazzkódó, szívós és mégis hősiesség, bizalmatlan és odaadó, sorsszerű kialakulás szellőjétől gyakran megérintett, maga erejének öntudatát fensőbb lényre bízó: ilyen az erdélyi lélek, ha mélységeit sejteni, ha őt magát megtalálni akarjátok. [Kiemelés az eredetiben.]⁵⁶

Az 1918 utáni időszakot Müller-Langenthal az erdélyi történelem olyan időszakaként értelmezi, amikor a kisebbségbe kényszerített nemzeti közösségek kiszolgáltatottságának érzése háttérbe szorította a tisztán etnikai érdekeket, és az

54 Uo.

55 Uo., 302.

56 Uo., 303–304.

erdélyi értelmiségiek az együttműködés lehetséges útjainak keresésére ösztönözte. Ez vezetett ahhoz is, hogy a regionalizmus fogalma ismét a politikai viták középpontjába került:

Vajon nem a történelem ismétlődik-e meg, amikor egészen más körülmények között manapság Goga, miután Bukarestben mint az erdélyi regionalizmus szétrombolója érvényre jutott, ugyanazt a regionalizmust kénytelen gyakorlatilag úzni, nehogy párthíveit elveszítse?⁵⁷

A huszadik század Erdélyről szóló geopolitikai vitái során többen felvetették, hogy a soknemzetiségű Erdély egyre égetőbb történelmi és politikai problémáit területi autonómiával és végső soron állami szuverenitással lehet megoldani. Ennek érdekében – a földrajzi hasonlóságok és az etnikai összetétel alapján – svájci mintára szuverén erdélyi államiságot javasoltak.⁵⁸

Történelmi és kulturális sajátosságai miatt Erdélyt gyakran a „Kelet Svájca”-ként aposztrofálták: ahogyan Svájcot sem lehet egyetlen népcsoport és kultúra mentén meghatározni, úgy Erdélyt is az etnikai és kulturális sokszínűség jellemzi, amint arra a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom szerzői többször is rámutattak. Szentimrei Jenő 1925-ben Erdélyt a népek olvasztótegyeként, egy miniatűr nemzetközi társadalomként határozta meg; Kuncz Aladár 1928-ban úgy fogalmazott, hogy Erdély mindhárom kultúrája megőrizte nemzeti jellegét; Kós Károly pedig 1929-ben úgy érvelt, hogy az egyes erdélyi népek és kultúrák nem tudták vagy nem akarták a többit a saját képükre átformálni. Ebben az összefüggésben értelmezhető Müller-Langenthal esszéje is, amelynek második részében a szerző nemcsak a történelmet, hanem az erdélyi nemzetiségek közötti együttműködés perspektíváit is felvázolja:

57 Uo., 303.

58 Lásd a témáról bővebben: Zsolt K. LENGYEL, *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transilvanismus 1918–1928*, München, Verlag Ungarisches Institut, 1993.; Zsolt K. LENGYEL, „Östliche Schweiz” und Siebenbürgen 1918/1919. *Aus der Geschichte der ungarischen Alternativvorstellungen zur großrumänischen Staatsidee*, Siebenbürgische Semesterblätter, 1992, 112–130.; *A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940)*, szerk. BÁRDI Nándor–ZAHORÁN Csaba, Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 1999.

Erdély szerepe történelmileg, alapfeltételei szerint, sok tekintetben Svájcra hasonlít. A délkeleti Kárpátok összegyűródése az erdélyi magasságok körül oly akadályt teremtett, amely nemcsak észak és dél, hanem nyugat és kelet közlekedését is erősen befolyásolja. [...] A sors váltakozása, amely a népek e durván vázolt zűrzavarában is kifejezésre jut, bizonyára alkalmas volt arra, hogy a *türelmességnek* és a *mások megbecsülésének* alapvonását kifejlessze. Emellett ép úgy, mint Svájcban, megtaláljuk a férfias, őszinte türelmesség fordítottját is: a *szabadságvágyat* és a *sajátosság megőrzésére törekvő áldozatkészséget*. [Kiemelések az eredetiben – J. Sz.]⁵⁹

59 MÜLLER-LANGENTHAL, *i. m.*, 302.

VARGA P. ILDIKÓ

A LA FONTAINE TÁRSASÁG A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A La Fontaine Irodalmi Társaság 1920-ban alakult Budapesten. Célkitűzései között a világirodalom és a magyar irodalom értékes műveinek lefordít(tat)ása, bemutatása, nagyközönséggel való megismertetése szerepelt irodalmi esteken és matinékon. Témaválasztásomat legfőképpen az indokolta, hogy e társaság történetével szisztematikusan mindeddig senki nem foglalkozott. Laczkó András kizárólag Vikár Béla¹ szerepét vizsgálta a társaság életében.² Írásában a szerző az orosz és a szocialista blokk irodalmainak bemutatását emelte ki a társaság tevékenységéből, bár azt elismerte, hogy „minden európai ország irodalmával foglalkoztak”. Nem véletlen, hogy Laczkó éppen Vikár személyét emelte ki, hiszen ő az egyik alapító, valamint a legtöbb La Fontaine-mesét is ő fordította, néhány pedig Kozma Andor és Zempléni Árpád nevéhez fűződik. A társaság alapításának elsődleges célja a mesék magyar fordításának kiadása volt. Amikor a társaság programjait szemügyre véve Vikár szerepéről gondolkodunk, akkor azt látjuk, hogy bizonyos időszakokban – főként az indulást követő első években – aligha túlzás kijelenteni, hogy a La Fontaine az ő egyszemélyes társasága volt: ha kellett fordított, szervezett, felolvasott, szavalt, tolmácsolt. Ez a magát világirodalmi társaságként meghatározó szervezet – nevével ellentétben – nem csupán a francia kultúra felé nyitott, hanem tevékenységével igyekezett lefedni az európai irodalmakat. A nagy nyelvek és irodalmak mellett a kisebbek is he-

1 Vikár Béla (1859–1945) gyorsíró, etnográfus, fordító, kultúraszervező. Etnográfusként Magyarországon elsőként gyűjtött fonográffal, műfordítóként több nyelvből is fordított. Legismertebb munkája a finn eposz, a *Kalevala* magyarra ültetése. Finn mellett franciából, németből, észtől, olaszból, hollandból, norvégból, törökből és grúzból is készített fordításokat. A La Fontaine Társaság és a német kapcsolatokat ápoló Goethe Társaság alapítója.

2 Laczkó András, *Vikár Béla a La Fontaine Társaságban*, Új Írás, 1989/10, 85–93.

lyet kaptak: az észak-európaiaktól a Magyarországgal szomszédos országokén keresztül a dél-európai irodalmakig.³

Kálmán C. György egyik tanulmánya, mely a 20. század eleji irodalmi társaságokról szól, mintegy kijelöli azt az utat, melyen érdemes elindulni, ha a La Fontaine Társaság szerepéről gondolkodunk az irodalmi (és nemcsak) mezőben, különösen a hasonló programokkal rendelkező társaságok viszonylatában. E társaságok szerepét a következőképpen foglalja össze:

Az irodalmi társaságok célja és programja három elemből áll: *egyrészt* arra szolgálnak, hogy olyanokat tömörítsenek, akik hasonló értékrendet vallanak, ízlésük közel áll egymáshoz. Ha nem is céljuk és programjuk szerint, de eredményüket tekintve ez azt is jelentheti, hogy bizonyos kritikai-interpretációs elvek és gyakorlatok (vagy az alkotást meghatározó elgondolások) kialakulhattak, megvitatták őket, megszilárdultak – és alkalomadtán nyilvánosságra is kerültek. *Másrészt* ezek a társaságok érdekvédelmi szervezetek, amelyek akár a tagoknak (íróknak, kritikusoknak, irodalomközvetítőknak), akár a társaság centrumába állított irodalmi szövegeknek (forgalmazásuknak, értelmezésüknek) az érdekeit védik. Voltak olyan társaságok, amelyek kifejezetten bizonyos szövegek (szerzők) publikálásának elősegítését tűzték ki célul (még ha később e célok megváltoztak is). *Harmadrészt* a társaság piacot kíván szerezni akár saját tagjainak, akár a középpontba helyezett szövegek számára, vagy a piacon kívánja minél jobban terjeszteni a tagok (vagy bizonyos kiemelt szerzők) szövegeit. Ennek különösen fontos eszköze a sajtó – vagy a társaság maga hoz létre folyóiratot (évkönyvet, kiadót stb.), vagy egy már meglévő orgánium (kiadó) köré szerveződik, hogy annak munkáját s egyben a tagok (vagy protezsáltjaik) piacra jutását segítse.⁴

Ebből kiindulva úgy tűnhet, hogy egyszerű meghatározni az általunk vizsgált társaság céljait és szerepét: a világirodalmat akarta megismertetni a magyar közönséggel és a magyar irodalmat külföldön népszerűsíteni, a fordítók érdekvé-

3 A finn irodalom helyéről lásd VARGA P. Ildikó, *Cultural policies. The first decade of the La Fontaine Literary Society (1920–1930)*, Hungarian Studies, 2019/1, 103–114.

4 KÁLMÁN C. György, *Dísz-funkciók: irodalmi társaságok a 20. század elején*, Partitúra, 2014/2, 39–50, itt: 41.

delmi szervezeteként tekintett magára, igyekezett könyveket kiadni saját költségen vagy valamelyik nagyobb kiadóval karöltve, hogy így szerezzon piacot fordítóinak, tagjainak.

A folytatásban Kálmán C. arra is felhívja a figyelmet, hogy:

Ezzel a meghatározással az egyik alapvető probléma talán az lehet, hogy a második és a harmadik pont nem válik szét élesen. Mégis érdemesnek látszik ezt a különbséget fenntartani, mert hol az egyik, hol a másik elem válik hangsúlyosabbá, és ez korszakonként (vagy társaságonként) eltérő mintázatot mutat.⁵

Vagyis a továbbiakban ezekre a hangsúlyeltolódásokra igyekszem rámutatni: a társaság világháború utáni tevékenységét a világháború előttivel összevetve mutatom be. Természetesen azt sem hagyható figyelmen kívül, hogy a társaság fennállásának harmincegy éve alatt sokat változott működési politikája, elnöksége, valamint az a társadalmi-politikai kontextus, melyben tevékenykedett. Elég csak arra gondolni, hogy gyakorlatilag az első világháború utáni helyzet hívta életre a társaságot, de a harmincegy évbe belefért még egy világháború, azt követően pedig egy politikai rendszerváltozás is.

A társaságról a második világháborúig

A társaság tevékenységének első évtizedét vizsgálva érdemes Pierre Bourdieu mezőelméletéből kiindulni. Az irodalmi és politikai mező metszéspontjában találjuk a frissen alapított társaságot. Már az alapítás gondolatának megfogalmazásakor, majd pedig az 1920-as évek főtitkári jelentéseiben explicite is találunk utalást arra, hogy a társaság nem csupán az irodalomnépszerűsítést tekintette feladatának, hanem a magyar külpolitika hasznos és használandó eszköze kívánt lenni az első világháború utáni politikai kontextusban. Érdemes ebben a vonatkozásban Vikár Bélának az MTA-hoz írt leveléből idézni:

5 Uo.

Jelenleg nem oly időket élünk, amidőn sablonos eszközökkel boldogulni lehet. A francia nemzet hagyományos magyar barátságának legalább némi részben való visszaszerzése és reánk nézve életbevágó fontosságú kérdés. Ezt a célt kívántuk szolgálni a mesék lefordításával, ez lebegett Fontenay marquis, volt budapesti francia főkonzul előtt is, amidőn e kiadás eszméjét előttünk megpendítette. Nincs kétségünk az iránt, hogy a terv közhírré válta esetén a francia közvéleményben a nemzetünk iránt való rokonszenv újra meg fog nyilvánulni. (LevVB 222)⁶

A nyugati országokkal való kapcsolatfelvételt szorgalmazta és segítette elő az irodalmon keresztül.

A 20-as évek második felében a magyarországi kultúrpolitikában felerősödő nyitás kedvező légkört teremtett egy magát világirodalmi társaságként meghatározó szervezet tevékenységéhez. Az alapításkor Csengery János látta el az elnöki, Vikár Béla pedig a főtítkári teendőket. Az első évtized lezárásaként, 1933-ban változás következett be a társaság profiljában és menedzsmentjében: Vikárt elnökké választják, társelnökké pedig Kosztolányi Dezsőt, a főtítkári teendőket Balassa Imre veszi át, és Bokor Imrének egyfajta ügyvezető igazgatói szerep jut a társaság életében. A tagok között a korabeli magyar irodalom és kultúra meghatározó személyiségeit találjuk: Kosztolányi mellett Babits Mihályt, Benedek Marcellt, Gulyás Pált, Hankiss Jánost, Heltai Jenőt, József Attilát, Szabó Lőrincet, hogy csak pár nevet említsek, mellettük pedig szín- és előadóművészeket szép számmal: Huszka Nellyt, Jászai Marit, Simonffy Margot-t, Moiret Lujzát vagy Dienzl Oszkárt. A tiszteletbeli tagok között sok volt a külföldi, ismert személyiség: Yolland Arthur, Otto Manninen, Willem Grünthal-Ridala, Antal Gézáne Opzoomer Adél vagy Jean Carrère nevét érdemes megemlíteni. A tagság rendkívüli fontossággal bírt, hiszen sokat emelt a társaság presztízsén. A hálózatelemélet alapvetése szerint is a nagyobb kapcsolattal rendelkező pontok mindig további kapcsolatokat vonzanak be. Lefordítva a társaság működésére: minél

6 1919. január 19., MTA KIK Kézirattár RAL 91/1919 = VARGA P. Ildikó, *Vikár Béla levelei. „Finnország egyik leglelkesebb diplomatája itt több mint 50 éven keresztül”*, Kolozsvár, EME, 2017. (A továbbiakban: LevVB és a levél sorszáma.)

több elismert tagja van egy társaságnak, annál többen érzik szükségét csatlakozni hozzá, annál nagyobb rangot jelent a taggá jelölés és válás.

A rendezvényeken a francia irodalom és kultúra kitüntetett szerepet játszott. Ez természetes is, ha arra gondolunk, hogy a társaság nevében La Fontaine neve szerepel vagy arra, hogy a hivatalos levelezés a külföldi alkotókkal francia nyelven folyt. Ugyancsak jellemző az első évtizedre, hogy a francia mellett a finn irodalom játszott még fontos szerepet. Ha arra keressük a választ, hogy miért jelenhetett meg több kis irodalom is a társaság programjain, akkor azt látjuk, egy-egy irodalom súlyát, jelenlétét az eseményeken nem az európai irodalmak között elfoglalt pozíciója határozta meg, hanem sokkal inkább a társaság tagjainak kapcsolathálója. A finn irodalom főként az alapító Vikár révén, és mellette olyan finnbarát aktív tagok közreműködésével, mint Faragó József vagy R. Mányoki Vilma, akik titkári funkciót is betöltöttek.⁷ Vagy éppen Bán Aladár, aki az észti eposz magyarra fordítása mellett a finnekkel igyekezett a magyar irodalmat, a magyarokkal pedig a finnt megismertetni irodalomtörténeteinek keresztül. A holland irodalom pedig főként Bokor Imre és Antal Gézáé Opzoomer Adél (A.S.C. Wallis) közvetítésével került a bemutatandó irodalmak közé.

Az irodalmi szövegek eljuttatására az olvasókhöz kiemelt figyelmet fordított a társaság. A könyvkiadást kiemelt feladatnak tekintették, de a 20-as években csak kisebb formátumú könyveket tudtak publikálni: Petőfi Sándor születésének 100. évfordulójára a *Hommage à Petőfi* című füzetet Vikár szerkesztésében, mely Petőfi verseinek fordításaival foglalkozik; 1927-ben pedig Bokor Imre Napoleon fogságáról és haláláról írt művét. 1929-ben két nagyobb lélegzetű munka is napvilágot látott: az észti eposz, a *Kalevipoeg* Bán Aladár fordításában és La Fontaine meséi magyarul Haranghy Jenő illusztrációival. A mesék második kiadása 1942-ben jelent meg, a bevezetőt pedig Hankiss János írta. A gazdasági komponens valójában az 1930-as évekre vált oly mértékben meghatározóvá, hogy megnőtt a La Fontaine Társaság által kiadott könyvek száma. Itt is jellemzően centrális helyet foglalt el a finn irodalom és kultúra. Az 1935-ben újra kiadott *Kalevala* mellett kötetten tisztelgett a társaság a 70 éves Jean Sibelius, finn zeneszerző előtt, 1938-ban pedig válogatás jelent meg a finn lírából *Északi fény* címmel.

7 Mányoki és Faragó erős finn kapcsolatokkal rendelkeztek, ez utóbbinak finn felesége volt. Mányokit különösen a második világháború alatt foglalkoztatták a finn viszonyok.

Bár a társaság nevében hivatalosan az irodalmi jelző szerepel, tevékenysége már az induláskor jóval sokrétűbb volt. Alapszabályzata utolsó pontjában találunk erre utalást, ahol a következőképpen fogalmaz annak szerzője: „mindennemű irodalom és művészet pártolása, színpadi, film- és irodalmi művek terjesztése, illetve értékesítésüknek előmozdítása a belföldön és a külföldön.”⁸

Irodalmi társaság vagy annál több? – tehetnénk fel a kérdést, ha a társaság programnaptajára vetünk egy pillantást. A társművészetek az irodalmi felolvasó esteken és matinékon képviseltették magukat: általában a Nemzeti Színház színészei, szavalóművészek olvasták fel a fordításokat, énekművészek léptek fel, hogy a témához kötődő zenei művekkel színesítsék a programot. Az előadóművészek között külföldiek is előfordultak.

A társművészetek jelenléte egyértelműen nézőbarátabb alkalmakat eredményezett, és ezt a gyakorlatot más, korabeli társaságok is alkalmazták.

A főtítkár Vikár meglátásában egy világirodalmi társaság pacifista munkája a népek/nemzetek közötti kapcsolatok ápolását jelentette. A fordítóknak pedig ebben a munkában kitüntetett szerep jut, hiszen ők képezik a hidat a népek/nemzetek között. Egymás irodalmainak fordítása és fordíttatása, megmutatása mellett a társaság önmeghatározásában – fordítók egyesülete – ez a törekvés, ez az érdekérvényesítő politika konkretizálódott.

A fordítóknak szánt kiemelt szerep abban is megnyilvánult, hogy a felolvasóestek programjában szereplő irodalmi szövegek mellett mindig feltüntették a fordítók nevét is. Ez a gyakorlat csak a második világháború után szűnt meg.

8 *La Fontaine Irodalmi Társaság a nemzetek szellemi együttműködésének elősegítésére alapszabályai*. Budapest, 1936, Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, Any 6622/E.

A társaságról a világháború után: út az önfeloszlatásig⁹

Az alapító Vikár 1945 szeptemberében bekövetkezett halála nem vetett véget a társaság tevékenységének.

Az újjáalakult szervezet 1945–1951 között a korábbihoz hasonló tevékenységet folytatott. A szerkezeti felépítése is vajmi keveset változott: elnök és al-elnökök, egy ügyvezető igazgató és egy főtitkár alkotta a tisztkart. Az elnöki tisztséget Laczkó Géza, majd pedig 1949-től Nagy Lajos töltötte be. A régi vezetőségből egyedül Bokor Imre volt az, aki továbbra is aktív tagja maradt a La Fontaine Társaságnak, a folytatásban is ügyvezetői igazgatóként intézte a folyó ügyeket. Ha a közgyűlések jegyzőkönyveit vesszük kézbe, akkor azt látjuk, hogy a főtitkári jelentések helyét a II. világháború után éppen az ügyvezető igazgatói jelentések vették át. Vagyis a főtitkári pozíció, melyet Sibelka-Perleberg Arthur / Tempetői/ töltött be, átalakult.

Az 1945-ben megújult alapszabályzatát 1946-ban fogadta el a Belügyminisztérium. Az 1951-es feloszlás előtt még egy módosított alapszabályzatot fogadtak el.

Vikár szerepének jelentőségét a Társaság tevékenységében mi sem mutatja jobban, mint a Vikár Béla érem, melyet 1945 után minden évben kiosztottak egy arra érdemes személynek. A tagok közül egy személy minden évben La Fontaine éremben részesülhetett.

Amint már említettem, a fordítókhoz való hozzáállásban is tapasztalható különbség: ellentétben az 1945 előtti meghívókkal, ahol minden egyes elhangzó mű mellett szerepelt a magyarra fordító neve, 1945 után ezek fokozatosan eltűnnek. Ez összefüggésben állhat a fordításról való gondolkodásban bekövetkezett paradigmaváltással: a formai és tartalmi hűség ideája láthatatlanabbá tette a fordítót.

A társalművészetek elmaradhatatlan részét képezték az 1945 utáni előadó üléseknek is. A zeneművek az éppen bemutatásra kiválasztott nemzeti irodalommal összhangban szólaltak meg. A klasszikusok mellett kortárs darabokat is bemu-

9 A társaság 1945 utáni tevékenységének vizsgálatához fontos forrásnak bizonyult Bokor Imre MNL OL-ban található hagyatéka. (Bokor Imre hagyatéka, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 1748.) Ami az 1945 utáni jegyzőkönyveket és jelentéseket illeti, itt hiánytalanul megtalálhatóak. Az 1945 előtti dokumentumokról sajnos ez nem mondható el. Egyfelől a MTA KIK Kézirattárában, másfelől a PIM Kézirattárában találhatóak, de hiányosan. A PIM Kézirattárában, Laczkó Géza hagyatékában pedig az 1945 utáni alkalmakra készült meghívók találhatóak meg, melyek részletesen tartalmazzák a programot is.

tattak. Hogy csak néhány példát említsek: a magyar irodalmi esten Bartók Béla, a románon pedig rendkívül progresszív módon egy női, kortárs zeneszerző Hilda Jerea (1916–1980) művét adták elő.

A háború után a korábban már bevált módszerekkel igyekeztek közönséget szerezni az előadó ülésekre, megalakították a La Fontaine Irodalmi Társaság Barátainak Körét. A cél új közönség nevelése volt. A következő három évben azonban végbemegy az irodalmi nyilvánosság szovejetesítése, és 1948-tól a társaság életében is megjelenik a pártpolitikai ideológia, mely a közönségszervezést, a piacszerzést, a programokon megjelenő irodalmakat és szereplőket egyaránt irányítani kezdi. Különösen a közgyűlések jegyzőkönyveiben és Bokor Imre ügyvezető igazgató jelentéseiben jelenik meg konkrétan is például az újfajta közön-ségtoborzás szükségességének hangsúlyozása révén:

kötelességünket csak úgy teljesíthetjük, ha a kor szavát megértve, új közönséget teremtünk magunknak és előadóüléseink kiváló műsoraival kézbe tartjuk és vezetjük. A társadalmi szervezkedés számos lehetőséget nyújt erre. Meg kell találnunk a módját, hogy a nagyüzemek munkásaihoz és tisztviselőihez, a nagyvállalatok, sőt közhivatalok kulturális szerveihez utat találjunk. Ha ezek egyszer-kétszer meghallgatnak bennünket, remélni lehet, hogy az elvetett mag jó talajra esik. (Bokor Imre jelentése 1948-ból)

A főváros környéki településeken is elkezdtek tehát programokat szervezni: a már megtartott felolvasó ülések rövidített változatait vitték el. A Bokor-hagyatékban található *Műsorfüzet* azoknak a vidéki kiszállásoknak a programjait is tartalmazza, amelyekre nem készült nyomtatott meghívó. Helyszínek: Albertirsa, Pesterzsébet, Csepel, Újpest, Harta, Mogyoród, Kerepes, Ráckeve, Szigetszentmárton, Galyatető (csak terv maradt), Cegléd. A *Műsorfüzet*ben ezek alatt Bokor megjegyzéseit is olvashatjuk: „az előadást kb. 600 munkás hallgatta végig és tomboló elismerését fejezte ki”, vagy „kb. 500-550 hallgatta az előadást és sűrű tapsaikkal kifejezték elismerésüket.” Ilyesfajta megjegyzéseket csak itt találunk, a Fészek Klubban vagy az MTA-n tartott előadó üléseket követően hasonló bejegyzések nincsenek. És bár sor került ezekre a kiszállásokra, két évvel később az ügyvezető igazgató mégis kénytelen volt önkritikát gyakorolni:

Elismerem azt is, hogy a haladó értelmiség oktató szórakoztatásával még nem feleltünk meg kötelességünknek, mert az is főfeladatunkhoz tartozik, hogy a gyárok és az üzemek dolgozóival is ismertessük meg az igazi irodalom kincsesházát. (Bokor Imre jelentése 1950-ből)

A társaság 1945 előtti tevékenységével folytonosságot vállalni is ideológiai alapon kellett. Ehhez jó apropót szolgáltatott József Attila, akit 1936-ban Szabó Lőrinc javaslatára vettek fel a tagok közé.¹⁰ József Attila megidézése összhangban volt a Magyar Kommunista Párt hivatalos kultúrpolitikájával.¹¹ Ezt használja fel Bokor, és kissé korábbra datálva úgy állítja be, mintha József Attila taggá választása miatt a társaság a felosztás küszöbére került volna és üldözötté vált volna:

ez 1930-ban történt. Összedugtuk a fejünket és latolgattuk az eshetőségeket. Számolnunk kellett Társaságunk felosztásával, sőt majdnem biztosak voltunk ebben, de elhatározásunkon nem voltunk halandók változtatni.

Elmentem József Attila lakására és megkérdeztem tőle a világ legtermészetesebb hangján, mintha semmiféle háttere sem volna az ügynek, hogy elfogadja-e a Társaságunkba való meghívásunkat.

Tisztelt Közgyűlés! Nem szépítgetem a dolgot, de kijelentem és élő tanukkal is igazolhatom, többek között Sz. Judittal, hogy e hír hallatán alig tudott magán uralkodni József Attila, ahogy mondani szokták: odavolt a boldogságtól. Könny csillogott a szemében, engem megölelt és kijelentette, hogy a meghívást, életének legörömteljesebb eseményei közé sorolja. (Bokor Imre jelentése 1949-ből)

10 Vikár levele József Attilához, 1936. szeptember 28-i keltezéssel: „Szabó Lőrinc tagtársunk javaslatára, elnöki tanácsunk nevében, van szerencsénk becses tudomásodra adni, hogy újjászervezett La Fontaine Akadémiánkban rendes tagul jelöltünk. Ennélfogva, ha nincs kifogásod a jelölés ellen, folyó hó 30-án, szerdán délután 5 órakor a Magyar Tudományos Akadémia helyiségében tartandó évi közgyűlésünkön a rendes tagok sorába való megválasztásodat fogjuk előterjeszteni. Igen örülnénk, ha fiatal erődöt, a La Fontaine-Akadémia nemes céljainak szolgálatában, segítségünkre megnyerhetnők. A közgyűlést követő irodalmi ülés után a Gresham kávéházban jövünk össze, örvendeztess meg jelenléteddel, ha lehetséges.” LevVB 447.

11 Vö.: GINTLI Tibor (főszerk.), *Magyar irodalom*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2010, 857.

Ugyanebben a jelentésben található, ugyancsak 1930-ra datálva, a Sztálinnal való kapcsolatról szóló történet, mintha a kettőnek köze lenne egymáshoz, mintha mindkettő veszélyeztette volna a társaság akkori működését:

1930-ban a magyar kormány diplomáciai viszonyt létesített a Szovjetunióval s így a La Fontaine Irodalmi Társaság működésének híre oda is eljutott. Ha orosz tárgyú ülést tartottunk, a szovjet követségre is küldtünk meghívót és többször meg is látogatták előadásainkat. Egy alkalommal nagy meglepetést okozott az a körülmény, hogy a magyar külügyminisztérium révén levelet kaptunk Sztálin generálisszimusz megbízásából, amelyben arra kért bennünket, küldjük el könyvtára számára Rustavalli (sic!): A párdubörös lovag című georgiai époszt, melyet néhai Vikár Béla kiváló elnökünk ültetett át magyar nyelvre. (Bokor Imre jelentése 1949-ből)

Ha megvizsgáljuk és összevetjük az 1945 utáni előadóülések tematikáit az 1945 előttiekkel, akkor azt látjuk, hogy a francia irodalom meglehetősen visszaszorult, a holland és a finn pedig teljes egészében hiányzik a világháború utáni repertoárból. 1946-ban még két francia ülésre került sor, az egyikre január 27-én, amikor Anatole France-ra emlékeztek, a másikra május 26-án, a címe: *Végig a francia irodalmon*. Ezt követően a francia irodalomnak már nem maradt helye a társaság alkalmain. Helyére az orosz (majd szovjet), kínai, jugoszláv, lengyel, cseh, bolgár és román mint „haladó többi népi demokrácia irodalmi” kerültek.¹² Többnyire a magyarral karöltve, ugyanis általában vegyes üléseket tartottak (magyar–orosz, magyar–román stb.). A programok a Magyar Tudományos Akadémia tereiből fokozatosan átkerültek a Fészek-klubba, mely 1950-ben Művészeti Szövetségek Háza nevet kapta.

A különböző nemzeti irodalmak előfordulási gyakorisága, az új irodalmak megjelenése egyértelműen arra utal, hogy az 1945 utáni vezetőség igyekezett megfelelni az országos kultúrpolitikának. A társaság programjain a második világháború után bemutatott szövegek, szerzők és irodalmi rendszerek kiválasz-

12 A román irodalom jelenlétéről lásd VARGA P. Ildikó, *A román irodalom a La Fontaine Irodalmi Társaság programjain*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 2021/2., 135–145.

tása mögött nehéz nem észrevenni a pártpolitikai ideológiát, mely 1951-ben az önfeloszlatásban csúcsosodott ki:

Bokor Imre a következő javaslatot terjeszti elő: Tisztelt Közgyűlés! A La Fontaine Irodalmi Társaság harmincegyesztendős fennállása után olyan határhoz érkezett, amely fölöslegessé teszi továbbhaladását. Amikor útrakelt 1920-ban, az ország irodalma és művészete parlagon hevert a szellemlet egész területén. Akkor szükség volt reánk s azért létesítettünk egy olyan irodalmi társaságot, mely a nemzetek szellemi együttműködésének elősegítésére törekedett. Megjelenésünk felkeltette – Magyarországon kívül – a haladó nemzetek érdeklődését, többek között a Szovjetunióét is, mert szellemi kapcsolatot létesített Társaságunkkal. (...) Ma azonban megváltozott a helyzet. Küzdelmünk fölöslegessé vált alapszabályszerű céljaink megvalósításáért, mert az 1945-ben megalakult Magyar Írók Szövetsége nemcsak hathatósan, hanem maradéktalanul hajtja végre azt az irodalmi programot, amelyet mi a múltban feladatunknak tekintettünk. (Részlet a rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyvéből, 1951. július 17.)

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy 1945 előtt a La Fontaine Társaság tevékenységében egy-egy irodalom súlyát, jelenlétét az eseményeken nem az európai irodalmak között elfoglalt pozíciója határozta meg, hanem sokkal inkább a társaság keretén belül működő tagok kapcsolathálója. 1945 után pedig az új társadalmi berendezkedés politikai ideológiája jelölte ki az irodalmak helyét, mégpedig előíró és cenzurázó elvek mentén.

N. HORVÁTH BÉLA

ILLYÉS ÉS A HATALOM

Értelmiségi dilemmák

Ez a téma kiváló irodalmárokat, történészeket is megihletett, és születtek kevésbé kiváló szövegek is. Olyanok, amelyek meg sem kísérelték értelmiség és hatalom paradigmaticus viszonyában elhelyezni az életpályának, életműnek azon relációt, amelyek Illyésnek a hatalomhoz – Gömbös Gyulához, Imrédy Bélához, Rákosi Mátyáshoz, Kádár Jánoshoz és az általuk reprezentált rendszerekhez – való sajátos kapcsolódását értelmezik. A recepciótörténet azt is jelzi, hogy a hatalommal parolázó, kollaboráló Illyés-kép nagyrészt a népi-urbánus vita kontextusában artikulálódott egykoron – és ma is. Másfelől az is látszódik, hogy ez az Illyés-kép erősebb nyomatékokkal bír az 1945 utáni hatalmi struktúrák viszonylatában, azaz a Gömbössel való „kiegyezés” az irodalomtörténet (lassú) homályába vész, a Rákosi-korszakhoz, a Révai-kultúrpolitikához idomuló művek – talán művészi fogyatékoságaik miatt is – kevesebb argumentációt adnak, mint Illyésnek azok a gesztusai, művei, amelyek – úgymond – hozzájárultak a Kádár-korszak (korai) konszolidációjához. Ez az időszak és az idetartozó szövegek kínálják magukat leginkább az Illyés-kánon rombolásának szellemi izgalmához. Miközben e kánon valóban újraértelmezésre és újrastrukturálásra szorul. S ehhez a proceszushoz az is hozzátartozik, hogy a tárgyilagosságra törekvő értelmezők elvetik a korábbi nép-nemzeti dogmákat és az újabb keletű posztmodern fogantatású idiómákat is. Másrészt megpróbálják kívül helyezni magukat a népi-urbánus vita újra performálódó pozícióiból is. Persze, ha ez egyáltalán lehetséges.

2008-ban kisebb irodalomtörténeti izgalmat váltott ki Ferencz Győző – ha még lehet egyáltalán izgalom kiváltani az irodalomtörténettel –, amikor közölte Nemes Nagy Ágnes hagyatékának néhány darabját, többek között a *Népieket*. Ebben a költőnő elmond egy történetet 1951-ből, az I. Magyar Írókongresszus utáni időből, amely Illyés házában esett meg:

1951-ben. Az első írókongresszus után, amikor minket kiradíroztak a magyar irodalomból, mint „a babitsi l’art pour l’art hervadó virágait” (Darvas József), Illyés meghívott minket, Balázst meg engem hozzájuk. Beszéd, erre-arra. Mi kétségbeesetten próbáltuk tőle megtudni, hogy mi a teendő, most, ebben a felemás pillanatban. Végül megkérdeztem tőle: – De hát mit csináljon ilyen körülmények között az úgynevezett „polgári költő”? – A polgári költő akassza fel magát – válaszolta ő, feledhetetlenül. Felcsattanva mondta, szívből. Aztán ki is fejtette: – Mert én mindig írhatok verset a nagyapám két kezéről, az agyondolgozott parasztkézről (akkor írta *Két kéz című* poémáját), de hogy miről írhat egy polgár, azt nem tudom.”¹

A történetre Kodolányi Gyula reflektált, némi – érthető – elfogultsággal, azzal érvelve, hogy abban az abszurd helyzetben ez a mondat abszurd humornak is tekinthető, s lehet, hogy Nemes Nagy Ágnes Illyéstől mint „apafigurátót” kért tanácsot, amit ő ily módon hányt el.² Nem tudni, pontosan mi hangzott el 1951 valóban abszurd világában, amikor az I. Írókongresszuson Darvas József – egykori népi, ez időre a kommunista párt hívévé vált író – irdatlan hosszú és irdatlan frázisokkal teletűzdelt beszédben nemcsak Babitsot és az új holdasokat ostromozta, hanem Illyést is. S még inkább Révai, aki Nemes Nagyékról szót sem ejtett, Illyésről annál többet. Érhetően, hisz a hatalmi harc aktuális állásában Illyés egyszerre volt megnyerendő szövetséges és hallgatásával tüntető ellenfél. Másrészt, ha ezek a szavak hangoztak el – igaz a *Két kéz* már 1950-ben megjelent – Illyést alaposan cserbenhagy(hat)ta emlékezete, hisz nem volt olyan messze az idő, amikor minden kapcsolatát (Rákosi, Révai) meg kellett mozzgatnia, hogy barátját Szabó Lőrincet mentse 1945–46-ban. Szabó Lőrincet nemcsak azért vádolták háborús bűnökkel, mert megírta a *Vezért*, és *Hitler, a szónokot*, a *Búcsú Veimartólt*, hanem az is súlyos bűne volt, hogy barátjának, Sárközi Györgynek 1944-ben arra a kérdésére, hogy mit tenne az ő helyében, azt válaszolta: „én a te helyedben öngyilkos lennék”. A Szabó Lőrinc elleni antiszemitizmus vádhoz ez a történet erős adalékul szolgált, amit Illyés a *Naplójegyzetekben* így kommentált:

1 NEMES NAGY Ágnes, *Népiek*, Holmi, 2008/4, 431.

2 KODOLÁNYI Gyula, *Illyés és a „polgári költők”*, Holmi, 2008/7, 973–977. Kodolányival vitatkozik FERENCZ Győző, *Nemes Nagy Ágnes látogatása Illyés Gyulánál*, Holmi, 2008/8, 1118–1126. A kérdést érinti még: NEMES NAGY Ágnes, *Megkezdett beszélgetés Töttösy Beatricével*, Jelenkor, 1998/7–8, 734–754.

Szenvedélyei ragadták el? Nem, szenvedélyes „tárgyilagossága”. Mondott nekem is már olyanokat: legjobb volna, ha Klára meghalna! Márta [Sárközi György felesége] azt nem bocsátja meg, hogy neki is az öngyilkosságot ajánlotta. Elképzelem: épp csak azt felejtette hozzátenni nekik, hogy nietzschei magaslatról tanácsol ilyesmit.³

Ez a történet csupán érdekes adalék lehetne az Illyést nem szeretők portrészorozatához, a *Népiek* azonban ennél sokkal fontosabb, s az Illyés és a hatalom kérdésének határozottabb kontextusát is sejtető szövegeket is tartalmaz. Egy rövid rész, ahogy Nemes Nagy a népiek és „a polgári irodalom” viszonyát és a népiek politikai habitusát ábrázolja:

Az a fő bajuk, hogy nem bírtak lemondani. Nem bírtak elhallgatni, nem bírták-akarták vállalni az ezzel járó – valóban súlyos – következményeket. Ők „útitársak” lettek. Odafent akartak maradni, írni, megjelenni, pozíciót tartani-szerezni. S hogy ehhez – mellesleg – a „polgári” írókat el kell taposniuk, az egyenesen jólesett a májuknak. [...] Nem oldható meg a képlet azzal, hogy kényszerítették őket. Bizonyos, hogy kényszerítették is, félelemmel és karrierrel egyszerre. Mindenkit kényszerítettek. Van, aki engedett, van, aki nem. És hogy mennyire nem csak kényszeren múlt a dolog, arra van egy igen fontos dokumentum. Az utolsó huszonöt év története. Amikor már nem kellett vagy kevésbé kellett folytatni az 50-es éveket, és ők ott folytatták, ahol abba se hagyták.⁴

Mindennek a magyarázata a költőné értelmezése szerint a „politikai hatalomvágy”, a szerep, amely az íróat elferdíti. E rövid írás nem teszi lehetővé, hogy az autonóm és a társadalmi szerepet is felvállaló irodalom „ősi”, a felvilágosodásig visszanyúló vitáját áttekintsük, amint attól is el kell tekinteni, hogy a rendkívül heterogén, nagyon különböző kvalitású és habitusú auktorokból álló népi írók „politikai hatalomvágyát” értelmezzük. Csak arra a vázlatra szorítkozhatunk, amely Illyés „politikai hatalomvágyát” kívánja bemutatni a korai Kádár-korszak konszolidációs történéseiben, folyamataiban.

3 ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek 1929–1945*, vál., szerk. s. a. r. ILLYÉS Gyuláné, Bp., Szépirodalmi, 1986, 363.

4 NEMES NAGY Ágnes, *i. m.*, 432–433.

Illyés 1956. december 28-tól 1960 áprilisáig nem vett részt az irodalomban. A konszolidációnak ebben a fontos szakaszában hallgatással tüntetett, amint erről nemcsak a besúgók jelentései, hanem az MSZMP különböző testületi anyagai is tanúskodnak. Dolgozott, születtek versei, amit majd az *Új versek* (1961) és az abból kicenzúrázott, később a *Dölt vitorla* (1965) és a *Menet a ködben* (1986) szövegei is mutatják. Drámákat írt, illetve politikai parabolákat, mint a *Kegyenc* és a *Különc*. A Teleki László-történeten, értelmiség és hatalom politikai példázatán, 1958-tól dolgozott. A *Különc* 1963-ban jelent meg, s majd 1972-ben mutatták be, régen elvesztve politikai aktualitását, de megőrizve a politikai példázat igazságát: az értelmiségi integritás tragikus lehetetlenségéről. Ugyancsak ekkor írta a *Malom a Sédent*-t, történelmi drámasorozatának (*Ozorai példa, Fáklyaláng, Dózsa György*) utolsó darabját. Naplójegyzetei és a Nemzeti Színház dramaturgiával, Benedek Andrással folytatott levélváltása mutatja, milyen taktikusan próbálta bevonni az írás folyamatába Révait – az akkor már politikai hatalommal nem rendelkező, súlyos beteg, de mégiscsak tekintéllyel rendelkező politikust – és Major Tamást, a Nemzeti Színház nagy hatalmú igazgatóját. Ez a modern kori történet, Magyarország II. világháború szerepéről, „kollektív bűnösségének”⁵ árnyalása, cáfolata csak 1970-ben, eldugva, Veszprémben kerülhetett színpadra.⁶ Azzal együtt is, hogy Aczél György kevésbé tartotta veszélyesnek a mondanivalóját, mint a *Kegyenc*t vagy a *Különc*t:

Igaz, hogy a dráma – színpadra nem kerülő – előszavában van mivel vitatkozni / nemzeti felelősség / – de éppen mert gyenge a mű, a színpadról nem érvényesül nagy hangerővel, felfokozottan Illyésnek ez a hibás

5 Mint Illyés bevezető szövege is mondja, műve megírását az is késleltette, hogy „...a »személyi kultusz« világnézete Magyarországot afféle anatómia alá helyezte. Mert ő volt »Hitler utolsó csatlósa«. (Amit pedig már a dátumok is cáfolnak). Igényes baloldali, sőt magukat marxistának hívó írók közöltek fogalmazványt, mondtak beszédek – a magyar értelmiségnek, majd magának a nemzetnek »kollektív bűné«-ről, megérdemelt közbűnhődéséről.” Illyés itt (valószínűleg) Déry Tibornak a debreceni I. Írókongresszuson (1946. június 27–28.) elmondott beszédére utal (DÉRY Tibor, *Beszéd a debreceni írókongresszuson = Útkaparó*, Bp., Magvető, 1956, 109–115.), illetve egy 1945-ben nagy vitát kiváltó Déry-cikkre: *A nemzeti bűntudat hiányáról*. Ebben a kommunista és a zsidóüldözéseket megszenvedett Déry a történelmi számvetés elmaradását azzal magyarázza, hogy a nemzet nem néz szembe a történetekkel, s ezért nem is érzi magát bűnösnek, különösen a zsidókkal szemben elkövetett bűnöket tekintve. Új Magyarország, 1945. szeptember 18., 4. A debreceni kongresszuson Illyés is részt vett, és nagysikerű előadást tartott.

6 A veszprémi Színház előadását (1970. február 20.) Pethes György rendezte. Ugyanebben az évben Budapesten is gyorsan bemutatták, de nem a Nemzetiben, hanem a József Attila Színházban.

álláspontja. Nincs semmi olyan lényeges ebben a színműben, ami miatt ne mutathatnánk be: kisebb igazításokat a rendezés amúgy is tehet még.⁷

Illyés drámáinak művészi értékét az irodalomértő közvélemény nem igazán értékeli. S most nem az „új fogalmú hazafiság” ötvenes évekbeli forradalmi romantikájú darabjairól (*Ozorai példa*, *Két férfi*, *Fáklyaláng*), s azok kétségkívül gyenge színvonaláról van szó, hanem az 1948–1960 időszakra reflektáló, a hatalom kérdéseit tagláló művekről. Kétségkívül, látható némi anakronizmus abban, hogy az Illyés által is jól ismert modern és abszurd drámák uralta időszakban a történelemben és a nemzeti történelemben visszanyúló politikai példázatot írt, így a *Különcöt*. Nem állítható, hogy a szövegnek nincsenek dramaturgiai hiányosságai, de hogy emberi tisztességről, hatalom és ember, hatalom és értelmiség viszonyáról az Illyés-művek közül a legtisztábban ez a mű szól, az határozottan állítható. Nem véletlen, hogy Aczél György is ezt tekintette a legveszélyesebbnek. Ő aztán tudta, miért. Az 1963. október 9-i feljegyzésében a „legproblematisabbnak” nevezi:

Illyés azt a konfliktust vitte színpadra – és azt úgy gondolom ő se tagadja – ami közte és a szocialista hatalom közt támadt '56 kapcsán, de itt már nem a személyi kultusz ütközik össze, legfeljebb a személyi kultusz következményei miatt voltak és vannak konfliktusai. [...] olyan utalások vannak itt, ami hosszú ideig tartó hallgatására és megszólalásának körülményire értendők, amik legalábbis egy szűkebb (vagy tágabb?) irodalmi körben ismertek.⁸

Ezért azt „javasolja”, hogy a *Különcöt* mutassák be utoljára, s hogy „őszintén beszéljenek Illyéssel, valamint, hogy készüljön a kritika, hogy „kellő fogadtatásban” részesítse a darabot. Ez meg is történt. Tóth Dezső és Béládi Miklós felkészültek a fogadatra, különösen Tóth Dezső.⁹ Érdekes érvelést alkalmaz

7 Aláíratlan feljegyzés, de a szöveg utasításaiból egyértelmű, hogy Aczél Györgytől származik. MTA AGYH M6068/8.1.

8 ACZÉL György, MTA KIK, AGYH M6068/8., 2.

9 TÓTH Dezső, *Illyés Gyula: Kegyenec*, Kortárs, 1963, 1416–1425. Tóth Dezső (1925–1985) ekkor még az MTA Irodalomtörténeti Intézetében dolgozott, 1964-től viszont MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályán, Aczél munkatársaként.

egy másik irodalomtörténész, Király István Aczélhoz írott levelében, amikor azt javasolja, ne mutassák be a darabot:

...a kritika nem tehetne mást, minthogy mellébeszéljen, megkerülje a tényleges problémákat, s ne vitázzon Illyéssel. [...] Nem válhat nyílt vitakérdéssé: ki értelmesebb a nemzeti felelősséget. Illyés, a „Különc”, avagy a kommunisták. Ezért nem érezném szerencsés teltnek a dráma bemutatását, hálátlan lenne a pozíciónk.¹⁰

Király arra is figyelmeztet, hogy „az ellenforradalmi tartalmat” nemcsak a „szekta gyanakvás” olvassa bele a darabba, hanem a nézők is „... sokan nem tudják elfogadni itt még pl. Nagy Imrée kivegzését”. Teleki és a vele szemben álló „machiavellista hatalom” és a „törpe lelkek” konfliktusának ezt az értelmezését veti fel Király:

A nemzet ügyét látó igazi szenvedély áll szemben az emberi kicsinyességgel, a nemzeti sorsot a történelem szintjén élő ember kerül tragikus végzetesen magányba, csak a mai napban, s nem nemzetben gondolkodó emberek között.¹¹

Illyés Teleki különtségébe beleírta saját különtségét is. A darabbeli politikusok (Tisza Kálmán, Podmaniczky Frigyes, de még a kivégzett Batthyány Lajos özvegye is) a kiegyezést sürgetik, az abban rejlő gazdasági fejlődést. Egyfajta politikai pragmatizmus jegyében, amely nem akar már hősi eszményeket, mert mint Tisza mondja Kossuthról: „Kézpénznek veszi, ami álom. S arra – váltókat ad ki: mások aláírásával.”

Kétségkívül Illyés mitizálta Teleki meg nem alkuvását, magányát, amint abban mitizálta saját történetét is. Ő is szenvedett a magánytól. 1957-ben több hétig kórházban kezelték depresszióját, de a *Naplójegyzetek* is arról vallanak, hogy nem eredményesen. S közben a hatalom sikeresen megosztja, manipulálja az '56 fő bűnöseinek tartott írókat. Természete szerint kitüntetések ad, kegyeket oszt. Élet-

10 Király István géppel írott, javított és aláírt levele Aczélnak 1963. október 10. dátummal. MTA KIK, AGYH M12 6068/12.1.

11 *Uo.*

műkiadásokkal próbálta megnyerni őket, a korábban mellőzöttek Kossuth-díjat kaptak (Szabó Lőrinc, Németh László, Fülep Lajos, Borsos Miklós), kötetek jelentek meg (így Nemes Nagy Ágnesnek is 1957-ben). Megérdemelten, de nyilvánvalóan nem csak a sokáig mellőzöttség jóvátétele a díj, a kötet. Amint az sem, hogy az újjászervezett Hazafias Népfrent elnökségébe bekerül Veres Péter, Szabó Pál és a *Gond és hitvallást* jegyző Tamási Áron is. A hatalom azt üzenheti a közvéleménynek, hogy jelentős írók (és a népiek) is támogatják. Kivéve Illyést.

Illyés visszatérését az irodalmi nyilvánosságba nem az *Ország Világnak* adott interjú fémjelzi, hanem a *Rácegresi füzetek* (1960), s még inkább az *Ebéd a kastélyban* (1961). Mindkettő a hatalomnak tett gesztus. A hatalom azt szerette volna, írja meg az új *Puszták népét*. Az persze egyébként is megírhatatlan, de mint a két szöveg mutatja, Illyés erre nem is volt hajlandó. Az erősebb gesztus az *Ebéd a kastélyban*. A nagynovella egykori recepciója a történelmi jóvátétel gesztusát látja a lecsúszott, történelmileg megalázott arisztokrácia bemutatásában. Egyes mai olvasatok a behódolás gesztusaként, a visszatérés lehetőségének honorálásaként olvassák a művészileg egyébként nem jelentős szöveget.¹²

Vitathatatlan, Illyésnek – mint minden alkotónak – szüksége volt a nyilvánosságra, amiért belement kompromisszumokba, s hagyta, hogy cenzúrázzák kötetét. De a hatalomnak is szüksége volt Illyésre, s nem feltétlen baloldali nézetei miatt. S nem is művei miatt. A hosszú ideig a kultúrát felügyelő Kállai Gyula vagy épp Kádár megnyilatkozásaiból látszik, hogy az irodalmi vitákban nem az irodalom foglalkoztatta őket, hanem az a politikai pragmatizmus, amely az egység nevében a vitákat kezelte. Kezdetben erőszakkal, később „finomult a kín”.

A hatalom Illyést 1963 után egyre inkább a rangjához méltón kezelte. Azzal együtt is, hogy az *Élet és Irodalom* vagy a *Kortárs* olykor visszaküldte a már kiszedett verseket is. Illyés partnere a hatalom részéről Aczél volt. Ez a bonyolult kapcsolat és hatalmi játszma – mindkét részről – biztosan alaposabb értelmezést kíván¹³, mint az 1965 utáni *Naplójegyzetek* „vacsora Aczéléknál”, „vacsora Dé-

12 SZÉCHENYI Ágnes, *Szerepkényszer: visszatérés az irodalmi és politikai nyilvánosságba. Illyés Gyula: Ebéd a kastélyban* – 1962, *Alföld*, 2010/7, 53–68. Széchenyi így ír: „Fél évtizedes vívódás után ezzel a művel tette le voksát a kádárizmus mellett, ezzel a művel jelezte, hogy elfogadja a kurzus feltételeit. Az *Ebéd a kastélyban* körül sűrűsödik az 1956-os forradalom után az irodalomba visszatérésnek, s ezzel az új politikai rend elfogadásának összes politikai, közéleti és magánemberi kínja. Erősen magán viseli a függetlenséggel és az alkalmazkodás kényszerével való gyötrelmes belső küzdelem nyomait.” *Uo.*, 54.

13 Révész Sándor, *Illyés és Aczél I.*, *Mozgó Világ*, 1996/3, 41–53.; Révész Sándor, *Illyés (és Aczél) II.*, *Mozgó Világ*, 1996/4, 27–41.

ryéknél Zsuzsával és Aczéllal” feljegyzéseire reflektáló kijelentések a megalkuvó Illyésről. Az 1958. decemberi első személyes beszélgetésüktől, amelyet Illyés kezdeményezett (nyugdíja ügyében), s amelyet a pályája elején álló kultúrpolitikus fölénye uralt, sok konfliktus lezajlott, míg 1972-ben Illyés ezzel a dedikációval nyújtotta át ikonikus versét, az *Egy mondatot*: „Zsuzsának és Gyurinak szeretettel”. 1965-ig még volt Illyés-probléma, amit rendszerszinten Aczél kezelte. Az Agitációs Propaganda Bizottság 1964. január 29-i ülése Illyés elleni retorziókat fogalmazott meg:

Köpeczi elvtárs közölje az irodalmi lapok vezetőivel, hogy Illyés Gyula írásait a legszigorúbb szűrésnek vessék alá, s csak pozitív hangú írásait közöljék. A könyvkiadásban csökkenteni kell az Illyés-kiadványok számát.¹⁴

Aczél közvetítői feladatát is megfogalmazták, hogy a politikus közölje a határozatukat, beszéljen Illyéssel és mondja meg neki.

A tények azt bizonyítják, hogy politikai vezérszerepet kíván játszani [de ez rendkívül veszedelmessé válhat számára]. Közölje vele, hogy az erdélyi magyarság ügyében tett nyilatkozata [nem fogunk nyilvánosan vitatkozni. Ez a tette sem] nem vall bátorságra [mint ahogy a nehéz időkben Illyés mindig egyike volt a leggyávabbaknak], hanem [velejeig] felelőtlen volt, alkalmas arra, hogy felkavarja a nacionalizmus hullámain, itthon, s ellentétet szítson két baráti szocialista ország között. [Ugyanakkor mondja meg Aczél elvtárs azt is, hogy továbbra is hajlandók vagyunk erőfeszítéseket tenni, hogy részt vegyen a közéletben, de ehhez az ő erőfeszítése is szükséges]. Közölje vele, hogy az esetleges Nobel-díj ellen nem teszünk semmit, de úgy gondoljuk, jobb és méltóbb lett volna az ő számára is, ha az előterjesztést magyar részről nyújtották volna be. [Ha módunk lesz rá, s ő is megkönnyíti állásfoglalásunk helyességét, támogatni fogjuk jelölését.]¹⁵

Az Aczél-hagyatékban nincs nyoma annak, hogy mit beszélt meg Aczél Illyéssel, egy azonban biztosan állítható: a „tihanyi és sarkadi Parnasszus” megnyerése

14 STANDEISKY ÉVA, *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*, Bp., 1956-os Intézet, 2005, 247.

15 STANDEISKY ÉVA, *i. m.*, 247–248.

Aczélnek nemcsak azért volt fontos, mert az saját politikai karrierjét is szolgálta, hanem mert a Kádár-rendszer kulturális politikájának legitimációjához elengedhetetlen volt. A hatalmi diskurzusban releváns értelmiség ugyanis az elit kultúrát, különösképp az elit irodalmat preferálta. Magyarországon pedig – ekkor még – az irodalomnak, egyfajta premodern kiváltságként, kitüntetett szerepe volt.

Illyés és a hatalom viszonyának értelmezéséhez, értelmiség-szociológiai kontextusához álljon itt három idézet. Sartre 1966-os *Védőbeszéd az értelmiségiekért* című írásában olvasható ez a szellemes megállapítás, az értelmiség szerepéről, szembeállítva a nem értelmiségi és értelmiségi tudást és magatartásformát:

Ha megállapítja ideológiája partikularizmusát és nem képes megelegedni vele, ha felismeri, hogy öncenzúraként interiorizálta a tekintélyvel, ha rossz közérzetének és megcsönkítésének elutasításához kénytelen megkérdőjelezni azt az ideológiát, amely őt alakította, ha visszautasítja, hogy a hegemonia alárendelt ügynöke és olyan célok eszköze legyen, amelyeket nem ismer vagy amelyeket tilos vitatnia, akkor a gyakorlati tudás ágense szörnyeteggé, azaz értelmiségivé válik, aki azzal foglalkozik ami rá tartozik, (külsőleg: olyan elvekkel, amelyek az életét irányítják, és belsőleg: a társadalomban megélt helyzetével), és akiről a többiek azt mondják, azzal foglalkozik, ami nem tartozik rá.¹⁶

Bourdieu mondatai az autonómia és az elkötelezettség viszonyát taglalják:

Az intellektuel történelmileg akkor – illetve azáltal – alakult ki, amikor felülkerekedett a tiszta kultúra és az elkötelezettség szembeállításán. [...] Teljes mértékben meg kell maradniuk a kultúra termelőinek anélkül, hogy politikussá válnának. Bár feloldhatatlan az ellentmondás az autonómia és az elkötelezettség közt, megvan a lehetőség mindkettő egyidejű kiterjesztésére. Minél inkább függetlenné válik az intellektuel a földhözragadt érdekektől különleges szakértelme révén (egy Oppenheimer tudományos, egy Sartre szellemi tekintélye révén), annál szívesebben hangsúlyozza ezt

16 Jean Paul SARTRE, *Védőbeszéd az értelmiségért*, ford. DÉKÁNY András = CSEJTEI Dezső, DÉKÁNY András, SIMON Ferenc (szerk.), *Ész, élet, egzisztencia I. Egyetem, nevelés, értelmiségi lét*, Szeged Társadalomtudományi Kör, 1990, 463.

a függetlenséget a fennálló hatalom bírálataival, és annál nagyobb szimbolikus hatása van mindennemű politikai állásfoglalásának.¹⁷

S végül a magyar kultúrtörténet kontextusa, amely nemcsak az elkötelezett értelmiséget értelmezi, hanem azt a sajátos szerepet is, amelyet a népiek népképviselőként definiáltak. Illyés 1965-ben Párizsban, a *Kegyenc* bemutatójakor Aragon lapjának adott egy nyilatkozatot, amely közép-európai kontextusban és sajátosságként értelmezi a társadalmi kötelezettséget vállaló irodalmat, vagy ahogy ő mondja: az „ellenálló irodalmat”:

... nincs, aki a nép nevében szóljon vagy akiben a nép megszólalhasson. Magától értetődő tehát, hogy ezentúl ez a feladat a költőket illeti meg. A dunavölgy népeinek (és a cseheknek meg a lengyeleknek) és általában mindazon népeknek, amelyek történelmük századaiban egy ország lakószökevényei, nem pedig egy Állam alattvalói voltak, irodalmi termése megannyi közös vonást mutat. [...] A magyar irodalom szinte első megnyilatkozásai óta ellenálló irodalom. Irodalmunk elkötelezett irodalom mindannak a szolgálatára, amit nyugaton már a reneszánsz meghozott, s elkötelezett az emberi jogok kiküzdéséért. Az imént említett országok lakószökevényei úgy megszokták, hogy gondjuknak-bajuknak méltó hangot a literátorok adjanak, hogy nemcsak az isteni, a lelki csapások szenvedései közben néznek várakozón az írók felé, hanem akkor is, amidőn a természet vagy a történelem sújt. Elképzelhető még az áramszolgáltatás vagy a közlekedés valamilyen komoly elakadása esetén is az ilyen tömeghang: No és az írók? Miért beszélnek folyton másról?

Majd így fejezi be, alaposan belegázolva a magyar politikusok önérzetébe:

A nép jobban hallgat az íróira, mint a politikusokra, akik valójában újdonságnak számítanak. Ne feledjük el, hogy a népnek, egészen a legújabb időkig, nem voltak képviselői, de helyettük ott voltak az írók, a lantosok, a bárdok.¹⁸

17 Pierre BOURDIEU, *Az egyetemesség szószólói*, Lettre Internationale, 1996/(Tavaszi), 4.

18 *Magyar sors, magyar irodalom. Illyés Gyula és Tardos Tibor nyilatkozata*, Irodalmi Újság (Párizs), 1963. november 15., 1.

A PIROS MEG A FEKETE

Molnár Katalin a *Magyar Műhely* körében

Tanulmányom egy nagyobb projekt része. A projekt célja az avantgárd – és mostanában a neoavantgárd – nőírók munkásságának feltárása, s ennek a tervnek a részét képezi Molnár Katalin sokrétű tevékenységének körbejárása is, akinek, noha minden bizonnyal a magyar neoavantgárd egyik legmarkánsabb és legérdekesebb női alkotójáról van szó, művészeti tevékenysége egy-két kisebb kísérleten kívül elég kevésbé feldolgozott. (A legfontosabb talán e téren a Madridban tanító Julia Őri munkássága, ő a vonatkozó tanulmányaiban főként a transznyelvi aspektusra reflektál.¹) Egy másik írásomban a „transzkulturalitást” és azaz rokon jelenségeket vizsgáltam Molnár Katalin műveiben,² s bár most érintőlegesen erről is szót ejtek, jelen keretek között inkább a többi aspektust (karrier-, network- és genderkutató) emelem ki, továbbá foglalkozom aktív performansz-tevékenységével is. Kérdésem, hogy nőként milyen lehetőségeket kapott a neoavantgárd network keretein belül, s ezt miként aknáztta ki, illetve szubvertálta.

Molnár Katalin költő, író, műfordító (1951–) 1974-ben végzett az ELTÉ-n, majd 1979-ben egy szerelmi kapcsolat reményében – noha fiatalon, de már elvált nőként, két gyerekkel – Franciaországba költözött. Kötetei Párizsban láttak napvilágot a 80-as és 90-es években, s tevékeny részt vállalt a párizsi emigráns neoavantgárd körök, köztük a *Magyar Műhely* életében, továbbá több ízben Magyarországra is hazalátogatott, a *Magyar Műhely* itthoni találkozóin is fellépett.

- 1 Őri Júlia vonatkozó tanulmányai: Julia ORI, *Écrire vrai*, Cédille. Revista de Estudios Franceses, 2018, 14. sz., 451–475.; Julia ORI, *Plurilinguisme dans l'œuvre de Katalin Molnár*, International Journal of Francophone Studies, 2019/1–2, 11–33.; Julia ORI, *Translingual Paratopia and the Universe of Katalin Molnár*, L2 Journal, 2015/7, 84–101. (Online: <http://repositories.cdlib.org/uccllt/l2/vol7/iss1/art7/>); Julia ORI, *La posture littéraire de Katalin Molnár*, Francofonia, Francophonies hongroises au féminin: traversées littéraires et sociales (XIXe-XXIe siècles), 2022/83, 55–76.
- 2 Györgyi FÖLDES, *«Kantaje»*. *Translinguisme et transmédiatité dans l'œuvre de Katalin Molnár*, Acta Philologica no. 59 (megjelenés alatt)

Bár Molnár Katalint alapvetően költőként tarthatjuk számon, akinek kötetiben költemények, prózaversek és egyéb sajátos műfajú szövegek sorakoznak, e műveknek a vizualitás is meghatározó elemük: többnyire vagy képversek, vagy olyan vizuális költemények, amelyeket előre elgondolt tipográfia, aprólékos oldaltervezés jellemez, továbbá könyveit gyakran rajzok, ábrák, fotók egészítik ki. Mindamellet a hangköltészet, a különböző akciók, performanszfellépések is végigkísérik Molnár Katalin pályáját.

Elöljáróban annyit: ha összegezve értékelni szeretnénk státuszát szűkebb körén, a *Magyar Műhely* csoportján belül, óvatosan annyit mondhatunk: sokáig viszonylag erős – holott ez amúgy nem jellemző. Ha például a *Magyar Műhely* könyvkiadványait vesszük alapul, megállapíthatjuk, hogy a nők meglehetősen alulreprezentáltak náluk: 75 tételből összesen 5 női szerzőt találunk hat kötettel (Mándy Stefánia, Dedinszky Erika, Molnár Katalin, Hegedűs Mária, Lipcsey Emőke). Molnár Katalin aktív jelenlétének hátteréül érdemes tudni, hogy több évig volt Nagy Pál élettársa, ugyanakkor feltétlenül elismerendő teljesítményét tekintve teljesen bizonyos, hogy nem csupán ezen életrajzi sajátosság járult hozzá gyakori szerepléséhez.

Molnár Katalin először 1984 áprilisában kap bemutatkozási lehetőséget a folyóirat lapjain, ahol már egy olyan egy olyan poétikai eszközt – hiba és főként: javítás – érvényesít szövegében, amely aztán különböző módokon végigkíséri pályafutását (*Szöveges mű javításokkal*).³ Nevét először a 71. számban (1986. június 15.) tüntetik fel a Magyar Műhely Munkakör tagjaként, amely szerveződésnek intézményfenntartási funkciója van elsősorban (előfizetők összefogása, anyaggyűjtés, találkozók szervezése) – ez az „előrelépés” azonban valójában még nem igazán árulkodó, hiszen egy viszonylag nagyobb körről van szó, ráadásul ismeretes, hogy a férfiak dominálta szervezetekben általában sem szoktak fukarkodni az adminisztrációs feladatokkal/funkciókkal a nők számára.

Ugyanakkor minden jel arra mutat, hogy Molnár Katalin egy bizonyos időszakban komoly megszólalási, szereplési lehetőségeket kapott a *Magyar Műhely* vezető triász (Nagy Pál, Papp Tibor, Bujdosó Alpár) mellett. A *Magyar Műhely Híreink* rovatában például jól látszik, hogy Franciaországban egyértelműen felívelően van avantgárd performer pályafutása, amennyiben – hogy csak pár esetet

3 A számban két írása jelenik meg: MOLNÁR Katalin, *Szöveges mű javításokkal* (Részlet), Magyar Műhely, 1984. ápr. 15., 2–3.; MOLNÁR Katalin, *Petőcz András, Összegyűjtött tyroclanista versek*, uo., 27.

idézzünk – 1984-ben a híres FNAC-könyvesbolt előadótermében Nagy Pállal és Papp Tiborral lép fel francia avantgárd költők társaságában, vagy éppen 1985. június 1-jén részt vesz a Marcel Duchamp tiszteletére rendezett kiállításon és esten Bourges-ban, a *Magyar Műhely*-csoport küldöttségében, Bruno Montelsszel, Nagy Pállal és Michèle Plueggerrel. Emellett majdnem mindig jelen van az akusztikus költőket bemutató rendezvényeken (mellette még nőként Ladik Katalin vagy Lantos Erzsébet nevére utalhatunk), s 1987-ben fellép több magyar társával együtt a rendkívül nívósnak számító Polyphonix Nemzetközi Költőfesztiválon, ahová tizenöt ország alkotóit hívják meg, a helyszínek a párizsi Georges Pompidou Központ, illetve ugyanitt az Osztrák és Svéd Intézet. Egyébként önálló estjére is sor kerül később a párizsi kortárs művészeti élet központjában, a Pompidouban – 1994. november 7., a műfaja „lecture performance”, azaz „performanszfelolvasás” –; mindez egy, a Galántai Györgynek hamis bélyegekért cserébe (mail-art) elküldött meghívóról derül ki, amelyhez egy portréfotót is mellékel: egy létra tetején gubbasztva olvas.

Amikor 1984-ben Magyarországon is jórészt szabaddá válik a művészeti terep, a *Magyar Műhely* a budapesti Belvárosi Ifjúsági Házban hív össze egy olyan estet, amely teljes egészében fel tudja mutatni a magyar neoavantgárd transznacionális (emigrációs szervezettségű) networkjét: itt Molnár Katalin egyszerre áll színpadra magyarországi művészekkel (Aranyi László, Erdély Miklós, Molnár Miklós, Szkárosi Endre) és a világ minden részéből összesereglett magyar emigráns alkotókkal (Baránszky László – New York, Bujdosó Alpár – Bécs, Dedinszky Erika – Hilversum, Hollandia, Nagy Pál – Párizs, Vitéz György – Montréal). 1987-ben a PIM-ben lép fel a *Vers/Kép//Kép/Vers* című, irodalmi esttel egybekötött, Kassák-centenárium kiállításon más, kép- és hangmontázsokat, videóműveket bemutató alkotókkal, voltaképpen a *Magyar Műhely* vezetőgárdájával és legismertebb személyiségeivel (Bujdosó Alpár, Nagy Pál, Papp Tibor, Székely Ákos, Szombathy Bálint). 1990-ben feltűnik a *Médium-art* antológiában is (szerk. Fráter Zoltán),⁴ amelyet azért tekinthetünk összefoglaló jelentőségű albumnak, mert „a látható nyelvre” irányuló „sokirányú kísérletezést” mutatja be, illetve mert „lezárta a hazai vizuális költészet 80-as évekbeli virágkorának fejezetét”.⁵

4 MOLNÁR Katalin, *Kulcsok 1-4. = Médium-art. Válogatás az experimentális költészetből*, FRÁTER Zoltán szerk., Bp., Magvető, 1990, 74–77.

5 Lásd: G. KOMORÓCZY Emőke, *Arccal a földön a huszadik század. Az avantgárd metamorfózisai*, Bp., Hét Krajcár Kiadó, 1996, 114.

Presztízsértékű pozíciót kap az úgyszintén párizsi illetőségű, videóriportokat, videódokumentumokat és videóműveket közlő *p'ART* nevű irodalmi és művészeti videófolyóirat héttagú szerkesztőbizottságában.⁶ Rendkívül fontos momentum az életében (és egyfajta női csomópontból is beszélhetünk ebben az időszakban a *Magyar Műhelyben*), amikor Maurer Dóra 1988-as, Ladik Katalin 1991-es elismerése után 1992-ben ő kapja a *Magyar Műhely* ún. Kassák-díját (melyet csak egy évvel később veszi át Keszthelyen). Az indoklásban dicsérik költői és performer-művészeti tevékenységét és teoretikai útkeresését is: „Magyar és francia nyelvű kötetei nyelvi virtuozitásról és alapos elméleti felkészültségről árulkodnak. Vizuális, verbális és mozgáselemeket ötvöző költői akciói az új műfaj életképességét bizonyították a magyar és nemzetközi közönségnek.”⁷

Nagy Pál feltétlen elismerésére vall, hogy így ír az *irodalom új műfajai* című (1995-ös) könyvében a *Happening, performansz, költői akció* című fejezetének viszonylag az elején, a nemzetközi szereplők bemutatásába ékelve Molnár Katalin alakját, az első, s szinte egyetlen megemlített magyarként (a második, kizárólag képen megmutatott, fotóanyagban szereplő magyar művész ugyancsak egy nő, Simon Jolán): „Az irodalmi performansz egyik legkiválóbb, nemzetközileg is elismert mai művelője a Párizsban élő Molnár Katalin, aki kép- és szöveg-vetítést is bekapcsol akcióiba. (*Poèmes incorrects et mauvais chants*, 1993.; *Joyeux anniversaire*, 1993.)”⁸ Illetve máshol a könyvben a *Magyar Műhely* köréből jól ismert hangköltészeti alkotók között említi, Tóth Gáborral, Papp Tiborral, Juhász R. Józseffel, Mészáros Ottóval, Pető Tóth Károllyal – illetve a fiatalokkal, a S°Ka-PaN°S°-csoporttal – közösen.⁹

Az utókor viszont mintha majdnem teljesen elfelejtkezett volna róla. Az egyik legfontosabb, a neoavantgárd művészet és irodalom eredményeit feltáró *Nélma. Tanulmányok a magyar neoavantgárd köréből* című kötetben (szerk. Derék Pál – Müllner András)¹⁰ egyszer sem bukkan fel a neve. Havasréti József

6 A szerkesztőbizottságnak 5 férfi és 2 női tagja volt: Albert Pál (Sipos Gyula), Dávid András, Major Kamill, Matolcsy Eszter, Molnár Katalin, Nagy Pál és Somlósi Lajos.

7 Lásd: *Kassák-díj [Molnár Katalin – 1992, Juhász R. József – 1993]*, *Magyar Műhely*, 1993/89, 61.

8 NAGY PÁL, *Az irodalom új műfajai*, Bp., ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézete – Magyar Műhely, 1995, 246.

9 *Uo.*, 75.

10 DERÉKY PÁL, MÜLLNER ANDRÁS (szerk.), *Nélma? Tanulmányok a magyar neoavantgárd köréből*, Bp., Ráció Kiadó, 2004 (Aktuális avantgárd 3).

Széteső dichotómiák című kötete¹¹ sem igen tárgyalja a női művészeket, ezért róla sem tesz említést; az ilyen jellegű kísérletek közül talán csak G. Komoróczy Emőke *Avantgárd kontinuitás a XX. században A párizsi Magyar Műhely és köre* című könyve¹² tartalmaz női művészekről szóló fejezeteket, hiszen Hegedűs Mária természetelvű költészetének, Ladik Katalin sokműfajú lírájának és performanszainak, Kelemen Erzsébet szakrális jellegű vizuális költészetének egyaránt fejezeteket/alfejezeteket szentel – Molnár Katalinról azonban ebben a könyvben is csak a *Magyar Műhely* eseménytörténetét tárgyaló részben esik szó. *A Betűk kockajátéka – A párizsi Magyar Műhely öt évtizede* címet viselő 2012-es PIM-kiállításon¹³ csak elvétve szerepel nő – Molnár Katalin például nem.

Poétika, kötetek

Molnár Katalin amúgy meglehetősen tudatos költő, erős elméleti érdeklődéssel; s valóban, néhány érdekes, ebből a szempontból relevánsnak tűnő lingvisztikai-esztétikai tanulmány is fűződik a nevéhez. *Tanulmány* című cikkének¹⁴ a tétje például az avantgárd/neoavantgárd költészet mibenlétének meghatározása. Így foglalhatók össze a cikk állításai: 1. a hagyományos költészet érzelmességével és átideologizáltságával szemben érzelem- és ideológiamentesség; 2. matematikai felfogás (ez főként erre a korszakára lesz jellemző). Szerinte az avantgárd szakít a hagyományos költészet előre meghatározott algoritmusai (klasszikus versformák, szintaktikai szabályok is stb.), illetve állandóan és kiszámíthatatlanul változtatja meg algoritmusait. 3. felhívja a figyelmet, hogy az avantgárd művészet nem zseniközpontú: a valóság-nyersanyag nem kizárólag a művész alkotótevékenysége által emelkedik művészetté, elvben bármi – mint talált tárgy – értékes lehet: úgy a hétköznapi tárgyak, mint például egy piszoár, mint akár maga a nyelv. A nyelv eleve hologramszerű, amelynek minden eleme magában hordja az egészet.

11 HAVASRÉTI József, *Széteső dichotómiák. színterek és diskurzusok a magyar neoavantgárdban*, Bp.–Pécs, Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2009.

12 G. KOMORÓCZY Emőke, *i. m.*

13 *Betűk kockajátéka – A párizsi Magyar Műhely öt évtizede. Kiállítás a P.I.M.-ben 2012. május 10. – okt. 28.*; a kiállítást rendezte Sipos László, Sulyok Bernadett.

14 MOLNÁR Katalin, *Tanulmány. 1988–89*, Magyar Műhely, 79. szám (1991. március 20.), 19–30.

A *vmely rejtett helyről* című kötetben,¹⁵ amelyet a *Magyar Műhely* adott ki Párizsban 1987-ben, nagyjából ezt a szemléletet valósítja meg. Egy szinonimaszótárt használ alapként, továbbá például egy irodalmi lexikon Kassák-szócikkét, ugyanakkor más textusokat is felhasznál, elsősorban természettudományos szakkönyveket, ezenkívül női magazint, házfelújítási kézikönyvek listáját, fonetikai szakszöveget. Az ezen szócikkekből kiragadott részeket mint talált tárgyakat variálja különböző matematikai műveletek szerint: sorba rendezés, permutálás, megszorítás, kihagyás, sűrítés, ismétlés. A könyv borítója és a nyomdai szedés piros, holott a *Magyar Műhely*-sorozatban a fekete borító (és nyilván a fekete betűk) volt a megszokott. Erre a különbségre a szerző direkt módon reflektál is egy interjúban,¹⁶ ahol elvárásainkkal szemben nem tér ki gender-szempontra, miszerint a fekete a maskulinitással lenne társítható, a piros meg a nőiséggel, inkább az „eltérést”, tudniillik a megszokottól való eltérést hangsúlyozza. A lényeg – mint avantgárd gesztus – a transzgresszió, a konvenciók meghaladása (ráadásul ezek szerint Molnár Katalin még egy avantgárd sorozatban is erre törekszik könyve újszerű kinézetével a többi kötet vizuális megjelenéséhez képest). Bár – mondja ő – egy-egy adott műben minden irányban nem érdemes eltéréseket létrehozni, mert az összezavar, a módosítások kiolthatják egymást. Ugyanakkor – úgy tűnik – itt nem az adott eltérés jelentéssége, hanem maga az eltérés fontos inkább a számára, hiszen nem fed fel, mire utalhat(na) vele. Nagy Atilla Kristóf egy – egyébként elég távolságtartó, noha a kötet érdemeit elismerő – kritikájában¹⁷ úgy kezd találgatni, ötletelni a piros színre vonatkoztatva, hogy egyikben sem véli megtalálni a megoldást (tűz?, hajnalpír?, diszkreditált szavak?, forradalom?), majd rámutat, ezt a kérdést éppen azért fölösleges feltenni, mert a szerző alkotómódszerével (szigorúan matematikai hozzáállás, természettudományos szókincs) eleve kizár minden asszociációs lehetőséget.

Hasonló szemléletmóddal (a nyelv hologramszerűsége, talált tárgy jellege stb.), illetve hasonló eljárásokkal él a *De te ki vagy?* című kötetében.¹⁸ Ez a kötet azonban lényegesen személyesebb az előzőnél annyiban, hogy kifejezetten gender tapasztalatokat (és néhol – szándékosan persze – sztereotípiákat) is rögzít,

15 Molnár KATALIN, *vmely rejtett helyről a beszélő felől indulva s azt elhagyva*, Párizs, Magyar Műhely, 1987.

16 *Interjú Molnár Katalinnal*, p'ART 3-4. szám, művészeti videó-folyóirat, Párizs, 1988–1989, Artpool videótár, 686.

17 NAGY Atilla Kristóf, *Test helyett csontok*, Élet és Irodalom, 1988. február 5., 10.

18 MOLNÁR Katalin, *De te ki vagy?*, Párizs, szerzői kiadás, 1990.

mindkét nem felé orientálódva, mégis alapvetően női perspektívából – azaz itt mégiscsak ötvözni tudja a kettőt. Ezt erősíti a vizuális aspektus is. A könyv szinte legelején elején egy Vénusz-jel található kézi festéssel, mintegy válaszolva a címben az identitást feszegető kérdésre (a borítón ennyi látható: *DE*, a szennycímlapon: *TE KI VAGY?*, a harmadik oldalpáron található a Vénusz-jel (♀), következő oldalon: ugyanaz, csak átmosódva, majd ezt követi egy aktkép). A szöveges részben is sok fotó látható beékelve a szerzőről, köztük aktok is, illetve szexuális utalásokként érthető rajzok (csúcsára állított rombusz stb.). S bár a kötetet szimmetrikus módon egy Mars-jel (♂) zárja le, a végén, azért – szemben korabeli kritikával, az ugyancsak magyar műhelyes Székely Ákossal¹⁹ – arra konkludálhatunk, a kötetben lényegesen hangsúlyosabb a női nézőpont és általában a nőiség a férfi perspektívánál, ráadásul a szöveg a fallocentrikus beszéd számos paneljét kiforgatja, szubvertálja, hiperbolizálja, majd széjjelzúzza.

Egy példa, ahol Molnár Katalin a „protestáns” szóból indulva szótárszerűen, szócikkenként rögzíti a sztereotip asszociációkat:

... és ezt MONDJUK
 ez egy NŐ
 protestáns hitű
 ha csak teheti PROTESTÁL
 PROVOKÁL
 PUCCOSKODIK
 PUCÉRKODIK
 PÚDEREZI MAGÁT EZ A BÜDÖS KURVA
 ez a VIPERAFAJZAT
 ez a buta tők
 olyan, mint aki szappant evett
 mint a sötét éjszaka
 kettőig nem tud számolni EZ A NYALAKODÓ TYÚK (...) ²⁰

19 SZÉKELY ÁKOS, *Molnár Katalin: De te ki vagy?*, Magyar Műhely, 83. sz. (1992. március 20.), 10–12.

20 SZÉKELY ÁKOS, *i. m.*, 39.

Persze más jellegű szövegrészeket is találunk a kötetben, például a *Triviális kérdések* című francia nyelvi játék egy átalakított/dekonstruált verzióját²¹ (ami a *Magyar Műhely*ben is szerepelt,²² illetve – mint látni fogjuk – egy performansz irodalmi alapját is adta), illetve a NEW SEX / NEW TAX / NEW WAX-sorozatot, amely aztán képzőművészeti alkotásként külön is ki lett állítva.²³

Egy másik időszakának szemléletét – amelynek kulcsfogalmai a transznyelvi hibriditás és a hiba, s amellyel kifejezetten egy transznyelvi avantgárd poétikáig jut el – azzal az előadásával jellemezhetjük a leginkább, amelyet a *Friss meleg az avantgárd!* című tanácskozáson²⁴ elő is adott: *A költészetről???* cíművel.²⁵ Miután ugyanis megállapította, hogy a költészet világszerte veszített presztízséből, arra jut, hogy e jelenség oka a hibás, a nyelvet idealizáló nyelvszemlélet: az, hogy a nyelvet eleve tökéletesen képesnek tartjuk a kifejezésre. Egy hosszabb komparatív nyelvészeti levezetés után arra jut, hogy a nyelvek logikátlan, hibás konstrukciók, csak az anyanyelv esetében ezt nem vesszük észre, idegen nyelveknél néha igen, ám éppen e sok következtelenség miatt nem leszünk sosem tökéletes beszélők. Ahhoz, hogy valahogyan kompenzáljuk ezeket a tökéletlenségeket, ki kell tágítanunk a kereteket: erre alkalmasak lehetnek a neoavantgárd költészeti kísérletezések, az intermedialitás, mint például a vizuális költészet, a hangköltészet, a performanszok stb.

Beépített elvétel/shiba, állandó önkorrekción, javítás és önreflexió magasfokon: újabb pályaszakaszát alapvetően ez a poétika jellemzi. 1995-ös kötetének a címe például *poèmesIncorrecs et mauvaisChants chantsTranscrits*.²⁶ A könyv a következőképpen épül fel: a jobb oldalon felváltva egy-egy *chantTranscrit (átírt dal)* és *poèmeIncorrecs (helytelen/hibás költemény)*, akárcsak egy kétféle gyöngyből álló, váltakozó színű nyaklánc. A bal oldali textusok kiegészítésnek is tekinthetők: egyrészt jegyzetek találhatóak itt (fonetikus átírással személyes jegyzetek – önéletrajzi feljegyzések vagy a keletkezés körülményeiről szóló információk –, esetleg kurzívan szedett másféle jegyzetek), néha dokumentumok, valamint fotók, illetve a jobb oldali költemények variánsai.

21 SZÉKELY Ákos, *i. m.*, 28.

22 MOLNÁR Katalin, *Triviális kérdések*, Magyar Műhely, 76. sz. (1990. szeptember 20.), 31.

23 MOLNÁR Katalin, *De te ki vagy?*, *i. m.*, 41.

24 *Magyar Műhely*-találkozó, Keszthely, 1993. augusztus 27–29.

25 MOLNÁR Katalin, *A költészetről???*, Magyar Műhely, 90. sz. (1993. december 20.), 8–23.

26 Kat(al)i(n) MOLNÁR, *poèmesIncorrecs et mauvaisChants chantsTranscrits*, Paris, Fourbis, 1995.

Az ún. helytelen és az átírt költemények struktúrája tulajdonképpen hasonló módon alakul: az egyes verssorokban a szótári szavak egymás mellett, egybeírva, de hol kis, hogy nagy kezdőbetűvel írva sorakoznak (a ragozott igék helyett főnévi igenév áll, a névelők általában kimaradnak). Az előbbieket, azaz a „helytelen versek” teljes egészükben saját szövegek: a lírai én szubjektívnek mondható, érzelmi és hangulati állapotokról beszámoló – és a fentiek értelmében agrammatikus – megnyilvánulásai. Kontextualizálásként, magyarázatként, helyreigazításként számos esetben ott áll mellette a bal oldalon a személyes jegyzet, továbbá a francia versváltozatok mellett az esetek többségében ott szerepel egy másik nyelvre (angolra, olaszra, németre) fordított verzió. Az „átírt dalok” pedig már jól ismert daloknak (*János bácsi a csatában*, *Körben áll egy kislányka*, mozgalmi dalok stb.) az egész kötetet uraló formai szabály szerint generált – néhol kicsit átírt – idegen nyelvű változatai. Ez utóbbiakat úgy is felfoghatjuk, mint a személyes múlt mementóit, emlékfoszlányait, szervesen belehelyezkedve (vagy áttüremkedve?) egy másik nyelvi környezetbe.

A *Quant à je* című kötetnek²⁷ is a hiba mint olyan a rendezővel (a hibák nagy része tudatos, és olykor szabályszerűségükben teljesen jól lekövethető transzformációk: több szó egybeírása, fonetikus átírás, szócserek, mint például a birtok és birtokos felcserélése stb.), ezért a létrejött szövegegyüttes nagyon nehezen de-sifrálnak és dekódolható. Ráadásul a narratív részekbe (általában önéletrajzi fragmentumokba) betüremkedő vendégszövegek (mondókák, dalocskák) tarkítják. Ezek franciára vannak fordítva, olykor sajátos, kvázi-fonetikus helyesírással rögzítve. Mindez kollázs technikával összeállítva, mely kollázs ezen kívül még tartalmaz ezen poétikai metódusok mibenlétére vonatkozó önreflexív részeket, a francia és a magyar nyelv sajátosságaira vonatkozó eszmefuttatásokat. Mindezen a könyv önéletrajznak is tekinthető, amelynek legfőbb tétje – a kontextus, azaz a család, a gyermekkori élmények, az érzelmi-szerelmi élet vázlatos bemutatása mellett – az emigráció okainak, körülményeinek rögzítése, az ehhez szükséges idegennyelv-tudás elsajátításának (el nem sajátításának) részletei, s ezen túl, a francia kultúrába való integrálódási feltételekre való rákérdezés.

A *Magyar Műhely*-időszak után Molnár Katalin ugyanezt a transznyelvi játékon alapuló kísérletezést folytatja (de ennek részleteibe jelen tanulmány keretei

27 Katalin MOLNÁR, *Quant à je (kantaje)*, Paris, POL, 1996.

között már nincs módomban belemenni): Christophe Tarkossal elindítják a *Poézi Prolétèr* című folyóiratot, amelynek ötletét az Académie Française túlkódolt nyelve és a párizsi munkásnegyedekben beszélt dialektusok kavalkádja közötti feszültség adja. Mindennek koncepcióját később a *Konférans pour lé zilétre* (*Előadás az analfabétáknak*) című művében²⁸ fejti ki. Talán legnagyobb sikerét e későbbi periódusban (és talán egész életpályáján) a Kité Moi (kb. El hagyot én) álnéven írt *Lamour Dieu* (1999),²⁹ egy szintén önéletrajzi ihletésű regény hozta, amelyben egy Afrikából érkezett férfival egy évig tartó szerelmét (és elhagyásának történetét) írta meg, amely szintén a tétovázást, bizonytalanságot rögzíti a „két nyelv, két kultúra közötti kivájt térben”, illetve a francia nyelv művelését, lényegi megértését szemantikai és fonetikai rémálomként megélve. Franciaországban éveken keresztül indított kreatív írás műhelygyakorlatokat „helytelen versek” („poèmes incorrects”) írására – az utóbbi időben keveset alkot.

Visszatérve az előbbi, az ún. *Magyar Műhely*-időszakára: voltaképpen csak a *vmely távol helyről* című kötete kapcsolódik közvetlenül a folyóirat kiadójához, a többi könyvet nem ők adják ki. A *De te ki vagy?* saját kiadás, ami viszont nem a sikertelen integráció következménye, hanem a könyvtárgy-jelleg az oka, illetve a hivatalos vagy pénzforgalmon alapuló kereskedelmi hálózattól való kimaradás szándéka – különösen, hogy a könyvterjesztést a szerző személyesen, egy-egy francia- és magyarországi akció keretében végezte (a *Magyar Műhely Hírei*-ben a könyvet „luxuskiállítású” műként és cseretárgyként jelölték meg). Az önköltségen 500 példányban kinyomtatott, ragasztott brosúrában Ioan Bunus néhány grafikája és Émilienne Deschamps-nak a szerzőről készített fényképei (például kalapos akt, vödörös portré) szerepelnek. Míg a *poèmesIncorrects et mauvaisChants chantsTranscrits* egy kisebb (azóta már megszűnt) kiadónál, a *Quant à je* viszont már az ismertebb P.O.L.-nál jelenik meg, amely egyfelől feltétlenül a Molnár Katalin által kivívott presztízst mutatja helyi terepen is, illetve esélyt jelenthet az ismertség, népszerűség további erősítésére.

Vannak más egyéni készítésű könyvei is („bookwork”): ilyen a viszonylag korai munkának számító *Halmazok. A vipérák nagyon harapósak*,³⁰ az *Une Suite*

28 Katalin MOLNÁR, *Konférans pour lé zilétre*, Paris, Éditions al dante, 1999.

29 Kité Moi, *Lamour Dieu*, Paris, POL, 1999.

30 Katalin MOLNÁR, *Halmazok*, Párizs, Magyar Műhely, 1985.

vagy a *dalosFüzet*,³¹ amelyben ismert népdalok (*Tavaszi szél vizet áraszt, Száraz tónak nedves partján*), gyermekdalok (*Körben áll egy kislányka*), gyermekversek (Móricz: *A török és a tehének*), továbbá kommunista mozgalmi énekek (*Föl, föl, ti rabjai a földnek*) találhatóak szemantikai értelemben analitikus, de szintaktikai értelemben teljesen agrammatikus és apoétikus felbontásban. Egyfajta lapozgató ez, mert a szövegek soronként/szavanként tagolódnak, mindig újabb oldalpáron (ennek egy részlete egyébként, amit egy performansz keretében 1993-ban felolvasott a *Magyar Műhely*-találkozón). Molnár Katalin létrehoz egyéb szöveges tárgyakat, színes nyomtatványokat is: ilyen például a tetszésszerűen, de mégiscsak megjósolható kimenetelű narratívá(k)ba rendezhető szósor, a SPEECH DANGER REVOLVER PRESIDENT, színes lapokra rápecsételve vagy a NEW TAX / NEW WAX-sorozat hasonló formában. Ilyesféle darabokkal Molnár Katalin bekapcsolódott a *mail art* művészeti mozgalomba is, amikor három méretben különböző színű (kék, illetve sárga) levelezőlapokat készített többféle nyelven:³² franciául, angolul, németül, olaszul, lengyelül, s a bélyeg helyén ez állt: „Poésie INCORRECT de Kati Molnár [Molnár Kati HEJTELEN költeményei]”, a levelek tartalmi részén egy-egy szándékoltan agrammatikus vers szerepelt a *poèmesIncorrects et mauvaisChants chantsTranscrits* című kötetből.

Performanszok

Performanszai alapvetően költői akciók, azaz nem a kizárólag és teljes egészében abban a pillanatban létesülő alkotás a műfaja (mint például Hajas Tibornak). Ő textuálisan már előbb megformált szövegek elmondásával kísérletezik, azaz egy avantgárd jellegű, állandóan mozgásban, jelentéseltolódásban lévő szöveg elmondásakor létesülő nyelvi performativitásra erősít rá a hozzá kapcsolt, ott és akkor megképződő mozgás- és cselekvéssorral (ebben például Ladik Katalinéra hasonlít a koncepciója, bár ő általában óvatosabban, tompítottabban használja az áterotizált előadásmódot).

31 Megtalálhatók az Artpool gyűjteményében.

32 Megtalálhatók az Artpool gyűjteményében.

1. *Szabad terület*, a párizsi Magyar Műhely találkozója Szombathelyen (1989):³³

Egyfajta egyéni hangulatjelentés ez természeti képekre, a flóra és fauna fajaira fordítva, majd ezeknek listáját – mintegy a problémák jelentkezésére válaszul – nemzetgazdasági követelések felsorolása váltja, hogy azután visszatérjünk egy már direkter-személyesebb hangulatleíráshoz. Maga a szöveg mögé tehát nehezen rendelhető bármilyen konkrét értelem, nélküli a koherenciát; viszont hangulatot-hangulatokat tükröz, amelynek az ingadozása, illetve a modalitás megváltozása szerint alakul a performer mozgása. Piros nadrágban, fekete ingben, mezítláb sétálgat fel-alá a színpadon, kezében vödört lóbálgat, majd leteszi, letérdel elé, beszél hozzá; amikor a mondott szöveg elkomorodik, a gondokat taglalja, Molnár magához fogja, átöleli a vödört. Amikor – nyilván a problémamegoldáshoz szükségesként érzékeltetett – teendőkhez mint követelésekhez ér, egyre inkább felemeli a hangját, kiabálja az instrukciókat, üti a földet. Amikor ismét egy optimistább jellegű részhez ér, leül a színpad szélén a közönséggel szemben, lóbálja maga előtt a vödört. (A találkozót bemutató videón ezt együtt mutatják Székárosi hangköltészeti performanszával, ide-oda váltogatnak a két előadás között, ezáltal is dinamizálva azokat.)

Nagy Pál *az irodalom új műfajai* című könyvében utal arra, hogy a vödör mint az előadás egyik fontos eszköze, s mint meghatározó motívum először Picabia *Relâche* című nevezetes, Erik Satie zenéjére írt szatirikus szkeccssorozat-darabjában bukkan fel (a vödörből csöbörbe öntött vízzel), melyet azután átvett a Black Mountain-i őshappening, majd Oldenburg, Bob Wilson, s Molnár Katalin:³⁴ csakhogy nála – tehetjük már mi hozzá – a vödör önmagában funkciótlanná válik, nagyrészt performansztörténeti reminiszcenciákat hordoz, ezen kívül nem sok asszociációt tesz lehetővé (illetve a *De te ki vagy?* csereakciójában ismertetőjelként működött)³⁵.

2. Egy másik performansz a szombathelyi *Magyar Műhely*-találkozón (1989):³⁶

Molnár Katalin Szűcs Sándorral együtt ad elő részleteket a *Triviális kérdések* című szövegéből (egy abszurd-szürrealista kérdezős társasjátékból). Fehér öltözetben, tenisz-homlokpántjukat a szemükre húzva vakon tapogatódnak körbe

33 PIM, Audiovizuális anyag, VF01036.

34 NAGY Pál, *i. m.*, 249.

35 A Margitszigeten találkozott a könyvcserepartnerekkel, és a vödörrel lehetett felismerni.

36 p'ART 7. szám (1989.07.11–14.), Artpool, videótár, 687.

a színházterem oldalfalai mentén, egymással szemben haladva. Néha végigsimítanak a terem szélén álló embereken, s közben mondják a szöveget. (A fiatal fiú a kérdőszavas, ő az eldöntendő kérdéseket sorolja.) Mikor körbeérve összetalálkoznak, megállnak, mondják tovább a verset, s közben blazírtan paradicsomlevest kanalaznak pólójuk mellkason található zsebébe.

3. A p'ART 1990. május 30-án leadott adásában:³⁷

Itt ugyancsak egy költészeti akciót láthatunk: Molnár Katalin a *De te ki vagy?*-ből szaval részletet, éppen a „protestáns hitű, protestál...” felütéssel kezdi, s onnan folytatja a szöveget. Az általa mondott részlet a női létnek a társadalmi és szexuális vélemények, elvárások, sztereotípiák keretrendszerében, adott esetben performatív ítéletek teremtette voltáról tudósít, az előadó a fekete bő nadrágban, fekete hosszú ujjú felsőben mozog: hol pantomimesnek tűnik, hol szinte akrobatának, majd dehumanizálódik, állattá (vagy állatiassá) lényegül át. Fent a terem galérián a korlát mellett oldalaz, majd átmászik a korláton, és egy emelettel lejjebbre mászik, vagy inkább leereszkedik. Ott négykézlábra áll a földre terített abrosz mellé, ahol mindenféle tárgyak találhatók, s egy hajszabóval a szájában kutyaként mászik körbe-körbe; majd egy hangosbemondóba felolvast stb.

*

Molnár Katalin szépen lassan eltűnt, kikopott a *Magyar Műhely* köréből. Ennek nem csupán magánéleti okai lehettek (a Nagy Pállal való különválására gondolhatunk itt), hanem minden bizonnyal az is, hogy a *Magyar Műhely* a '90-es évek közepére elvesztette közvetítő szerepét a francia és magyar avantgárd között, s új, fiatal szerkesztők bevonásával, majd teljes szerkesztőváltással (L. Simon László, Sörös Zsolt) egyre inkább hazai avantgárd központtá alakult. Más emberek kaptak szereplési lehetőséget, s a franciaországi munkatársak egy része kiszorult, vagy önként maradt el a laptól.³⁸

37 p'ART 8-9. szám, 1990–1991, Artpool videótár, 688.

38 Mint az egy Tóth Gábornak írott 1997-es levélből kiderül, ez a váltás valószínűleg több régi műhelyes szerző számára törest jelenthetett – többek között számára is. „Teljes mértékben (milyen szép szocialista szó páros) osztom véleményed az új (?) Műhely (új?) csinálóirol”. Molnár Katalin Tóth Gábornak, 1997. május 4., az Artpool gyűjteményében.

Egyéni hálózatok, kapcsolatrendszerek

DÓBÉK ÁGNES

ESZTERHÁZY KÁROLY EGRI PÜSPÖK MECENATÚRÁJA

Elemzés hálózatelméleti módszerekkel

Bevezetés

Eszterházy Károly csaknem négy évtizedes egri püspöksége alatt nagy hatást gyakorolt egyházmegyéje irodalmi életére és művelődési viszonyaira.¹ Művészet- és irodalompártolása országosan ismertté vált, kiállt a magyar nyelv ügye mellett, neve gyakran szerepelt a század végén meginduló folyóiratok hasábjain. A művelődéspártoló tevékenységéhez kapcsolódó levéltári források feldolgozása egy nagyobb projekt része, amely az itáliai kötődésű, Rómában, a Collegium Germanicum et Hungaricumban tanult főpapok irodalmi mecenatúrájára, tudománypártolására koncentrál.² A vizsgált időszak az 1750–1800 közötti éveket öleli fel, amikor az egyházi arisztokrácia kulturális befolyása jelentősen megnőtt, a magyarországi katolikus megújulás kulcsfigurái pedig azok a klerikusok lettek, akik Itáliában fejezték be tanulmányaikat. A római kulturális hatások az ott képződött főpapok szellemi habitusának és végső soron mecenatúrájának alakulásában jelentős szerepet játszottak.³ Ebben a kultúrapártolásban erősen

-
- 1 Eszterházy a művelődést érintő tevékenységéről lásd: KELÉNYI B. Ottó, *Esterházy Károly gróf (1725–1799) egri püspök és a magyar nyelv*, Magyar nyelv, 1932/1–2., 41–45.; LÖRKÖS István, *Konzervativizmus és progresszió között: Irodalom és művelődés Egerben Eszterházy püspöksége idején*, Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Eszterházy Károly emlékezete, 1993, 55–66.; *Tanulmányok Eszterházy Károly egri püspök szellemi és épített örökségéről*, szerk. DINNYÉS Patrik, NAGY Andor, Eger, Líceum Kiadó, 2020.; BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak: egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban*, Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet, 1997 (Studia Agriensia 16), 89–129.; Uő, *Pietas, ars, scientia. Eszterházy Károly egri püspök mecénási elvei és gyakorlata*, Limes, 2000/4, 81–88.; ANTAL Beatrix, *Eszterházy Károly és Róma*, Archivum – A Heves Megyei Levéltár Közleményei, 2007, 21–54.
 - 2 A tanulmány elkészítését az NKFIH PD 142174. számú, *Irodalmi mecenatúra és tudománypártolás – Itáliai hatás és magyar–olasz művelődési kapcsolatok Magyarországon az egyházi arisztokrácia környezetében (1750–1800)* című projektje tette lehetővé.
 - 3 BITSKEY István, *Hungáriából Rómába: A római Collegium Germanicum et Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

érezhető tendencia a nemzeti nyelvű irodalom segítése, a világias szellem térnyerése, a természettudományos kutatások, valamint a magas szinten művelt történetírás támogatása. A folyamatba illeszkedik Eszterházy Károly püspöksége, aki 1745–1748 között volt római diák, 1762-ben nyerte el Eger püspöki székét és 1799-ig, haláláig töltötte be azt. Ez alatt a csaknem négy évtized alatt számos olyan személlyel került kapcsolatba, aki a kulturális élet valamelyik területének szerepvállalója volt.

A tanulmány a hálózatelemzés módszertanával mutatja be, hogy Eszterházy Károly mint kultúrapártoló mecénás mely személyekkel volt összekötésben, és ennek a csoportnak a tagjai közül kik voltak kapcsolatban egymással, az így létrejött hálózat irodalmi és kulturális tevékenységekkel való összekapcsolása milyen értelmezési lehetőségeket, új nézőpontokat kínál a püspök a műveltség több területét érintő kultúraalakító tevékenységére nézve. A kutatás alapját képező, eddig feltáratlan forrásoknak a hálózatelméletekkel való elemzésével megkísérrelhetjük a kapcsolatok sűrűségének, a személyek között kialakult hierarchiának és a kolostereknek a vizsgálatát, a hálózatban működő összekötők, hidak, gyenge kapcsolatok szerepének felmutatását, ezzel nemcsak Eszterházyról, a 18. századi Magyarország egyik emblematikus alakjáról való tudásunkat bővíthetjük, hanem láthatjuk a főpap művelődést támogató törekvéseinek jelenlétét és recepcióját a társadalom különböző rendszereiben.

Hálózatelemzés és mecénatúra: előzmények

A hálózatelemzés, tehát a Barabási Albert-modell⁴ és annak továbbgondolt, új fogalmakkal bővített képleteinek hasznosulása az irodalomtudomány keretei között is megjelent: a kora újkortól kezdve az irodalmi modernségig számos tanulmány született mind a nemzetközi, mind a magyar szakirodalomban, amelyeknek módszertani háttere a hálózatok tudományából indult ki.⁵

⁴ BARABÁSI Albert-László, *A hálózatok tudománya*, Bp., Libri, 2016, 181–222.

⁵ Ezek rövid összefoglalását lásd: MARKÓ Anita, *Hálózatelmélet és- elemzés az irodalomtörténeti kutatásokban: Publikációs térhez jutó értelmiségiek hálózata a régi magyarországi nyomtatványok alapján 1473–1600 között*, *Literatura*, 2020/3, 324–329.

Témánk szempontjából azoknak a kutatásoknak a tanulságai és módszerei relevánsak, amelyek egy személy vagy csoport kultúrateremtő tevékenységének társadalmi hátterét vizsgálták. A 16–17. századra irányuló vizsgálatok alapvető hivatkozási pontja John F. Padgett és Christopher K. Ansel *Robust Action and the Rise of the Medici* című tanulmánya, amelyben Cosimo de' Medici 15. század eleji felemelkedésének hátterét mutatják be, a Mediciek házassági, gazdasági és mecénási hálózatainak szerkezetére és kialakulására koncentrálnak, történeti adatokra támaszkodva.⁶ A hálózati adathalmazból kilenc kapcsolati típust különítettek el, köztük többfajta rokoni, gazdasági, politikai és személyes kapcsolatokat. A politikai kapcsolatok közé sorolják a mecenatúrát, mint egy többretegű hálózat részét.

Amennyiben a hálózat készítője a kapcsolatokat tipizálja és a patrónusi viszonyt önálló típusként értelmezi, az irodalmi hálózatok elemzésekor kiemelkedik a mecenatúra jelentősége és hatása. Andre Horch a 16. századi mainzi nyomtatványok dedikációinak kritikai elemzését készítette el, statisztikai, hálózatelemző és szövegértelmező módszerekkel.⁷ Horch rávilágít a dedikációk szerzői és címzettjei közötti kapcsolatokra, kidolgozza a dedikációhasználat különböző motivációit és funkcióit, valamint feltárja a dedikáció gyakorisága és a társadalmi befolyás közötti összefüggés kérdését, a hálózatelemzés eszközeit használva a társadalmi és kommunikációs struktúrák vizualizálására és jobb értelmezésére. A magyarországi példák közül hasonló forrásbázison alapul Markó Anita munkája, amely az 1400–1600 közötti időszakban létrejött nyomtatványok alapján az értelmiségi csoportokat, köztük a mecénások szerepét vizsgálta, a meghatározott korszakban megjelent művek ajánlásainak adataiból jelenítette meg a támogatói-szerzői körök létrejöttét.⁸

Kifejezetten a mecenatúra működésének és hatásának hálózatkutatói eszközökkel való ábrázolását végezte el Paul D. McLean.⁹ Munkájában jelen tanulmány forrásbázisának egy részével megegyező adatokat – mintegy 1100 támo-

6 Christopher K. ANSELL, John F. PADGET, *Robust Action and the Rise of the Medici, 1400–1434*, *American Journal of Sociology*, 1993/6, 1259–1319.

7 Andre HORCH, *Buchwidmungen der Frühen Neuzeit als Quellen der Stadt-, Sozial- und Druckgeschichte: Kritische Analyse der Dedikationen in volkssprachlichen Mainzer Drucken des 16. Jahrhunderts. Unter Verwendung statistischer, netzwerkanalytischer und textinterpretatorischer Methoden*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2014 (Mainzer Studien zur Neueren Geschichte 32.).

8 MARKÓ Anita, *Az irodalmi intézmény kezdetei Magyarországon: Értelmiségi társaságok a középkorban és a kora újkorban*, ELTE BTK, disszertáció, 2020.

9 Paul D. McLEAN, *The Art of the Network: Strategic Interaction and Patronage in Renaissance Florence*, Durham, Duke University Press, 2007.

gatást kérő levelet – használ. A vizsgálati korpuszát alkotó leveleket a trecento és quattrocentoban firenzeiek írták jelenlegi vagy leendő mecénásaiknak, szíveségeket, állásokat vagy az adó visszatérítését kérve. A hálózati modellben való interpretáció itt a szövegek topik modellezésében nyilvánul meg, az kerül feltáráásra, hogy bizonyos szavak milyen gyakran szerepelnek a levelekben, a levelek nyelvezetének és kódjainak dokumentálására tett kísérletet a szerző.

Susan Fritzman szintén a nyelvészeti elemzés és a társadalmi hálózatelemzés technikáinak felhasználásával vizsgálta a 18. század eleji angol szerzők és mecénásaik viszonyát.¹⁰ A tanulmány a modális kifejezések, regiszterek közötti kvantitatív felmérésén alapul. A kutatás eredménye alapján a különböző műfajok közül a mecénásokkal váltott levelek tartalmazzák a legtöbb modális igét, ezen műfajon belül a módváltást befolyásolja az írónak a mecénással való kapcsolata, valamint a kommunikációval járó kockázat és az igényelt költség mértéke.

Eszterházy kapcsolathálójának modellje

Eszterházy mint mecénás kapcsolatainak modellezéséhez először létre kell hoznunk egy célnak megfelelő adatstruktúrát. Ehhez meg kell állapítanunk, melyek a mecénatúra megnyilvánulásai a püspök körül kialakult kulturális életben, a rendszer adatait, tehát a vizsgált kulturális élet szereplőit milyen források alapján határozzuk meg, mi adja ebbe a networkbe való tartozásnak a kritériumait, milyen kapcsolati típusokat különíthetünk el, és végül azt is tudnunk kell, hogy mely az egyénre és a kapcsolatra vonatkozó attribútumokat kell megállapítanunk ahhoz, hogy a rendszer még több értelem- és jelentésképző funkcióval bírjon.

Mivel a püspökhöz tartozó számos forrásanyagot még nem dolgoztak fel, ezek feltérképezése jelentette a kutatás kezdeti lépéseit. A kapcsolati háló elkészítésének forrásai az egri levéltárakban található Eszterházy-levelezés, ennek egy része szálás anyag, másik része a protocollumokba bemásolt levelek összessége.¹¹ Az itáliai személyekkel való kapcsolatokat részben a római Collegium Germanicum et Hunga-

10 Susan FITZMAURICE, *Politeness and modal meaning in the construction of humiliating discourse in an early eighteenth-century network of patron–client relationships*, *English Language & Linguistics*, 2002/2, 239–265.

11 A levelek a Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltárának XII.3.f.VI. classis fondjában és az egri Főegyházmegyei Levéltár Archivum vetus (A továbbiak: FL, Eger, AEV) fondjában találhatók.

ricum levéltárában található levelek alapján regisztráltam.¹² További adatokat szolgáltattak a püspöknek ajánlott irodalmi művek: kéziratos és nyomtatott alkalmi művek, illetve olyan könyvek, amelyek paratextusai között szerepel az Eszterházyhoz címzett ajánlás. Az általa támogatott könyvek jelentős része az egri nyomdában jelent meg, így a kötetekben szereplő ajánlólevelek összegyűjtéséhez elsősorban az egri nyomda kiadványait¹³ néztem át. Egyes, Eszterházyval kapcsolatban álló, szélesebb körben ismert szerzők esetében más városokban megjelent kiadványokban is fellelhető a neki szóló ajánlólevél, ezeket nagyrészt a Petrik-bibliográfia mutatói alapján gyűjtöttem össze.¹⁴ A források tükrében a püspök kulturális életet érintő tevékenységének, kultúrapártolásának színterei az oktatás, a könyvgyűjtés, a könyvkiadás, az irodalmi mecenatúra, a természettudományok és az irodalmi reprezentáció területei köré összpontosulnak. A hálózat tagjai azok a személyek, akik ezekben a témakörökben fordultak a püspökhöz a forráskorpusz és az elérhető szakirodalom adatai alapján, számuk a kutatás jelenlegi állása alapján 88.

A mecénási tevékenységen belül a kapcsolatok típusát ezzel a hat témakörrel – oktatás, könyvgyűjtés, könyvkiadás, mecenatúra, természettudományok és reprezentáció –, vagyis a kapcsolatok céljának megnevezésével határozta meg. Eszterházy a képzőművészetekre, építészetre vonatkozó összeköttetései ennek a vizsgálatnak nem képezik részét. Végül meg kell jegyezni, hogy kapcsolatai között feltüntettem a gazdasági kimenetelűt is, mivel levelezett olyan főurakkal, akikkel irodalmi, művelődési témákat nem érintett ugyan, de az adott arisztokraták – mint szerző vagy mecénás – benne voltak a kor irodalmi köreiben, ahogy a hálózatban megjelölt összeköttetések is mutatják.

Az Eszterházy körül kialakult csoportban meghatározott személyek között további kapcsolatokat állapítottam meg, a kapcsolat típusát is megadva: családi, politikai, irodalmi-tudományos, illetve a forrásgyűjtés céljából létrejött kapcsolatok. Ezekből ezidáig 89-et tudtam meghatározni, a szakirodalom és további, a

12 Briefe 18. Jhdt., Hist. 1035, 1040, 1048.

13 *A könyvkiadó egri líceum. Történet és kiadványjegyzék I. 1755–1852.*, szerk. és bev. MIZERA Tamás, NAGY Andor, VERÓK Attila, Bp.–Eger, Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Egyetem, 2017 (Kulturális örökség), 110–303.

14 PETRIK Géza, *Magyarország bibliográfiája, 1712–1860*, I–IV, Bp., Dobrowsky, 1882–1892.; V–VIII. kötet: *1712–1800 közt megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok*, Bp., közread. az OSZK, 1971–2017. (V. és VII. kötet: *Pótlások*; VI. kötet: *Nyomda- és kiadástörténeti mutató*; VIII. kötet: *Függelék, Hazai 18. századi színlapok, gyászjelentések és szentképek bibliográfiája, Nyomda- és kiadástörténeti mutató*; IX. kötet: *Pótlások*)

hálózatban szereplő személyekre – elsősorban Klimó György pécsi püspökre és egyik kulcsemberére, a történész Koller Józsefre – vonatkozó levéltári kutatásaim alapján.¹⁵ Ahogy a 18. századi, római kötődésű főpapok kulturális tevékenységének vizsgálata előre halad, további kapcsolatokat lehet megállapítani, illetve erre ad majd lehetőséget a hálózati modell szabad bővítése a kutatók számára.

Eszterházy kapcsolatai (88)	A csoport tagjai közötti további kapcsolatok (93)
Oktatás	Irodalmi-tudományos
Könyvgyűjtés	Forrásgyűjtés
Irodalmi mecénatúra	Családi
Könyvkiadás	Politikai
Természettudományok	
Reprezentáció	
Gazdasági	

A kapcsolatok típusai

A hálózat tagjait további metaadatokkal láttam el: tartózkodási hely (város), felekezet és foglalkozás. Így láthatóvá válik, hogy Eszterházy kapcsolatai milyen mértékben léptek át vallási és társadalmi különbségeken, valamint az egyházmegyéje területén túl milyen mértékben gyakorolt befolyást.

A következő lépésként az itt felvázolt adatok felhasználásával, a nyílt forráskódú Gephi szoftver rendezési algoritmusai és kis utómunka segítségével elrendeztük a kapcsolati gráf elemeit. A területi és vallási eloszlás külön táblákat kapott a könnyebb áttekinthetőség érdekében. A Gephi programból JSON formátumban exportáltuk az adatokat, amit egy saját programkód segítségével kiszíneztünk az él- és pont kategóriák alapján, illetve a foksámok alapján beállítottuk a pontok méretét. Ezek az átalakítások a vizualizáció könnyebb értelmezését szolgálják. A feldolgozott adatokat beimportáltuk a szintén nyílt forráskódú sigma.js webes gráfmegjelenítő keretrendszerbe, amit kiegészítettünk interaktív lehetőségekkel.

15 Klimó és Koller levelezése a pécsi Klimó-könyvtárban, valamint az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Quart. Lat. 1511/1–2. és Quart. Lat. 1507 jelzetei alatt található. Az adatok összegyűjtéséhez felhasználtam még Péczeli József levelezését: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (a továbbiakban: MTA KIK Kt.), Magyar irodalom levelezés, 4r.

Ezek a funkcionalitások lehetővé teszik a kapcsolati háló felfedezését és elemzését. A böngészőben futtatható végeredményt a GitHub publikus rendszerébe töltöttük fel, ami így bárki számára elérhető.¹⁶

Az így létrejött hálózat elemzése előtt szeretnék kitérni ennek a vizsgálati módszernek a korlátaira. Ebben az esetben a történeti adatgyűjtést én végeztem, a tagok közötti kapcsolatokat én állapítottam meg az általam ismert szakirodalom és a saját kutatásaim alapján. Így a hálózatokban szereplők és összeköttetések száma nem lehet teljes. A rendszerben nem látszik az időtartam, az, hogy egyes kapcsolatok nem állandóak, csak bizonyos helyzetek révén aktivizálódtak, továbbá a kapcsolatok irányítottsága sem.

A kapcsolatháló elemzési lehetőségei

Eszterházy kapcsolatainak hálója skálafüggetlen, egy-egy elem gyűjti be a kapcsolatok többségét, a legtöbbet Eszterházy, mivel a vizsgálat tőle indult ki.¹⁷ A hálózatban kialakultak nagy fokszámú, azaz sok kapcsolattal rendelkező összekötők, amelyek kiemelkednek, láthatóak lesznek a többi tag számára, és ezzel folyamatok elindítói, trendek irányítói lehetnek.¹⁸ Giuseppe Garampi olasz főpap (20), Kazinczy Ferenc (13), Klimó György pécsi püspök (9), Péczeli József szerző és hírlapalapító (8), Katona István (7) történész és Batthyány Ignác püspök (6) rendelkeznek a legtöbb kapcsolattal.¹⁹ A kialakult hálózat egyik lényegi tulajdonsága a hibátűrés, tehát az elemeit véletlenszerűen kiiktatva a hálózat sokáig stabil marad, mert a rengeteg kevés kapcsolattal rendelkező elem miatt kevés az esélye, hogy valamelyik ritkán előforduló, a hálózat összefogásáért felelős elem kiesik.²⁰ Ez egy stabil struktúra, amelynek szerkezetében akkor következik be változás, ha valamelyik fő összekötő személy meghal, társadalmi pozíciójában változás következik be, vagy elhagyja a térséget. Eszterházy elődje, Barkóczy Ferenc és kapcsolatainak a hálózatba való bekapcsolása segítene annak a kérdés-

16 <https://agnesdobek.github.io/eszterhazykaroly/?fbclid=IwAR0AEjDZsv7giP7lXpkwWvnhlpBRfUH4ns7MKNuLQC8rIdNebDednfRLg8I>, utolsó megnyitás: 2023. 07. 24.

17 BARABÁSI, *i. m.*, 133–179.

18 *Uo.*, 63–65, 193–194.

19 A személyek neve után zárójelben jelöltem kapcsolataik számát.

20 BARABÁSI, *i. m.*, 302–304.

nek a tisztázásában, hogy a két főpap között ténylegesen feszült-e ellentét, megváltozott-e az egyházmegye kulturális élete, a szerzők támogatottsága Barkóczy Egerből való távozása után, és ha igen, milyen irányban.²¹

A Barabási-modell fontos pontja a növekedés, a hálózat az idők során új elemek csatlakozásával egyre nagyobb lesz és a népszerűségi kapcsolódás jellemző, azaz a jól ismert mechanizmus, hogy a gazdag egyre gazdagabb lesz. A hálózat új kapcsolatainak létrejöttét befolyásolja, hogy a kapcsolódni kívánt elem kit lát meg először, kihez fér könnyen, vagy kit preferál, kiről gondolja, hogy érdemes hozzá kapcsolódni. Tehát a már sok kapcsolattal rendelkező elem nagyobb valószínűséggel gyűjt össze újabb kapcsolatokat.²² Eszterházy a sok kapcsolata révén kitért, még ha elsőre nem is őt látnák meg, elég csak megkérdezni valakit, rögtön útbaigazítást ad, merre találjuk. A hálózat legtöbb eleme nincs kapcsolatban egymással, ám véletlenül kiválasztva két bármely elemet, egy mindössze néhány lépésből álló utat tudunk találni.²³

Ez a módszer alkalmas a hálózatok fejlődése kezdeti szakaszának modellezésére, de a népszerűségi kapcsolódás túl nagy szerepe miatt a fokszámeloszlásnak szinte végtelenségig elnyúló szakaszt, jelentőséget ad. Ezért bekapcsolták ebbe az elméletbe a „fitness” fogalmát (Bianconi–Barabási modell), amely úgy definiálható, mint új kapcsolatok vonzására való képesség, értéke a fokszámtól eltérő összes tulajdonságot megtestesíti.²⁴ Tehát a fitness mint változó az elemek alkalmazkodóképességét adja meg, befolyásolva ezzel az új kapcsolatokat begyűjtő potenciáljukat. Míg a Barabási–Albert modell az „elsőként indulók előnye” jelenséget magyarázza, addig a Bianconi–Barabási modell az összetett, fejlődő hálózatok növekedését ábrázolja, vagyis, hogy a különböző tulajdonságokkal rendelkező csomópontok különböző sebességgel szereznek kapcsolatokat, és a „későn érkezők is nyerhetnek”. Egy olyan hálózatban, ahol a fitness egy attribútum, egy

21 Köszönöm Egyed Emesének, hogy felhívta a figyelmem erre az elemzési lehetőségre. A szembenállás alapját Barkóczy Fuorcontrasti nevű felsőtárkányi nyaraló kastélyának lebontása adta, amelyet egyes források szerint maga Eszterházy rendelt el, nem nézve jó szemmel Barkóczy pompakedvelését. Lásd: DÓBÉK Ágnes, *Barkóczy Ferenc püspök Fuorcontrasti kastélyának ábrázolása korabeli verses forrásokban = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 7*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., Reciti, 2019, 112–113.

22 A preferenciális kapcsolódásról lásd: BARABÁSI, *A hálózatok tudománya...*, i. m., 184–188.

23 A jelenséget a hálózatok kulcsfontosságú tulajdonságával, a kisvilágiság fogalmával jellemezhetjük, miszerint a társadalmi hálózatok tagjait rövid utak választják el egymástól, és a tagoknak jó érzékük van ahhoz, hogy megtalálják ezeket az utakat. *Uo.*, 106–110.

24 Ginestra BIANCONI, BARABÁSI Albert-László, *Competition and Multiscaling in Evolving Networks*, *Europhysics Letters*, 2001/4, 436–442.; BARABÁSI, i. m., 226–229.

magasabb fittségű csomópont nagyobb arányban szerez linkeket, mint az alacsonyabb fittségű csomópontok. Az Eszterházy körül kialakult hálózatban a megadott metaadatokkal mérhetjük az egyes csomópontok fitness-értékét. A református Péczeli József például alacsonyabb számú kapcsolattal rendelkezik ugyan, de fitness-értéke magas, mivel 8 kapcsolatából 6 magas rangú arisztokrata egyházi vagy világi személy – Károlyi Antal, Batthyány József érsek, Széchényi Ferenc, Orczy Lőrinc, Eszterházy Ferenc, Eszterházy Károly –, annak ellenére, hogy ő nem ezekben a körökben mozgott. Ennek hátterében az áll, hogy Péczelinek támogatókra volt szüksége irodalmi vállalkozásaihoz, számos főurat keresett fel, akik gyakran nem pénzzel, hanem kapcsolathálójuknak megosztásával segítettek. Péczeliéhez hasonló Katona István példája, akinek 7 feltüntetett kapcsolatából 5 magas rangú egyháziakkal – Giuseppe Garampi, Klimo György, Batthyány Ignác, Batthyány József, Eszterházy Károly – áll fenn. Katona a sokkötetes történetírása kiadásához főként az egyházi arisztokráciához fordult, levelezéséből kiderül a mecénást kereső stratégiája, amely a hálózatelméletekből ismert a „gazdag még gazdagabb lesz”-megállapítással állítható párhuzamba: a sorozat első köteteit Katona a magyarországi érsekeknek dedikálta, ezzel szerzett presztízst a sorozatnak, és az ő már elnyert támogatásukra hivatkozva tudta megnyerni az egyházmegyei püspökök, majd később a kanonokok pártfogó hozzájárulását.²⁵

Kötet száma	Katona István, <i>Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae [...]</i> , I–VII. ajánlásainak címezettjei	Katona István, <i>Historia regum stirpis mixtae [...]</i> , I–VII. ajánlásainak címezettjei
I.	Patachich Ádám (kalocsai érsek)	Ad lectorem
II.	Mígazzi Kristóf (bécsi érsek, bíboros)	Batthyány József (esztergomi érsek)
III.	Eszterházy Károly (egri püspök)	Kollonich László (kalocsai érsek)
IV.	Batthyány Ignác (gyulaféhevári püspök)	Eszterházy Károly (egri püspök)
V.	Andrássy Antal (rozsnyói püspök)	Eszterházy Károly (egri püspök)
VI.	Fuchs Ferenc Xavér (nyitrai püspök)	Kerticza Máté Ferenc (boszniai-szerémi püspök)
VII.		Fuchs Ferenc Xavér (nyitrai püspök)

Katona István *Historia Critica* című műve alsorozatainak mecénásai (I–VII. kötetek)

25 Katona István Eszterházy Károlynak, Esztergom, 1790. április 7., FL, Eger, AEV 2714.

Eszterházy és Garampi esetében azt látjuk, hogy magas fokszámukhoz, központi szerepükhöz hozzájárul sokoldalúságok, vagyis, hogy a többiekhez képest sokkal több típusú kapcsolatot tudhatnak magukénak. Eszterházy körül 6, míg Garampi körül négy kapcsolattípust számolhatunk össze: a római bíboros az oktatás, a könyvgyűjtés, a mecenatúra és a forrásgyűjtés területein egyaránt közreműködött magyarországi személyekkel, ez a sokoldalúság tette ismertebbé ebben a meghatározott csoportban. Eszterházy kapcsolatainak számát növeli az is, hogy számos református és frissen katolizált személlyel állt kapcsolatban.

Eszterházy és Garampi esetében a fokszám és a fitness érték egyezik.

A hálózatban azt látjuk, hogy az erős kölcsönhatásban lévő emberek önmagukba forduló csoportokat, úgynevezett klasztereket alkotnak.²⁶ Ilyen például a római egyházi arisztokrácia köre, amely főpapokból, a római Collegium Germanicum et Hungaricum tanáraiból és magyar diákjaiból, valamint ágensekből áll. A klasztereket az egymással gyenge kapcsolatban lévő emberek összetartják, ha ők szétkapcsolódnak, a szigetek nincsenek és a hálózat szétesik. Innen a hálózattelméletek egyik alapvetése, hogy a gyenge kapcsolatok biztosítják a stabilitást, nem merevítik meg a hálózatot.²⁷ Ezeket úgy jellemezhetjük, mint kapcsolatok, amelyeknek kicsi a valószínűsége, rövid ideig tartanak, felszínesebbek. Gyakori mintázat, hogy ezek a gyenge kapcsolatok működnek közre abban, hogy új eszmék hódítsanak a társadalomban, az által, hogy egyes elszigetelten fejlődő újító elem hozzájuk kapcsolódva lesz képes arra, hogy belépjen a köztudatba.²⁸

Ilyen stabilizáló gyenge kapcsolat például Giuseppe Garampi és Katona István ismertsége, ami összeköti a római klasztert a hálózat többi tagjával. Katona a magyarországi főpapoktól hallhatott Garampiról, akit – tudomást szerezve bibliofil és történeti érdeklődéséről – felkeresett, hogy megismertesse munkáival, támogatást remélve. Garampi válaszlevelében hangsúlyozta Katona történetírásának jelentőségét és finanszírozta a *Historia Critica* harmadik kötetének kiadási költségeit. A könyv egy hosszú, Garampihoz intézett ajánlással kezdődik. Garampi ezidáig csak egy szűk kör számára volt ismert Magyarországon, a hozzá intézett dedikációval, a Pesten Johann Michael Weingandnál kiadott könyv terjesztését

26 BARABÁSI, *i. m.*, 188.

27 CSERMELY Péter, *A rejtett hálózatok ereje: Mi segíti a világ stabilitását?*, Bp., Vince Kiadó, 2005 (Tudomány–Egyetem), 103–109.

28 *Uo.*, 45.

követően nőtt ismertsége a hazai körökben. Garampi Katona kapcsolathálójának bővítéséhez is hozzájárult, ő javasolta neki, hogy a *Historia Critica*-sorozat kiadása ügyében keresse fel Eszterházy Károly egri püspököt is.²⁹ Azért ajánlhatta éppen Eszterházyt, mert a magyarországi főpapok közül hozzá fűzte a legrégebbi és legszorosabb kapcsolat, egyidősek voltak, még Rómában megismerkedtek, amikor Eszterházy ott tanult.

Azt is megfigyelhetjük, hogy a társadalmilag magasan álló csoportok zártabb világot alkotnak,³⁰ ilyen például a pozsonyi főurak, a Fekete, Illésházy, Eszterházy, Erdődy családok tagjainak köre, akik jogot tanulni küldték gyerekeiket Egerbe. Az ő esetükben még nem sikerült gyenge kapcsolatot felfedezni, ami a klaszteren kívülre mutat.

Eszterházy kapcsolatainak jellemzése a hálózati modell tükrében

Az előzőekben a hálózat egészének struktúráját és működését néhány konkrét példával mutattam be, végül pedig az Eszterházy kapcsolatait érintő megállapításokra térek ki. A püspök mecenatúráját érintő összeköttetései szinte azonos számban kerülnek ki az oktatás, a könyvgyűjtés, az irodalmi mecenatúra és reprezentáció területéről. További művelődést támogató kapcsolatai kis számban a természettudományos kutatásokat és a nyomdászokkal való egyeztetéseket érintik. A kapcsolattípusok közül elsőként az irodalmi mecenatúráját érintő hozhatja a legtöbb új információt Eszterházy tudománypartolásának hatásáról. A területi eloszlás funkció segítségével láthatóvá válik, hogy a pártfogásába vett vagy támogatásáért folyamodó személyek nagy része nem közvetlen környezetéből, Egerből, hanem a nagy kiterjedésű egyházmegye távolabbi pontjaiból, Kassáról, Nagykárolyból, Ungvárból, Szabolcs vármegyéből származik. De az egyházmegyén kívülről is felkeresték: például Kónyi János Fehérvárról, Péczeli József Komáromból, Katona István Esztergomból, Dobsa Ferenc, a *Magyar Kurir* szerkesztője Bécsből. Korábban tisztáztuk, hogy Katonát Giuseppe Garampi kötötte össze Eszterházyval. A többiek hogyan értesülhettek arról, hogy a püspök segítheti műveik kiadását? Kónyi János egyszerű katona ember volt, irodalmi mun-

29 Katona István Eszterházy Károlynak, Esztergom, 1786. október 27., 1 v. FL, Eger, AEV 2714.

30 CSERMELY, *i. m.*, 22.

kái nem nyerték el a kortárs írók elismerését, de a nép körében kelendőek voltak művei. Eszterházytól a *XIV-ik Kelemen pápának ama nagy emlékezetű Ganganelinek levelei* című munkájának kinyomtatásához kér támogatást, amit a püspök elutasít, Kónyi szemére vetve, hogy a fordítás során nem követte az eredeti szöveget.³¹ Ekkoriban Kazinczy hasonló okok miatt nyilatkozott elutasítóan Kónyi munkásságáról,³² így Eszterházy a vele ekkoriban szintén kapcsolatban álló Kazinczytól is hallhatta a kortárs irodalmárok elítélő véleményét Kónyiról. További összekötő kapocs köztük Zanathy József, aki Szatmár vármegye törvényszékén szolgált és mint a gróf Károlyi-család nagykárolyi nyomdájának cenzora működött.³³ Zanathy ezekben az években levelezett Eszterházyval egy francia teológiai mű fordítása kapcsán,³⁴ és kapcsolatban volt Kónyi Jánossal is, akinek ajánlhatta Eszterházyt, mint mecénást.³⁵ Péczeli József 1784-ben kereste fel Eszterházyt, azzal a kéréssel, hogy támogassa műveit és azáltal a magyar nyelvű irodalmat.³⁶ Orczy Lőrinc, Károlyi Antal és Batthyány József érsek, vagyis Péczeli támogatói³⁷ az Eszterházyval való közös ismerőseik, akikről értesülhetett az egri püspök magyar nyelvet támogató törekvéseiről. A hálózat egy másik nagy fitness értékkel bíró tagját ki kell itt emelnünk, aki Károlyi Antal gróf. Korának számos irodalmárával levelezett és nyújtott nekik anyagi segítséget, miközben hivatali teendői mind az egyházi, mind a világi arisztokrácia tagjaival összekötötték, ezzel hidat képezett a legnagyobb befolyású mecénások és a szerzők között.

Ha megnézzük Eszterházy kapcsolatait vallási megoszlás szerint, láthatjuk, hogy református személyekkel való kapcsolata kivétel nélkül az irodalmi mecenatúra és reprezentáció kapcsolattípusai közé tartozik.³⁸ Tehát az egyetlen ok,

31 Eszterházy Károly Kónyi Jánosnak, Eger, 1783. június 17. FL, Eger, AEV, Protocollum 1783.

32 KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, közzét. VÁCZY János, Bp., MTA, 1890–1911, I, 114. sz., 157–161.

33 SZINYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIV, Bp., Hornyánszky, 1914, 1735–1736.

34 Eszterházy Károly Zanathy Józsefhez, Eger, 1784. január 3. és Eger, 1784. augusztus 18. FL, Eger, AEV Protocollum 1784.

35 Kónyi 1779. november 1-én címzett levelében egy magyar munkáját küldi el Szily József szombathelyi püspöknek, pénzt kérve tőle nyomdai költségeire, amit Zanathy József perceptoron keresztül kér elküldeni: DÓBÉK Ágnes, *Szily János püspök irodalompartoló tevékenysége = Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkeségének alakításában a 17–18. században*”, szerk. SZELESTEI N. László, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 24), 54.

36 Péczeli József Eszterházy Károlynak, Komárom, 1784. augusztus 4. FL, Eger, AEV 2964.

37 Péczeli és az említett személyek levélváltását lásd: MTA KIK Kt., Magyar irodalom levelezés, 4r.

38 Dobsa Ferenc, a *Magyar Kurir* segédszerkesztője azok a református vallású szerzők, irodalmárok, akikkel

ami miatt Eszterházy kapcsolathálója áthatolt vallási korlátokon, a magyar nyelvű irodalom és kultúra ügye volt. A magyar nyelv mellett való kiállása a század végén induló lapok, a *Mindenes Gyűjtemény*, a *Magyar Kurir* és az *Orpheus* hasábjain is többször kapott helyet, ez köszönhető Kazinczyval, Péczelivel és a *Kurir* köréhez tartozó újságírókkal való kapcsolatának is.³⁹ Az országos lapokban való megjelenése még jobban erősítette, hogy az egyházi életben betöltött szerepei mellett mecénásként is számontartsák.

A kapcsolatháló elkészítésével arra tettem kísérletet, hogy bemutassam a hálózatelméletek alkalmazását az Eszterházy körül regisztrálható személyek körén. Az itt felrajzolt hálózat még számtalan elemzési lehetőséget rejt, a tanulmány elsősorban azt igyekezett bemutatni, hogy Eszterházy hogyan tudott kapcsolódni a felvilágosodás azon törekvéseihez, amelyek a magyar nyelv használatának és a nemzeti kultúra fejlesztésének elősegítését tűzték ki célul.

kapcsolatban állt, valamint az ugyancsak református Csenkeszfai Poós András és Schneider János köszöntötték alkalmi versekkel.

39 Néhány példa: PÉCZELI József, *Köszönet az ország rendéihez, midőn 1790ben Rák Ildikén A' köz dolgok folytatására a' Magyar Nyelvet rendelték = Első folyóirataink: Orpheus*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001 (Csokonai könyvtár: Források: Régi Kortársaink, 7), 219–222, 502.; Uő, *Magyar országnak első fő Tisztségeiről*, *Mindenes Gyűjtemény*, 1790/3, XX. levél, 319–320, 320.; *Magyar Hírmondó*, 1785, Bőjtelő hava 5., 10. levél, 90.

KÓDEX, KARD ÉS KÁPOSZTA

Jankovich Miklós kapcsolatai

Jankovich Miklós (1772–1846), a legnagyobb reformkori magángyűjtő nélkül sok minden nem lenne kutatható a magyar és európai régiségekből, amit ma természetesnek tekintünk. Nem láthatnánk a Nemzeti Múzeum büszkén mutogatott műtárgyait, az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára legvédeteztebb kéziratának és nyomtatványainak egy részét, az Iparművészeti Múzeum, az esztergomi Keresztény Múzeum, a Nemzeti Galéria, a Szépművészeti Múzeum és még számtalan más intézmény kincseit. Róla, a kincseket közkinccsé tevő emberről lesz szó.

Tanulmányomban néhány kiragadott részletet mutatok be Jankovich Miklós sok ezer tételes, jól kutatható levélhagyatékából.¹ Apró részletekre hívom fel a figyelmet, amelyekre eddig talán kevésbé figyelt föl a szakirodalom, de kétségtelen, hogy a szomszédos levelekből éppúgy találunk izgalmas idézeteket. Munkámat ezért elsősorban kedvcsinálónak szánom a korszak iránt érdeklődők számára.

A közelmúltban lezárult Lendület kutatócsoportunk (*Irodalmi nyilvánosság a polgárosodó Nyugat-Magyarországon 1770–1820*) egyik kitüntetett témája volt a Jankovich-életmű. A tudós születésének 250. évfordulóján, 2022-ben konferenciát terveztünk, ez ugyan elmaradt, de egy tanulmánykötettel adózhattunk

* A tanulmány alapjául szolgáló kutatási időszakban a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetében működő *Irodalmi nyilvánosság a polgárosuló Nyugat-Magyarországon 1770–1820* Lendület-kutatócsoport vezetőjeként dolgozhattam (2017–2022). Ez úton is köszönöm kollégáimnak az állandó eszmecserét, friss kutatási eredményeink megbeszélését.

1 Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár Fond 16. gyűjtőjelzet alatt. Az anyag áttekintő ismertetése személynévlistákkal: V. WINDISCH Éva, *Jankovich Miklós személyi levéltára = Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846): Tanulmányok*, szerk. BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig, Bp., Akadémiai, 1985 (Művészettörténeti Füzetek, 17), 259–276, itt: 268–276.

emlékének.² Reméljük, nem kell sokáig várni a következő Jankovich-kötetre, s nagyon örülnénk, ha méltó helyet nyerne a kutatók körében Jankovich Miklós és kora.

I.

Jankovich Miklós 1772 és 1846 között élt. Csokonaival szinte pontosan egyidős volt, s ha Csokonai kétszer annyit élt volna, bizonyosan ismeretségbe is kerülnek. Az 1750–1760-as évek szülöttei, Révai Miklós, Kazinczy Ferenc, Pálóczi Horváth Ádám, Kulcsár István és Fazekas Mihály nemzedéke után következő, nem formalizált nemzedék fontos tagja ő, Csokonai mellett például Kis János, Berzsenyi Dániel és Kisfaludy Károly kortársa.

Híres festett portréjáról, amelynek metszetváltozatai is készültek, egy komoly, elhivatott ember tekint ránk, de mégis jámborul és szelíden. Így élte az egész életét. Egy furcsa ortológus, kicsit konzervatív jelenség, aki ugyanakkor nemzedékek elmaradt munkáját próbálta pótolni, leleteket menteni szellemi és fizikai értelemben is. Műkedvelő régészként, könyv- és műgyűjtőként egyaránt beírta a nevét a magyar kultúrtörténetbe. Fontos gesztusként József nádor támogatását is élvezte egy jóformán intézmények nélküli időszakban. Amikor a család anyagi helyzete megromlott, és Jankovich megválni készült a gyűjteményétől, a náddal egyeztetve a Nemzeti Múzeum számára nagyjából az összeg harmadáért engedte át.³ Így a kollekciónak az értékéhez képest töredék összegért került nemzeti oltalom alá. Jankovichot sok támadás érte emiatt, többen nyereszkeseknek, felelőtleneknek tartották. 1832-ben indult meg a vételi eljárás, ugyanakkor élete hátralévő részében is folytatta a gyűjtést, pedig anyagi forrásai egyre jobban elapadtak, mégsem adta fel az álmát. Ezeket a gyűjteményrészeket a halála után sokszoros bonyodalommal, megcsonkulva szerezte meg a Nemzeti Múzeum és könyvtára (sok minden elkallódott 1848–1849-ben, s az ostromál-

2 *Enyészetnek örvényéből ki ragadtam: Jankovich Miklós és kora*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., Reciti, 2023 (Reciti Konferenciakötetek, 21).

3 Berlász Jenő becslése szerint. Vö. BERLÁSZ Jenő, *Jankovich Miklós pályaképe és könyvtári gyűjteményei = Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás... i. m.*, 23–78. A tanulmány első változata 1973-ban jelent meg.

lapot nem kedvezett a műtárgyvédelemnek Pest-Budán). Ami megmentettek belőle, ma is valamelyest kutatható, de mégsem minden, ami valaha az övé volt.

A jeszenicei Jankovich családról Nagy Iván családfája árul el legtöbbet.⁴ A família horvát eredetű, s a török kiűzése idején nyert nemességet a dédapa, aki Trencsén megyei birtokokat kapott. Jankovich Miklós édesapja, III. Miklós királyi táblai ülnök és jászkun kapitány volt, fiára ugyancsak közéleti karrier várt volna, ha idejében ki nem hátrál belőle.⁵

A családi levelek többségét az MNL Országos Levéltára őrzi, ám némelyik mégis az Országos Széchényi Könyvtárba került, mivel beillesztették a tudományos levelezésbe, aminek 700-at meghaladó levélírója van.⁶ Jankovich leveleiből szerencsés esetben egy-két vázlat maradt fenn, vagy hogyha ugyanarra a levélre írta fel, mit fog válaszolni, sejtjük, hogy hogyan alkotnak láncot. A nagyobb részük elveszett, de fel-felbukkannak vegyes levelezésekben. Dóbék Ágnes nemrég Pécsen akadt rá egy eddig ismeretlen Jankovich-levélre, amely Koller Józsefnek szól (1811. szeptember 10.).⁷ Ezúton kérem olvasóimat, hogyha ilyesmit talál-nak a kutatásaik során, értesítsenek, mert Jankovich leveleit továbbra is gyűjtjük levélkataszterünkben.⁸

2.

Lássunk néhány kiragadott példát arról, hogyan épül fel egy tudományos identitás. Jankovich Miklós nagyon sok levelet váltott a hűgával. Jankovich Anna, becenevén Nanett, 1780. február 29-én született, nyolc évvel volt fiatalabb Miklósnál. Nagyon aktív levélírónak számít, ifjúkorukban még németül is leveleztek fivérével, hogy gyakorolják a nyelvet, később inkább magyarul. Nanett elég furcsán írt, kiforrotlan helyesírással, ezért néha átírni is nehéz a leveleit, ám tartalmuk rendkívül informatív. Meglepő módon a családi levelezésnek ebben a

4 NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*, Pest, 1857–1868, V. *Haagen család – Justh család*, 302–308.

5 Életrajzát itt nem részletezzük, bővebben lásd KROMPECHER Bertalan, *Jankovich Miklós irodalmi törekvései*, Bp., Eggenberger-féle Könyvkereskedés, 1931.

6 Jegyzékét lásd: V. WINDISCH, *i. m.*, 268–276.

7 Pécs, Klíma-könyvtár 67041, 355–360. Köszönöm Dóbék Ágnes szíves közlését az ismeretlen levélről.

8 *Írói és tudóslevelezés* (2018), főszerk. CSÖRSZ Rumen István: [https://levelezes-lendulet.iti.btk.mta.hu/levelezes_list.php?q=\(csaladnev_kinek>equals-Jankovich\)](https://levelezes-lendulet.iti.btk.mta.hu/levelezes_list.php?q=(csaladnev_kinek>equals-Jankovich))

részében is rábukkanunk tudományos információkra. Ez megerősíti azt a sejtést, hogy Jankovich Miklós az előző, levéltári források iránt érdeklődő nemzedékektől, a saját apjától és anyjától kapta az erre irányuló szellemi ösztönzést, és ebben később Nanett is segített neki. A levelek túlnyomó többsége arról szól, hogy

P. S. En inend 10 Maj el indulok hozatok es ot fogok mulatni 2 hetik igen jol esne ha magam hozhatnam el az Penzemet.⁹

Nanett gyakran anyagi terhet vállalt bátyja adósságai miatt már ifjú asszony korában. Igyekezett a helyzetet nagyvonalúan kezelni:

[...] En at Atyank Testamentomara jol emlékezem azért aszt is tudom hogy engemet meg esztendeig sem Capitalisom sem pedig anak Intere-se nem illet ugyan azért ha nekem azon 300 rft ugyan el küldöt azokat neked ugy mind egy jo szivü Testvernek nem pediglen ugy mind adosznak köszönöm.¹⁰

Jankovich Anna leveleiben meglepő kultúrtörténeti adatok bukkannak fel. Berzeviczy Jeromoshoz ment feleségül, a híres Berzeviczy család egyik tagjához. Berzevicén éltek, Eperjestől nem messze, a családi ősléveltár közelében, emiatt Nanett forrásközvetítő szerepe is megnőtt. Azt írja például 1809-ben:

Emlekezem arol is Edes Bátyam hogy meg Leany Koromban töled halotam hogy regi irasaid közöt holmi Berzevitzy levelek is vagy nak mon-dota nekem mar mi olta iten vagyok Berzevitzy Sandor is es hogy ő töled azokat egyszer el kerü kerlek ha ugyan volnanak nalad olyasak melyekből valamit lehetne ki veni ne agyad sem neki sem pediglen masnak keziben mert nem tudod az Familianak öszve kaptasoltatott ne talantan az én Gyermekimnek kik hozad közelebb vagynak kart tenel [...]¹¹

9 Berzevice, 1807. március 21., OSZK Kézirattár, Fond 16/375, 77a–78b, itt: 78b.

10 Berzevice, 1809. február 25., *uo.*, 13a–14a, itt: 13b.

11 Berzevice, 1809. november 19., *uo.*, 115a–116a, itt: 115a–b [tévesen: 1a–b].

Nehéz lehetett a családdal dűlőre jutni, ha a Berzeviczyek egymás közt is vetélkedtek ezekért. Mindenesetre Anna igyekszik ebben bátyja érdekeit képviselni, sőt a távolból egyengetni a gyűjtőtevékenységet. 1818-ban írja:

Berzevitzy Albert Ki Utazásokra szandekozik ezen holnapban indulni, Pesten fog keresztül menni mondotá hogy igen ohajtana ritkaságaidat latni. Kerlek ne nehezteld neki ezeket meg mutatni talam ő is szerezhethet ezekhez valamit mivel olasz Országban fog menni. Az Napokban töben leven nalunk Tudomanyos Gyűjtemeny felül volt az szo mondotá egy Pap hogy az Jaszi Klastromban vagyon egy Pap ki is az Antiquitasokban gyönyörködik ki azon irast melyet Tudomanyos Gyűjtemenyben nyomtatatal leg hamareb el tudna olvasni mivel az iljes dolgokhoz igen ert. Enaz iden az Tudomanyos Gyujtemenybol meg egy részt sem kaptam¹²

Jankovich Miklós 1817-ben a *Tudományos Gyűjtemény* egyik alapító szerkesztője volt, itt kezdett publikálni tudományos, többek közt régészeti és nyelvészeti tanulmányokat. Egyértelmű, hogy a családban is olvasták a folyóirat egyes példányait. Nanett óvatosságra inti bátyját:

Üres Idömben Tudományos Gyűjtement forgatvan latam aban hogy Regi irasaid közöt nemely Familiaknak Documentomai talalkoznak melyeket azokal a kiket azok itelnek [!] közölni kivansz, mivel ezen Familiak közöt melyeket emletesz sok ide valo talkozik [!] ugy gondolom hogy ezen Familiak levelei közöt Berzevitzy Familiat illetö levelekre is fogsz akadni ha ne talantan tsak ugyan nemelyek jutnanak Kezedben Kerlek emlekez meg rola hogy ezen nevet az en gyermekeim is viselik es ne adjad azokat B. Palnak kezeben Ki hazamnak elensege de inkab tegyed azokal szerentsesel [!] gyermekejimet¹³

Ez azért fontos, mert mintha valamilyen bizalmas információ szivárogna ki. Anna arra kéri Miklóst, ne adja ki őket, és ne adja oda a rivális családtagoknak, hanem hadd örököljék meg az ő gyermekei. Úgy tűnik, jogi és erkölcsi problé-

12 Berzevice, 1818. január 7., *uo.*, 20a–21b, itt: 21a. A levél végén Berzeviczy Jeromos feljegyzése.

13 Berzevice, 1819. május 15., *uo.*, 4a–5a, itt: 4b.

mák merülhetnek fel, hiszen nem olyan régiek ezek a levelek, érinthetik a család jelenkori megítélését. A személyiségi jogok hajnalkorába pillantunk be 1818-ban? Esetenként a sógor, Berzeviczy Jeromos is megpróbál segíteni Jankovich Miklós gyűjteményének gyarapításában. Nanett azt írja egy ízben,

Az Uram ide rekesztet velem egy bizonyos penzt melyet ez napokban az az kertünkben találtak talam hasznát veheted az Colectiodban¹⁴

A levél mellett tehát egy pénzermét, azaz saját leletet küldött, s Jankovich meg is jegyezte, hogy az 1593-as poroszországi pénzecske.¹⁵ Talán valamelyik múzeumban máig fennmaradt, bizonyos műtárgyaknak tehát közvetlenül a családban leljük az eredetét. Egy másik helyen megtudjuk, hogy Kultsár István pesti kertjében is találtak egy ezüstgyűrűt, amit neki adott.¹⁶ Látható, hogy baráti körből is érkeztek tárgyak a Jankovich-gyűjteménybe. Ez azért lényeges, mert nem mindent vásárol pénzért egy gyűjtő, főleg egy ilyen bonyolult korban.

3.

A baráti kör Jankovich esetében különböző korú értelmiségiek bonyolult hálózatát jelenti. Ifjú korában olyan jeles tanárai voltak, mint Cornides Dániel és Kovachich Márton György, akivel szintén fenntartották a levelezést, ennek anyaga is megvan ebben a kollekciónban. Kovachich biztatta arra, hogy állítsa össze azt a folio méretű, hatkötetes kéziratot, amely a *Közönséges Magyar Könyvtár* címet viseli.¹⁷ A magyar könyvtörténet alapvető bibliográfiája lehetne, csak elment fölötte az idő anélkül, hogy kiadták volna, pedig Jankovich és írnokei körülbelül 30-40 évig gyűjtötték az anyagát. Néha a tanárok nagy terveit a tanítványok életében adatik idő valóra váltani, bár jelen esetben sajnos ez is csak egy gyűjte-

¹⁴ *Uo.*, 5a.

¹⁵ JM kézírásával: „Georg. Fridericus D. G. Dux Prussiae] Aquila uniceps, cujus in putores S. Solidus Prussiae 1593.] in medio CF.” *Uo.*, 5b.

¹⁶ Ann. Jank. 220. Vö. NAGY Emese, *Jankovich Miklós régészeti és műemléki tevékenysége = Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás...*, i. m., 122–153, itt: 144.

¹⁷ MTAK Kt. Magyar Irodalom, Könyvészet 2r 32.

ményen belüli magándokumentum maradt, holott a nemzet szolgálatában született. Jóval később, 1876-ban, Toldy Ferenc hagyatékával került az Akadémiára.

Jankovich Miklóst már fiatalon hatalmába kerítette az olvasásmámor. Első könyvlistája 1788-ból, tizenhat éves korából való,¹⁸ amelyen régi és újabb magyar könyvek hosszú listáját adja ez a kamasz fiatalember, amelyeket majd egész életében kutatni, vizsgálni fog. Némelyikből már valószínűleg saját példánnyal is rendelkezett, másokat csak könyvtárban látott. Egyelőre ezeket az attribúciókat még nem végezték el, a feladat a könyvtártörténezeseknek is meghaladta az erejét. Mindenesetre a jegyzékek jól érzékeltetik a későbbi gyűjtő érdeklődését, orientációját és néhány alapvető kötetét is.

Jankovich már fiatalon kapcsolatba került a korszak más jelentős gyűjtőivel. Pesti diákként, 1792-ben emlékvesssel búcsúzott a kor legismertebb könyvgyűjtő mecénásától, Ráday Gedeontól.¹⁹ Tevékeny kapcsolatot ápolt Szirmay Antallal²⁰ és Fejérváry Károllyal,²¹ mindkettejüknek hatalmas könyvgyűjteménye volt. Dobai Székely Sámuel és Kazay Sámuel hagyatékát is szerette volna megvásárolni, utóbbihoz végül nem tudott hozzájutni, a debreceni kollégiumé lett, de csak a finisben állították félre a fiatal Jankovichot (Kazaynak adósságai voltak a kollégium felé, így végül vétel nélkül lefoglalhatták a gyűjteményt).²² Ribay György hagyatéka főleg szlavisztikai forrásokban bővelkedett, sőt Aranka György könyvtárából is sok mindenhez hozzájutott. Több idős gyűjtővel még életünkben kapcsolatba lépett, így haláluk után gyorsan meg tudott egyezni az özvegyükkel, s a barátság jogán elfogadható áron jutott hozzá az együtt tartott kollekciónhoz. Lehetőség szerint minél több mindent együtt kívánt tartani az elődök gyűjteményéből, hiszen ők már sok időt és pénzt áldoztak arra, hogy minőségi könyvgyűjteményre tegyenek szert.

Ma ezek a tárgyak a Nemzeti Galéria tárlóiban vagy az Országos Széchényi Könyvtár polcain köszönnek ránk. Szinte minden magyar közgyűjteményben vannak Jankovich érintettséggű műtárgyak és kötetek, bizonyára mai magán-

18 *Régi és Újabb MAGYAR Könyvek Laistroma melyeket látott 's [!] Forgatott IV. Jankovich Miklós 1788.* OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 677.

19 A Pesti Magyar Társaság kis kötetében, erről bővebben: Csörsz Rumen István, *Jankovich Miklós kedves költői: Gyöngyösi István, Anyos Pál és Ráday Gedeon = Omnia sponte fluant: In memoriam Jankovics József*, szerk. MERCS István, Nyíregyháza, Móricz Zsigmond Társaság, 2024 (Modus Hodiernus), megjelenés előtt.

20 OSZK Kézirattár, Fond. 16/798.

21 OSZK Kézirattár, Fond 16/298.

22 BERLÁSZ, *i. m.*, 32–33.

gyűjtőknél is. Ezek egy része is családi örökség, de a zömét máshol (néha külföldön) vette árverésen. 2002-ben retrospektív kiállítást rendeztek a Magyar Nemzeti Galériában, melynek Mikó Árpád művészettörténész volt a főkurátora. Amint több írásában megemlítette, a múzeumlátogatónak leesett az álla. Kevesen gondolták, hogy a nemzeti és egyetemes múlt ennyi relikviája valaha egyazon magángyűjtő tulajdonában volt.²³

Jankovichnak a *Tudományos Gyűjtemény*beli részvétele mellett a saját katalógusa is megjelent: *A magyar hajdankor emlékeinek jeles gyűjteménye, hazájának ajánlja, Vadasi Jankovich Miklós* (Pest, Trattner és Károlyi, 1830). A füzet csupán szabadon vett tárgyjegyzék, de bemutatja a gyűjtemény fő erővonalait, ami később, mint láthattuk, nemzeti közkinccsé vált. Értékes forrás, ám közel sem tartalmaz mindent. Tudjuk, hogy Jankovich később is vásárolt, és egyes tárgyakat, forrásokat nem vett fel a nyomtatott katalógusba, mert nagy tervei voltak velük. Közülük a legismertebb a *Nemzeti Dalok Gyűjteménye*, melyre itt csak azért nem térek ki bővebben, mert részletesen írtam róla két ízben is.²⁴ E roppant fontos kéziratoknak sem ismerjük az eredeti tulajdonosait, csak egyetlenegről van vételi adat. A vállalkozás jóval tágabb kéziratgyűjtő munkát takar, mint amennyi a tízkötetes sorozatból tükröződik. Jankovich szerette volna bevonni a szövegek feltárásába a magyar bibliofil társadalmat. Benyák Bernát piarista tanár levele már e szándékra utal:

Tekéntetes Draga Uram!

Nagy örömmel olvastam a' minapi Újság-Levelekben, mi dűtső iparkodással szándékozni méltoztatik haza-nyelvünknek gyarapításában. Ezt én egy igaz, és bölcs Hazafi örökös érdemének tulajdonitom, ahová mivel az én szívem-is szüntelen vonz, jelentem alázatosan, hogy nekem is nehán darabotskáim lévén kezem között a' Magyar Poesishez tartozó Gyűjte-

23 A kiállítás koncepciójáról és Jankovich műgyűjtő tevékenységéről bővebben: *Jankovich Miklós (1773–1846) gyűjteményei: Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2002. november 28.–2003. február 16.*, szerk. MIKÓ ÁRPÁD (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2002/1), Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2002.; MIKÓ ÁRPÁD, *Jankovich Miklós gyűjteményei – húsz év után = Enyészetnek örvényéből...*, i. m., 15–27.

24 CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN, *Jankovich Miklós és a Nemzeti Dalok Gyűjteménye*, Irodalomismeret, 2019/4, 63–78.; CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN, *Jankovich Miklós és a régi magyar irodalmi kánon = Enyészetnek örvényéből...*, i. m., 209–248.

ményimből, ha érdemesnek fognak lattatni, szívesen öszve szedegetni, ' által küldeni kész vagyok, tsak Utasítást vegyek a tekintetes Urtol.²⁵

A tisztelettudó hangon túl elgondolkodtató a levél. Benyák professzor sokkal idősebb volt Jankovichnál, 1745–1829 között élt. Vajon milyen újságban láthatott ilyen nyilatkozatot 1800 előtt? Valószínűleg maga Révai Miklós áll a kapcsolat hátterében. Vajon melyik volt az említett kézirat, amit esetleg átadott?...

Kultsár István (1760–1828), az egyik első magyar hivatásos újságíró és szerkesztő, egyben színházi ember, közeli barátja volt Jankovich Miklósnak. Néhány levele maradt fenn a hagyatékban, különböző dolgokról leveleztek. Például beszámol Festetics György betegségéről,²⁶ Kultsár náluk is nevelősködött egy időben, tehát bizalmas információkat küld. Nem az újságból kellett ezeket megtudni, hanem baráti körben tudósítják egymást. Kultsár Pesten rendszeresen találkozott Jankovichsal, s mint fentebb olvashattuk, a kertjében talált gyűrűt is átadta neki. 1823. november 11-én Pap István természettudóst ajánlotta Jankovich pártfogásába, hogy megnézhesse könyvtára vonatkozó anyagát:

Ezen levelemet mutató, Pap István nevezetű bötsületes Ember, ki a' Természet vizsgálásában fáradhatatlan, és erre nézve minden magyar Könyvetket szorgalmatosan elolvasott, mellyekhez, bár mi fáradsággal, jutni szerentséje volt, kívánna még némellyeket látni, mellyeket Tekintetes Urnak híres és nevezetes Gyűjteményeben hallott lenni. Jó szándékának tellyesítetésére ötet barátságosan ajánlom, mint valóságos Természeti Filozofust, és olly igaz lelkű Embert, kitől semmi tekintetben tartózkodni nem kellett hívségéhez, és igaz lelkéhez tellyes bizodalomma [!] lehet viseltetni.²⁷

Jankovich házába már akkoriban el lehetett menni kutatni, amíg még Vadason, egy kis Pest megyei faluban volt a gyűjtemény. Miután Jankovich visszaköltözik a pesti házába a mai Ferenciek tere sarkára, az már valóban magánmúzeumként működik, és ilyen ajánlólevelekkel fogadja a tudós kollégákat minden korosztály-

25 Szeged, 1800. június 4. OSZK Kézirattár, Fond 16/214, 1a. Közli: KÜLLÖS Imola, *Jankovich Miklós kéziratok énekgyűjteményeinek folklórisztikai vizsgálata = Jankovich Miklós, a gyűjtő... i. m.*, 154–172, itt: 156. 1985, 156. Benyáktól ez az egy levél van itt.

26 Keltetetlen [1819. február vége], OSZK Kézirattár, Fond 16/893, 5.

27 Pest, 1823. november 11., *uo.*, 2a.

ból. Otthona zárandokhely volt a kultúra barátai számára. Kazinczy pénzzavara idején Jankovich támogatásként megvásárolja egynéhány régi könyvét, így Kazinczy egykori könyvtárának bizonyos darabjai szintén *Jankovichianá*vá váltak, és így lettek közkincsek. Meg is hívta Kazinczyt, hogy látogassa meg Pesten, hogy együtt mulassanak a Múzsák templomában. Nagyon különböző emberek voltak – s noha tudta a közvélemény, hogy sok kérdésben eltért a véleményük, de becsülték egymást. A Kazinczy-leveleknek az a sorozata, ami Jankoviché volt valaha, ezért is válhatott oly hamar fontossá. 1832. április 14-én, alig fél évvel Kazinczy halála után Jankovich körlevelet kapott Döbrentei Gábortól az első Kazinczy-levélnyelkiadás összegyűjtéséhez, munkatársai, Guzmics Izidor és Schedel (Toldy) Ferenc nevében.²⁸ A személyiségi jogok előzetes védelmét, a diszkréciót ők is hangsúlyozzák, s külön felhívják a levélküldők figyelmét, hogy ha kihagynak valamit a szövegből, (...) jellel utaljanak rá. A Jankovich-levelezésből jóformán csak ezek a levelek vannak kiadva teljes szöveggel a *KazLev* vaskos kötetében.

A régi kapcsolatokhoz tartozik Horváth János (1769–1835) későbbi székesfehérvári püspök, egyházi lapot alapító értelmiségi. Jankovichcsal valaha iskola-társak voltak Pozsonyban, ifjúkori barátság fűzi őket össze. Nem véletlen, hogy még a kéziratos énekeskönyvükben is vannak közösen beírt oldalak.²⁹ Ez egy régi, de évtizedeken átívelő kapcsolat, amelynek más értelmiségiek is tagjai voltak, többek között Verseghy Ferenc.

Gyökeresen eltérő kapcsolat fűzte a pesti tudóst Pálóczi Horváth Ádámhoz (1760–1820). Valószínűleg nem ismerték egymást személyesen, legfeljebb Kultsár vagy Festetics György révén. Viszont Horváth olvasta a sajtóban Jankovich tudományos közleményeit, sőt recenzeálta is némelyiket. Levelezésükből egyelőre csak Horváth leveleit ismerjük, Jankovich kérdéseit vagy válaszait nem. Egyértelmű, hogy a lakóhelye (Petrikeresztúr, Zala vm.) környékén megbúvó kéziratok és más relikviák után érdeklődött Horváthnál, aki csak összefoglaló választ adott:

– Külömben is egyik sem arra való hogy többeknek annal inkább Tudományos Gyűjtemény által, hanem tsak magának B. Uramnak kezébe, és rítkasági közé való. A Zríni Nemzetségnek eredeti Leveleit, másutt nem gondolhatom találtathatóknak, mint Keszthelyen [...]

28 Buda, 1832. április 14., OSZK Kézirattár, Fond 16/276, 15a–b.

29 Ezekről bővebben Csörsz, *Jankovich Miklós és a régi magyar irodalmi kánon*, i. m., 233.

Gr. Athlánoknál még kevesebb találkozik: Csaktornyan sins egyebb a' Vadász Zrini koporso írásánál. Azomban, ha valamit találhatok ezutan is, lesz gondom reá.

A' 460. Dalok' Laistroma készen van én nálam az a. b. c. rendi szerént; de talán jobb lesz azt magammal vinnem Aprílis utólja felé Pestre, a' hol egyszersmind a' szükségéseket ki is irathatjuk belőle.³⁰

Ugyanehhez a levélhez csatolva elküldte neki az addigra már elkészült *Ötödfélszáz énekek* tartalmának legértékesebb részét, sőt néhány szöveg másolatát is, ajánlva, hogy ha majd találkoznak, írjon ki belőle.³¹ Erre nem került sor, tudomásunk szerint Jankovich nem ismerte meg mélyebben az *Ötödfélszáz énekek* később híressé vált kéziratát (1813, 1814). Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy a Rákóczi László fogságba eséséről szóló ének (*Püspök városába midőn beszállottam*) gyakorlatilag csak egy szűk körből adatható: Jankovichon kívül Aranka György, Pálóczi Horváth Ádám és Pázmándi Horváth Endre másolatait ismerjük.³²

Horváth Ádám könyvhagyatékáért éppúgy folyt egy kis versengés az 1820-as években, sajnos ezt Jankovich Miklós lekéste. Sárközy István, Horváth egykori sógora udvarias levélben válaszolt, de ez a könyvtár lényegében az övé lett. Nem tudjuk azt sem, mennyire akart egy idegen pesti tudósnak valóban segíteni.

4.

Bizonyos lappangó műtárgyokról is hírt kapunk ezekből a levelekből. Sebestyén Gábor polihisztor, tudós, költő egy szerinte 1362-ből való, görög betűs, kétélű kard rajzát küldi meg Jankovichnak. 1820-ban Pápán, egy református lelkész otthonában fedezte fel,³³ le is rajzolta, s hívta Jankovichot, hogy nézze meg személyesen. Az utazás és a vétel, úgy tűnik, elmaradt.

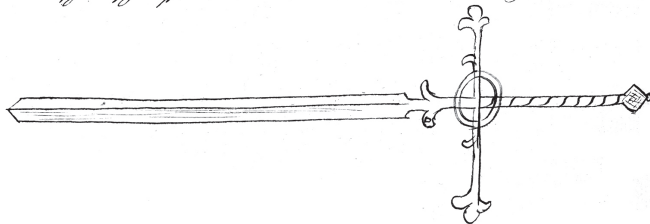
30 Petrikeresztúr, 1817. december 7. A leveleket kiadta és tágabb kontextusba helyezi: PÉTERFFY Ida, *Pálóczi Horváth Ádám három levele Jankovich Miklóshoz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1976/4, 500–504.

31 OSZK Kézirattár, Fond. 16/355, 62a.

32 *Az 1660-as évek költészete, 1661–1671*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 10), 124. sz.; CsÖRSZ, *Jankovich Miklós és a régi magyar irodalmi kánon*, i. m., 235–236.

33 Pápa, 1820. július 21., OSZK Kézirattár, Fond. 16/582, 137a–138a, a rajz: 137b.

*Peſten létem lőc emlékeztető volt, hogy Pápai Expedíciói Morſſi
Útonal vagyon egy horſſi két élű kard. Ennek formája illyen:*

A kardról azonban ma sincs tudomásunk, B. Szabó János hadtörténész szakvéleménye szerint nem tudjuk, hol őrzik. Az osztrák múzeumokban sok hasonlót láthatunk, illetve az isztambuli Topkapiban néhány óriási pallost. Annyi bizonyos, hogy nem 14. századi, inkább kora újkori fegyver volt.

Csaknem minden levélíró óvatosan fogalmaz, a frissen felbukkant tárgyakat vagy könyveket nem adják „hozomra”, hanem szorgalmazzák: oda kell menni, meg kell vizsgálni, ablakon ki lehet írni a kéziratokból egy-egy fontos sort és így tovább. Sebestyén Gábor is erre utal egy korábbi levélben 1819. szeptember 2-án:

Pápara való szerentsés meg érkezésem után tüstént a' Posta Expeditoſhoz mentem, a' ki azt mondá, hogy az Eredeti Okleveleket kezei közzül ki nem adhatja; hanem vagy hiteles párban meg küldí, vagy pedig tessen a' Tekintetes Urnak magának hozzá Pápara le jönni, és akkor mindent meg fog mutatni. Most hogy nála voltam, akkor is eggy illy' régi levelet másolt le, még pedig plajbászal és ablakon által, hogy az eredetiről a' leg kisebb vonásban se távozzon el.³⁴

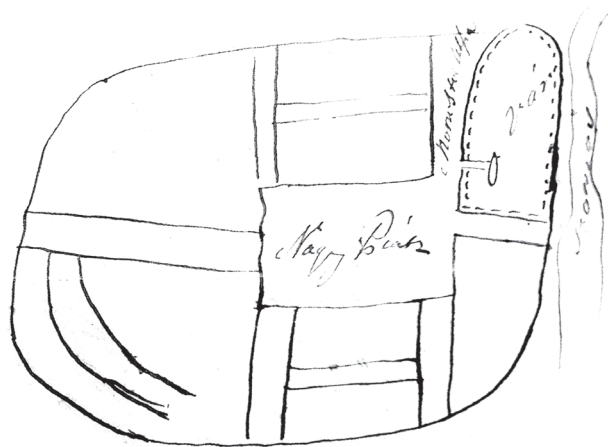
Jankovich más református lelkészekkel is és egyéb, felhívásra jelentkező tudós vagy féltudós kollégákat is levelez. Például a ceglédi prédikátor, Nagy István írja meg neki, hogy Erdősi János, vagyis Sylvester János Újtestamentum-kiadásának egy nagyon elrongyollott példánya van a birtokában.³⁵ Azt írta, hogy ennél is-

³⁴ Pápa, 1819. szeptember 2., OSZK Kézirattár, Fond. 16/582, 2a.

³⁵ Cegléd, 1830. november 28., OSZK Kézirattár, Fond. 16/485, 97–99. A levélíró könyvtári azonosítása talán téves, a 484. palliumban szereplő Nagy Istvánnal (1781–1831) feltehetőleg azonos személy. Ekkoriban ceglédi lelkész volt, 1823-ban a *Tudományos Gyűjteményben* is publikált.

mer szebbet is, de szívesen megmutatja a tudósnak. Azonban félreértés, ha valaki azt terjesztette róla, hogy kéziratos másolat; természetesen nyomtatvány, csak nagyon rongyos (bár lehet, hogy volt benne kézírásos bejegyzés). Vajon hol vannak ma, hol maradtak fenn ezek a példányok?...

Van még egy nagyon érdekes személyünk Jankovich szűkebb köréből: Literáti Nemes Sámuel (1794 k.–1842). Egyrészt hamisító és szélhámos, másrészt viszont igen lelkes gyűjtő, aki húsz éven át dolgozott Jankovichnak. Ami tudottan hamisítvány, állítólag 24 tétel, külön tokban, két kötetben kapott helyet az OSZK-ban. Jártában-keltében Kolozsvár vázlatos térképét is odakanyarítja levelébe, hogy ha megbízója esetleg nem járt ott, vagy nem emlékszik rá, akkor sejtse, mit hol kell keresni.³⁶

Leveli zsúfoltak, túlinformáltak, gyakran sajnáltatja magát, várja a hitelt, nagyon ravasz, de hatékony ügynök:

Bathu Chán nem utazott oly Sebessen midön Bélát kergette mint Én, nem is mulattam kivéven Tesernitzki [?] István Urnál 2. nap és 2. Nap a' Vág ki öntvén a' Lovakat nem lehetett át hozni 's várokozni kénteleni-

36 Literáti Nemes Sámuel keltezetlen levele (1840–1841 k.), OSZK Kézirattár Fond 16/492, k. j. n.

tettem [...] nem lehet azon akadályokal a' mit le kelleteret gyöznöm váarak városok Elölljáróival öszve vesztem le kurvanyáztam. Sokat szenvedtem, de nagy kin volt a' Tot nyelv nem tudása is³⁷

De még általa is épül a tudományos templom Pesten, s ez az elszánt és rámenős férfiú is kell ahhoz, hogy együtt gazdagodjon a Jankovich-könyvtár, sajnos részben hamisítványokkal. Nagyváradról egy meglepő adattal szolgál a Szent László koporsója utáni kutatásokról:

szeretett Nádorunk Nagy Várad Professor Nagy Pál és Fiscalis Vöröss Urak[na]k méltotatott 4000 Vftot oly vég[g]el kezekbe adni, hogy valamely régi traditio szerint Sz Laszlo Király koporsóját kerestessék, 's az ásás kőzbe bé szozott 's kővé vált Káposzta fejékre akadtak oly Romai pénzt is ugyan ezen tályt astak ki mely America fel találása előtt több szazadokra mutatott³⁸

Csapong a tudósító, s jó eséllyel egyáltalán nem látta a felsorolt csodás tárgyakat. Nem valószínű az sem, hogy kővé válhat a káposzta. Literáti Nemes Sámuel a téma nagyon izgathatta, egy kis káposztatörténeti tanulmány is megbúvik a keltezetlen levelek között. Mindenesetre komoly vagy félkomoly kapcsolatnak számít Jankovich sok száz fős körében. Minden levelét más kézzel írja, a gyakorlott hamisítónak a saját kézírása is eléggé változó. Értékes idézetek és légből kapott ötletek váltogatják egymást, külön albumot lehetne megtölteni vele. Útinaplót is vezetett, amivel ütköztetni lehetne, hogy Jankovichnak mit gyűjtött, s mit írt róla a leveleiben. Ez a forrás is a tudós hagyatékában maradt fenn, aki néhány évvel túlélte hajdani védencét.

Jankovich nemcsak a műtárgyakra vadászó ügynökét támogatta, hanem még egy távoli tudományos expedíciót is. Vásáry István tárta fel, hogy

anyagilag pártfogolta [Nagylaki] Jaksics [Gergely] utazásait, mint ezt Jaksicsnak egy eddig kiadatlan, Jankovichhoz intézett leveléből megtudjuk. A levél Ogyesszában, 1824. június 25-én kelt, tehát másfél-két hó-

37 Késmárk, keltezetlen, *uo.*, borítéklevél, k. j. n.

38 Hely, keltezés és aláírás nélkül, *uo.*, k. j. n.

nappal Jaksics halála előtt. Jaksics állítólag magyarokkal találkozott és beszélt a Kaukázusban.³⁹

Hogy tárgyi anyag vagy gyűjtés érkezett-e tőle, nem tudjuk.

Amit Jankovich megszerezhetett, megszerezte. Ő maga is rámenős volt, s amit menteni tudott pénzzel, cserével, kapcsolatokkal, azokat „enyészetnek örvényéből kiragadta”. Nagyon fontos vele foglalkoznunk, hiszen irodalmi, művészet-történeti, művelődés- és vallástörténeti relikviák ezreit mentette meg. A köréje fonódó szellemi háló kétségkívül méltó a további kutatásokra.

Nagy Istvánt, a Sylvester-kötetről levelet küldő református lelkészt idézzük végül. Szavai jól tükrözik azt a hálát és nagyrabecsülést, amelyet a kortársak Jankovich Miklós iránt éreztek, s amellyel az utókor bizony máig adósnak érezheti magát:

[...] óhajtom, hogy a' T[ekinte]tes Urnak, a' Nemes Magyar Haza eránt szerzett meg betsülhetetetlen Érdemei, szerezzék meg életének estvéjén azt a' ki magyarázhatatlan örömet és meg elégedést, mely a' sirig édesdeden kísérje; azon túl pedig a' háládatos maradék szivében örök halhatatlanságot szerezzzen a' Nagy Jankovits Miklós Nagy Nevének!!!⁴⁰

39 VÁSÁRY István, *Jankovich Miklós és a magyar őstörténet = Jankovich Miklós, a gyűjtő... i. m.*, 241–251, itt: 247. A levél lelőhelye: OSZK Kézirattár, Fond 16/373.

40 Cegléd, 1830. november 28., OSZK Kézirattár, Fond. 16/485, 97–99, itt: 99.

FELTÁRÓ ÉS LELEPLEZŐ *BRUTUS*-KUTATÁSOK

Tanulmányom a szerzőség és a nyomtatott nyilvánosság jogának problémáját is felvetve tárgyalja az irodalmi kapcsolatok egy, itt nőörténeti vonatkozásokat is tartalmazó esetét. A magyar nyelvű drámafordítások egyszerre használhatók forrásként az irodalmi recepció, a színjátszás és az értelmiség történetének kutatásában.

Az ókor története valamelyik eseményének színpadi adaptációja a hivatásos társulatok repertoárján is gyakorta előfordult, erről Pintér Márta Zsuzsanna adott közre a közelmúltban monográfiát.¹ A magyarul értő közönség számára történeti művekből, irodalmi elbeszélésekből vagy drámákból születtek színpadi művek a 16–19. század során.² Maga a tárgy kiválasztása a legtöbb esetben nagyon is tudatos volt, a téma és a fordító viszonya, a fordítás indoka minden esetben csak célzott kutatás alapján ismerhető meg. Egy sajátos mozzanatot emelnék ki a Voltaire-művek recepciójából, annak érzékeltetésére, hogy az eredetiből való fordítás ténye még nem teszi széles körben elterjedtté a művet.

Tárgy és tétje

A *Brutus* című verses darabot Bécsben is bemutatták a 18. század utolsó évtizedeiben. Auersperg herceg feleségének támogatásával jelent meg 1770-ben egy német nyelvű *Brutus*-mű szöveggönyve (maga a dráma); Joachim Wilhelm von

* A tanulmány megírásakor a szerző az MTA 8/2022/KP számú, Magyarországi Vendégkutató programja ösztöndíjasa volt.

1 PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban*, Bp., Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány – L'Harmattan Kiadó, 2019.

2 A 20. századtól kezdve erőteljes tendencia lett a rendező szándéka szerinti eredeti színpadi szöveg írása.

Brawét³ jelölik meg szerzőjeként, mint a kiadvány a bécsi Trattner bécsi udvari nyomdász műve.

Voltaire *Brutusa* (1730)⁴ ötfelvonásos verses tragédia, tézisműnek nevezhető. Van ugyan benne szerelmi szál, éspedig olyan, amely az irodalmi és a színházi témátörténetben a politikai ellenfelek és a szerelem összefüggéseként tételezhető. Akárcsak Corneille *Cidjében*, amely Voltaire korában már igencsak ismert szöveg volt (nem is szólva arról, hogy élete egy jelentős szakaszában Voltaire a Pierre Corneille-darabok újrakiadásával foglalkozott): az egymás ellenségeinek számító, magas rangú apák gyermekei egymásba szeretnek, és a mű bonyodalmaéhoz ez az ellenállhatatlannak beállított érzelm erőteljesen hozzájárul. A nő vonzerejének részletezésével kezdődik, de kölcsönös, meg is vallott szerelemmé válik.

A 18. századi „deákos” műveltség alapismeretei közé tartozott az ókori Róma politikátörténete, itt azonban szükségesnek tartjuk összefoglalni Voltaire darabjának cselekményét, annál inkább, hogy a drámai fikció elemei sem jelentőség nélküliek. Brutus Titus nevű fia beleszeret a lázadó és elűzött király, Tarquinius⁵ lányába, Tulliába. Az egymásra találás egy bizonyos pontján mindketten őseik tisztelőinek, hazafias érzelmektől áthatottaknak bizonyulnak; vagy a szerelmet kell feladniuk, vagy valamelyiküknek engednie kell (mai szóval talán etnikainak nevezhető) kötődéséből; némi tépelődés, ingadozás után szerelme javára Titus mond le politikai hovatartozásáról, s ezáltal apjával, a konzullal is szakít. (Tehát részt vállalna a konzuli Róma elleni államcsínyben Porsenna⁶ és Tarquinius oldalán.) Egy rabszolga tudomást szerez a tervről, és sikerül ezt személyesen közölnie a konzullal. A rabszolga szabadságot nyer e tettéért, a lázadókat (összesküvöket) pedig megbünteti a kérlelhetetlen római hazafi, Brutus: saját fiát is kivégezteti. A mű azzal ér véget, hogy a zord atya mint hazafi tudomásul veszi

3 Joachim Wilhelm von Brawe (1738. február 4., Weissenfels – 1758. április 7., Drezda) Lessing-tanítványának számít. A *Brutus*-dráma más tragédiáival együtt megjelent: Joachim Wilhelm von BRAWE, *Trauerspiele*, Berlin: Winter, 1768.

4 Korszerű kritikai kiadása: VOLTAIRE, *Brutus*, Les Œuvres complètes de Voltaire (1728–1730), édité par John RENWICK, vol. 5., Oxford, Voltaire Foundation, 1998, 1–308.

5 Lucius Tarquinius Superbus, Rómának az etruszkok Tarquinius családjából származó és utolsó királya i. e. 534–510. között uralkodott. Itt emlékeztetünk arra, hogy Voltaire a jezsuiták által fenntartott Lycée Louis le Grand-ban tanult, a drámák előadása ott is a hagyományos pedagógiai módszerekhez tartozott, az ókori Róma története, akárcsak a Biblia, az erkölcsi nevelést szolgálta, és ezen belül a színjátszást is érzelmi nevelés céljából használták.

6 Porsenna etruszk király volt Clusiumban. Tarquinius előzése után ostrom alá vette Rómát. Fia, Aruns egy ilyen ostromban esett el i. e. 505-ben.

fia halálának hírére, és a megrendülés legkisebb jele nélkül folytatni kívánja az ellenfél megsemmisítésére irányuló politizálását.

A *Brutust* Voltaire korai művének számítja a szakirodalom, amelynek nagy sikerét csak a francia forradalom éveit hozták meg. Sőt, akkor sorozatosan ingyen volt megtekinthető. Az előadások eseménytörténetéből itt annyit említünk meg, hogy a művésztsadalomban megvalósuló kapcsolatok nem egy esetben befolyásolták a színpadi produkciót. A színpadi látványvilág társadalmi hatásához tartozik a következő: François-Joseph Talma⁷ színész a festőművész David⁸ barátja volt, és Napóleon támogattja. Amikor az első *Brutus*-előadáson (Proculus szerepében) az ókori Róma viseletét idéző, egyszerű tógában jelent meg, felháborodást keltett a nézőkben. Annak is van jelentősége ebben az esetben, hogy tehát a színész a festőművészt barátjának tudhatta, ez befolyásolhatta viselkedését, színpadi megjelenését.⁹ A történeti hűségre törekvő öltözék és hajviselet, a rizsporos paróka és a selyem térdnadrág francia divatja idején szokatlannak, sőt bizonyára érthetetlennek számított, hiszen korábban a férfi színészek maguk válogattak össze alkalmasnak vélt fellépőöltözetet, a hölgyeknek – többnyire közismert – férfi támogatóik készítették színpadra szánt, gazdagon díszített toalettet. Talma nevéhez kötik a neoklasszikus férfi hajviselet divatba hozatalát is.¹⁰

A közép-kelet-európai fordítások történetében Voltaire a 18. században sikereszőnek számított – a lengyel kutatók a drámafordítások nagy számára is felfigyeltek.¹¹ A filozófusnak erről a magyarra fordított tragédiájáról már Császár Elemér említést tett (1918),¹² Penke Olga pedig magyar és francia tanulmányban is

7 François-Joseph Talma (1763, Párizs–1826) amatőr előadások után a Comédie-Française-ben Voltaire *Mahomet*-jában debütált. A Théâtre de la République megalapítója. A napóleoni időkben a legsikeresebb tragikusnak számított.

8 Jacques-Louis David (Párizs 1748. aug. 30.–Bruxelles 1725. december 29.) francia festőművész, portrék, történeti és mitológiai tárgyú képek alkotója, a Konvent tagja, Bonaparte Napóleon nagy csodálója. Utolsó életéveit Belgiumban, száműzetésben töltötte.

9 J. Michael GILLETTE, *Costume in Baroque Opera and Ballet* <https://www.britannica.com/art/stagecraft/Costume-in-Baroque-opera-and-ballet#ref466908>. (Utolsó letöltés: 2023.04.28.)

10 Chisholm HUGH, ed., *Talma, François Joseph = Encyclopædia Britannica* Vol. 26 (11th ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 1911, 379–380.

11 Lásd *Histoire de la traduction littéraire en Europe médiane: des origines à 1989*. Sous la direction d'Antoine CHALVIN, Jean-Léon MULLER, Katre TALVISTE et Marie VRINAT-NIKOLOV, Presses Universitaires de Rennes, 2019 (Collection «Interférences»), 81–83. A nemzetközi összefogással létrejött fordítástörténeti kötetben a magyar Voltaire-fordításokból a prózai műveket említik, *uo.*, 83.

12 CSÁSZÁR Elemér, *Kovács Ferenc irodalmi hagyatéka*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1918, 215–319.

vizsgálta.¹³ A Kováts Ferenc (Győr, 1746 körül – Dég, 1819. február 9.) által fordított verses magyar darab a mecenatúra-, magyar drámai szaknyelv alakulásának története, de a mű (magyar fordítása idejébeli) politikai aktualitása miatt is érdekes.

Meglepő felhívás eredetiből való fordításra

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790. márciusi száma *Jelentést* közölt, ebben egy meg nem nevezett „báró” egy bizonyos Voltaire-tragédia magyarra fordításának támogatását ígérte. A közlemény szövege a következő:

Egy Hazáját s’ a’ Tudományokat szerető Mélt. Báró Úr, ezen szép ajánlást teszi általunk, hogy Tudós Hazánkfiaihoz, hogy, ha közzülőök valaki *Brutns*¹⁴ nevezetű Szomoru játékát Voltérnak (fel tevén, hogy még nints fordítva) – – – frantziából magyarra le fordítja: tehát az említett mélt. Báró Úr, kész lesz költséget adni a’ fordított Munkának ki nyomtatására; még pedig úgy, hogy a’ Nyomtatványok mind a Fordítóéi legyenek. – A melly érdemes Hazafi el tökélli magát a’ fordításra, méltóztassék nekünk szándékát meg írni, hogy többen ne találjanak benne dolgozni. Költ Bétsben Márcziusnak 26. Napján.¹⁵

Az a kitétel, amely szerint francia eredetiből kell fordítani a művet, különös jelentőséggel bír, tekintve, hogy a közvetítő fordítás használata elterjedt szokás volt (egyébként akkor még Európa-szerte). A jelentés után ugyanazon év májusában a lap olvasói már tudomást szerezhettek arról, hogy készül egy Brutus-fordítás egy, a drámafordításban már tapasztalattal is rendelkező szerzőnél:

13 PENKE Olga, *Théâtre et patriotisme. L’influence des tragédies historiques de Voltaire sur la formation du théâtre hongrois au XVIIIe siècle*, Revue d’Études Françaises, 1996, 235–249.; PENKE Olga, *L’écho hongrois des contes et dialogues philosophiques de Voltaire au XVIIIe siècle*, Revue Voltaire, n° 19, 2019, 89–103.

14 Nyilván Brutus, de az u betűt fordítva szedte a nyomdász.

15 *Színházi hírek 1780–1803. A Magyar Hírmondó, a Hadi és Más Nevezetes Történetek és a Bécsi Magyar Hírmondó tudósításai*, összeállította, az utószót és a jegyzeteket írta WELLMANN Nóra, Bp., Magyar Színházi Intézet, 1982, 52. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* március 26-i közleménye a korabeli újság I. kötete 408. lapján olvasható.

Egy Mélt. Báró Urnak, általunk márc. 26-kán jelentett hazafiúi kívánsága szerint, Magyar köntösbe fogja öltöztetni Vóltér *Brútusát*, Pápán lakozó Ingenieur Kováts Ferenc Ur, egyy, Hazáján valóba segithető, de segíteni is akaró buzgó Hazánkfia. – Készen is vagynak az említett Urnál több jeles és igen haszna vehető fordított munkák. Azok között: *Gróf Fieskónak Genovai Pártütése*, amellyet irt Schiller Fridrik: és a Lesszing *Náthánja*.¹⁶

(Ugyanitt az az információ is megjelent, hogy Kecskeméten Voltaire *A Cézár halála* című szomorújátéka is készen áll az *Utazó lélek* fordítójánál.¹⁷)

Meglepőek a bécsi sajtóközlemények, tekintve, hogy Voltaire neve korábban vörös posztó volt a Habsburg-kormányzat szemében, műveinek a császárság országaiba való behozatalát tiltotta a cenzúra, ebből következőleg forgalmazásukat is. Mégis emlékeztetnünk kell a tényre, hogy Péczeli József már az 1780-as években kiadhatott Komáromban Voltaire-fordításokat (*Zayr*: 1784, *Henriás*: 1786), és például a kolozsvári Magyar Nemesi Színjátszók Voltaire *Alzire*-jét igen korán műsorra tűzték (sőt, az előadáshoz díszes színlapot is készítették).¹⁸

Kováts Ferenc Brutusa

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ régi-könyv- és kéziratrészelgén őrzik – másolatban – Kováts Ferenc művei között a *Brutus*-fordítást.¹⁹

Ő maga próbának nevezi eljárását műve bevezetésében, arról van szó ugyanis, hogy döntenie kellett, milyen verses megoldást feleltet meg a francia tragédia

16 *A Hadi és Más Nevezetes Történetek* a május 4-i, az I. kötet 576. lapján levő *Tudósítást* idézi: *Színházi hírek, i. m.*, 51. Kiemelés: E. E. Az említett művek német eredetije: Friedrich Schiller: *Die Verschwörung des Fiesco zu Genua* (1783), Gotthold Ephraim Lessing: *Nathan der Weise* (1779).

17 Az újságolvasók nyilván tudták, kik a magyar nyelvű (ígazán nem nagyszámú) sikerkönyvek szerzői. Sikerkönyv volt az *Utazó lélek* is, Göböl Gáspár munkája, amely Pesten Trattner nyomdájában jelent meg (évszám nélkül) 1745-ben, teljes címén: *Utazó lélek, az az: Széellyel járó gondolatai egy olyan léleknek, ki az embereknek társaságát egy kevéssé el-hagyván fel-repült a Naphoz: És azzal egygyütt a világnak bizonyos részét bé-járván, utazásáról számot ad Göböl Gáspár Ketsk. Préd. által.* (Versbe foglalva, országokként tagolva közöl történelmi és földrajzi ismereteket – Dugonics András *Etelkájához* és főleg Voltaire *La Pucelle d'Orléans*-jához hasonlít annyiban, hogy rengeteg lábjegyzet fejt ki a szövegbeli szűkszávu utalásokat.)

18 Egy példányát Románia Akadémiai Könyvtár kolozsvári fiókkönyvtára is őrzi.

19 Ms. 22. I. kötet 43–91., a kézirat 1952 óta képezi részét az MTA KIK kézirattári anyagának.

magyar változatának. Fordítása rövid bevezetőjében konstatálja, hogy még nem alakult ki a magyar (verses) dráma nyelve. Ebből arra következtethetünk, hogy neki mint fordítónak diákkorában nem volt része verses iskolai előadás élményében (vagy az ilyen élmény a latin tanítási nyelvhez kötődött); vagy pedig semmi összefüggést nem látott az iskolai előadások deklamációja és a hivatásos színpad nyelve között. Ha hiszünk a kézirat datálásának, a fordítás akkor keletkezett, amikor még magyar nyelven játszó, állandó színtársulat sem a Habsburg-államhoz tartozó Magyar Királyságban, sem az ugyanolyan politikai kötöttségű Erdélyben nem volt. Bár országgyűlésekből sem sokat tarthattak ezeken a területeken a 18. században.

A darab szereplőinek nevén (Voltaire művéhez képest) nem változtat a fordító, az írásmód (latinus vagy a magyar kiejtést követő) saját döntése:

SZEMÉLLEK

JUNIUS BRUTUS	}	Rimai Konzulok
VALÉRIUS PUBLIKOLA		
TITUS		Brutus fja
TULLIA		Tárquinius leánya
ALGIN		Tulliónak biztos aszszonya
ARONSZ		Porsennának követje
MESZSZALA		Titus Barátja
PRÓKULUS		Hadnagy
ALBINUS		Áronsz Titkosa
Tanácsbeliek		} kik nem beszélnek
Poroszlók		
Vindeksz		

A francia darab alexandrinusainak 12 szótagos magyar sort feleltet meg Kovács Ferenc. A darab szövegéhez illesztett bevezetőjében önérzetes szerzőre valló határozottsággal kijelenti, hogy a sortörést az 5. szótag után alkalmazza. Tehát 5/7 felosztású magyar sorokat feleltet meg a francia alexandrinusnak (előfordulnak 2/5//4/2 felosztásúak is). A francia verssorok emelkedettsége az alexandrinus szabályossága és a francia beszédhangsúly összehangolásából következik,

ennek a jezsuita iskolán nevelkedett és a színjátszásban iskolásként is részt vett Voltaire valóságos mestere volt; házi felolvasásaiban közönség előtt kísérletezte ki – gyakran színészek bevonásával – drámai művei nyelvezetének hangzóságát. A magyar fordító döntése meglepő, egyedinek is nevezhető a korban. Ma mindenesetre idegenül hangzik a választott prozódiai megoldású, a szórendet meglehetősen önkényesen kezelő versmondattal.²⁰

Nehéz elhinni egyébként, hogy a fordítói bevezetőben a ritmikai döntés illusztrációjaként idézett fordításrészlet csak a sortörésre és nem a történelmi példázat egy kevésbé látható szintjére, az áldozatvállaló, a végsőként elvitt hazafiság mibenlétére utal:

... az esküvés formája
 Bennünket akkor
 az engedelmességre
 Köteleze csak
 's nem a rabi inségre.

Az uralkodáshoz való jog mibenléte, az uralkodó és környezete, az uralkodó és a politikához értők viszonya és e viszony érvényessége az 1770-es évektől kezdve témává válik az irodalomban és a levelezésekben. Az 1790-es évek elején már tényleges ellenzékkel is számolhatunk a magyarság körében, a Batsányi János által szerkesztett kassai *Magyar Museum* (1788–1793) iránya majd pöre, Barcsay Ábrahám levelezése, a Martinovics-összeesküvés-ként emlegetett politikai véleménycsere, egyes irodalmi művek referenciális elemei a (magyar királyság intézménye által kodifikált) törvényesség érvényesítésében látják a megoldást.

Kováts Ferenc drámájának Boileau *A pulpitus*-ával egybekötött kézírata 19. századi másolat.²¹ A cím alatt a megírás helye (Pápa) és az 1788-as dátum szerepel; ha ezt a kelteztést hitelesnek fogadjuk el, a fordítás megelőzte a bécsi magyar lap, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790-es, *Jelentés* című pályázati felhívását. Hogy a mű publikálására akkor nem került sor, azon eddigi értelmezői csodál-

20 Hasonló eljárást verses művekben például Baróti Szabó Dávidnak a magyar verselésre való áttérése korai szakaszában tapasztalunk.

21 Beöthy Zsolt mint Kováts Ferenc leszármazottja tulajdonából került az MTA Könyvtára anyagába, de a másoló személyére nincs adatunk.

koznak, pedig az előadás cenzori jóváhagyása nélkül a nyomdák akkoriban nem kaptak engedélyt az egyes drámai művek kiadására.

A *Magyar Hírmondó* című időszaki lap 1792-ben hírül adta, hogy az enyedi kollégiumban ugyanazon év márciusában egy ókori tárgyú Voltaire-drámát is előadtak (a *Brutus*). Tudjuk, hogy Enyeden működött egy – nagydiákok által alapított – színjátszó társaság. De ekkoriban már a kolozsvári Magyar Nemes Színjátszó Társaság is létezett, amelynek alapító tagja volt az Enyeden tanult két Fejér fivér! Voltaire tehát nemcsak Franciaországban lett jelentős színpadi szerző a 19. század végén.

A magyar műfordítás- és drámaszerzés kutatástörténetéhez Penke Olga két *Brutus*-magyarítás (Kováts Ferencé és Kisfaludy Károlyé) vizsgálatával is hozzájárult.²² Kováts Ferencet mint magyar író-t Szinnyei József is felveszi terjedelmes lexikonába. Beöthy Zsolt rokonaként határozza meg személyét, és azt állítja, színpadra szánt műveiből („komédiáiból”) 1793-ban be is mutattak kettőt a magyar színjátszók. Kováts Ferenc Veszprémben főmérnökként dolgozott, majd Festetics Antal (1764–1853) császári és királyi kamarás jószágigazgatója lett Pápán. Nemcsak műszerekkel, „földabroszokkal” és diplomával, hanem egy kis könyvtárral is tért haza, amelyben a főhelyet La Fontaine, Boileau és Voltaire művei foglalták el. Nyelvismerete a magyaron kívül: latin, német és francia. Felesége Felső-őri Eöry Juliánna volt (Eöry János ügyvéd, a pápai ref. egyház-község főgondnoka és nemes Torkos Julianna leánya volt. Ő maga pedig – hat gyermeke közül Katalin révén – Beöthy Zsolt dédapja. Szinnyei szótárának készítésekor Kováts Ferenc kéziratái még Beöthy Zsolt birtokában voltak. Irodalmi művei kéziratossá is Beöthy jóvoltából kerültek a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárába. Schiller-művet is fordított (*Fieskonak genovai pártütése*), talán Lessingtől is a *Bölcs Náthánt*. Wielandtól a *Lady Johanna Gray vagy a vallás diadala* című tragédiát fordította magyarra; van olyan komédiája, amelyet elő is adtak 1793-ban (két alkalommal), 1794-ben (két alkalommal), illetőleg 1809-ben (ekkor *A szín megcsal* címmel).²³

22 A *Hadi és Más Nevezetes Történeteknek* a pályázati kiírásra visszautaló, 1790. május 4-i híradása szerint ez a fordítás készen állt. Az adatra Penke Olga 2019-es tanulmánya hívja fel a figyelmet. PENKE Olga, *Deux traductions de Brutus de Voltaire à la naissance du théâtre hongrois*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: acta romanica, 2019, 113–122.

23 Vö. SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar írók élete és munkái*, VI. kötet, Bp., Hornyánszky Viktor, 1899, 1214–1216.

Kováts Kazinczyval, Péczelivel, Horváth Ádámmal levelezett. Első, pedagógiai jellegű műve Szombathelyen keltezett előszavát Kováts Ferenc math.-ként jegyzi (*Emberséges ember egész tisztje vagy oly makszimák mellyek szerént az ember magát e világban bölcsen, okosan, Isten és emberek előtt való kedvességgel hordozhatja. A gyenge ifuság nagy hasznára való nézve francia nyelvből magyarra fordítottat. Győr, 1775.*) A művet ifj. Eszterházy János gróf úrfinak ajánlotta.²⁴

Az írónak ma a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában őrzött hagyatékában egy egyjelenetes érzékeny monodráma (Wieland-fordítás)²⁵ és néhány töredék jelzi a tudós szerző színház iránti érdeklődését. Kérdésünk, hogy melyik francia kiadás képezhette Kováts Ferenc fordítása alapját. Az egybevetés a fordítás pontosságát mutatja, tartalmilag mindenképpen: a nyelvi-prozódiai megoldásokat tekintve kevésbé, hiszen a sorátlépést a bevezetőben Voltaire kárhoztatja, a francia irodalmi hagyománnyal ellenkezőnek mondja, Kováts Ferenc fordításában ez pedig nagyon gyakori – bár a francia párrímes (hímrim–nőrim váltakoztatásnak megfeleltetett) sorpárokhoz láthatólag görcsösen ragaszkodott, emiatt több helyütt idegen hangzás a végeredmény. Császár Elemér a fordító személyiségének alapvonásaként említi a szerénységet, és ezzel magyarázza, hogy Kelemen László társulatának Kováts fordított ugyan darabot (Brandes művét, amelyet a trupp be is mutatott), de nem törekedett annak kinyomtatására.²⁶

Voltaire darabjának előképe, a női szereplő és a színművésznők

Arról a Lucius Iunius Brutusról szólnak – persze irodalmi szabadsággal – az itt tárgyalt drámaszövegek, aki a legenda szerint a római köztársaság megalapítója volt, aki rokonát, Tarquiniust Superbus királyt elűzte, és konzul lett Collatinusszal az i. e. 509. évben. (Az elűzött király fiával, Arunsszal vívott párviadalban lelte halálát.)

Az újabb komparatív szövegvizsgálatok és irodalomtörténeti kutatások szerint *Brutusa* első publikált változatában Voltaire jelentős mértékben felhasználta

24 Ez az Esterházy János 1748. június 6-án született, Bécsben halt meg 1800-ban, egy Pálffy grófnő volt a felesége.

25 *POLIKSZÉNA. Egy magános szomorú Mese-Játék.* 1787. MTA KIK, Kézirattár.

26 Császár, *i. m.*, 210.

egy elődje (csaknem kortársa) munkáját. A dolog Voltaire darabja bemutatásakor csak ideig-óráig tartó sajtóbotrányt eredményezett, ma azonban a szövegek geneziséét vizsgálva a hatalmi (tekintélyelvi) tényezőt is látni, láttatni kívánjuk az irodalom történéseiben. A protestáns Catherine Bernard tizenhét évesen költözött Párizsba, itt katolizált. Regényeket kezdett írni, később verseket, novellákat. Tragédiaszerzőként volt némi sikere is. 1689-ben és 1690-ben mutatta be a Comédie-Française *Laodamie*, illetve *Brutus* című tragédiáit. Költőként az Académie Française három ízben, a Toulouse-i Jeux Floraux szintén háromszor tüntette ki koszorúval. 1691-től kezdve XIV. Lajostól 200 écu (pengő) évjáradékot élvezett. A királyi udvar szigorú vallásossága befolyása alatt a színművek írását abbahagyta – akárcsak Racine – és csak rövidebb költeményeket írt. Párizsban hunyt el 1712. szeptember 6-án.

Brutus című verses, 5 felvonásos tragédiájának bemutatása 1690-ben volt (7 férfi, 4 nő szereposztással), a művet 1691-ben publikálták.²⁷ Franco Piváé az érdem, hogy munkásságát felderítette és filológiai apparátussal, módszeresen publikálta.²⁸ Catherine Bernard²⁹ francia szerző és munkássága e hölgynek az irodalmi-színpadi szerzői pályáról való visszavonulásával elég hamar feledésbe merült – bár Voltaire *Brutus*ának bemutatója után megszólaló kritikus hangok jelezték, hogy életben vannak még azok, akik korábbi darabokra és színházi eseményekre képesek emlékezni.

Lássuk a szereplők rendszerének módosulását Catherine Bernard művéből kiindulva:

27 *Brutus* de Catherine BERNARD, http://libretheatre.fr/wp-content/uploads/2015/12/Brutus_Catherine-Bernard.pdf

28 Franco PIVA, Catherine BERNARD, *Théâtre et poésie* (Bibliotheca Della Ricerca Testi Stranieri 30). Catherine Bernard novellái ugyanazon szerkesztő jóvoltából jelentek meg: Catherine BERNARD, *Œuvres I. Romans et nouvelles*, textes établis, présentés et annotés par Franco PIVA, Paris, Nizet, 1993 (Testi stranieri 22).

29 Catherine BERNARD (Rouen, 1662 – Párizs 1712. szeptember 6). Munkásságáról lásd: Nina EKSTEIN, *A Woman's Tragedy: Catherine Bernard's Brutus*, Rivista di Letterature Moderne e Comparate, 1995/2, 127–139.; Nina EKSTEIN, *Appropriation and Gender: the Case of Catherine Bernard and Bernard de Fontenelle*, Eighteenth-Century Studies, 1996/1, 59–80.

1691, MB (Catherine Bernard) műve	1730, Voltaire műve
<p>Brutus, Consul Valérius, Consul Titus, Fils de Brutus Tibérinus, Fils de Brutus Octavius, Envoyé de Tarquin Aquilius, Parent de Tarquin Valérie, Soeur de Valérius Aquilie, Fille d'Aquilius Plautine, Confidente de Valérie Albine, Confidente d'Aquilie Marcellus, Confident de Titus</p> <p><i>La scène est à Rome dans le Palais des Rois chassés.</i></p>	<p>JUNIUS BRUTUS, consul VALÉRIUS PUBLICOLA, consul TITUS, fils de Brutus MESSALA, ami de Titus. PROCULUS, consul (tribun militaire). ALBIN, confident d'Arons. TULLIE, fille de Tarquin. SÉNATEURS.</p> <p>ALGINE, confidente de Tullie. LICTEURS. ARONS, ambassadeur de Porsenna. <i>La scène est à Rome.</i></p>

A táblázatban kiemeltük az egymásnak megfeleltethető és névalakban is azonos vagy hasonló szerepeket: Valériusnak Voltaire-nél nincs húga (így annak barátnőjére – confidente-jára, Plautine-ra – sincs szükség); Tiberinust, Titus testvérét csak emlegetik (Catherine Bernard-nál tényleges szereplő; ő is szerelmes az elűzött Tarquinius egy vezérének ugyanabba a lányába, akibe testvére); Titus barátját Voltaire-nél nem Marcellusnak, hanem Messalának nevezik, és Titus szerelmésének barátnője nem Albine, hanem Algine névre hallgat, ellenben Arons barátjának neve Albin... Mindez nem lehet a véletlen műve.

A színhely Voltaire-nél (már) egyszerűen Róma, nem pedig az elűdözött királyok palotája, mint Catherine Bernard drámai művében.

A Voltaire-féle tragédia a fiú kivégzésének Brutus általi tudomásulvételével ér véget. Catherine Bernard a nála egyébként bonyolultabb szerelmi drámát sem ejti el; nála a zárójelenetben tudomásunkra jut, hogy titkos méregtől, vagy csak bánatában, de Titus szerelmese is haldoklik. Bernard asszony tragédiájában Brutus tehát két fiát veszti el, és a szerelem ellenséges táborba tartozó tárgya sem éli túl az eseményeket; a zárómondat nem kevésbé drámai: Mekkora árat kell hát érted fizetnünk, szabadság?³⁰

Mit mond Voltaire 1731-ben datált, Bolingbroke lordnak címzett ajánlásában?

30 À quel prix, liberté, nous êtes-vous donnée? Ford. E. E.

Őn jól tudja, hogy a Brutus Angliában született, és emlékezhet arra, hogy amikor Wandsworth-be vonultam vissza az oly tiszteletre méltó és erényes Falkener úrhoz, barátomhoz, angol nyelvű prózában kezdtem írni e darab első felvonását csaknem abban a formában, melyben ma francia versekben olvasható; néha beszéltem önnek róla, és azon csodálkoztunk, hogy egyetlen angolnak sem jutott eszébe ezt a tárgyat kidolgozni, noha valamennyi közül bizonyára éppen ez felelne meg leginkább az önök színházának.³¹

A hagyomány és saját kijelentése szerint Voltaire Londonban kezdte írni a *Brutus* című tragédiát, első felvonásait angol nyelven is készítette el. A mű párizsi bemutatására 1730-ban került sor. Szerzője a női főszerepet Adrienne Lecouvreur-nek (1692–1730), az igen tehetséges színésznőnek szánta, aki azonban a darab elkészülte előtt elhunyt.³² Az igen vonzó és a tragédiajátzásban akkoriban a legkedveltebbek közé tartozó színész nevéhez a szövegmondás megújítását is kötik: a tradicionális éneklő beszédmodor helyett a természetes hanglegjtést kísérelte meg a színpadon. (Más lapra tartozik, hogy a Voltaire-féle színpadi versmondásokat mennyire lehetett élőbeszéd-szerűen előadni.) Előkelő támogatói miatt sokan irigyelték, sokan elítélőleg nyilatkoztak a színésznőről, színpadi teljesítményét azonban elismerték. A következő kiválasztott a Tullia-szerepre egy igen fiatal, 15 éves színésznő volt, Marie-Anne Botot Dangeville (1714–1796), aki ugyan színész házaspár szubrettnek tanított leánya volt, de a király színtársulatában csak 1730 januárjától játszott. A mű első előadásain a *Brutus* gyenge fogadtatásban részesült, a későbbiekben mint könyvdráma igazán népszerű lett, a francia forradalom idején aztán mint a hazafiság példázata csaknem folyamatosan a hivatalos repertoár részét képezte.

31 „... vous savez que la Tragédie de Brutus est née en Angleterre: vous vous souvenez que lorsque j'étais retiré à Wandsworth, chez mon ami M. Falkener, ce digne et vertueux citoyen, je m'occupai chez lui à écrire en prose anglaise le premier acte de cette pièce, à peu près tel qu'il est aujourd'hui en vers français; Je vous en parlais quelquefois, et nous nous étonnions qu'aucun Anglais n'eût traité ce sujet, qui de tous est peut-être le plus convenable à votre théâtre. Vous m'encouragez à continuer un ouvrage susceptible de si grands sentiments.” VOLTAIRE, *Discours sur la tragédie à Mylord Bolingbroke* (általában Voltaire *Brutusa* valamennyi kiadásában közlik a dráma elméleti-színháztörténeti bevezetőjeként).

32 Voltaire gyönyörű verssel búcsúztatta (*La mort de Mlle Lecouvreur*), amelynek lényege maga a bíráló: arra vonatkozik, hogy az egyház megtagadta a hölgytől mint színésznőtől a szentelt földbe való temetést.

Itt jegyezzük meg, hogy a színházi művek cenzúrája Franciaországban a magyarországinál korábbi: 1706-ban adott ki rendeletet XIV. Lajos király arra vonatkozóan, hogy egy előadásra sem kerülhet sor a cenzor engedélye nélkül. A darabok szövegét a Helytartótanácsnak kellett benyújtani, magát az engedélyt vagy a tilalmat a rendőrpáncsnok bocsátotta ki. (Maurice Lever szerint a cenzorok engedékenyebbek voltak fölötteseiknél, de a játszási vagy nyomtatási tilalom utólag is gyakran bekövetkezett.)

Voltaire tehát terjedelmes, Lord Bolingbroke-nak címzett ajánlólevelet illesztett a drámája publikált változata elé, ebben a francia drámaírási hagyomány elidegeníthetetlen elemeként nevezi meg a verses, ezen belül a sorvégi rímes formát. Közben az olasz dráma modellel (meg nem nevezett olasz szerzővel, aki talán Scipione Maffeiivel azonosítható) vitatkozik, és angol drámairodalmi élményeit említi. A korabeli színházi szokásokkal mentegeti drámája szereplőinek kis számát, cselekményének egyszerűségét – tudnivaló, hogy az előkelő nézők ekkor még a színpadon foglalhattak helyet, sok mozgásra ilyen szűk térben nem volt lehetőség.

A Voltaire-féle darab publikálását megelőzte a dráma nyilvános bemutatása 1730. december 11-én. A *Brutus* egy tucatnál alig több előadást ért meg bemutatását követően, Voltaire át is dolgozta a szerelmi vonatkozások csökkentésével. Bár az újabb szakirodalom szerint inkább azért, hogy eltüntesse az átvételek nyomát, hiszen, és ez nem régi felismerés, elég nagy részben a női – Fontenelle³³ árnyékában dolgozó – szerzőé a koncepció és a szereplők itt kialakított rendszere. Azért sem mellékes, hogy a *Brutusa* átdolgozásakor a szerelmi tényező (szereplők, cselekményelemek) csökkentésével élő Voltaire a tragédia korszerű elméleti alapjairól kívánva szólni, színpadi műve nyomtatott formája levélműfajjú bevezetőjében a szerelem dramaturgiai szerepéről is vélekedett:

Hogy a szerelem méltó tárgy legyen a tragédia műfajához, a bonyodalom nélkülözhetetlen elemének kell lennie, nem pedig valami kívülről belevitt pótléknak, ürességkitöltőnek mint az önök egyébként egytől egyig igen hosszú tragédiáiban meg a mieinkben használatos; valóban tragikus

33 Bernard de Bovier de Fontenelle (Rouen, 1657–Párizs, 1757) kora népszerű filozófusa és természettudósa, verseket, drámákat is írt, legismertebb műve az *Entretiens sur la pluralité des mondes* (Értekezések a világok sokféleségéről).

szenvédélynek kell lennie, amelyet mint gyöngéséget tekintünk és amelyet a lelkifurdalás bír le. A szerelemnek vagy szerencsétlenséghez vagy gyilkossághoz kell vezetnie, hogy látni lehessen, mennyire veszélyes, vagy pedig az erénynek kell győznie, hogy megmutatkozzék, nem legyőzhetetlen – másképpen nem több eklogai vagy komédiabéli szerelemnél.³⁴

Az 1691-ben Louis Gontier könyvárus özvegye párizsi nyomdájában megjelent *Brutus* királyi nyomtatási engedélyén az szerepel, hogy hat éven át van joga a szerzőnek kiadni az általa kiválasztott nyomdában a művet, és azt forgalmazni. Catherine Bernard teljes neve egyébként nem szerepel e hivatalos engedélyben, amelyet a kor szokása szerint a könyvbe bekötve külön levélen közölt a kiadó; az M. B. (értsd: Madame Bernard) betűk mögött rejtőzik a szerző.

Kováts Ferenc fordításában nevet kap az összeesküvésről tudomást szerző rabszolga, akárcsak Voltaire-nél, Vindex a neve, Catherine Bernard 1691-ben publikált művében ez a szereplő Vindicus (Valériának, Valérius konzul húgának a rabszolgája), és nem jelenik meg a színen, csak beszélnek róla. Valahol tehát Kováts Ferenc művében nemcsak Voltaire, hanem ha csak nyomokban, de Catherine Bernard *Brutusa* is benne van.

A szoros fordítás ára

Penke Olga a darab hűvös fogadtatásával magyarázza a tényt, hogy a Voltaire rögtön az első előadások után és kritikus barátai tanácsára hallgatva átdolgozta darabját, elhagyva teljes jeleneteket és megváltoztatva az egész bonyodalmat a női szereplők jelenlétét is határozottan csökkentette. Az 1730-as első kiadás után mindkét változat többször megjelent mind önállóan, mind gyűjteményes Voltaire-kiadásokban. Hatvannál is több kiadást ért meg a mű a 18. század folyamán, ezért a magyar változatok pontos forrását igen nehéz megállapítani.³⁵

34 Voltaire Lord Bolingbroke-nak címzett levele a tragédiáról a *Brutus* előszavaként.

35 Voltaire, surpris par l'accueil tiède des spectateurs du théâtre français et conseillé par ses amis-critiques, réécrit la tragédie juste après les premières représentations, en diminuant considérablement le fil amoureux: il abandonne des scènes entières, change l'intrigue, et donne moins de présence aux personnages féminins. Les deux versions, ainsi que leurs remaniements nombreux, sont édités plusieurs fois après la première édition en 1730, séparément et aussi dans des volumes des oeuvres complètes de Voltaire: ils ont

Kijelenthetjük, hogy Voltaire 1731-es *Brutus*-kiadását fordította magyarra Kováts Ferenc.³⁶ Lássunk néhány példát Kováts fordítói megoldásaiból (a ritmus fegyelmezett következetessége és a rímkényszer miatt némelykor bővítéssel próbálja kifejezni az eredeti jelentést). Hadd válasszunk itt a hatalomhoz és a hazafogalmához való viszonyulást kifejező sorokat (a francia idézetet a neki megfeleltetett Kováts-fordításrészlet követi):

Voltaire-nél: Sois toujours un héros; sois plus, sois citoyen.³⁷

... ne szánd véred Rómának
Szabadságáért; s ne vágyj más nagyobb árra,
Légy Bajnok – sőt több – légy Rómának Polgára.

*

Voltaire-nél: Arrêter des Romains sur de simples soupçons
c'est agir en tyrans, nous qui les punissons

A polgárt csak futó gyanúra lántzra vetni
Nem egyéb, hanem a' Tirannust követni

*

Voltaire-nél: que le sort de mon sang est de vaincre les rois

Hogy véremnek ez sorsa nevezetesen
Hogy királyokon győzedelmeskedhessen.

A Kováts Ferenc-féle magyar *Brutus* külön értéke, hogy előszavában a fordító indokolja az általa alkalmazott színházi terminológiát. Ez nem jelentéktelen kérdés, maga a szerkezet műnemisége is szabálykövetés vagy szabályszegés kérdését

été publiés plus de soixante fois pendant le siècle. Ces faits rendent impossibles l'identification des sources exactes des deux traductions hongroises. Olga PENKE, *Deux traductions. ... i. m.*, 114.

36 Az eredeti kiadás online is olvasható: https://books.google.ro/books?id=PjAHAAAAQAAJ&print-sec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. (Utolsó letöltés: 2023. 12. 10.)

37 IV/6.

veti fel minden esetben. A drámai mű egyes részeinek megnevezése gyakran még az ihletett fordítók számára sem jelentett lényeges nyelvi kérdést. Kováts nem követte sem az olasz, sem a francia színházi nyelvezet terminusait:

... minden *Actus* végével, a játék mint egy meg szakad, én azt *Szakasz-nak*, a *Scenát* pedig *Változásnak* fordítottam: minthogy minden *Scena* vagy a fennforgó személyekre, vagy gyakran a Játékpiaç formájára nézve is, változást szokott szenvedni. És amabban a *Felvonás*, emebben pedig a *Jelenés*, *Ki jövetel*, *Kimenetel* s.a.t. nem láttatnak a dolognak helylyesen meg felelni; gyakran a *Szcénákban* is lévén kárpit felvonások és le botsátások; minden scénában pedig nem lévén ujj személy *Jelenés* vagy *Kijövetel* hanem némellyeknek eltávozások, másoknak ott maradások, vagy amazok helyett ujjaknak előállások által, esik változás.

A hangsúly tehát nála a javasolt szakszavak szerint a történéselemen van, illetőleg az egyformaság/változás oppozíción.

A fordítás akkurátus lenne, a dráma tartalmi elemei nem sikkadnak el, de nyelvezete – a rengeteg soráthajlás mellett – keresettnek tűnik; a ritmus állandó, a párbeszéddek megvalósulnak, de rendkívül analitikus jellegű szöveg jön létre, az életszerűség éppen az aritmetikai pontosságra törekvő prozódiai ambíció miatt enyészik el – bár maga a francia szöveg sem hathatott újszerűségével a korban.

Összegzés

Kováts Ferenc pápai mérnök drámafordítása vizsgálatakor mind a voltaire-i műre magára, mind az azt közvetlenül megelőző francia színpadi műre tekintettel kívántunk lenni, keresve az átvételek, a rejtések, a követések nyomait.

Az értelmiségi csoportnak nevezhető, 18. század végi bécsi magyar kör, amely (magánnevelői, egyházi vagy világi hivatalnoki, katonai, testőri munka mellett) lapszerkesztéssel és -kiadással, irodalmi fordítással foglalkozott, erős kapcsolatot tartott fenn a társadalom több rétegével, a szóbeli és levelezésben megvalósuló információcsere mellett érdemben használta az időszakai sajtótermékek kínálta kultúrpolitikai lehetőségeket. Noha nem kerülhette meg a korabeli cenzúrát,

szerepe volt a magyar kultúrát termelő és fogyasztó „vidékek” összefogásában, valamiféle irodalmi értékrendet is képes volt sugallani, és a pályázatok közlésével a világi tartalmú irodalom támogatásának módjára is rámutatott.

Az irodalmi művek létrehozói, esetenként fordítói nem csak a humán értelmiség soraiból kerültek ki. Kováts Ferenc példája azt mutatja, hogy a vidéken tevékenykedő, reálképzettségű személyek is bekapcsolódtak az irodalmi termelésbe, idegen nyelven született művek anyanyelvre való fordításába és a nyelvújítás jegyében zajló „ötletelésbe”. A drámafordítás alkalmat adott a külföldet járt mérnökembernek egy szakterület (itt a drámairodalom, a színházművészet) magyar terminológiája hiányosságainak felismerésére. Kováts Ferenc hagyatéka az utódok keze nyomát is viseli. Írói hagyatékának egy része Beöthy Zsolt révén került a Magyar Tudományos Akadémia állományába. A *Brutus* az ő fordítása, bár nem az ő másolatában maradt fenn. A mű és paratextusai annak a kérdését is felvetik, milyen összefüggés lehetett Franciaország társadalmi változásai, az európai nagypolitika és a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790-beli felhívása, *Jelentése*: Voltaire-pártolása között. A fordítás színvonalán vitatkozni lehet, bár több mint 200 év távlatából az 1780-as–1790-es évek nyelvhasználati sokfélesége inkább csodálatra méltó, mint elmarasztalni való. A magyar nyelvű színjátzás számára több darab rendelkezésre állt az 1791–92-es nagy kezdések idejére, mint eddig gondoltuk (gondoljunk Kelemen László pesti, Fejér Jánosék kolozsvári társulatalapítására); és valamiféle kiterjedt fordítási buzgalommal kell számolnunk ettől kezdve. Az életrajz a magyar nyelvújítás és irodalmi felvilágosodás körébe tartozónak mutatja e *Brutus*-fordítást. A magyar irodalomtörténeti-nyelvújítás-történeti diskurzusból azonban lassanként kimaradt.

Tudomásunk szerint színpadra nem került ez a magyar *Brutus*. A fordítás tényén és eredetiségén az sem változtat, hogy francia forrását a kutatók részben már elvitatják Voltaire-től. Voltaire körébe tartoztak nők is (a szépséggel párosult műveltséget értékelték Émilie du Châtelet-ban; Denis-né a dramaturgiai kísérletekben volt segítségére; elismerte és barátsággal viszonzta D’Argentalné bölcséleti tájékozottságát, a *Brutus* női szerepére kiválasztott, korán elhunyt színésznőt versben siratta el, és hosszan lehetne a sort folytatni). A nála egy nemzedékkel idősebb drámaszerzőt, Catherine Bernard-t azonban eltakarhatta szeme elől a hosszú életű filozófus, Fontenelle alakja (vagy a hölgy visszavonulása a nyilvánosságtól). Fontenelle és Voltaire viszonya is külön tanulmányt érdemel.

Hogy közvetlenül létrejötte után a magyar *Brutus*-dráma kinyomtatására megírásakor a Habsburg-állam és Franciaország kényes viszonya miatt nem került sor, vagy más okból, nem tudjuk. Kováts Ferenc neve Toldy Ferenc költészet-történetében, sőt Beöthy Zsolt irodalomtörténetében is előfordul, a magyar drámatörténetekben már alig. Kerényi Ferenc *Drámaprogram – színház nélkül* című összefoglalójában a fordítók sorában őt is említi, az általa lefordított munkákat azonban nem.³⁸ Voltaire drámái a francia történelmi dráma hagyományát verstani és lélektani szempontból is folytatni, sőt magasabb szintre emelni kívánták. A francia filozófus szellemi társasága nem minden szereplőjének identitását osztotta meg a nyilvánossággal, pontosabban önképének alakulását nem bízta a véletlenre. Magyar fordítójának azonban, úgy látszik, az irodalomtudományban babérokat szerzett rokonság sem tudott megfelelően látható posteritást létrehozni. Az elfeledett drámaszerző hölgy, Catherine Bernard pedig valóságos nemzetközi kutatókört „hozott létre”, igaz, halála után háromszáz esztendővel.³⁹

38 KERÉNYI Ferenc, *Drámaprogram – színház nélkül* = K.F., *Magyar színháztörténet: 1790–1873*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 44.

39 Csak néhány cím a rávonatkozó újabb irodalomból: Pauline le GOFF-JANTON, *Catherine Bernard, autrice oubliée*, <https://gallica.bnf.fr/blog/22012021/catherine-bernard-authrice-oubliee?mode=desktop>, *Dictionary des créatrices*, <https://www.dictionnaire-creatrices.com/fiche-catherine-bernard?q=Catherine+BERNARD>. (Utolsó letöltés: 2023. 12. 10.)

JANKOVITS LÁSZLÓ

„MOSOLYGÓ BÖLCSESEÉG”

Irónia Berzsenyi Vitkovics-episztolájában

Munkács ide nincs messze; de ott még sem valék egyszer is. Makacs vagyok, 's nem lehetvén azokkal, kiket leginkább szeretek, ritkán hagyom el ezen nyomorult falut. Míg Városon laktam, mindég óhajtottam a' falut, a' szép mezei természetet: most miolta falunlakó vagyok, Sokratesnek princípiumait tettem sajátimmá, ki a' holt természetben nem lelt semmi kedvelésre méltót, társalkodó talentumainál fogva mindég a' városba az emberek közé vonatattván. Valami illyet mondott Berzsenyi is a' Vitkovichhoz írt Epistolában; 's jól jut eszembe, hogy azon Darab csak ez által lett előttem kedvessé.¹

Kölcsey Ferenc kezdi így 1816. május 11-jén keltezett levelét Csekéről Döbrentei Gábornak. A sorok, amelyek a verset kedvessé tették előtte, ekképp szólnak az említett versben, Berzsenyi episztolájában Vitkovics Mihályhoz (63–70):

Nyugodni, enni, inni és alunni
Lehet mezőn is; oh, de mint örüljek
Fákkal, füvekkel, ökrökkel sokáig?
Csupán szememnek tárgyi mind ezek.
Szivemnek ember és rokon kebel kell,
Kivel vegyítse érzeményeit;
Elmémnek elme, melly megértheti
'S mellyben sugárit tűkröztetheti.²

1 KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés*, I, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2005, 498. A hol ide, hol oda vágyakozással kapcsolatban I. HORATIUS, *Episztolák*, 1, 8, 11–12. quae nocuere, sequar, fugiam, quae profore credam, / Romae Tibur amem, ventosus Tibure Romam (KERÉNYI Grácia fordításában: Azt, ami árt, keresem, s ami hasznos, messze kerülném: Rómában Tibur, Tiburban Róma a vágyam.)

2 BERZSENYI Dániel, *Költői művei*, kiad., jegyz., tan. MERÉNYI Oszkár, Bp., Akadémiai, 1979, 123–126.

A szókratészi elv, amelyre Kölcsey utal, Platón dialógusában, a *Phaidrosz*ában található. „Tanulni vágyó ember vagyok, s a tájak és a fák semmire sem tudnak tanítani; csak az emberek, ott a városban.” (230d, Kövendi Dénes fordítása) – szól a dialógust irányító Szókratész ide illő kijelentése. A modern kutatásban Kerényi Károly hívta fel a figyelmet a párhuzamra.³

Platón munkájában a címadó szépfíú, Phaidrosz orvosi javallatra végzett reggeli mezítlásbas gyepsétája során találkozik Szókratésszal. Miután kiderül, hogy Phaidrosz a szónok-celebritás, Lüsziasz egy exkluzív társaságban előző napon mondott beszédének szövegét tartja magánál, Szókratész ráveszi, hogy olvassa fel neki azt. Erre az alkalomra találnak helyet Athén falain kívül, az Illiszosz folyó partján, olyan kultuszhelyen, amelyet Szókratész elragadtatott szavakban dicsér. Ez váltja ki Phaidrosz csodálkozását azon, hogy egy olyan városfüggő ember, mint Szókratész, a természetes környezetet magasztalja. A Berzsényi által alkalmazott, Kölcsey által hivatkozott szavak a városról ekkor hangzanak el.

A továbbiakban amellet szeretnék érvelni, hogy a Berzsényi kapcsán sokat emlegetett Horatius mellett a *Phaidrosz*, általában a platóni ironia és a Vitkovics-episztola egybevetésével ennél az egy párhuzamnál többre is juthatunk, és ezzel kiegészíthetjük az eddigi magyarázatokat.

A vers – méltatlanul röviden és szemelvényesen áttekintett – értelmezési hagyományában három, időnként találkozó eljárást látunk. Az egyik Berzsényi életproblémáinak feldolgozásaként tekinti azt a paradox helyzetet, amelyben a vidéki költő a városi élet dicsőítésébe fog.⁴ A másik a korban terjedő haladó eszmék,⁵ a képzésről és a csinosodásról folytatott eszmecsere körében a város dicsé-

3 KERÉNYI Károly, *Az ismeretlen Berzsényi*, Bp.–Debrecen–Pécs, Ady Társaság, 1940, 6, 28. jegyzet.

4 FÜST Milán, *Berzsényi Dániel*, Nyugat, 1920, 21–22. sz., 1027.; FEJTŐ Ferenc, A „sínlődő áloé”: *Berzsényi Dániel halálának századik évfordulójára*, Szép Szó, 1936, 918.; NÉMETH László, *Berzsényi*, Bp., Franklin, 1939, 93–94.; MERÉNYI Oszkár, *Berzsényi-tanulmányok*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936, 9–10.; VARGHA Balázs, *Berzsényi Dániel*, Bp., Gondolat, 1959, 194–195.; SZIKLAY László, *Berzsényi Dániel episztolája Vitkovics Mihályhoz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1969, 590.; CSETRI Lajos, *Nem sokaság, hanem lélek: Berzsényi-tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 230.

5 MERÉNYI Oszkár, *Berzsényi Dániel*, Kaposvár, Új-Somogy, é. n. [1938] (Csurgói könyvtár, 7), 51, 202–203.; FRIED István, *Vitkovics Mihály jelentőségéhez*, Filológiai Közöny, 1973, 424.; Uő, *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*, Bp., Akadémiai, 1979, 102.; CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990, 345.; FÓRIZS Gergely, „Álpeken Álpesek emelkednek”: *A képzés eszménye Berzsényi elméleti szövegeiben*, Bp., Universitas, 2009, 102–107.; TAKÁTS József, *Irodalomtörténet urbanisztikával: Vitkovics és Berzsényi episztolái a faluról és a városról = Előzetes kérdések: Robonyi Zoltán emlékkönyv*, Pécs, Kronosz, 2014, 85–94.; VADERNA Gábor, *Falusi rendtartás és a csinosodás magyar változata: Berzsényi Dániel egy kései prózatörredéke = Az ismeretlen klasszikus: Berzsényi-tanulmányok*, szerk. FÓRIZS Gergely, VADERNA Gábor, Bp., reciti, 2018 (Reciti konferenciakötet, 1), 165–167.

retét és a vidék gyalázását. Végül, ritkábban, túlzásról, iróniáról, szatíráról esik szó a vers kapcsán.⁶

A következőkben döntően ez utóbbi megközelítéshez csatlakozom, először a vers keletkezési körülményeinek rövid összefoglalásával, aztán Berzsenyi Horatius- és Platón-olvasmányainak számba vételével, végül ezek alapján a vers magyarázatával.

A Berzsenyi munkáját kiváltó vers, Vitkovics Mihály episztolája először az *Erdélyi Muzéum* 1814-es első számában jelent meg, datált címmel: „Székes-fejérvári Horvát István Barátomhoz. Roff, Heves Vármegy. October 15kén, 1805.”⁷ Berzsenyi ugyanazon év decemberének közepén kéri levelében saját verseinek kiadóját, Helmecki Mihályt: „Mondd meg Vitkovicsnak, hogy az ő flaccusi Epistoláját a Muzeumban igen nagy gyönyörűséggel olvastam” (1814. december 15.).⁸ Berzsenyi válaszverse műveinek második, 1816-os kiadásában, a IV. kötet episztolái között jelent meg.⁹ Az ottani cím 1815-ös datálása is arra utal, hogy Vitkovics korábban kézbe vehette, s ezt erősíti meg az a keletkezés, amelyet Vitkovics meséinek és verseinek 1817-es kiadásában olvasunk. Itt a Horváth- és a Vitkovics-episztola együtt jelenik meg, az utóbbi ezzel a címmel: „Erre felelete Berzsenyi Dániel Barátomnak. Martius 2-ikán 1815.”¹⁰

Levelezésről, egymástól távol levők beszélgetéséről van szó. Ámde a távolság nemcsak térbeli, hanem időbeli is: ha a datálást tekintjük, a két levél közt majdnem egy évtized telik el. Azt is jelenti, hogy a válasz egy hajdani ifjú rég elmúlt életkor emberének levelére keletkezik. Az a Vitkovics Mihály, akivel Berzsenyi 1810-ben, s különösen 1813-ban Pest-Budán találkozott, immáron örökös jegyese, Popovics Teodóra házában vendégeket látó, nagy házat vivő, gyarapodó ügyvéd, távol van a csalódott szerelmes ifjú szerepétől.¹¹

6 CSIPAK Lajos, *Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire*, Kolozsvár, 1912 (Értekezések a Kolozsvári M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Szemináriumából, 4), 129–130.; OROSZ László, *Berzsenyi Dániel*, Bp., Gondolat, 1976, 183.; KÓRIZS Imre, „Engedd meg nekem, hogy én Budáról s Pestről énekeljek”: *Berzsenyi Dániel váratlan versei*, Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, tom. XXIII, fasc. 1, Miskolc, 2019, 150.

7 *Erdélyi Muzéum*, 1814, 43–45.

8 BERZSENYI Dániel, *Levelezése*, kiad., jegyz., tan. FÓRIZS Gergely, Bp, EditioPrinceps, 2014 (Berzsenyi Dániel Összes Munkái: Kritikai kiadás), 388.

9 BERZSENYI Dániel, *Versei*, kiad., tan. HELMECZI Mihály, Pest, Trattner János Tamás, 1816², 192–197.

10 VITKOVICS Mihály, *Meséji és Versei*, Pest, Trattner János Tamás, 1817, 124–127 (Vitkovics verse), 128–132 (Berzsenyi verse).

11 SZVORÉNYI József, *Vitkovics Mihály élete* = VITKOVICS Mihály, *Költevényei*, kiad., tan., jegyz. SZVORÉNYI József, Bp., Aigner Lajos, 1879, XVII.

Vitkovics episztolája külön tanulmányt érdemel, itt csak röviden szólunk róla. Benne a kezdő pesti ügyvéd vidéki rokonaihoz tér. Testben-lélekben regenerálódik: mértékletesen jóllakik a hazaival, reggel belekóstol Horatiusába is. Délig a Tisza partján mereng a természet nagysága és önmaga elmúlása felett, hazafelé a pórok munkájának szemlélgetése alkalmával a vidéki természetes életforma kiválóságán mereng, s erre az életre invitálja barátját is, hogy aztán rádöbentse magát a kényszerítő valóra: vissza kell térnie Pestre a perpatvarkodáshoz. A két vers közül első látásra ez áll közelebb a verses levelezés legfontosabb mintájához, Horatiushoz, témájában, felépítésében, verselésében.¹² A vidéki élet szentimentális dicsőítésében ugyanakkor Salomon Gessner idilljeit, azok magyar fordítását, Kazinczy Ferenc munkáját követi.¹³

Ha Berzsenyi pusztán Horatius verseivel a fejében olvasta ezt az episztolát, akkor az olvasottak kritikájára is kaphatott anyagot. A vidék-város nosztalgia éppen az egymás sorsát irigylő ügyvéd és földműves esetében más módon jelenik meg a legelső szatírában (9–12):

Agricolam laudat iuris legumque peritus,
sub galli cantum consultor ubi ostia pulsat;
ille, datis vadibus qui rure extractus in urbem est,
solos felicitis viventis clamat in urbe

(A földművest dicséri a jogban s törvényben jártas, amikor kakasszóra zörget ajtaján az ügyfél; aki kezeset adott, így falujából a városba kényszerül menni, így kiabál: csak az a boldog, aki a városban él!)

Az 1, 14. episztolában a római költő ekképpen szól vidéki birtoka városba vágyó intézőjéhez (10–14. sor):

Rure ego viventem, tu dicis in urbe beatum:
cui placet alterius, sua nimirum est odio sors.
Stultus uterque locum inmeritum causatur inique
in culpa est animus, qui se non effugit umquam

12 Vitkovics versének Horatius-allúzióiról CSIPAK, *i. m.*, 80–81.; FRIED István, *A Vitkovics-jelenség: Problémák és utak a magyar klasszicizmusban*, Irodalomtörténet, 1978, 643.

13 JANKOVITS László, *Horatius, Gessner és Vitkovics episztolája*, Verso, megjelenés előtt.

(Én a falun, te a városban élőt mondd boldognak: akinek a más sorsa tetszik, nem csoda, ha gyűlöli a magáét. Mindkettő ostoba, amikor az ártatlan helyet okolja, s a lélek a hibás: soha nem menekül meg önmagától.)

A saját sorssal való elégedetlenség mindkét versben mint mértéktelenség, végső soron az önismerethiány jele körvonalazódik.

Ráadásul Berzsenyi olyan Horatiusszal a fejében olvashatta Vitkovics munkáját, s írhatta a maga válaszát, amelyben az episztolák római szerzője mint a platóni dialógusok tanítványa jelenik meg. Itt nem csupán azokra a Horatius-helyekre gondolhatunk, amelyekben kimondottan megjelenik ez a minta: a szatírákban a költő ellen szegezett vád részeként Platón útra csomagolása (2, 3, 10), a Szókratész és Platón tudományát is meghaladó gasztronómia ironikus magasztalása (2, 4, 3) vagy az *Ars poetica* ajánlása (309–310):

Scribendi recte sapere est et principium et fons.
Rem tibi Socraticae poterunt ostendere chartae ...

(A helyes írás forrása és eredete a bölcsesség. A tárgyat a szókratikus könyvek képesek megmutatni ...)

Hasznos betekinteni a versek mellett abba a Horatius-kiadásba is, amely Berzsenyi könyvtárának része volt: a Nitsch és Habermfeldt-féle kiadás¹⁴ negyedik kötetébe. Itt az episztolák második könyve előtt olvashatta Johann Friedrich Habermfeldt tanulmányát, benne az indoklást arra, miért fordult Horatius az episztola műfaja felé. Más okok és célok – a lírátlanodó öregkor, az ódák magasztos igazságának tetszetősebb ruhába öltöztetése, ugyanakkor az ostobaság javításának a szatíráknál kellemesebb módja – mellett Habermfeldt nagy fontosságot tulajdonít annak, hogy ezekben a versekben Horatius a szókratészi igazságokat, a görögök

14 Paul Friedrich Achat NITSCH, *Vorlesungen über die klassischen Dichter der Römer ...* fortgesetzt von Johann Friedrich HABERFELDT ..., Bdd. I–IV, Leipzig, Johann Friedrich Junius (I–II), Johann Gottlob Feind (III–IV), 1792–1802. Használatáról összefoglalóan legutóbb FÓRIZS, „*Alpeseken Alpések emelkednek*”, 73. Ezt a kiadást Vitkovics könyvtárjegyzéke nem tartalmazza. „*Könyvim az én fiam*”: Vitkovics Mihály könyvtára, kiad. CSEPREGI Klára, BOR Kálmán, tan. BOR Kálmán, Bp., Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat, 2013.

bölcsességét akarta átadni az episztolák olvasóinak.¹⁵ Leveleiben a platóni dialógusok mintájára jár el, amelyek az egymással eszmét cserélők elveit fokozatosan közelítik egymáshoz: ő is először a vitapartner állítását mondja el, majd vizsgálja meg, s így állítja szembe velük a sajátját.¹⁶ Az *Ars poetica* bevezetőjében Haberfeldt ahhoz a magyarázóí hagyományhoz csatlakozik, amely szerint Horatius, a filozofikus költő Platónt, a költői filozófust, ebben az episztolában elsősorban a *Phaidroszt* követi: amiképpen Szókratész a rossz szónokok ostobaságát megmutatja Phaidrosz előtt, akképpen ír az ifjú Piso számára kora költőinek ízléstelenségéről Horatius. A fent említett, szókratészi írásokat kiemelő 309–310. sor magyarázatát Haberfeldt így zárja: „tudott-e Horatius a szókratészi iskolánál hasznosabb tananyagot ajánlani a költőknek az alapos képzéshez, mint azt, amelyben a költői szellemet nem a meddő spekuláció nyomja el, hanem az életfilozófia táplálja? ... a szókratészi filozófusokat nemcsak tanítóként, hanem mintaként is ajánlhatta.”¹⁷ Ha a Vitkovicshoz író Berzsenyi nemcsak névben vagy idézetekben utal Horatiusra és Platónra, hanem a versek magyarázat-irodalmát is szem előtt tartotta, érdemes választott szerzői szerepet is feltételeznünk: azt, hogy Szókratész-Horatius módjára jókedélyűen, ironikusan, baráti oktatással válaszol Vitkovics munkájára.

Amikor tehát Berzsenyi az általa ismert horatiusi episztola lehetőségeivel élt a maga munkájában, kézenfekvő volt számára a platóni dialógusok beépítése. A *Phaidrosz* felhasználására, amint azt a tanulmány elején olvashattuk, már Kölcsey is felfigyelt. Amint arra Merényi Oszkár felhívja a figyelmet, e dialógus ismeretere Kazinczyhoz 1811. január 5-én írt leveléből is következtethetünk.¹⁸ Nem céltalan tehát arra gondolnunk, hogy a Vitkovicshoz írt episztola magyarázata során a *Phaidrosz* megoldásait, szerepeit, iróniáját is érdemes mintaként tekintenünk.

Haberfeldt az episztola formájának három módosulását vonatkoztatja el: a magasabb rendű morális, tudományos, esztétikai igazságokkal foglalkozó didaktikus, a köznapi élet tárgyairól, ügyeiről, körülményeiről szóló társalkodó episztolát, valamint a tréfás-szatirikus episztolát, amely vagy együttes gúnyoló-

15 Johann Friedrich HABERFELDT, *Versuch über die Horazische Epistel* = NITSCH-HABERFELDT, IV, III, XIII–XLIII.

16 *Uo.*, XXXIX.

17 *Uo.*, 425.

18 BERZSENYI, *Levelezése, i. m.*, 176, 189.; MERÉNYI Oszkár, *Berzsenyi Dániel*, Bp., Akadémiai, 1966 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 19), 221.

dás valaki-valami ostobaságán, vagy „az ostobák kigyógyítása ostobaságukból a legfinomabb gúny által”.¹⁹ Arra, hogy tárgy és a feldolgozás terén a humoros-szatirikus episztola és a satíra jól elkülöníthető, példaként Platónról éppen a *Phaidroszt* idézi, Horatius esetében pedig a város és a vidék összevetéséből kiinduló satírárt (2, 6) és episztolát (1, 10).²⁰

A felosztás után hangsúlyozza, hogy ezek a típusok ritkán jellemeznék egy teljes költői levelet. Legfeljebb a fő hangvétel nemét határozzák meg, a részletekben gyakran elegyednek: „a didaktikus modort enyhítik a barátság derűs érzelmei, a satíra keserűségét viszont csillapítja a szívélyes biztatás és tanács, és így jön létre az érzelem, a komolyság, a szellemesség, a jókedély, a szívélyesség, a jóindulat bájos keveréke, amely a horatiusi episztola jellegzetes velejárója”.²¹

Ezzel a szemüveggel nézve Berzsenyiné mindhárom típus megjelenik. Verse didaktikus: arra tanít, hogy a bölcs számára a „hol jobb élni?” kérdésnél fontosabb a „hogyan jó élni?” kérdéssel való foglalkozás. Társalgó: mindezt a baráti beszélgetés fordulataival, az együtt töltött idő leírásával szövi egybe. És tréfás-szatirikus: sorait időnként finoman leplezett gúnyolódás gyanánt olvashatjuk. Mindezt nem elkülönülő részekben, hanem a típusokat váltogatva, időnként egyes részekben belül elegyítve.

A költőnek a Nitsch–Haberfeldt-kiadáshoz hasonlóan kommentált Platónjáról nem tudunk. A könyveit utoljára kezében tartó, Merényi Oszkár egy négykötetes kiadás adatait adja meg.²² Ugyanakkor az általa leírt kiadás a címlapok számozása szerint hétkötetes. Az első három kötet a dialógusokat Friedrich Leopold Stolberg fordításában és túlnyomórészt az ő magyarázataival, jegyzeteivel együtt közli *Válogatott dialógusok* címmel, újra kiadva az ugyanolyan című és tartalmú korábbi kiadást.²³ A 4–7., folytatólagosan számozott kötet viszont egy másik kiadásból, Johann Friedrich Kleuker magyarázatos fordítás-válogatásából

19 HABERFELDT, *Versuch, i. m.*, XXII.

20 *Uo.*, XXVI.

21 A felosztásról LABÁDI Gergely, *A magyar episztola a felvilágosodás korában: Műfaj- és médiatörténeti értelmezés*, Bp., L'Harmattan – Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2008, 47.

22 „Sämtliche Gespräche des Platon. Übersetzt von Herrn Kleuker. Wien und Prag, bei Franz Haas 1804. (4 kötet.)”. MERÉNYI Oszkár, *Berzsenyi könyvtára*, Protestáns Szemle, 1936, 224.

23 *Auserlesene Gespräche des PLATON*, übersetzt von Friedrich Leopold Graf zu STOLBERG, I–III, Wien und Prag, Franz Haas, 1803–1804. Az egyező című és tartalmú előző kiadás megjelenési adatai: Königsberg, Friedrich Nicolovius, 1796–1797.

lett, mondjuk úgy, kreatívan újrakiadva *Összegyűjtött dialógusok* címmel.²⁴ A két forrás összefésületlenségének köszönhetően voltak olyan dialógusok, amelyek kétszer is megjelentek. Így járt a *Phaidrosz* is, amely az első kötetben Stolberg, az ötödikben Kleuker fordításában olvasható.²⁵

A három bécsi–prágai kiadású Stolberg-kötetből az első, amely a *Phaidrosz*-fordítást tartalmazza, általános előszóval kezdődik. Felhívja a figyelmet a *Phaidrosz* iróniájára az írással és a szóval kapcsolatban, magyarázza Platón és Arisztotelész megjelenését Raffaello festményén, *Az athéni iskolán*, kiemeli a nemtudás fontosságát Szókratésznál, cáfolja Szókratész idióta és fantasztá megítélését, dicsőíti magatartását a halál előtt, összeveti a védőbeszéd platóni és xenophóni – szerinte egymást kiegészítő – előadását, hangsúlyozza a szókratészi filozófia hasznosságát a keresztény gondolkodásban: mindezt inkább retorikai, semmint logikai érvekkel. Ilyen jellegűek a *Phaidrosz* jegyzetei közül azok is, amelyek nem személyi vagy tárgyi magyarázatok. Sem az előszóban, sem a magyarázatokban nem találtam kapcsolódást Berzsenyi verséhez – a források mellett ez is amellet szól, hogy ha a *Phaidroszt* használta, nem az – egyébiránt a Kleukerénél jobb – Stolberg-fordítás alapján tette.

Hasonlóképpen a bizonyosan Berzsenyi könyvtárában található Kleuker-kötetek használata mellett szól az is, hogy több kapcsolódás található bennük a Horatius-episztolák magyarázataihoz. A szövegmagyarázatok ugyan itt még szűkszavúbbak és ritkébbek, mint a Stolberg-kötetekben, de az általános bevezető tárgyalásmódja közelebb áll ahhoz, ami Habermeldt Horatius-kiadásában áll.

Kleuker előszava az első (a bécsi–prágai kiadásban negyedik) kötethez nem a szerzővel, hanem a módszerrel foglalkozik. Kimondottan tartózkodik a részletes

24 *Sämmtliche Gespräche* des PLATON, übersetzt von Herrn KLEUKER, IV–VII [!], Wien und Praag, Franz Haas, 1804. A Haasnál felhasznált Kleuker-kiadás *Werke* des PLATO, I–VI, Lemgo, Meyer, 1778–1797. A II. kötetet, amely *Az állam* kiadása, Haas külön jelentette meg: *Die Republick* des PLATON, übersetzt von Herrn KLEUKER, I–II, Wien und Praag, Franz Haas, 1805. A Lemgóban megjelent VI. kötet, amely a *Törvények* első felét tartalmazza Kleuker fordításában, nem került be a bécsi–prágai kiadásba.

25 STOLBERG, *Phädrus oder vom Schönen: Ein platonisches Gespräch = Auserlesene Gespräche*, I, 1–102.; *Anmerkungen zum Phädrus*, *uo.*, 103–144.; KLEUKER, *Phädrus oder vom Schönen = Sämmtliche Gespräche*, V, 125–250. Hasonlóképpen járt *A lakoma* (*Auserlesene Gespräche*, I, 155–300.; *Sämmtliche Gespräche*, V, 1–124.), a *Theagész* (*Auserlesene Gespräche*, II, 1–23; *Anmerkungen...*, *uo.*, 24–30.; *Sämmtliche Gespräche*, IV, 139–160.), valamint az *Első* és a *Második Alkibiadész* (*Auserlesene Gespräche*, II, 125–344.; *Sämmtliche Gespräche*, VII, 141–262.) szövege és magyarázata. Az *Ión* esetében viszont, ki tudja, miért, nincs duplázás, csak Stolberg fordítása jelenik meg (*Auserlesene Gespräche*, I, 301–336.). A Kleuker fordította *Theaitétosz* (*Werke, i. m.*, I, 1–168.) hiányzik a bécsi–prágai kiadásból.

magyarázatoktól, a filozófiai tételek kifejtéséről. Inkább a Platón dialógusaira sajátosan jellemző, kifinomult és szelíd eljárásokról beszél, amelyekkel Szókratész meggyőzi vagy cáfolja beszélgetőtársait. Kleuker hangsúlyozza a kételkedés megfelelő, szélsőségektől mentes mesterségének fontosságát. A beszéd módjára és annak tárgyára tekintettel csoportosítja típusokra a dialógusokat. Ezek közül a másik felet a legkevésbé sértő bábáskodó (*maieutikosz*) módszert használó dialógus az, amelyet a Horatius Haberfeldt által leírt episztolográfiai sajátosságaihoz kapcsolhatunk: a fiatalabb beszélgetőtárs lelki képességeinek feltárása, megtisztítása a hamis gondolatoktól és helyesebb gondolatokra készítése, azok felé vezetése. A példa a *Theaitétosz*, ahol Szókratész ki is fejt, miben áll ez az eljárás. Jóllehet Kleuker a következő kötetben nem címkézi fel a dialógusokat, ide sorolhatjuk a *Phaidroszt* is.

Mindezek alapján az feltételezhető, hogy Berzsényi a Platón-olvasmányok során nem tanulmányozhatott olyan részletes kísérő magyarázatokat, amelyeket Horatius-kiadása tartalmazott. Valószínűbb, hogy a jóval régebbiről és alaposabban ismert, ugyanakkor szókratészi karakterként láttatott levélíró Horatiust tarthatta észben Platón-olvasmányai során, amikor a filozofikus költőt és a költői filozófust együtt használta fel. A továbbiakban Platón kapcsán ebből a feltételezésből indulunk ki.

Gondoljunk először a szerepekre a *Phaidroszban* és Berzsényi versében. Az utóbbi esetben, ha a történeti életrajzokat tekintjük, Berzsényi és a nála két évvel fiatalabb Vitkovics életkora közt nincs jelentős különbség. Ám ha a versekben megjelenő személyeket nézzük, Berzsényi munkájának elkészültekor a különbség több, mint tíz év: 1815-ben a közel negyvenes, urbánus társaságban ritkán forgó Berzsényi szól az 1805-ös versben megjelenő huszonéves, nagyvárosi, művelt ifjú Vitkovicshoz. Ezek a versbéli szerepek közelebb állnak ahhoz a két karakterhez, amelyek a *Phaidroszban* megjelennek. Ugyanakkor Berzsényi az ifjú és az élemedő Vitkovicsot is ismeri, előbbit a versből, utóbbit a köznapi életből. Ez lehetőség a kirakós játékra a két Vitkovics tulajdonságaiból úgy, hogy közben a maga Szókratész-figuráját nem kell ekképpen megkettőznie.

Az 1805-ös versbéli Vitkovics és Phaidrosz alakját összeköti a rekreációs természetjárás a városon kívül. Mind Phaidrosz, mind Vitkovics Múzsza-kedvelő. Mindent, mi több, minden újságot ismerő személy. Phaidrosz a társasági életben forog, ott van a jelentős eseményeken: ezért is kapja meg első kézből Lüsziasz szónoklatát. Ebben az 1810-es, 1813-as Vitkovicsra hajaz. Szókratész viszont olyan figurának

mondja magát, amelyet Berzsenyi láthatott, részben láttatott magáról városiasan művelt barátainak szemében: színre, színlelt darabos, hagyományhoz kötött, a trendek felől informálatlan vagy azok iránt bizalmatlan karaktert mutat. Ehhez képest váratlan megoldás mind Platónnál, mind Berzsenyinél, hogy Phaidrosz–Vitkovics a természetet, és Szókratész–Berzsenyi a várost kedvelő ember.

A *Phaidrosz*ban elhangzó beszédek versengenek egymással, akárcsak a két verses levél. Szókratész először meghallgatja Lüsziasz beszédét arról, hogy a szeretni való ifjú jobb, ha annak kedvez, aki nem szerelmes belé, mintsem annak, aki igen. Szókratész rajongást tettet, nem a szónoklat, inkább a szónok iránt. Amikor Phaidrosz rákérdez, hallott-e bárki mástól ehhez hasonlót, Szókratész mintegy futólag említ néhány példát: a „szép” Szapphót, a „bölc” Anakreónt (235 c) – emlékezzünk, Berzsenyi episztolájában (11–13) „minden verselők ... falut dicsértek”. Majd, versengésre noszogatva Szókratész belekezd a saját beszédébe ugyanerről. Ám félbehagyja beszédét, és hogy mentse magát Erósz haragjától, visszavonó beszédet mond, amely a szerelem dicséretétől a lélek eredetének és a lelkes lények kapcsolatának megismeréséhez vezet. Fontos, hogy ez esetben a versengés, pontosabban a törekvés nem Lüsziasz legyőzésére, hanem a lélek megismerésére, a bölcsességre irányul. Berzsenyi válaszverse minderre annyiban hasonlít, hogy mind a két oldal, a vidék és a város mellett is beszél. De abban is, hogy végső soron a lélek és a bölcsesség felé kanyarítja beszédét.

Platón dialógusában egészen a visszavonó beszédig folyamatosan jelen van az ironia, tágabb értelemben a leplezett tanítás: egészen attól kezdve, hogy Szókratész Phaidroszt folyamatosan olyan tulajdonságokkal dicséri, amelyekről később kiderül, hogy aligha vannak meg benne, odáig, hogy Lüsziasszal való versenybeszédét önmagát elleplezve mondja el. Ha jól látjuk, ezzel az eszközzel Berzsenyi is él a maga munkájában.

Mindjárt a vers kezdetét olvashatjuk így: a „mosolygó bölcsesség” hatására a maga „puszta lakhelyét” is vidámabbnak látja. Szónoki szempontból ez a *concessio*, az engedmény eljárása: a beszélgetőtárs igazsága egy részének előre elfogadásával alapot teremt arra, hogy a beszélő számára fontosabb, alkalmasabb ellenérvek hangsúlyosabbá váljanak. Ugyanakkor ironikus állításként, tettetett hatásként is olvashatjuk.

Platónnál Phaidrosz Lüsziasz beszédét olvassa fel – Vitkovics kimondottan Horáccal, kimondatlanul Gessnerrel fest idilli mezőt. A szerelmes Szókratész

a nem-szerelmes dicséretét hallja, hogy végül ennek ellenkezőjébe kezdjen az Erósz magasztaló beszéddel – a távol vidéken élő Berzsenyi a pest-budai barát vidék-magasztalását olvassa, hogy aztán a város dicséretébe fogjon.

Amint arra Merényi Oszkár rámutat, magukban a homéroszi eposzokban ritka a falu dicsérete.²⁶ Az érvelés kiinduló álláspontja így első látásra szándékosan komolytalan túlzás. Megannyi vers van az európai hagyományban, amely várost dicsér. Berzsenyi episztolája azonban szónoki szempontból nem pusztán dicsőítés. A *theszisz*, a dolgok összevetése eljárását követi. Az összevetés – idézzük Quintilianust – „megkettőzi a tárgyat, egyszersmind az erényeknek és vétkeknek nemcsak a természetét, hanem mértékét is taglalja”,²⁷ vagyis az ilyen beszéd jóval több lehetőséggel szolgál, mint a pusztá magasztalás vagy kárhozzátás. S ha a város–vidék összevetést tekintjük, mind a prózai, mind a verses művekben „Homértól fogva” túlnyomó többségben van a falu, a vidék dicsőítése a várossal szemben. Már a mintaadó ókori irodalomban is: szerzők és kézikönyvek egyaránt a vidék dicséretére futtatják ki az összevetést.²⁸ Ehhez képest Berzsenyi a ritkább, nehezebb feladatra vállalkozik.

Tekintsük a fentiek alapján először a város dicsőítését. Annak felépítésében a *laudatio urbis* hagyományos elemeit látjuk: természeti, ember alkotta dolgok, valamint emberek kerülnek sorra.

A kezdő sorban olvasható „roppant” budai bércfok természeti nagyságának magasztalása tekinthető komoly magasztalásnak is, ironikus túlzásnak is.

26 Merényi Akhilleusz pajzsának leírását említi az *Ilias*zból, s ott valóban a város a pereskedés és a háború helye, míg a vidék a békés pásztoroké (18, 497–589). BERZSENYI, *Költői művei*, i. m., 755. Ide citálható még Eumaios, a kondás világa az *Odüsszeiában* – róla, neki mondja Odüsszeusz (4, 491–492): „jól élhetsz, míg magam oly sok / emberi városon át csavarogva jutottam idáig (Devecseri Gábor fordítása)”. A hely nem érdektelen a szentimentális hagyományban – Goethe Werthere vigasztalódik olvasásával, amikor az udvari társaság kiveti magából (2. könyv, március 15-ei levél): „csendesesen kihúzódtam az előkelő társaságból, távoztam ... M-be hajtattam, hogy ott a dombtetőről nézzem a naplementét, és közben elolvassam Homéroszban azt a gyönyörű éneket, hogy hogyan vendégeli meg Ulysseszt a derék kondás.” (SZABÓ Lőrinc fordítása.) A város és a vidék *Odüsszeia*-beli megjelenéséről Anthony T. EDWARDS, *Homer's Ethical Geography: Country and City in the Odyssey*, Transactions of the American Philological Association, 1993, 27–78.

27 Et duplicat materiam et virtutum vitiorumque non tantum naturam sed etiam modum tractat. *Institutio oratoria*, 2, 9, 21. A *theszisz*ről ugyanitt a 24. bekezdés szól, és a példák egyike a vidéki és a városi élet összevetése.

28 *Antik szónoki gyakorlatok*, szerk., bev. BOLONYAI Gábor, Bp., Typotex, 2001, 53, 221–224. A magyarországi hagyományban ritka kivétel a Berzsenyi által aligha ismert Jagelló-kori humanista költő, Jacobus Piso Lepthához írt verse, amelyért a költőt Berzsenyihöz hasonlóan környezi a haladás dicsőénye a szakirodalomban. JAN-KOVITS László, *Városlakó és vadász = Ruscia – Hungaria – Europa: Ünnepi kötet Fonti Márta 70. születésnapjára*, Szerk. BAGI Dániel, al., Pécs, Kronosz, 2022, 293–299.

Ahogy arra Kőríz Imre felhívja a figyelmet, a Gellérthegy nincs száznegyven méter magas, még a Sághegy is magasabb nála,²⁹ nemhogy a diákkorból ismert Soproni-hegység a maga félezer méternél magasabb csúcsaival. A szédülve tekintett pesti tornyok, a régi városháza, a pesti pálos és ferences templom tornya eltörpül a Stephansdom vagy a Karlskirche mellett, amelyet bármely Bécsbe látogató magyar, néhány évvel a vers keletkezése előtt Berzsényi is megcsodálhatott.³⁰ (Ezekhez képest a Berzsényi korabeli pesti tornyok némi nyegleséggel még a soproni Kecse-templom tornyához is hasonlíthatók.)

A „száz hajókat renető” Duna leírását is tekinthetjük szándékosan túlzottnak. A Duna szigetes, hajószámba csak jóindulattal vehető vízimalmokkal tarkított, hajózásra a mainál jóval kevésbé alkalmas vizén száz hajó egyszerre sehol nem renghetett – hacsak nem a folyamhajózás gátján, a hajóhídon, s a szám ez esetben is a dicsőítő szándék szülötte.³¹ A Duna szigetein látható kertek³² „tündér” jelzője, ha iróniát feltételezünk, a folyó által időnként elöntött kertek tünevényes és tűnékeny voltára egyaránt utalhat.

Ironikus nagyításként olvashatjuk az értelmes emberek és a tudományok enumerációját is. A leírás itt jövő időbe megy át. Megtörténik mindenki meglátogatása, aki számít.³³ A baráti körben lehetővé válik a tudományok teljes körének bejárása: a magyar és az evilági történelemnek nemcsak áttekintése, hanem értékelése is, több világképlet megoldása („a világok’ systemájit oldjuk”), majd az erkölcsfilozófia gyakorlatba ültetése, Kőríz Imre szavaival élve „baráti társaságokban nem szokatlan módon”³⁴ minden ís.

Talán az sem mentes az iróniától, hogy a világboldogításnak nem a témák és a készségek szabnak határt, hanem az unalom, ugyanúgy, ahogy néhány sorral

29 KŐRIZ, *i. m.*, 149.

30 E bécsi tartózkodásról MERÉNYI Oszkát, *Berzsényi Bécsben 1812-ben* = Uő, *Újabb Berzsényi-tanulmányok*, Bp., 1971, 101–104.

31 VARGHA Balázs, *Irodalmi városképek: Berzsényi tündér kertje*, Budapest, 1970/5, 22. A hajóhídról KŐRIZ, *i. m.*, 149. A hajóhíd Berzsényi látogatásai idején 45–47 dereglyén állt. Carl PATISZ, *Beschreibung der königlichen Freistadt Pesth*, Pest, Landerer, 1833, 22.; GÁLL Imre, *Régi magyar hidak*, Bp., Műszaki, 1970, 249–250.; Uő, *Duna-hidak*, Bp., Hídépítő Rt., 2005, 25–26. Érdekes módon, talán Berzsényi leírásától sem függetlenül a híd megszünte utáni hagyományban a hajók száma százra kerekedett. KÁLLAY Miklós, *Irodalmi szalonok a magyar ébredés korában: Vitkovits Mihály és társai Kazinczy-köre*, Literatura, 1927, 245.

32 KŐRIZ, *uo.*

33 Nota bene: Kölcsey ismeretes toleranciáját és humorérzékét is próbára tehetette, hogy ő, 'Ferink' semmilyen formában nem jelenik meg e seregszemlében.

34 KŐRIZ, *i. m.*, 150.

lejjebb a „Horáttzal úntig” folytatható kapálásnak. Ennek elűzése végett következik a színház, „Thespis bájvilága”, amelyben a leírás alapján jóval nagyobb szerepe van a táncnak és a zenének, mint valamely lélekemelő tartalomnak.

Végül mindeközben, hogy a vidéki élet gyönyörei se maradjanak ki, lehetőség van a hobbikertészetre – jelesül a kapálásra. Vitkovics versében a poéta másokat szemlél, betakarítás közben (45–47): A’ pórság nyomtatgat, hordja kazalba / A’ szalmát, szór, ’s hangya gyanánt vermekbe letölti / Sok munkába került élelmét téli kenyérnek.” Berzsényi magával együtt beállítja a címzettet a kapálásba, amely a javakhoz vezető „sok munka” része, s amely, engedjünk itt helyet a saját tapasztalatnak, máig a kevésbé lélekemelő kerti foglalatosságok közé tartozik. „Horázt” neve itt jelenik meg, egy olyan allúzióval, amely a római költő episztolájához (1, 14) vezet: emlékezzünk, ebben oktatja a vidéket kedvelő gazda poéta a városba vágyó intézőjét. A „Horáttzal *úntig* ott kapálhatunk / s nevetni fognak *ott is a bohók*” sor megfelelője ekképp hangzik a római mintában (39): *rident vicini glaebas et saxa moventem*, kinevetnek a szomszédok, amint rögöket és sziklákat mozgatok. Berzsényi parafrázisa beszédesen tér el forrásától. A rög- és sziklamozgatás humoros ellentétét nem imitálja. Megjelenik viszont a fent említett unalom. Az általánosságban használt szomszédok helyett a „bohók” jelennek meg a nevető szerepében. A szó, ha jól értjük, a fogalmatlanul gúnyolódó karaktert írja le. Nem tűnik véletlennek az „is” kötőszó sem: a „bohó” a városban és a vidéken kapáló mellett egyaránt megjelenhet. Nehezen, s talán nem véletlenül nehezen érthető, hogy a kritika kit céloz: azokat, akik nem érik fel ésszel, micsoda fennköltén természetközeli munka zajlik éppen? Vagy, akár egyszersmind a címzett a kritika tárgya, akivel a levélíró a műfaj kívánta baráti nyájasság jegyében együtt kapálva neveteti ki magát mind falun, mind városon?

Tekintsük ezután a vidék leírását, az összevetés másik felét. A hagyományos megítélés szerint itt egy korai realista jelenik meg, vagy legalábbis olyan, másutt büszkén feudális költő, aki saját mindennapi tapasztalatait foglalja kendőzetlenül versbe, s helyzetéhez képest, akár annak dacára haladó módon szemléli jobbágyságait.³⁵ Ha azonban a verset mint feleletet tekintjük, lehet, hogy másként látjuk ezt a leírást (71–78):

35 WALDAPFEL József, *Berzsényi útja*, Csillag, 1948/7, 46.; KANYAR József, VARGHA Balázs, *A niklai gazda: Újabb adatok Berzsényi Dániel életéhez = A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve*, szerk. VARGHA Balázs, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum–Képzőművészeti Alap Kiadó, 1959, 118–119.; MERÉNYI, *Berzsényi Dániel*,

Van itt is ember, mondd! de millyen ember?
 Inség, gonoszság néz ki vad szeméből
 'S lesujt pipádért hogyha nem vigyázz,
 Szemét sötétség vállát terh sanyarja,
 'S utálja mind azt a'ki boldogabb.
 'S mi szép mulatság látni izzadását?
 Mi szép nekem még rajta szántanom
 'S aszott kezéből lesni sütemet?

A vidéki ember a leírás szerint a testi indulatok rabja, nincs lehetősége arra, hogy a szív és az elme világába emelkedjék. Mindez a Vitkovicsnál megjelenő, a városba belefáradt poétát a romlatlan természeti világba csábító szelíd „pórság” ellentéte. Emlékezzünk vissza arra, hogy a költői levél egyik megszólalásmódja a szatirikus beszéd, s arra, hogy Berzsenyi verse a Vitkovicséra reflektál. Nem arra összpontosítva, mennyire valóság-hű a vidék kárhoztatása, úgy is olvashatjuk ezeket a sorokat, mint a szentimentális közhelyek elutasítását, egyben szándékosan túlráajzott elriasztást: vigyázz, vidékrajongó barátom, a városiatlan vademberek közt testedet, lelkedet, erkölcsödet, de még a pipádat is elveszítheted. A reflexió tényét alátámasztja, hogy – ritka példaként – Berzsenyi versét szó szerinti utalásként is olvashatjuk Vitkovics soraira. Az utóbbinál a vers elején feldicsért, mondhatni diétás eledel, a „kis sült” Berzsenyinéél egészen másként, az ínség és a kifosztás metaforájában tér vissza.

Ilyen értelemben a folytatást is olvashatjuk lepezett, baráti gúnyolódásként: Vitkovics, a perpatvar miatt szomorúan visszatérő poéta Berzsenyinéél „vigan perrel”, s a „szent Igazság mellett harcol” – az igazság és a jog azonosításának problémáival mindennapi gyakorlatában találkozó jogvégezett és pereskedő olvasók könnyen érezhettek iróniát ebben az ajánlatban. Ráadásul a megszólított mintegy eltávolodik attól a latin nyelvtől, amelyen Flaccusát olvassa – amikor „Verbőczi hajló nyelvén” patvarkodik, egy költészettől távol álló latint kell használnia.

A következő rész, az episztola második fele tartalmazza a legtöbb olyan részt, amely Haberfeldt által leírt didaktikus episztolára hasonlít: azok a részek, amelyek a bölcs autonóm boldogságát, a társas élet szerepét és a mértéktartás fontosságát tárgyalják.

1966, *i. m.*, 256–257.; DEÁK Tamás, „Mint egy vadonban bujdosó fakír”, *Igaz Szó*, 1976/5, 456–457.; KÖRIZS, *i. m.*, 151.

Ami az első témát, a bölcs boldogságát illeti, az itt olvasható fejtegetések állnak a legközelebb ahhoz az imádsághoz, amelyet Szókratész mond a Phaidrosz végén (279 b-c, Kleuker fordításából magyarítva): „Jó Pan! És ti, többi istenek ezen a szent helyen! Adjátok meg, hogy bensőm szép legyen, és külsőm összhangban legyen a bensőmmel! Úgy gondolom, csak a bölcs gazdag! Csak annyi pénzt szeretnék, amennyi annak elég, aki mértékletes, különben semmit! Nyomja még a szívedet valami, Phaidrosz? Nekem ennyi elég!”³⁶

Berzsenyinél:

Barátom! A' Bölcs boldog mindenütt,

...

Mert ő magával hordja kincseit;

...

'S ne kérj az égtől többet mint adott.

Van annyi, mennyi kell! 's ha ez kevés,

Kevés lesz a' föld minden kincse is.

...

Ha van mit ennünk, innunk és szeretnünk,

Ha józan elménk 's testünk nem beteg,

Kivánhatunk e 's lelhetünk e több jót,

'S adhatnak é mást a' királyi kincsek?

A társaság hasznosságáról szóló fejtegetéseknek van egy olyan eleme, amelyet Berzsenyire szokás érteni: a fakír-hasonlat.³⁷ Ha azonban összevetjük a Vitkovics-versben megjelenő, a vidéken bölcselkedve ábrándozó, majd elillanó kívánsága felett kesergő poéta figurájával ezeket a sorokat (88–90) –

36 A szöveg a Kleuker-fordításban: „Guter Pan! und ihr übrigen Götter dieses heiligen Orts! Gebt, daß mein Inneres schön sey, und mein Äußeres mit dem Innern in Harmonie stehe! Reich, glaub ich, ist nur der Weise! Geld mag ich nur so viel, als dem Mäßigen genug ist, und sonst Keinem! Hast du noch was auf dem Herzen, Phädrus? Ich habe daran genug!” *Sämtliche Gespräche*, i. m., 249–250.

37 VÁCZY János, *Berzsenyi Dániel életrajza*, Bp., MTA Könyvkiadó, 238, 256.; VARGHA, *Berzsenyi Dániel*, i. m., 196.; MERÉNYI, *Berzsenyi Dániel*, 1966, i. m., 257.; DEÁK, i. m., 457.; CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 230.

... hol magába zárva él magának,
 'S csak álma' tündér képét kergeti
 Mint egy vadonban bujdosó Fakír ...

– és a Horatiusra jellemző módszert, amely a személy kritikáját általános szentenciákba rejti, ugyanolyan, ha nem nagyobb eséllyel láthatjuk a fakírban a címet, mint a levélíró.

A vidéki és a városi élet, általánosabb értelemben a magányos és a társas bölcsesség ellentétét a mértékletesség életszabálya oldja fel. Ezzel találkozunk a *Phaidrosz* záró imádságában, Horatiusnál pedig iskolásan ismert szabály. Itt a Horatius-utalást a telhetetlen vízkóros ellentétes példájában, a római költő ódájának (2, 2, 13–16) parafrázisában találjuk meg.³⁸ Ahogy a vízkóros szomjúsága olthatatlan, a mérték nélküli vágyakozás sem elégíthető ki, sem a változatlanul természetes vidéki, sem a haladó városi életformában.

A fentiek alapján akkor, amikor Berzsenyi episztoláját mint vallomást olvasuk a magányos költő vívódásairól, vagy amikor a haladó kor szavára hallgató költőt látjuk meg a versben, érdemes azt is figyelembe venni, hogy egy időben korábbinak látott költő-barát levelére reflektál, aminthogy arra is érdemes rámosolyogni, miként írta le mindezt egy olyan szerző, aki a *Phaidroszban* a lelket a bába óvatosságával vezető Szókratésznek és a horatiusi episztolák jókedélyű, nevetve csevegő költőjének leleményes olvasója volt. Ekképpen, saját magán és a címetten is tréfálkozva is láthatjuk a beszélő személyt és versbe foglalt beszélgetőtársát. Az ironia tarka leple fontos igazságokat fedhet, de maga a lepel sem érdektelen, s ki tudja, mosolygó szemlélése során mi minden rajzolódik még ki alatta.

38 CSIPAK, *i. m.*, 130.

BÉRES NORBERT

SZÁRNYPRÓBÁK A PÁPAI KÉPZŐTÁRSASÁGBAN (1841–1842)

Amint azt az egyre-másra szerveződő társaságok, klubok, olvasó- és önképzőkörök jelzik, a 19. század negyvenes éveiben erős társulási ösztön tapasztalható az azonos generációhoz tartozó fiatalok körében, az egyesületalakítás kortárs jelensége, a diáktársulatok hatása tehát nem csupán a nemzedék formálásában, hanem az egyéni pályafutás, hovatovább a modern értelmiség (ki)alakulásában is jelentős.¹ A Pápai Református Kollégium mint nagy múltú oktatási intézmény a hagyományos tanórákon túl kiemelt figyelmet szentelt a diákok széles körű kulturális, irodalmi, művészeti képzésének is. Falai közt 1841-ben kezdte meg a működését az a képzőtársaság,² amelynek elnökévé a diákok a társaságalapítás ügyét felkaroló Tarczy Lajost, a matematika, a fizika, a természetrajz, a kémia, a geológia és a gazdaságtan tanárát kérték fel. A jogot oktató (egyébiránt Fenyéry Gyula álnéven író, a Kisfaludy Társaság alapításában is részt vevő) Stettner (Zádor) György és Bocsor István mellett – akinek a magyar nyelvű történelem-előadásai szintén inspiratívak voltak a fiatalság eszméikedésére nézve – Tarczy képviselte a progresszivitást a kollégium életében,³ a tanulók egyöntetű rokon-

A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-4-II-DE-7 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. Jelen dolgozat az alábbi tanulmány rövidített, átdolgozott változata: BÉRES Norbert, *Orlai Petrics Soma irodalmi pályakezdése*, It, 2023/2, 131–156.

1 Vö. FARKAS Gyula, *A „fiatal Magyarország” kora*, Máriabesnyő, Attraktor, 2014, 37–55.

2 A képzőtársaság működéséről lásd: BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok. 1785–1848*, Bp., Akadémiai, 1963, 284–299.; BODOLAY Géza, *Petőfi diáktársaságai*, Bp., Kozmosz Könyvek, 1973, 69–73.; *A Pápai Kollégium története*, szerk. TRÓCSÁNYI Zsolt, Bp., Tankönyvkiadó, 1981, 174–197.

3 H. SZABÓ Lajos, MEZEI Zsolt, *A pápai kollégium két oszlopa. Bocsor István és Tarczy Lajos*, Honismeret 2007/3, 16–20.

szenve⁴ tehát efelől is magyarázható. Tarczy a kezdetektől pártolta a diákok szervezkedését, társulási törekvéseit:

Úgy voltam s vagyok meggyőződve mikép az ifjak közti véleményközlés, eszmezsurlódás – azon kívül, hogy folytonos gyakorlás által a gondolatok elmondásában bizonyos bátorságot s ügyességet teremt – az egyes tárgyakról nézetet hatalmasan tisztítja, sőt némely tán örökre rejtve maradt magvakat is csirázdásra bir.⁵

A pápai képzőtársaság – mint a tehetséggondozás egyik korai műhelye – az interakciókon keresztül a hasonló érdeklődésű tanulók (ön)művelését célozta; a mesterségbeli fogások gyakorlása, az első szárnypróbák ugyanis elengedhetetlen feltételei az értelmiségivé válás folyamatának. Hasonlóan más társaságokhoz, a pápai is deklarálta célkitűzését: „A' társaság célja: hogy az abban részt venni kívánó ifjak szavalás, dolgozatok, s ezek bírálata által szellemi erejüket míveljék és neveljék. – Politicai dolgozatok s munkák kizáratnak.”⁶ Mint „valóságos fiók tudós társaság”,⁷ olyan fiatalemberek szellemi „kiképzőterepeként” szolgált, akik a későbbiekben változatos karriert futottak be: a Jókay–Petrics–Petrovics-„triáson” kívül Ács Károly, Bárány Gusztáv, Baráth Ferenc, Domanovszky Endre, Dömjén Ferenc, Gondol Gábor, Halka Sámuel, Kerkapoly Károly, Kolmár József, Kozma Sándor, Parragh Gábor, Szeberényi Lajos, Vecsey Sándor nevét őrzi az utókor (igaz, sokuk csak a szűk szakmai köztudat számára ismertek). Jelen tanulmány Orlai Petrics Somára⁸ fókuszál, aki alapító tagként a kezdetektől részese volt a társaság tevékenységének.

4 Petőfi Sándor – Szeberényi Lajosnak, Pápa, 1842. július 7. = *Petőfi Sándor összes prózai írása és levelezése*, kiad. SZALISZNYÓ Lilla, ZENTAI Mária, Bp., Osiris, 2022 (Osiris Klasszikusok), 389.; ORLAI PETRICS Soma, *Adatok Petőfi életéhez*, Budapesti Szemle, 1879/37–38, 343–344.; JÓKAI Mór, *Írások életéből*, vál. HEGEDŰS Géza, Bp., Szépirodalmi, 1960, 30–31. Tarczy a következő nemzedék körében is népszerű maradt: EÖTVÖS KÁROLY, *Tarczy Lajos = Uő, Magyar alakok*, Bp., Révai Testvérek, 1901, 139–146.

5 Tarczy előszava a *Tavaszi* antológiához: *Tavaszi: Zsebkönyv*, Pápa, A Ref. Főiskola betűivel, 1845, iv.

6 *A Képzőtársulat Jegyzőkönyve*, 1841–1861, 7. Lelőhely: DREL Kézirattár, VII. 1. A Pápai Református Főiskolai Képzőtársulat iratai.

7 JÓKAI, *i. m.*, 31.

8 Jóllehet a Petrich/Petrics névalakok használatában nincs konszenzus a szakirodalmi diskurzusban, a dolgozat a mostanság dominánsnak tűnő Petrics alakváltozat használatához igazodik – B. N.

Orlai Petrics Soma⁹ nevét az irodalomtörténeti érdekltségű munkákban rendszerint Petőfi vagy Jókai pápai diákoskodásának kontextusában említik,¹⁰ azokról a fiatalkori irodalmi kísérleteiről kevés szó esik, amelyek éppúgy a pápai képzőtársaság elevenítő légkörében keletkeztek, mint Petőfi és Jókai zsengei. Petrics korai szárnypróbái nem tekinthetők a majdani irodalmi pálya előfutárainak, ilyenformán „zsengeknek” sem, ti. a képzőművészet felé forduló fiatalember csak a diáktársaságban ambicionálta az irodalmi alkotómunkát. Petrics esetében az tűnik izgalmas kérdésfeltevésnek, hogy az önképzőkör miként gyakorolt hatást az érdeklődésére, a témaválasztására, művei kidolgozására. A képzőtársaság szűk közege a művészetek és az irodalom iránt egyaránt fogékony ifjú számára motiváló erővel bírt, a mikrokörnyezet befolyása tehát alkotáslélektani szempontból is tanulságos lehet.

Petric Soma¹¹ 1840–1844 között volt a Pápai Református Kollégium diákja. Az 1841–42-es tanévtől Petőfi és Jókai is Pápán tanult, s bekapcsolódtak a képzőtársaság munkájába. Mindhármuk életében meghatározó volt Pápa, első sikereik színtere. Az, hogy Petrics végül nem a honorációri, hanem a képzőművészeti pálya felé fog orientálódni, pesti jurátuskodása időszakában dőlt el, miután Wenckheim Józsefné Orczy Terézia bárónőtől támogatást nyert művészeti tanulmányokra, Bécsbe. Petrics művészi koncepciói alapvető hatást gyakoroltak a 19. század második felének festészetére, munkái előfutárai voltak a történelmi témákat feldolgozó későromantikus-akadémikus műveknek, de a polgárosuló társadalom arcképfestészetét képviselő portréi is jelentősek.¹² Petrics élete végéig ápolta a kapcsolatait az irodalmi szcéna képviselőivel (barátai közé sorolta Jókai Mórt, Toldy Ferencet, Eötvös Józsefet, Pákh Albertet, Gyulai Pált), témaválasztásait az irodalmárok éppúgy befolyásolták, mint a képzőművészek.¹³ Toldy

-
- 9 Orlai Petrics Soma életéről, pályafutásáról lásd: Szíj Béla, *Orlai Petrich Soma művészi kibontakozásának évei = A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve*, 2, szerk. CSENERYRNÉ NAGY ZSUSZA, DOROGHYNÉ FEHÉR ZSUSZA, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 1974, 185–199.; KESERÜ Katalin, *Orlai Petrics Soma (1822–1880)*, Bp., Képzőművészeti, 1984.; KÖRÖSI Mihály, *Képek Orlai Petrics Soma életéből*, Mezőberény, 2005.; *Orlai Petrics Soma (1822–1880)*, szerk. GALAMB ZSUSZANNA, Bp., Balogh Bertalan Művészeti Alapítvány, 2018.
- 10 Vö. „A kényes úrfi s a rongyos baka”. *Tanulmányok két halhatatlan pápai diákról*, szerk. MEZEI Zsolt, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2001.
- 11 Az Orlai előnevet hivatalosan csak 1853-ban vette fel Vö. KÖRÖSI, *i. m.*, 142–143.
- 12 KESERÜ, *i. m.*, 17–50. Az időszak történeti festészetéről lásd: *A magyar művészet a 19. században. Képzőművészet*, főszerk. SISA József, szerk. KIRÁLY Erzsébet, PAPP Júlia, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Osiris, 2018 (A magyarországi művészet története, 2.), 304–334.
- 13 Szíj, *i. m.*, 198.

instrukciói főként a Kazinczy és Kisfaludy találkozását ábrázoló kép esetében látványosak,¹⁴ de más alkotásai kapcsán is igazolható Toldy közreműködése.¹⁵ Petrics történeti tárgyú festményei rendszerint morális kérdések körül koncipiálódó témát visznek színre, irodalmi próbálkozásai tanúsága szerint már fiatal korától a bűn, a bűnhődés erkölcsi vonatkozásai érdekelték.

1841-ben megalakult a tehetségígéretes diákok önképzőköre, az alapítók sorában Petrics Somával. Hetente kétszer, vasárnap és szerdán rendezték gyűléseiket, ahol felolvasták munkáikat, szavaltak, pályázatokat írtak ki, műveket bíráltak el, a magas színvonalúnak ítéltet a társaság érdemkönyvébe jegyezve le. Az önképzőkör normaközvetítő referenciacsoportként, vonatkoztatási keretként szolgált a belépő tagok számára, amennyiben a társaság feladatorientált magatartást, szorgalmat várt el minden diáktól.¹⁶ A csoportot, különösen az önszerveződő csoportot a tagok azonos érdeklődési köre működteti, míg a kohéziót a közös célkitűzés, a csoportmunka – és egy olyan kiscsoport esetében, mint a pápai képzőtársaság, az interperszonális érintkezés közvetlensége – teremti meg.¹⁷ Nem tanulságok nélkül való, hogyha utalunk rá: a pápai képzőkör a modern pedagógiai módszerek alkalmaztatásában is progresszív csoportosulásnak mondható, hiszen az írásos munkák benyújtásával a poétikai műveltség, a művek elbírálásával az esztétikai ítélőképesség, míg a szavaltatok alkalmával a rétori készségek fejlesztése került előtérbe. A művelődéshez a társaság folyamatosan gyarapodó könyvtára is a diákok rendelkezésére állt.¹⁸ Megfigyelhető, hogy a társaság munkaterületét a szépirodalmi kísérletekre korlátozták, gyűléseiken túlnyomórészt verses és prózai műveket olvastak fel, bíráltak; értekezéseket kevésbé. Petőfi ekképpen ír a képzőkör működéséről, az elevenítő hatásairól:

14 Vö. SZILÁGYI Márton, *Toldy Ferenc mint középpont. Orlai Petrich Soma Kazinczy és Kisfaludy találkozását bemutató festményéről = Építész a kőfejtőben. Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára – Architect in the Quarry. Studies Presented to Péter Dávidházi on His Sixtieth Birthday*, szerk. HITES Sándor, TÖRÖK Zsuzsa, Bp., Reciti, 2010, 270–277.

15 GALAMB (szerk.), *Orlai Petrics Soma... i. m.*, 43–57.

16 Vö. Csúsz Klára, *Csoportlélektan*, Bp., Híd Családsegítő Központ, 1990, 14.

17 Vö. PATAKI Ferenc, HUNYADY György, *A csoportkohézió*, Bp., Akadémiai, 1972, 156.; Csúsz, *i. m.*, 9.; Eliot R. SMITH, Diane M. MACKIE, Heather M. CLAYPOOL, *Szociálpszichológia*, ford. CSERTŐ István, DANCZI Csaba, EHMANN Bea, PÁNTYA József, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2016, 551–553.

18 „Birtokában van a társulatnak mintegy 500 kötetnyi jeles könyvtár a legérdekesebb magyar munkákból összeszerkesztve, s 3 újság u. m. Pesti Hírlap, Életképek, s Pesti Divatlap.” Pesti Divatlap, 1845. január 1., 1. sz., 18. Vö. REXA Dezső, *A pápai főiskola könyvtára 1843-ban*, Acta Papensia, 2021/3–4, 489–506.

Édes örömmel függök serdülő »Képzőtársaság«-unk növekedésén; és az valóban növekszik. Talán tudod már, hogy tavaly voltak pályakérdések kitűzve. Az idén szinte vagynak, mégpedig 1., lírára, 2., balladára, 3., novellára és 4., tudományos értekezésre. A legjobb novella jutalma 3, amazok közt a legjobb művé 2–2 arany. Czuczor, Kovács Pál és Stettner Ignác (ref. lelkész) a bírálók. Már beadtuk pályamunkáinkat, e hónap 30-án lesz örömnünepünk, melyben a jutalmat s dicséretet nyert munkák elszavaltatnak s felolvasztatnak. A jövő évre zsebkönyvet fogunk kiadni, érdemkönyvünk jobb műveiből.¹⁹

Jókai emlékezetében a pápai diákoskodás az ambiciózus szárnypróbálkozások periódusa, kiváltképp három fiatal diáké, „akiknek kicsiny volt ez az egész világ”; azon időszak, amikor Petrics „tüneményes regényjeleneteket” írt, Petőfi „meg elszavalta azokat”, miközben ő maga képeket festett. Vagyis Pápán még mindhárman másként képzeltek el jövőbeni pályafutásukat. „Egymásnak öszinte bámulói voltunk [írja Jókai]; Orlai megközelíté előttünk Jósika Miklóst, Petőfi is csak egy fokkal állt alább Egressynél; magam is valahányszor a szögleti bolt előtt elmentem, büszkén tekinték a címerül festett magyar kisasszonyra, miért ne tudnék én is ilyet festeni valaha!”²⁰ Jókai évtizedek múltán is emlegeti a fiatal Petrics irodalmi talentumát, például azon pályatételre emlékezvén, ahol Petrics Jókai *Tűz és víz* című – azóta sem ismert – pályaművét maga mögé utasítva nyerte el a két arany jutalmazású első helyezést *Viszontorlás* című elbeszélésével:

Az első pályadíjt, a két aranyat nem én nyertem el, hanem Orlay; nekem csak a második jutott, az egy arany, s az elismerő véleményekből is a fényes, a magasztaló Orlaynak; nekem csak buzditó, a jövőre utaló. S el kell ismernem, hogy Orlay koszoruzott novellája, nem csak jobb volt az enyimnél, de valósággal jó volt. Szép hangulat, költői ér, erőteljes nyelv, művészeti alkotás egyesültek benne; mig az enyimben nem volt más, mint vad fantasia.²¹

19 *Petőfi Sándor összes prózai írása és levelezése... i. m.*, 389.

20 *JÓKAI, i. m.*, 100.

21 Jókai Mór – Fenyvessy Ferencnek, Balatonfüred, 1880. július 11. = *JÓKAI MÓR, Levelezése (1876–1885)*, kiad. GYÖRFFY Miklós, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1992 (*Jókai Mór Összes Művei*), 110. Jókai első fennmaradt szépprózai műve az *Istenítélet* című novella. Jókai a társaság 1842. február 9-i ülésén olvasta

Hasonló kedves hangnemben emlékezik Jókai egykori diáktársáról a Petrics halálát követő nekrológban is: „Nekem azonban Petrich Soma több is volt, – mint művésztársam, ő jó barátom volt; egy a régiékből: – a második a három közül, kik vele és Petőfivel együtt elindultunk pályát keresni; aztán pályát cseréltünk.”²² Pápa tehát, különösen a képzőtársaság olyan feltörekvő tehetségek „inkubátorként” funkcionált, akik kiemelkedő pályafutás aspiránsai voltak – legalábbis Jókai, Petőfi és Petrics életútja utólagosan ezt látszik igazolni.

A társaság serkentő hatást gyakorolt a bontakozó értelmiségi fiatalemberekre, mederbe terelte a nyiladozó alkotói energiákat, a társas együttlét ugyanis sokakra serkentő „szociális erőként” hathat,²³ különösen, hogyha a csoportban olyan kimagasló tehetségű egyéniség(ek) is helyet foglal(nak), aki(k)hez hasonulni lehet.²⁴ A képzőkör tollforgatásra, irodalmi kísérletezésre inspirálta a tagokat, leginkább a különböző pályakérdések kiírásával, a jutalomtételek ugyanis anyagi szempontból is képesek voltak lendületet adni az alkotómunkának, elősegíteni az esztétikai kifejezőképesség fejlesztését.²⁵ Azonkívül fokozták a produktív rivalizálást a diákok közt.²⁶ Tudható, hogy az elismeréshez – és a voltaképpeni sikerhez – elengedhetetlen az a reakció, amit a közösségből az adott teljesítmény kivált, vagyis a közvetlen értékelések, bírálatok, észrevételek elemi jelentőségéhez egy-egy irodalmi tollpróba, szavaltat, vagy pályamű kapcsán aligha férhet kétség.²⁷ A közeg termékenyítő hatását Petrics esetében az érdemkönyvi bejegyzésre méltatott írásai szemléltetik: a négy verse (*Tudnivágy; Választás; A Rózsa; A vesztett üdv*)²⁸ és a két elbeszélése (*A vihar gyermeke; A hontalanok*), a harmadik, *Viszontorlás* című beszélye ugyanis – ismeretlen okokból – nem került be az

fel az elbeszélését, amelyet a következő, február 13-i ülésen Bárány Gusztáv bíralt: „A mű érdemkönyvbe fog iratni, némelly bő leírásokat elmellőzvény úgy szinte kijavítván nehány megjegyzett kifejezést.” (*A Képzőtársulat Jegyzőkönyve... i. m.*, 48.) Jókai azonban nem hajtotta végre a kívánt változtatásokat, és nem írta be a munkát az érdemkönyvbe (azt utólag idegen kéz másolta be).

22 JÓKAI Mór, *Orlai Petrich Soma*, A Hon, 1880. június 8., 144. sz., [2].

23 FARKAS Johanna, *Csoport, csoportdinamika = Emberi kapcsolatok pszichológiája*, szerk. CSERNYIKNÉ PÓTH Ágnes, Bp., Rejtjel, 2006, 37–38.

24 Vö. Csúsz, *i. m.*, 16–17. A pápai képzőtársaságban ezt a „zsenit” az irodalomtörténet-írás a fiatal Petőfi-ben véli felfedezni.

25 BODOLAY, *Irodalmi diáktársaságok... i. m.*, 86–102.

26 FARKAS, *Csoport, csoportdinamika... i. m.*, 56.

27 BARABÁSI Albert-László, *A képlet. A siker egyetemes törvényei*, ford. BUJDOSÓ István, Bp., Libri, 2018, 18.

28 A Bajza-féle szentimentális-érzelgős almanachlírából ihletődő versek külön dolgozat tárgyát képezhetnék.

érdemkönyvbe, az a *Tavaszi* című, zsebkönyvben publikált változatban és eltérő szövegállapotokat őrző kéziratokban maradt ránk.

A pályázat mint a tanulói teljesítmények értékelésének egyik reprezentatív formája a negyvenes években vált általános gyakorlattá az önképzőkörök, diák-társaságok körében, főként a Kisfaludy Társaság és az Akadémia jutalomtételei hatására.²⁹ Pápán már 1841 tavaszán, közvetlenül a megalakulás után tűztek ki pályatételt, ami a következő években is lényeges esemény volt a társaság életében. A pályadíjakra a tiszteleti tagokon keresztül gyűjtötték össze a pénzt, így tudtak például 1842-ben két-két arany jutalmat kitűzni lírára, balladára, novellára és tudományos munkára.³⁰ Petrics kétszer nyert a képzőkör pályázatán, először 1841. augusztus 13-án *A hontalanok*, másodszer 1842. július 24-én a *Viszontorlás* kéziratával. Petrics első sikereit tehát irodalmi kísérleteivel érte el. *A vihar gyermeke* című romantikus tündérmese nem szerepelt pályázaton. A *Viszontorlásból* Petőfi olvasott fel részleteket a társaság 1842. július 30-i örömnepén, ez később a *Tavaszi*ban került kinyomtatásra. Az örömnep a tanévet reprezentatív módon lezáró „gálaműsorként” a társasági összejöveteleknél szélesebb publicitást jelentett a tagok számára, hiszen lehetőségük nyílt bemutatkozni a jelenlévő városi értelmiség, valamint az előkelő vendégek nyilvánossága előtt:

Az iskolai év midőn vége felé közelget, örömnep tartatik a' nemes megye' e' czélra átengedett teremében. Itt a' pályázásban dicséretet 's jutalmat nyert művek szavalás és felolvasás' utján, részint egészen, részint töredékből közöltetnek. Az értekezésekből és beszélelyekből mutatvány olvastatik; a' balladák és dalok pedig szavaltatnak.³¹

29 „Az intézet' czélját különösen előmozdítja a' nemzet mostani állapotjához alkalmaztatott kérdések felettele és megfejtése; ez által mind a' hazai nyelv, mind a' tudományok és művészségek felette sokat nyernek, és itt felfedezésekre tetetik lépés. Ilyen kérdéseket azért a' Társaság gondos választással támaszt, megfejtéseket nyilván hirdetendő jutalmakkal éleszti, és a' legtökéletesbet megjutalmazza. E' szerint a' köztisztelethez személyes megjutalmaztatást is függesztvén, a' honni nyelv' művelését, a' tudományok és művészségek honnosítását tulajdon kincstárának erejéhez mérsékelt jutalmak, vagy egyéb tudás Társaságok példája szerint, vert emlékpénzek által iparkodik előmozdítani.” *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei (1831–1832)*, Pesten, Trattner-Károlyi nyomtatása, 1833, 103.

30 BODOLAY, *Irodalmi diáktársaságok...*, i. m., 98.

31 SZALAY GÁBOR, *A' dunántuli ref. főiskolai képző társulat*, Athenaeum, 1843. szeptember 5., 5. sz., 209.

Az első örömnünpre 1841. augusztus 21-én került sor,³² a második azonban felülmúlta az előző évi sikerét,³³ volt tehát igény a tagok körében a csoport zárt körű gyűlésein kívüli szereplésre.

Az érdemkönyvbe írt színvonalas munkák publikálásának terve is hamar felmerült. Hasonlóképpen más diáktársaságokhoz, a pápaiak is zsebkönyvben gondolkodtak, az almanachkultúrának ugyanis már évtizedes hagyománya volt a magyarországi diákság körében. Ifjúsági zsebkönyvvel jelentkeztek a pozsonyi (*Öröm-Ünnep* – 1824), a kolozsvári református (*Aglája* – 1829), a debreceni (*Lant* – 1832), a selmeci (*Kis koszorú* – 1832), a sárospataki (*Parthenon* – 1834), az eperjesi (*Jácshint* – 1836), a soproni (*Virágfűzér* – 1837), a nagyenyedi (*Virágkosár* – 1837), valamint a kolozsvári unitárius (*Remény* – 1839) kollégiumban alakult társaság tagjai. „Címükben vagy azt akarták jelezni, hogy itt az ifjúság próbálkozásairól van szó, ne várjon tehát a közönség értett műveket [...], vagy arra utaltak, hogy az ifjúság jelenti a megújulást, a kezdetet [...], vagy klasszikus nevekkel önművelésük humanista jellegét hangsúlyozták”.³⁴ Az elhatározástól a kivitelezésig azonban a pápai *Tavas* viszontagságos utat járt be. Petőfi még bizalmas hírként számolt be az antológia tervéről a Szeberényihez írt 1842. július 7-i levelében; Szalay Gábor már az országos nyilvánosság előtt harangozta be a készülő kiadványt a társaságot ismertető 1843. szeptember 5-i *Athenaeum*-cikkében:

A' jó dolgozatok egy e' végre rendelt könyvbe – érdemkönyv – gyűjtetnek össze, mik azonnal és örökre a' társulat' sajátivá lesznek. Megemlítem itt alkalmilag, hogy az érdemkönyv már annyi és olly minőségű dolgozatokkal bir, hogy a' tavaszra egy zsebkönyvvel kedveskedhetik a' társulat a' t. cz. közönségnek. Ezen zsebkönyv azon kor' nevét viselendi homlokán, mellyben a' szerzők élnek 's azon korét, mellyben megjelenik t. i. „Tavas”-t.³⁵

32 Jelenkor, 1841. szeptember 4., 71. sz., 284.

33 Az örömnünpre műsoráról lásd: *A' pápai főiskolában alakult Képző Társaságnak T. Tarczy Lajos úr r. ny. tanár s magyar akad. r. tag elnökeletében folyó évi nyárhó 30-án délutáni 4 órakor a' megyek teremében tartandó második évi Örömnünpre az irodalom baráti egész tisztelettel meghívatnak a' Társaság által, Pápán, A' ref. főiskola' betűivel, 1842.*

34 BODOLAY, *Irodalmi diáktársaságok...*, i. m., 644.

35 SZALAY, i. m., 208.

Azaz a diákalmach terve széles körben köztudomásúvá vált, a kiadásig azonban közel két év telt el.

A *Tavas* közeli megjelenéséről a *Pesti Divatlap* 1845. január 1-i,³⁶ valamint az *Életképek* 1845. január 4-i számában közölt értesítések adtak hírt, az *Életképek*ben Szeberényi írt a pápai képzőtársaság működéséről és a zsebkönyvről:

Ez Érdemkönyvekbe iktatott művekből a' társulatnak néhány tagja zsebkönyve[t] szerkesztett ez évben, melly „Tavas” czim alatt épen most kerül ki sajtó alól, 's maholnap könyvárosi uton is kapható lesz fűzve 1 for., angol vászonba kötve aranszéllel 1 for. 30 kron. A' mostani tagok buzgósága feljogosít bennünket azon reményre, hogy ezentul egy év sem múlik „Tavas” nélkül.³⁷

Szeberényi bizakodása azonban hiábavalónak bizonyult, a *Tavasz*nak sem a következő évben, sem azután nem készült folytatása. A gyűjteményes kötet végül 1845-ös impresszummal jelent meg Dömjén Ferenc, Kerkapoly Károly és Szentmihály Sándor szerkesztésében, Tarczy Lajos előszavával. A *Tavasz*ba Petrics egy verse (*A rózsza*) és két elbeszélése (*A vihar gyermeke*, *Viszontorlás*) került be.³⁸

A *Pesti Divatlap* 1845. január 16-i számában üdvözölte az antológiát, a fiatal tehetségek bemutatkozását: „A benne foglalt, sok tekintetben jeles műveket, úgy lehet tekinteni, mint a költészetre annyira hajlandó ifjúság tavaszi korszakának szép illatos virágait, s a még fertőzetlen hazafiui és szerelmi érzelmek tiszta ömledéseit.”³⁹ A dicséző sorok lelkesültségét Petőfi szarkasztikus hangvételű megjegyzése temperálta:

Köszönet a pápai képző-társulathoz. Mít eddig a pápai képzőtársulat néhány tagjainak irántami jóakaratajéről hallék: most szerencsém van azt tetteleg is bebizonyítva láthatnom. A fentisztelt társulat kiadván „Tavas” czimú zsebkönyvét, szives volt egykori iskolai gyakorlatimat saját nevem alatt oda iktatni, most, évek multával. Fogadja tehát alázatos köszönete-

36 *Pesti Divatlap*, 1845. január 1., 1. sz., 18.

37 *Életképek*, 1845. január 4., 1. sz., 31.

38 Vö. BODOLAY, *Irodalmi diáktársaságok...*, i. m., 288–295.

39 *Pesti Divatlap*, 1845. január 16., 5. sz., 83.

met a tisztelt társaság e lovagias, gyöngéd tettéért; irántai hálából, a Tavaszzal második füzetébe majd összeszedem katonakoromból megmaradt alexandrinus verseimet, úgy hiszem szívesen veendi a t. társ., miután azok még rosszabbak, mint mellyek most jelentek meg.⁴⁰

Petőfi felháborodását az váltotta ki, hogy fiatalkori zsengeit a *Tavasz* szerkesztői az országosan ismert, tudatos imázsépítői stratégiáknak alárendelt nevét használva jelentették meg, anélkül, hogy engedélyt kértek volna tőle. Az érdemkönyvben ugyanis Petrovics, A. B., illetve Homonnai néven szignózta a verseit. Voltaképp az autorizáció aktusa maradt el, Petőfi a kiépülőfélben lévő – mai szóval – „Petőfi-brand” jogtalan alkalmazását kifogásolta, szándékos lejáratásként értelmezve a pápai szárnypróbák kései publikálását. Szeberényi választát, aki a szerkesztőgárda és az egész képzőtársaság nevében reagált, a *Pesti Divatlap* 1845. február 2-i száma közölte: „Páparól. Az ottani magyar képző társulat jegyzője Szeberényi úr hivatalosan értesít bennünket, miként a Tavaszzal című zsebkönyvet egyes vállalkozók szerkesztvén, Petőfi urnak nem volt oka az egész társulatot vádolni azért, hogy az ő tanulókori verseit is abba iktaták.”⁴¹ Az eset polémiát generált, elhidegítve egymástól a két egykori barátot.⁴²

A kötet jelentős részét elégiák, ódák, epigrammák, népdalok, helyzetdalok, szerelmes és hazafias lírai darabok teszik ki, csupán nyolc beszélyt tartalmaz: Petricstől, Dömjén Ferencstől (*János mester; A bársony kalap*), Jókai Mórtól (*Istenítélet*), Kerkapoly Károlytól (*A vajoroszlán*), Kolmár Józseftől (*A teremtés reggele*), valamint Szabó Sándortól (*Alice*). A diákalmanach esztétikai színvonalának egyenetlenségére már Tarczy előszava felhívta az olvasók figyelmét, óvatos ítéletalkotásra bízta a közönséget, mivel a kötetben nem a poézisben jártas literátorok, hanem pályakezdő fiatal emberek irodalmi kísérletei szerepelnek: „Jól tudom – ki nem tudná azt – miképp jobb mívűek, hosszabb tanulmány s érettebb kor gyümölcsei: de tisztelettel kérem: hadd legyenek szellemi emlékei az ifju

40 *Uo.*

41 *Pesti Divatlap*, 1845. február 2., 10. sz., 165.

42 Vö. BODOLAY, *Petőfi diáktársaságai... i. m.*, 95–102.; KERÉNYI, *i. m.*, 166–168.; MILBACHER Róbert, *Plágiumvadász Petőfi ellen = Uő, Babel agoráján: Esszék, tanulmányok a nemzeti irodalomról*, Pécs, Pro Pannonia, 2015, 211–216.

kornak is mellyek közt – úgy hiszem vannak művek – az olvasásukra szánt időt megérdemlők.⁴³

Petrics *A hontalanok*⁴⁴ című, kéziratban maradt beszélye a korabeli lengyelbarátság erőterében fogant irodalmi reprezentációk sorába tartozik. Az 1830–31-es felkelés⁴⁵ Európa-szerte katalizálta a lengyel nemzet szabadságharca, majd a bukás után külföldre menekülő emigránsok iránti szimpátiát, különösen azon kelet-európai nemzetek körében, amelyek szintén egy abszolutista rendszer elnyomásától szenvedtek. A vereséget követően a felkelés résztvevői nagy számban menekültek Magyarország, valamint Erdély területére,⁴⁶ életben tartva a lengyel ügyet, ami így tovább foglalkoztatta a magyar közvéleményt, mind a politikában – például az 1832–36-os országgyűlésen –, mind az irodalomban. A reformkori magyar irodalomban különösen intenzív volt a lengyel problematika iránti érdeklődés, a szuverenitását elvesztő Lengyelország iránti szolidaritás kifejezése, amely a novemberi felkelés tragikus élményével erősödve az 1848–49-es szabadságharc bukásáig újból és újból szóhoz jutott.⁴⁷ Számos alkotónk közölt olyan verset a korszakban, amelyben együttérzésének adott hangot: Bajza József (*Apotheosis; A rab költő; A vezér búcsúja; Az útas; Isten hozzád; Sóhajlás*), Eötvös József (*A befagyott Visztulához*), Erdélyi János (*A bujdosó; Honvág*), Kerényi Frigyes (*Kościuszko; Lengyel hang; Lengyel temetkezés; Lengyel vándordala*), Székács József (*Kościuszko halma Krakkóban*), Tompa Mihály (*A szellő; Temetés*), Vörösmarty Mihály (*A hontalan; Az elveszett ország*) vonatkozó művei tehát a lengyel ügy – közvetlen vagy indirekt – támogatásaként olvashatók.⁴⁸ A lengyel tárgyú versek közös poétikai vonása, hogy miközben a szomszédos nemzet tragédiáját siratják el, a hazai problémák felé is tekintenek, nosztalgiával emlegetve a lengyeleket, akik példamutató módon más népek számára, képesek voltak felkelni szabadságukért.⁴⁹

43 *Tavas... i. m.*, v.

44 PETRICS Soma, *A hontalanok = A Pápai Református Főiskola Képzőtársulatának Érdemkönyve I.*, 1841–1844, 71–97. Lelőhely: DREL Kézirattár, O.155.df.

45 Vö. PERÉNYI József, *Lengyelország története*, Bp., Gondolat, 1962, 195–200.; Norman DAVIES, *Lengyelország története*, ford. BOJTÁR Péter, Bp., Osiris, 2006, 670–681.

46 KOVÁCS Endre, *A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1959, 130–151.; CSETRI Elek, *Az 1830–31. évi lengyel felkelés menekültjei Erdélyben*, Történelmi Szemle, 1995/4, 385–410.

47 KOVÁCS, *i. m.*, 371.

48 *Uo.*, 386–404.; SZILÁGYI Márton, *Vörösmarty politikai költészete = Uő, „Miért én életem, az már dúlva van”*. *Vörösmarty-tanulmányok*, Bp., Kalligram, 2021, 204–205.

49 KOVÁCS, *i. m.*, 389.

A prózairodalomban Adorján Boldizsár (*Az elfelejtett nő*), Arany János (*Hermína*), Kuthy Lajos (*A száműzött*), Lieszkovszky József (*Szerelem s honszeretet*), Obernyik Károly (*Lengyel menekvő*), Ormós Zsigmond (*A bujdosó lengyel*), Pongrácz Lajos (*Szerelem és honszeretet*), Táncsics Mihály (*A hontalan leány*) fikciós prózái kapcsolódnak a tematikához. Mivel a lengyel szabadságharc időbeli közelsége aktualizálta a korábbi függetlenségi mozgalmak emlékezetét, főként az 1794. évi Tadeusz Kościuszko-felkelését⁵⁰ – mintegy egymásra montírozva a két hasonlóan tragikus végkimenetelű eseményt –, egyes művek közvetve, vélhetően a cenzúra kijátszásának érdekében, úgy beszélnek 1830–31 hatásairól, hogy azokat látszólag történelmi kontextusba helyezik: mintha időszerűtlen nemzeti és egyéni problémákat érintenének. Csakhogy a téma erős jelenléte az egykorú irodalmisságban a „rátertheségen” keresztül garantálta a legitim olvasatot.⁵¹ Amikor tehát a szövegek felelevenítik Kościuszko emlékét – ahogyan Petrics elbeszélése is –, voltaképpen a novemberi felkelés résztvevőit dicsőítik, a 19. század aktualitásaira reflektálnak. Ami aztán a galíciai felkelés tapasztalataival egészül ki, például Aranyánál.

A lengyelek ügye a pápai diákok érdeklődését sem kerülte el. Az érdemkönyvben és a *Tavaszb*ban ránk maradtak a lengyel kérdéshez közvetlenül kapcsolódó irodalmi munkák, verses és prózaformában egyaránt. Van példa rá, amikor már a címválasztás egyértelműsíti a szöveg tematikus orientációját (*A haldokló lengyel; A hontalan visszhangja; Lengyelhon; Lengyelhölgy keserve; Lengyelkeservek*), máskor kevésbé explicit az odatartozás kinyilvánítása (*Alice; Boldog fiú; Kérdés; Mi az?; Rabének*). eltérő módon, műfajban és hangnemben dolgozták fel a témát, a szolidaritás nyílt vagy látens üzenetét közvetítve. *A hontalanok* „a lengyelek iránti rokonszenv megnyilvánulásaképpen lengyel menekültekről szól, akik Nápolyba kerülnek, s itt a lengyel leánykába, Laurába beleszeret Záray Béla, egy utazgató magyar nemes ifjú. A leány viszonzza szerelmét, s ezért egy féltékeny olasz, Gianni meg akarja gyilkoltatni. Cinkostársa, Ércole, mint végül kiderül, nem más, mint Laura bátyja, akit Kościuszko seregében elesettnek tudtak. A testvérek találkoznak, Gianni utolsó merénylete alkalmával meghal, Béla elnyeri szerelmét.”⁵² Petrics kétségkívül tisztában volt a lengyel-történetek narrá-

50 DAVIES, *i. m.*, 425–428.

51 SZILÁGYI, *Vörösmarty politikai költészete... i. m.*, 204.

52 BODOLAY, *Irodalmi diáktársaságok... i. m.*, 598.

ciós és nyelvi-poétikai technikáival: novellája a tipikus mintázatok szerint épül fel, a fikciós alakításmódokon túl a közismert történetsemákat, motívumokat is áttemelve az elődöktől. Mint a címválasztás is jelzi, az elbeszélés azokat a műveket követi, amelyek már címeikben egyértelművé teszik, hogy az emigráns lét a történetek tematikus szervezőelve és az elvándorlók külföldi út- és boldogságkeresése keretezi a bonyodalmakat. Petrics elbeszélése tehát korántsem tekinthető elszigetelt esetnek a pápai önképzőkör műhelyében – a lengyel szabadságharc leverésének elsiratása kedvelt irodalmi téma volt a képzőtársaság tagjai közt. Azt, hogy a pályázaton első helyezést elért szöveg végül miért nem jelent meg a *Tavaszban*, nem tudni, *A hontalanok* mindmáig kiadatlan.

Mint minden korabeli diáktársaság, úgy a pápai is leszögezte alapszabályzatában, hogy a tagok nem tematizálnak munkáikban közéleti-politikai kérdéseket – ezt a rendelkezést azonban, amint azt például a lengyel kérdést érintő szövegek is szemléltetik, a diákok gyakran figyelmen kívül hagyták.⁵³ Amikor a jegyző elnöklétében a pápai társaság elfogadta a tudományos pályatételt a „Dózsa-had okairól és következményeiről”, a tanárelnök – vélhetően a tematika kényes aktuálpolitikai vetületeit szem előtt tartva – a politikálási tilalomra hivatkozva rendelte el a pályázati téma módosítását: „A' feltett tudományos kérdést T. Elnök úr – távollétében tűzetvén az ki – a' politikával nagyon összefüggőnek találá; ugyanazért figyelmezteti a társaságot azon alap szabályi záradékra, melly a' politikai dolgozatokat mellőzni parancsolja: ezen figyelmeztetés után a' feltett kérdéstől azonnal elállt a' társaság 's helyébe másik lesz kitűzendő.”⁵⁴ Úgy tűnik azonban, hogy a tanári „cenzúra” mégsem volt olyan szigorú, mint azt elsőre gondolnánk, hiszen a következő prózai jutalomtétel első helyezését épp egy „Dózsa-beszély”, Petrics *Viszontorlás* című elbeszélése nyerte el, sőt, Tarczy idővel a *Tavaszban* való közlését is jóváhagyta.

A *Viszontorlás* szövegidentitását jelenlegi ismereteink szerint három szövegforrás alkotja: az eredeti autográf a Petőfi Irodalmi Múzeum kézirattárában,⁵⁵ az idegen kezű töredékes másolat Pápán, a Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárában található,⁵⁶ míg a nyomtatott verzió a diákalmannachban olvasha-

53 *Uo.*, 51–52.

54 *Uo.*

55 PIM Kézirattár, 2017.17.1.

56 DREL Kézirattár, O.825.

tó. Az eredeti kézirat, illetve a másolat és a publikált változat szövegállapota az ortográfiai különbségeken túl főként két szövegrész törlésében mutat eltéréseket: a másolatból kimaradt az erőszak-jelenet, valamint utólagosan kihúzták Dózsa beszédét. A szövegalkulás követhető a kéziratok egybevetésével: az erőszak-tétel leíró szövegegység már be sem került a másolatba, sőt, utólagosan a másoló a hátrásértő szexuális aktusra vonatkozó részeket is kihúzta. Mivel a zsebkönyvben kiadott variáns szövegállapota sok esetben egyezik a másolatéval, gyanítható, hogy a sajtó alá rendezéskor ezt a szövegforrást használták a szerkesztők. Előfeltevésünk szerint a törlést a jelenet rendhagyó expresszivitása, az erőszaktevő Tas Lénárd testi közeledésének explicit ábrázolása indokolta, ám poétikai előnyként is felfogható, hiszen a kihagyásos szerkesztés a kiegészítés logikai műveletére készíti a befogadót, aki direkt közlések híján csak az elbeszélői és a szereplői szólamokból kiolvasható utaláshálózatra hagyatkozhat. Ennélfogva a nő elutasító magatartása, sikertelen védekező kísérlete is homályban marad, vagyis a második részben leírt szubjektív vallomástételig azon eshetőség gondolata is felvetődhet az olvasóban, hogy Júlia végül önként ment bele az aktusba.

A *Viszontorlás*, mint a címe is előlegezi, az öntörvényű főhős „megtorló hadjáratát” beszéli el a Dózsa György-féle parasztfelkelés időszakában, a vadromantikus bosszúnarratívák kliséit mozgatva. A kronologikus, epizodikus struktúrába rendeződő cselekményt a műfaji kódok szerint a bűnt érintő erkölcsi kérdésfeltevések, az egyént felemésztő veszteségtapasztalat, a lelki tehertételek hatására elhatalmasodó fanatizmus konstitutív problémái szervezik. Legyen szó a privátszférát érő nyílt támadásról vagy a kollektívumot, jelesen a parasztságot sújtó jogtipró intézkedésekről, az agresszió mindenkor azonos reflexeket vált ki: a retorzió belső parancsát. Amiről szó van, az a „jogsértettek szubjektív indulatának”⁵⁷ infernalis elszabadulása, ami nem csupán az elkövetőt, de az elszenvedőt is idővel maga alá temeti, amint az a parasztháború bukásából, valamint a főszereplő kegyetlen sorsából is látható. Elmondható tehát, hogy a sarkaiból kifordult világ, az anarchikus történeti időszak hiteles miliőt teremt a bosszúnarratívának; olyan médium, amely az almanachkultúrából, elsősorban a Kisfaludy-novellákból ismert toposzok, narratív sémák „közvetítő közegeként” funkcionál.

57 KULIN Ferenc, *Hódíthatatlan szellem. Dózsa György és a parasztháború reformkori értékeléséről*, Bp., Akadémiai, 1982 (Irodalomtörténeti füzetek, 106), 19.

A fiatal Orlai Petrics Soma – elsődlegesen a befogadó és nem az alkotó oldaláról – azokhoz az elbeszéléstípusokhoz, fikciós alakításmódokhoz nyúlt, amelyeket az olvasmányjaiból ismert: a formavilágot, a műfaji mintázatokat, a toposz- és motívumkészletet tekintve az elmúlt évtizedek prózapoétikai lehetőségeit aknázza ki. A *Vízontorlás* pretextusaiként felfogható vadromantikus, rendszerint tragikus végkimenetelű szüzséket, a rém- és kísértethistóriák örökségét magukon viselő elbeszéléseket Kisfaludy Károly emelte be a magyar (próza-) irodalom közegébe, csaknem egyidőben elkészítve azok parodisztikus változatát is, az automatizmusokra mintegy válaszként hozva létre az általa (is) művelt poétika kifordításának szubverzív kísérleteit. A nyelvi, stiláris játék, a regiszterkeverés, a sablonok tréfás elferdítése, az eltávolító gesztusok olyan önironikus reflexivitást, kritikai távolságtartást reprezentálnak, ami a romantikus tendenciák elfogadását, egyszersmind azok elutasítását teszik láthatóvá Kisfaludy életművében.⁵⁸ Az imitáció Petricsnél a motívumok, prózapoétikai fogások átvételét jelenti a Kisfaludy-féle önreflexivitás nélkül, ti. a novelláiban – különösen a bosszúnarratívában – a Kisfaludytól művelt, egyben kiparodizált tipikusságokra ismerhetünk rá a klisék leleplezésének szándéka nélkül – azaz Petrics mintakövetését nem mérsékelik az elhárítás reflektált gesztusai. Hogyha az almanachirodalom felől közelítünk Petrics „írásművészetéhez”, az egyes elbeszéléstípusok használatbavételével és „utánképzésével” erőteljesen kirajzolódik a sémavezéreltség, a műfaj-poétikai sablonok, kódok, elbeszélésmintázatok általi determináltság. Mindezt akár szolgálai utánzásnak, dilettantizmusnak, epigonizmusnak⁵⁹ is minősíthetnénk, hiszen az „eredetiség és imitáció esztétikai és poétikai aspektusával”⁶⁰ kevésbé számoló fiatalember szövegein egyértelműen mutatkoznak a gyakorlatlan írástechnika tipikus gyermekbetegségei. Petrics munkái az eredetiségkultusz azon időszakában készültek, amikor minden szövegkapcsolatot leér-

58 IMRE László, *A romantikus irodalomalapítás ambivalenciái. Kisfaludy Károly = Uő, Irodalomalapítás és műfajfejlődés a 18–19. századi magyar irodalomban*, Bp., Nap, 2015 (Magyar Esszék), 5–26.

59 Tarjányi Eszter mutatott rá, hogy az epigon szó „eredetileg utódot, követőt jelentett és egyáltalán nem tartalmazott semmiféle pejoratív minősítést”, a fogalom csak később vette fel „az önállóan, eredeti tehetség nélkül való, nagy előd(ök) példáját utánzó művész, tudós, politikus jelentését és vele a pejoratív és lekicsinylő modalitást”. TARJÁNYI Eszter, *Egy epigon-diskurzus körvonalai: Az epigonalitás mint kulturális emlékezet, mint újfajta szubjektivitáskritika és mint önmagára reflektáló történeti tudat*, *Literatura*, 2013/4, 331.

60 HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Rossz költők társasága: Az epigonizmus és dilettantizmus természetrajza a 19. századi magyar irodalomkritikai gondolkodásban I.*, *Tanulmányok / Studije* (Novi Sad), 2015/2, 50.

tékeltek, a mintakövetés, az áthasonítás még esztétikai alacsonyrendűséget jelentett,⁶¹ csakhogy az ítéletalkotáskor nem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy egy kísérletező, tizenkilenc esztendő diák irodalmi próbálkozásairól van szó. A Petrics-prózapoétika tehát – mondhatni – valahol a recepció és a (re)produkció közt félúton pozícionálható.⁶²

Miután Petrics 1843 decemberében kilépett a sokasodó nézeteltérések következtében erodálódásnak indult képzőtársaságból, majd rövidesen Pápát is elhagyta, már nem ambicionálta a szépírói tevékenységet, pályafutása a képzőművészi aspirációkat követve alakult. Sokatmondó, hogy kései visszatekintésében Petrics „gyarló kísérleteknek” minősíti fiatalkori irodalmi szövegeit, mintha azok a képzőművészeti karrier felől nézve szóra sem méltatandó fércművek, egy eszmélkedő alkotó, az önkifejezés formáit kereső fiatalember ér(tékelhet)etlen munkái volnának.⁶³ Petrics voltaképp utólag hitelesíti azt, ami az írói életforma kialakítását célzó törekvések hiányában már a kezdetektől nyilvánvaló: sohasem készült irodalmi pályára, egyértelműsíti, hogy verses és prózai művei a társasági szellem hatására készültek. Mint Petrics esetében is megfigyelhető, az értelmiségi, művészi karrierépítés nem egy magányos tevékenységsor, azt – noha az egyén tehetségén, személyes elköteleződésén, szorgalmán nyugszik – a kortárs tendenciák szerint közösségi, társasági formák (baráti körök, asztal- és szalontársaságok, diákcsoporthozulások, olvasóköri és más alkalmi társulások) alakítják. A professzionalizációnak, a szakmai identitás kialakításának azonban sokak esetében nem volt előfeltétele az irodalmi munka, az voltaképp csak az értelmiségi pályát megalapozó (és egyben generációs kohéziós erőként funkcionáló) közegekhez alkalmazkodó „alkalmiságként” szemlélhető. Hogyha végigtekintünk a diáktársaság tagjainak pályafutásán, különböző karriermodellek tárulnak elénk, döntően a más területeken való hivatásosodás a jellemző: az egykori növendékek idővel ügyvédként, vármegyei tisztviselőként, lelkészként, politikusként, tanárként működtek, alig található olyan személyt, akinek az életében az irodalmi alkotómunka modern értelemben vett hivatássá – mondhatni: kenyérkereső foglalkozássá – vált – lényegében csak a két barát, Jókai és Petőfi volt képes a korabeli irodalmi intézményrendszer lehetőségfeltételei közt irodalmi karri-

61 *Uo.*, 57.

62 *Uo.*, 63.

63 Vö. ORLAI PETRICS, *Adatok... i. m.*, 5.

ert építeni. „Akkortól kezdve ugyanis, amikor az irodalmi műalkotásért kért anyagi ellenérték már nem szegény és az alkotás anyagi ellenértékét társadalmi konszenzus kezdi övezni, olyan életpályák tervezhetők az irodalmi életben (még ha ezek sokáig részben csak aspirációk maradnak), amelyek az irodalom hivatásként/szakmaként való működésén alapulnak.”⁶⁴ Vagyis épp Jókai és Petőfi számít atipikus esetnek, hiszen merőben eltérő karrierstratégiát követve szinte példanélkülinek mondható sikereket értek el az irodalmi nyilvánosságban.⁶⁵ Petrics másként viszonyult a széles közönség előtti bemutatkozás kérdéséhez, korántsem motiválta úgy a képzőtársaság keretein túli publicitás, az országos ismertség lehetősége, mint például Petőfit, aki már pápai diákként kísérletet tett arra, hogy verseit a korszak legszínvonalasabb lapjaiban közölje: előbb a *Regelő Pesti Divatlap*, majd válasz híján az *Athenaeum* szerkesztőségét kereste fel poémáival.⁶⁶ A hírnévszerzés becsúgyától tüzelt Petőfivel szemben Petrics megelégedett a zártkörű közösség elismerésével, sőt, a kezdeti sikerek ellenére sem próbált kilépni az önképzőkör szűk nyilvánosságából, művei kiadását sem ő, hanem a társasági érdek, a diákalmannach kiadásának szándéka szorgalmazta.

64 T. SZABÓ Levente, *A modern irodalmár hivatás kialakulásának társadalomtörténete: Módszertani vázlat a társadalom- és irodalomtörténet kapcsolatának új irányához* = ÜÖ, *A tér képei: Tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, KOMP-PRESS – Korunk, 2008, 215.

65 Vö. SZILÁGYI Márton, *A magyar romantika ikercsillagai: Jókai Mór és Petőfi Sándor*, Bp., Osiris, 2021, 25–36, 37–63.

66 KERÉNYI, *i. m.*, 77–78.

„OH HA A LEVÉLÍRÁS NÁLAD A BARÁTSÁG
MÉRTÉKE,... AKKOR ÉN NEM VAGYOK BARÁTOD,
AKKOR ÉN NEM VAGYOK SENKI BARÁTJA [...]”

Petőfi Sándor énhálózata levelezése tükrében

„Az emberek – ahogy Karl Mannheim írja –, hisz csoportban élnek, nem fizikailag, egyes egyéneként léteznek. A világ tárgyait nem kontemplatív-absztrakt módon ragadják meg, s nem is kizárólag egyes lényekként. Ellenkezőleg, különbözőképpen szervezett csoportokban cselekednek együtt és egymás ellen, s mindeközben együtt és egymás ellen gondolkodnak.”¹ A társadalomtörténet már az 1990-es években integrálta a szociológiai kutatásokban alkalmazott hálózatelemzés módszertanát. „A kapcsolatháló irodalomtörténeti szempontú kutatása régi, realiztikus hagyományra megy vissza. Amióta életrajzot írnak, amióta egy-egy író pályáját fölmerik, valamiképpen az íróhoz tartozó szülők, rokonok, barátok és ellenfelek, sőt – egyáltalán nem utolsósorban a szerelmek számbavétele is zajlik. Egyik-másik ilyen szereplő ismeretes, egyenesen az életrajz központi jelentőségű figurájaként jelenik meg az interpretációkban. Petőfi nélkül például nincs Arany János-életrajz, Szulimán nélkül Zrínyi-életrajz, Lilla nélkül Csokonai-életrajz, s így tovább.”² Az irodalomtörténeti kutatások mindazonáltal kiszolgáltatottak a forrásadottságoknak, hiszen, ahogy Keszeg Anna rámutatott, amit a szociológusok kérdőívek segítségével gyűjtenek össze, az irodalomtudományban változó jellegű és rendeltetésű szövegtípusokból lehet hiányosan összerakni.³

1 LENGYEL András, *Gáspár Zoltán irodalmi kapcsolathálózata, Könyvtára dedikált kötetek történeti-szociológiai elemzése*, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Historiae Literarum et Artium, 1., Szeged, 1997, 33.

2 LENGYEL András, *A kapcsolatháló mint szerkezet és médium, Műhelyjegyzetek az irodalmi történeti szociológiájához*, Műhely, (Győr), 2010/4, 43.

3 KESZEG Anna, *Gyöngyössi János, Szövegek és kontextusok*, 155., <https://doktori.btk.elte.hu/lit/keszeganna/diss.pdf> (Utolsó letöltés: 2023. 09. 05.)

Petőfi Sándor egohálóját a Petőfi Irodalmi Múzeum megújuló, *Költő lenni vagy nem lenni* című állandó kiállításához versei, a kortársaival folytatott levelezése, valamint úti levelei alapján állítottuk össze. Jomagam Rózsafalvi Zsuzsannával a költő levelezéséből gyűjtöttük ki az összes személyt, akivel Petőfi kapcsolatba került, azaz nem csupán a levelezőpartnereket vettük számba, hanem a levelekben említett személyeket is. Adatainkat egy Maróthy Szilvia és Vaderna Gábor által készített kérdőívbe írtuk be, az általunk gyűjtött adatok pedig Excel táblázatba kerültek. Minden egyes kapcsolatnál azonosítottuk a kapcsolat típusát, az illető foglalkozását, a kapcsolat időtartamát, és összegyűjtöttük az összes olyan idézetet, amit Petőfi bármely, egohálózatába tartozó személyről írt (1. ábra).

Petőfi Sándor egohálózata elemzéséhez levelezésében, valamint az *Úti levelek* szövegeiben oly módon található meg az a forrás, mely nem csupán szilárd alapot nyújt a kutatáshoz, de érdemi következtetések is levonhatók belőle, hogy kisebb-nagyobb hiányok is jellemzik. A levelezés egyrészt Petőfi legtöbb releváns kapcsolatát visszaadja, a nem irodalmi kapcsolatok sem maradnak ki belőle. Másrészt manifeszt módon fejezi ki a kapcsolatot személyek között, ezért manifeszt kapcsolathálózatot tükröz, olyat, melyben erős és gyenge kapcsolatok egyaránt megtalálhatók. Sajátos helyzetet jelent azonban, hogy a Petőfi által írt leveleknek bizonyos részei elvesztek vagy megsemmisültek, így például Petőfi a szüleihez és öccséhez írott levelei, vagy Petőfi Szendrey Júliának szóló sorai zöme, valamint a Tompa Mihályhoz írott levelei. Másfajta hiányosság bizonyos fajta kapcsolatok hiánya a levelezésben. Mivel a személyes találkozás számított a korabeli kapcsolattartás leggyakoribb formájának, bizonyos fajta kapcsolataival, színész- és katonatársaival például, Petőfi élete egy-egy szakaszában személyes, alkalmi, akár erős kapcsolatban volt, a későbbiekben ezek a kapcsolatok azonban teljesen megszűntek, e személyek nem váltak levelezőpartnerré, a különböző szintársulatokból jobbára a vezetőiknek a neve maradt fenn a levelezésben. Színésztársait Petőfi amúgy sem igen respektálta: „Színésztársaim is olvasták az Athenaeumban Petőfi verseit; de ők nem hiszik, hogy én vagyok az. Egyébiránt nem sokat törődöm velök, kik többnyire asini ad lyram.”²⁴ – írta Szeberényi Lajosnak 1843. március 5-én. Annak ellenére tehát, hogy Petőfi levelezésének valójában csak töredéke maradt fenn, a megsemmisülteknek és esetlegesen lap-

4 PETŐFI Sándor *Összes Művei* VII., *Petőfi Sándor Levelezése*, Bp., Akadémiai, 1964, 16.

Név	Kapcsolat típusa	Foglalkozása	Helyszín(ek)	Inter-Vallum	Levelező-partner?	Idézet a személyről
Sztlágyi István	lakótárs	tanár	Pest Szalonta	1844–1848	Nem	Sztlágyi Pistával levelezel úgy-e? Írd meg neki, hogy eddig is szerettem, de most még jobban szeretem, azt tudva, hogy ő ösztönzőt téged az Irásra. Eszköz volt ő a gondviselés kezében, mely ha elrejt is győngyöt, rendel számára halászsokat, kik azt fölhozzák. (Arany Jánoshoz)
Emődý Dániel	barát	ügyvéd, tanár, újságíró	Pest Debrecen	1843–1849	Igen	Elkísért Vácig Emődý Dániel. Nem tudom: egyszer fogja-e közönség e sorokat olvasni, vagy... egyszer sem; de leírtam e nevet, hogy ahányszor olvassák leveleimet, lássák egyszerismind leghivőbb, legönzéstelenebb és leg-tiszább lelki barátim egyikének nevét is. Barátja vagyok, mert ő is barátom, de barátja vagyok méginkább azért, mert ő jellem, oly erős jellem, amilyen e gyöngye korban kevés van, amilyen csak az lehet, kinek a szegénység volt a daljátka és nevelője. Urak, tiszteljétek az ilyen embereket, kik kenyeret esznek, bár kalácsot emennek. (Úri levelek)
Adorján Boldizsár	barát	földbírókocs, költő	Rimaszombat	1845–1848	Igen	Kedves ecsem, Tifunáci! Tanulj ezen a veirből, igen épületes dolgok vágyának benne, s meg-javulásodat azzal kezd, hogy firkáncs valanni hozzád méltót ezen emléklapra, ami énhozzám szóljon, mert az enyém a lap, nem feleségemé. (Adorján Boldizsár barátomnak)
Ifj. Petrovics István	család	mészáros	Kiskunfélfegyháza Pest Aszód	1825–1849	Igen	Mészároslegény az öcsém, de végtelenül szeret olvasni. Az Elterképeim is neki járnak. (Kovács Pálhoz)

1. ábrna

pangó daraboknak nyoma maradt a meglevő levelekben, és egyes hitelt érdemlő visszaemlékezésekben, mely adatok támpontot nyújtanak Petőfi egohálózatának elemzéséhez.

Jelen tanulmányt Petőfi-leveleinek a költő egohálózatát feltérképező, Rózsa-falvi Zsuzsannával közös gyűjtésünkre alapoztam. A levelekből feltáruló 174 darab kapcsolat alapján hét kapcsolattípust neveztem meg:

1. Család (Petrovits István, Hruz Mária, Petőfi István)
2. Mester (atyai jóbarát, felettes, például: Vörösmarty Mihály, Bajza József, Koren István, Pálközi Antal)
3. Barát (például: Egressy Gábor, Orlay Petrics Soma, Garay János, Jókai Mór)
4. Ellenlábás (Császár Ferenc, Petrichevich Horvát Lázár)
5. Ismerős (iskolatárs, bajtárs, ismerős, vagy ismerős családtagja, például: Novelly József, Kuthy Lajos, Koren Istvánné, Sass Zsófia)
6. Múza (például: Szendrey Júlia, Mednyánszky Berta, Nagy Zsuzsika)
7. Egyéb (Kurucz Zsuzsanna – dajka, Prosperinyi Mihály – szállásadó, Melles György – szolga)

E kapcsolatok tovább tipizálhatók erős és gyenge kötésű kapcsolatokra:

Erős kötésű kapcsolatok	Gyenge kötésű kapcsolatok
Család	Ellenlábás
Mester	Ismerős
Barát	Egyéb
Múza	

2. ábra

Petőfi Sándor egohálózatában olyan gyenge kapcsolatok vannak, mint Prosperinyi Mihály, azaz selmeci szállásadója, a felvidéki származású Pákh-nővérek, Tyroler József réz- és acélmetsző, Csomai József cigányzenész vagy Palkovics Antal, a sárospataki főiskola tanára, akiről a következőket írta *Úti levelek Kerényi Frigyeshez* című művében: „Itt ismerkedtem meg Palkovics professzorral, akit te

is ismersz, s így tudod, milyen derék ember. Látod, barátom, még professzorok közt is vannak derék emberek.”⁵

Köszeghy Péter Csermely Pétert idézve mutatott rá, hogy „A gyenge kapcsolatok (azaz a távoli vagy alkalmi ismerősök, nem rokonok, nem jó barátok közötti viszony) lényegileg a 16. században váltak a társadalom jellemzőjévé, *de csak kivételesen*. A vagyonosodó városlakók élénk társadalmi élete – véli Csermely Péter hálózatkutató – még a polgárosult Angliában és Franciaországban is csak a 18. században lett jellemző, azaz ekkortól számíthatók a tömeges gyenge kapcsolatok. Fukuyama és mások nyomán tézisét így fogalmazza meg: »A gyenge kapcsolatok tehát a modernitásnak egyszerre voltak kiváltói és velejárái.«⁶ Ezt a tételt erősíti Kerényi Ferenc megállapítása: „Petőfi műveltségére – de hozzátehetjük: a költő művészi invencióit nagyban befolyásoló tapasztalataira is – erősen hatott, hogy nem kizárólag a szülői család, hanem leginkább a másodlagos közösségek (a tanítóegylet és a hozzá hasonló értelmiségi baráti társaságok) szocializálták a költőt; velük »előbb véletlenszerűen vagy megélhetési szükségből, utóbb mind tudatosabban került kapcsolatba«⁷. Petőfi egohálózatának alaprétegét családi viszonyai jelentik, ezt bővítette jelentősen az iskoláztatása Kecskeméten, Sárszentlőrincen, Pesten (az evangélikus, majd a piarista gimnáziumban), Aszódon, Selmecen, majd Pápán. Petőfi 1842 májusában, Pápáról kezdte megalapozni az iskolán, vándorszínészetten és katonáskodáson túlnyúló ismeretségeit, amikor kapcsolatkezdeményező levelet írt Bajza Józsefhez:

Tekintetes szerkesztő ur! Ha csékély munkáscskáim a megjelenésre érde-
mesek, kérem őket az Athenaeumba felvenni. Gyenge erőmet továbbra is
ajánlva vagyok Tekintetes szerkesztő urnak Pápán maj. 5. 1842 alázatos
szolgája Petrovics Sándor, tanuló⁸ [Kiemelések tőlem, Borbás]

5 PETŐFI Sándor *Összes Prózai Írása és Levelezése*, Bp., Osiris Kiadó, 2022, 281–282.

6 CSERMELY Péter, *A rejtett hálózatok ereje, Mi segíti a világ stabilitását?*, Bp., Vince Kiadó, 2005, 265.; idézi KÖSZEGHY Péter, *Paksi Mihály kapcsolatainak bálója = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írásokportulások*, szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, Budapest–Nagyvárad, Reciti–Partium Kiadó, 2018, 13.

7 GYÁNI Gábor idézi Kerényi Ferencet: GYÁNI Gábor, *Az irodalomszociológia aktualitása*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2015/1, 10. (KERÉNYI Ferenc, *A Petőfi-kultusz korai szakaszának szociológiájából (1844–1867) = Az irodalom ünnepei. Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 9), 199.)

8 *Petőfi Összes Művei* VII., 11.

A levélíró rendkívül hangsúlyosan kicsinyíti önmagát: jelzőkkel (csekély, gyenge), kicsinyítő képzővel (munkácskáim), alacsony státuszának megnevezésével (tanuló), valamint alárendelt szerepbe való helyezkedéssel (alázatos szolgája). Bajzával Petőfi még 1842 végén személyesen is megismerkedett, mely eseményről Szeberényi Lajosnak írott levelében számolt be 1843 márciusában:

Karácsonykor Pesten valék, s megismerkedém személyesen Bajzával és Vörösmartyval. – Vörösmartynak szembetűntek verseim, s amint Bajzától hallám, ő a Petőfi név alatt valami régibb írot vélte rejtezni. Fél napot tölték a régtől tisztelt, szeretett 2 férfi körében. Boldog fél nap!⁹

Ezt követő, Bajzának írott leveleiben részletesen beszámolt sorsáról; 1843. március 14-én a megszólítás szintén „Tekintetes Szerkesztő Úr!”¹⁰, az elköszönésnél azonban már nem „alázatos”, hanem „tisztelő szolgája”¹¹. Az alárendeltség érzése a levél nyelvezetében a „bátorkodom a Tekintetes urat kérni” formula kétszeri használatában is jelen van, illetve a „Tekintetes Úr” megszólítás hatszori alkalmazásában. Következő, 1843. június 1-re datált levelében¹² ugyancsak hatszor szólítja „Tekintetes Úr”-nak Bajzát, az elkötelezettség is megjelenik a „nekem senkim sincs a világon, senkim, ki előtt bizalommal nyithatnám meg keblemet”¹³ sorral; a köztük lévő különbséget, a tisztelet hangján szóló levélben a „koldus” szerepének a felvételével is hangsúlyozza Petőfi: „így, amint vagyok, lehetetlen – koldus vagyok!” Szűk fél évvel később, 1843. november 28-án,¹⁴ Bajzához írott levelében Petőfi sorsának ínséges alakulásának taglalása mellett („csontváz vagyok”¹⁵) újra önmagát kicsinyítő szerepet vesz fel: „én oly csekély vagyok”¹⁶. A levél „Szives engedelménél fogva bátorkodom röviden lerajzolni körülményeimet, s noha ezek alkalmasint feketébbek halvány tintámnál”¹⁷ mondata pedig vagy csak egy hatásos fordulat, vagy a sorok között elnézés kérése a

9 *Uo.*, 16.

10 *Uo.*, 19.

11 *Uo.*, 20.

12 *Uo.*, 20–21.

13 *Uo.*, 21.

14 *Uo.*, 24.

15 *Uo.*, 25.

16 *Uo.*, 24.

17 *Uo.*, 24.

halvány tintáért; a levél könnyű olvashatóságát a címzettel szembeni udvariasság ugyanis megkövetelte. Petőfi tisztában lehetett a levelezés ezen illemszabályai-
val, melyekről Fónagy Zoltán a következőket jegyezte fel: „A 18. század végén – német nyelvű elődeihez képest jó száz éves késéssel – magyarul is megjelent levelezési tanácsadó és mintagyűjtemények többnyire részletekbe menően ismer-
tették a levélírás technikai, formai, stiláris és tartalmi szabályait. A levelezési tanácsadók egyike sem mulasztotta el például felhívni a figyelmet, hogy a tinta jó fekete legyen.”¹⁸

Az egyik legerősebb kapcsolat Petőfit levelezése alapján is Orlay Petrics So-
mához fűzte. Orlay távoli rokon (másodunokatestvér), barát, iskolatárs és lakó-
társ. Személyesen 1839-ben ismerkedtek meg, levelezni 1843-tól kezdtek, Petőfi
baráti hangú levelei kimondva is hangsúlyozzák a köztük lévő baráti viszonyt:
„Még többet is irnék, de már nem fog a pelejbaszom. Öllek, csókollak lelkem
barátja. Petőfid.”¹⁹ – írta Petőfi 1843-ban, 1846. december 26-án pedig „hív ba-
rátod”²⁰-ként búcsúzik. A köztük levő rokoni kapcsolatra a megszólításban, sőt
a záróformulában is utal: 1847. április 24-én „Édes kis öcsém!”²¹-ként szólítja
meg Orlayt. 1847. november 17-én pedig „Pingálj dühösen és szeresd veszettül
téged szerető Petőfi Sándor bátyádat vagy öcsédet.”²² mondattal búcsúzik. 1848.
október 18-i levelében „Öcsém Samu!”²³ megszólítás és „barátod, rokonod és
több efféléd Petőfi Sándor”²⁴ elköszönés található, a kettejük között lévő rokoni
szálakat hangsúlyozandó.

Petőfi legerősebb kapcsolatai azokból a közösségekből valók, amelyekhez éle-
te egy-egy időszakában maga is tartozott. Ilyen volt a Márciusi Ifjak és a Tízek
Társasága.

18 FÓNAGY Zoltán, *Levelezés a 19. századi Magyarországon*, Történelmi Szemle, 2013/4, 619–637, itt: 631.

19 *Petőfi Összes Művei* VII., 24.

20 *Uo.*, 40.

21 *Uo.*, 59.

22 *Uo.*, 109.

23 *Uo.*, 171.

24 *Uo.*, 172.

Név, születés ideje és helye	Foglalkozás/végzettség
Tompa Mihály (1817–1868), Rimaszombat	Költő/Református lelkész
Jókai Mór (1825–1904), Komárom	Író, országgyűlési képviselő/ Bölcséleti doktor
Degré Alajos (1820–1896), Lippa	Ügyvéd, író/Jogász
Pálffy Albert (1820–1897), Gyula	Ügyvéd, író/Jogász
Bérczy Károly (1821–1867), Balassagyarmat	Fogalmazó, költő, műfordító/Jogász
Pákh Albert (1823–1867), Rozsnyó	Ügyvéd, újságíró, költő/ Bölcsélet, teológia, jog
Lisznyai Damó Kálmán (1823–1863), Herencsény	Költő/Jogász
Kerényi Frigyes (1822–1852), Eperjes	Ügyvéd, költő/Jogász
Obernyik Károly (1814–1855), Kömlőd	Ügyvéd, író/Jogász
Petőfi Sándor (1823–1849), Kiskőrös	Költő

3. ábra

A kapcsolathálózat sokféle ismérve közül az egyik legértékesebb az ügynevezett szelektivitás. „Ennek mutatói azt fejezik ki, hogy milyen társadalmi-demográfiai »szűrők« milyen mértékben érvényesülnek a releváns kapcsolatok létrejöttében.”²⁵ Az iskolázottság, életkor, nemek, település szerinti szelektivitás nemcsak jól megfogható, de sokat is mond egy-egy egohálózat szerveződéséről. Ezeket érdemes megvizsgálni a saját lapot indítani, s abba kizárólagosan publikálni kívánó Tízec Társasága esetén, tehát, hogy az előzetes szelekció nyomán létrejött csoport (lapot indítani kívánó írók/költők) milyen szempontok alapján mutat nagyfokú egységességet. A szelektivitás fontos mutatója tehát település szerinti. Bár a Tízec Társaságának tagjai mind máshonnan származnak, s Petőfivel való megismerkedésük is szerteágazó: Tompa Mihállyal Eperjesen, Jókai

25 LÉNGYEL András, *i. m.*, 24.

Mórral Pápán, Degré Alajossal és Lisznyai Damó Kálmánnal Pozsonyban, Pákh Alberttel Sopronban, Pálffy Alberttel, Kerényi Frigyessel, Bérczy Károllyal és Obernyik Károllyal Pesten ismerkedett meg Petőfi, közös pont a pesti lakóhely lesz számukra. A kapcsolathálózati szelektivitás fontos mutatója az iskolázottság is. Ha megnézzük a Tízek Társaságának szereplőit, ebben egységességet mutatnak. A szelektivitásnak ugyancsak fontos mutatója az életkor. A szereplők életkora Petőfihez viszonyítva, mint látható, úgy oszlik meg, hogy magas Petőfi saját generációjának aránya, tehát az 1823 körüli néhány évben születettek aránya. A szelektivitás harmadik fontos mutatója a nemek szerinti megoszlás. Ebben teljes az egyezés, a nők aránya, azaz hiányuk, korszpecifikus jellemző.

Petőfi egohálózata az évek során változott is. A levelezés alapján számszerűen kibontakozó módosulás évekre lebontva a következő tendenciát mutatja:

Év	Petőfi által írt levelek száma
1836	2
1837	5
1838	1
1839	2
1840	3
1841	2
1842	8
1843	18
1844	19
1845	19
1846	28
1847	103
1848	84
1849	31

4. ábra

Az adatokból egyértelmű, hogy hiteles egohálózattal van dolgunk, ugyanis „A valós hálózatok két alaptulajdonsága a növekedés, és az, hogy az összekapcsolódás soha nem véletlenszerű. A népszerűség ugyanis vonzó. A hálózat több kapcsolattal rendelkező tagjának nagyobb az esélye, hogy újabb kapcsolat kötődjön

hozzá.”²⁶ 1843-tól ugrásszerűen megnő a Petőfi által írott levelek száma, s előfordul, hogy nem Petőfi az, aki kapcsolatkezdeményező levelet ír, hanem már őt is megkeresik. Szemere Pál például 1846. augusztus 29-i levelével lép érintkezésbe a költővel, hogy „[...] elismerésével további munkálkodásra buzdítsa [...]”²⁷.

Petőfi egohálózata nem csak számszerűleg változott, de lejátszódott az erős kapcsolatból a gyenge kapcsolattá válás folyamata, s ezzel párhuzamosan mind a gyenge, mind az erős kapcsolatok egy része megszűnt. Az egész hálózatot áttekintve nemcsak a gyenge, de az erős kapcsolatok is bizonyulhatnak alkalmi-
nak, Sárkány Jánossal 1836-ban és 1837-ben még levelez Petőfi, később azonban nemcsak a levélváltás szűnik meg, de személyes kapcsolatba sem kerülnek egymással, és Petőfi nem is említi Sárkányt későbbi leveleiben, noha Sárkány más-
képpen emlékszik. Petőfi egohálózatában erős kapcsolat még erősebbé válására is van példa, Szendrey Júlia esetén. Erős kapcsolat megszűnése Petőfi Szeberényi Lajossal való kapcsolatában érhető tetten. A meleg barátság levélben is őrzi nyomát, például Petőfi 1843. július 21-én írott levelében:

S most engedj egy kérdést terjesztenem elődbe, melyet szükségesnek találok. Érzesz-e valóban irántam oly meleg, forró indulatot, mi szívet szívhöz kapcsol, erős, szent láncsal? szóval igazi barátságot; vagy csak egy fiút látsz bennem, kivel egykor egy helyen jártál iskolába, kivel mint sok mással, tán csak a pillanat fölhevülésében, vagy szokásból bruderschaftot ivál? – Ha az első áll: ugy írd minél előbb, minél többet; írd meg körülményeidet, sorsodat, írd mindefélét; olvastad, vagy olvasod verseimet, s ha igen, mondd el felőlök véleményedet, és te tudod, még mit, mit ne írd. Ha az utóbbi áll: akkor ne felelj levelemre, akkor szakadjunk el örökre egymástól, mert bizony hideg levelezés nem méltó az időre, nem a tintára és papírra, melyet rá vesztegetünk; s egyikünknek sem válnék nagy gyönyörére, és egészen haszontalan is. Ha írsz, címezd ily formán a levelet: Petőfi Sándornak stb. Pilvax kávéházban. – De amily őszintén tettem én fel e kérdést, remélem, oly őszintén követended te is szíved szavát. Isten veled. Barátod Petőfi Sándor²⁸

26 KŐSZEGHY Péter, *i. m.*, 24.

27 *Petőfi Összes Művei* VII., 305.

28 *Uo.*, 23.

Petőfi leveleiben a Szeberényi iránt érzett meleg barátság a megszólításokban különösen jól dokumentálható („Édes Lajos Barátom”, „Szeretett barátom”, „Drága barátom”), ami azonban 1845. februárjában és márciusában hideg gúnnnyá vált egy hírlapi polémiában: „Ugyan, szerkesztő úr, mért nem tette ki már ennek az embernek a nevét? Ha tudná ön, mint vásik arra foga, hogy nevét nyomva lássa! – Petőfi.”²⁹ – üzenté Petőfi egykori barátjának. Petőfi Sándor és Szeberényi Lajos viszonyának viharos alakulását a kapcsolatukat is dokumentáló levelek hiánya is őrzi, Szeberényi leveleit Petőfi ugyanis megsemmisítette. A Jókai Mórral való kapcsolatban szintén az erős kapcsolat válik gyengévé. Az iskolatárs, barát, lakótárs Jókaihoz való viszonyáról Petőfi 1846. januári levélben vall Kecskeméthy Aurélnak:

[...] mit én Jókay iránt érzek, az igazság szerint nem is barátság, nem is testvéri szeretet, vagy tán e kettőnek keveréke, vagy talán mind a kettőnél több ... valami le nem írható, s tagadhatatlan, hogy a világon senki iránt sem éreztem azt, egyedül ő iránta [...] ³⁰

Vallomását érzései megváltozásáról két és fél évvel később özvegy Jókainéhez intézte: „Móricz oly nemtelenül, oly gyalázatosan viselte magát irányomban, hogy rá sem nézhetek többé soha.”³¹ (özv. Jókainéhez, 1848. szept. 6.) Petőfi Jókaival való kapcsolatának meggyengülésével párhuzamosan tehát egy korábban gyenge kapcsolat, Petőfi Jókai Mór édesanyjával való kapcsolata, válik – legalábbis egy időre – erős kapcsolattá.

Petőfi Sándor a levelezése alapján felvázolt egohálózatának vizsgálata tovább bővíthető a csak a költeményekben említett személyek bevonásával, sőt külön vizsgálódás tárgya lehetne azon kör elemzése, akik mind a prózában, mind a lírában említést kapnak.

29 Uo., 501.

30 Uo., 35.

31 Uo., 167.

„MEGVAN MIND A HARMINCKÉT FOGA”

Móricz teste a *Színházi Élet*ben

Megtehetjük-e, hogy Móricz testéről, pontosabban testi reprezentációjáról, a korabeli olvasóközönség számára megjelenített testéről gondolkodva bezárjuk őt és ezt a problémakört a *Színházi Élet* című hetilapba? Bármennyire egyedi és fontos lap volt a *Színházi Élet*, sok szempontból progresszívebb, mint a hozzá hasonlítható laptársai, például a *Tolnai Világlapja*,¹ nyilván nem lehet elszigetelten nézni a működését, elválasztva más, korabeli lapok gyakorlatától, hiszen Móricz szerzőként, írások tárgyaként, interjúalanyként számos helyen bukkant fel rendszeresen, és sokfelé volt fotókon, karikatúrákon látható. Ugyanakkor az 1910 és 1938 között megjelenő,² vagyis Móricz aktív írói éveit csaknem teljes egészében lefedő *Színházi Élet* önmagában is komplex jelenség, tömegkulturális képződmény volt, és nem pusztán azért, mert sajátosan egyesítette, hogy mai lapokkal próbáljam megvilágítani, az *Élet és Irodalmat*, a *Story magazint*, de még a *Praktikát* is, de amiatt is, mert Móricz maga is igen változatos módon volt ott jelen, közölték regényét folytatásokban, rendszeres válaszadó volt a körkérdésekben, adtak róla híreket az *Intim Pista* rovatban, készítettek vele interjút, rajzoltak róla karikatúrákat. (Hogy ne maradjon elvarratlan ez a szál, egy pillanatra visszalépnék a *Praktika* magazinhoz mint lehetséges párhuzamhoz: amikor bemutatták 1931-

* A tanulmány az NKFI Alapból megvalósuló, OTKA K 132124 „Történetek az irodalom médiatörténetéből” kutatási projektum keretében készült.

- 1 Vö. a következővel: „A kiadvány címével ellentétben nemcsak a színházról, hanem a tágabb értelemben vett társasági és művészeti életéről is szólt. Későbbi megnyilatkozásaiban, bár az eredeti elképzelés nem feltétlenül ez volt, Incze az olvasás megszerettetését erősítette meg programjaként. A Színházi Élet széles körű reklámkampányában bizonyos értelemben »modernebb« és mozgékonyabb volt, mint a hozzá hasonló profilú Tolnai Világlapja szerkesztőségének azonos természetű stratégiái.” KOVÁCS Krisztina, *A Színházi Élet comic stripjei. A képregény és a reklámhirdetés mint a vizuális önmenedzselés kísérlete*, 1. rész, 2023. augusztus, <https://tiztatajonline.hu/semleges/a-szinhazi-élet-comic-stripjei/> (Utolsó letöltés: 2023. 09. 28.)
- 2 A lap neve 1912-től lett *Színházi Élet*, az első két évben, ugyancsak Incze Sándor és Harsányi Zsolt szerkesztésében, *Színházi Hétként* jelent meg a lap.

ben a *Kerek Ferkót* a Nemzetiben, nemcsak címlapra tették Incze Sándorék a főszereplőt, Bajor Gizit, de közölték annak a fehér sapkának a kötésmintáját is, amelyet a fényképen és a premieren viselt, Mariska szerepében.)³

Az utóbbi időszakban már többféle módon tettem arra kísérletet, hogy a *Színházi Élet*ből kiindulva fogalmazzak meg Móricz írói imázsára, illetve egyes speciális problémákra (például a korabeli szerkesztői gyakorlatra, az Alföld-képre, a hírek-álhírek viszonyára) irányuló kérdéseket.⁴ És több alkalommal meglepődtem magam is a körvonalazódó válaszokon: a körkérdéseket vizsgálva, például, arra voltam kíváncsi, hogy a szórakoztató igényű, elsősorban a budapesti olvasókat megszólító, a színházi premiereket középpontba állító *Színházi Élet*ben vajon ugyanazt a Móriczot látjuk-e, akit, hogy nagyon egyszerűsítsek, a komor és komoly kérdéseket tárgyaló, a vidéki Magyarországra összpontosító szerzőként, illetve sikertelen drámaíróként tárgyalt az irodalomtörténet hosszú ideig? Aztán végignévezve azt a sok alkalmat, amikor Móricz maga válaszolt a körkérdésekre, vagy valakik (Karinthy Frigyes, Nagy Endre, Harsányi Zsolt) válaszoltak helyette olyan vicces írásokban, ál-körkérdésekben, amelyekben azt vették végig, melyik híresség milyen állapotban lenne, milyen szerepet alakítana egy cirkuszban, vagy milyen módon gyilkolna, arra jutottam, hogy nem szabadult meg a lapban sem a *komoly, súlyos, paraszt, vidéki* címkéktől. Nyilván az tette Móriczot a lapban egyedivé a sok híresség között, hogy ő volt „a” paraszt – és a közönség is azt várta tőle és róla, amit megszokott. Ezt a csapdát nagyon pontosan látta ő maga is, az 1935-ös év naplófeljegyzéseit közreadó kötetben ezt olvashatjuk:

Nálam üzletileg az is baj, hogy nem bírom magam egy szakmára koncentrálni. Engem folyton valami új izgat s érdekel. A publikum az írókat is úgy nézi, mint a virágot. Egy bizonyos virág mindig s megbízhatóan csak ugyanaz a virág legyen: rózsza vagy verbéna vagy azalea. Engem húsz év előtt elkönyveltek mint a falu íróját. Azóta hiába írok minden egye-

3 A *Színházi Élet* 1931/49-es számának címlapján volt Bajor Gizi, a sapka kötésmintájának leírása az 1931/2-es számban, a Kézimunka-üzenetek rovatban jelent meg.

4 Lásd pl. itt: SZILÁGYI Zsófia, *Sándor vagy István: mit kell javítania a szerkesztőnek*, Pannonhalmi Szemle, 2021/3, 73–83.; *Móricz Szigmond és Intim Pista*, Szépirodalmi Figyelő, 2022/1, 32–46.; „*Ez a kopár sika mi hazánk*” *Az Alföld Móricz Szigmond Kerek Ferkójában* (megjelenés alatt).

bet, az emberek még ma is az első meglepetésnél tartanak, és engem csak a falu, sőt csak a paraszt írójának akarnak tekinteni.⁵

És milyennek mutatkozik a *Színházi Élet*ben a „falu írójának” teste – egyáltalán miért tűnt fel nekem, hogy *van* teste a róla készült leírásokban is? Például amiatt, hogy egy mai írói interjúban szinte elképzelhetetlen lenne egy ahhoz hasonló részlet, amelyet Szép Ernő épített az írásába az 1933/40-es *Színházi Élet*ben:

Ebéd alatt szemben ültem Móricz Zsigmond úrral; észlelhettem, hogy megvan mind a harminckét foga; a kenyérnek a kemény ducát szereti, olyan erősek ezek a fogak, hála Istennek. A Móricz Zsigmond úr képe olyan piros, mint a fiatal kukorica, ha gyengén megsütik; a szeme kékje szarkalábszínű, meg olyan, mint az a kék porcellángomb, amelyik gyerekkoromban a dunyha ciháján volt, olyan gyengéd; a bajusza, mint a búzagalász, mikor gazdag termésünk van; a gesztenye hajzata most van szőkülöben, de festék nem kell neki, mint a nőknek. Halvány árvalányhaj lesz szép lassan belőle.⁶

Szép Ernő írása az irodalmon kívüli Móriczot mutatja meg, nem olyan írótl látunk nála, aki az íróasztalánál ül és szövegeket hoz létre a dolgozószobájában vagy egy budapesti kávéházban, hanem azt, aki a szabadban van, vidéken, és nem ír semmit. Eszik, iszik, az almatermésére büszke, nem a műveire, a dolgozószobájában az írógépe „alszik”, a látogatás végén pedig közös sportolásra hívja íróvendégét egy idilli, irodalommentes napon. Jó, azért a sport kicsit túlzó kifejezés, orosz kuglit játszik a feleségével, Simonyi Máriával, és a lányaival, Virággal és Gyöngyivel, illetve a vendégével:

Kuglitzunk oroszul, uzsonnázunk, ittunk Móricz-féle szilvapálinkát, beszélgettünk, sokat neveltünk, lepréselem ezt a vasárnapot a kis bibliámba. Irodalomról később estig egy szó sem esett. Móricz Zsigmond úr vasárnap nem foglalkozik irodalommal.⁷

5 MÓRICZ ZSIGMOND, *Naplók 1935*, Pécs, Kronosz, 2023, 463.

6 SZÉP ERNŐ, *Móricz Zsigmond háza tája*, *Színházi Élet*, 1933/40, 11.

7 SZÉP ERNŐ, *i. m.*, 13.

Móricz tehát ebben a Szép Ernő-írásban egészséges, jó étvágyú, erős, testileg hibátlan (ha a fogai számára gondolunk), sőt, sportos (amennyiben a kuglizást elfogadjuk sporttevékenységnek). Egyed Zoltán néhány évvel korábban, az 1929/49-es *Színházi Élet*ben egyenesen „sziklaemberként” határozta meg Móriczot, ugyanúgy az ételhasonlatokhoz fordulva Móricz teste kapcsán, mint Szép Ernő. Utóbbinál Móricz arca olyan, mint a frissen sült fiatal kukorica, Egyednél a teste olyan, mint a friss cipó – ne feledjük, egy ötvenes férfiról szól a következő részlet:

Mint a friss cipó, olyan frissen dagad elém a ködből. Konok, bölény fejével, irtózatossá bozontos bajuszával Móricz Zsigmond, akinek egyik regénye a másik után kerül színpadra, – a színdarabjain kívül. Az embernek eláll a lélegzete, ha arra a munkabíráásra gondol, amely ennek a sziklaembernek félelmetesen nyugodt mozdulataiból árad. Apró, csillogó, kedves, ravasz szemei vannak Móricznak, hamiskásan hunyorgat velük, amikor oldalba csiklandozom a mondattal székelyesen, hogy: „ejssen, kedves, egészen a darabíráásra adtad magadat...”⁸

Egyed Zoltán írásának már a címe is igen sajátos – a *Hajnali ködben, bozontos bajusszal...* rögtön Móricz testéhez vezeti az olvasó tekintetét. Ha címbe nem is kerül mindig az a bajusz, nélküle nem nagyon van leírás Móriczról, sem a *Színházi Élet*ben, sem más lapokban – de Egyed Zoltán nem egyszerűen a bozontos bajuszhoz tér vissza az írás zárlatában, hanem odáig jut el, hogy Móricz egyszerűen *nem úgy néz ki*, mint egy drámaíró, sőt, nem hasonlít szellemi munkát végző emberre:

Ezt az utolsó mondatot rövid kis kéjes nevetéssel kíséri, belemarkol hozzá az irtózatossá bozontos bajuszába és sodorint rajta egyet, nem tehetek

8 EGYED Zoltán, *Hajnali ködben, bozontos bajusszal...* Színházi Élet, 1929/49, 4. Ez összevethető azzal, amit Milbacher Róbert ír Arany János kapcsán, bár ő nem arról beszél, hogy valakinek a foglalkozására, az életformájára lehet következtetni külsejéből, hanem arról, hogy a jellemhez lehet eljutni a testi leírásoktól: „A külső megjelenés, a ruházat tehát árulkodik az ember jelleméről, így természetesen azok a leírások, amelyek Arany külsejéről, testéről tudósítanak, nem lehetnek mentesek bizonyos fokú értelmező mozzanattól sem.” MILBACHER Róbert, *Roncsolt anyag, fájó gép. Arany János testéről* = M. R., *Arany János és az emlékezet balzsama. Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Bp., Ráció, 2009, 102.

róla, ettől a mozdulattól és ettől a kacagástól az az érzésem mintha biztos volna a dolgában. A darabról tényleg a legjobbakat is hallani. Nézem, nézem Móriczot. Ha a hangját nem hallanám és a szavait nem érteném, az arcán ülő várakozás mosolya, a figurája, az egész ember, inkább azt hitetné el velem, hogy egy kellemes jó kis vadászat előkészületeinek örül, vidéken valahol megyei urakkal, friss hajnali keléssel, sok vaddal, este jó vacsorával, hajnalban nyugodt kvaterkázással. Róla igazán nehezen lehetne kitalálni, ha nem ismerné az ember, hogy drámaíró. Pedig most ki fog sülni, hogy az.⁹

Móricz testének látványa tehát azt sugallja Egyed Zoltán számára, hogy ez a férfi fizikai tevékenységet végez, nem értelmiségi munkát, nyugodt, vidéki tempóban létezik, nem a budapesti írók hajszolt életét éli. A *Színházi Élet*ben ugyanakkor olyan hírt is találunk, hogy az író felfokozott munkatempója testi tüneteket okoz – a *Móricz Zsigmond fejnymása* című, szerző nélküli szövegből az is kiderül, ennyi munka mást a halálba vinne már:

Egyszer ijedten szaladtam föl házi orvosomhoz, a kedves Lévy Lajos doktorhoz. Előadtam neki a panaszomat, hogy utóbbi időkben aggasztó jelenségeket észlelek magamon: ha bort iszom, utána elviselhetetlen fejnymást érzek.

– Hm! És körülbelül mennyi bor után érzi ezt a nyomást? – kérdezte Lévy. – Körülbelül másfél-két liter után – feleltem szendén. A doktor mérgesen rámförmedt:

– Menjen a fenébe, maga disznó! Ha én két liter bort meginnám, többé soha semmit sem éreznék e földön!

...Ez jutott eszembe most, amikor Móricz Zsigmondot meginterviewoltam az „Irodalmi Élet” számára, hogy hogy érzi magát. Azt felelte, hogy aránylag elég jól megvolna, csak utóbbi időkben valami nagy nyomást érez a fejében, nem tudja, mitől. Megkérdeztem, hogy mit dolgozott az utolsó évben. Tűnődött egy kissé, aztán megmondta:

9 EGYED Zoltán, *i. m.*, 4.

– Írtam két új regényt, átírtam az „Erdély” három kötetét, írtam egy színdarabot a Nemzeti Színháznak, írtam két filmszcenáriumot, aztán írtam körülbelül kétszáz cikket és egy kötet novellát. Egyebet úgyszólván nem is írtam.

Fölsóhajtottam elszörnyedve. Ha én ennyit írtam volna, már rég nem éreznék semmiféle nyomást. Sem a fejemben, sem semmiféle testrészemben.¹⁰

És még lehetne sorolni a példákat a *Színházi Élet*ből arra, hogyan lesz náluk Móricz a minden terhet elviselő, erős író. Hiába esik itt szó „fejnyomásról” (ami akár a Móriczra jellemző magas vérnyomás tünete is lehetett), ezt itt nem egy betegség tüneteként, hanem, éppen ellenkezőleg, a szédületes munkatempót lehetővé tevő egészség jeleként értelmezik. Egy orvosi lapban megjelent írás is arra jut, hogy, más írókkal ellentétben, Móriczot nem foglalkoztatták különösebben a saját betegségei (azért, mióta a naplóját is ismerjük, tudjuk, hogy ez nem egészen így van): „Sok költőt, írórt foglalkoztatott balesete, sérülése átmeneti vagy tartós, heveny vagy idült betegsége, írásokban térve ki mindegyikre. Móricz Zsigmond más volt. Alig-alig találunk önnön maga által írt kórrajzot. Tudjuk, hogy alsó végtag fájdalmai miatt 1930-ban, 1932-ben, 1934-ben, 1937-ben nyaránként Hévízre járt kezelésre.”¹¹ Böződi György, aki Móriczot élete utolsó éveiben személyesen ismerte, éppen arra mutatott rá, hogy a felfokozott munkairamot nem az egészség jeleként kell értelmeznünk, hanem menekülésként a betegség, a hanyatlás, a halál elől:

A nagy lendület mögött azonban tagadhatatlanul fáradt, törődött ember állott. Fáradt és beteges, aki éppen a nagy munkairammal tiltakozik a test jelentkező gyöngesége ellen, a fenyegető elmúlás ellen. Később maga is bevallotta leveleiben, hogy betegsége talán éppen itt, Erdélyben kezdődött, a sokszor legyőzhetetlennek bizonyuló fáradtsággal és az ezzel járó nagy alvásokkal. Tréfásan írta egyik levelében, hazatérte után, hogy

10 *Irodalmi Élet hírei*, Színházi Élet, 1936/15, 75.

11 VÉRTEŠ László dr., DRAVECZKY Balázs dr., *Móricz Zsigmond – életigenlés, betegségek*, Orvosi hetilap, 1998/28, 1701.

Debrecenben egy hónapig aludt és ettől egészen helyre jött – a valóságban pedig az alatt a hónap alatt megírt egy kötetnyi cikket és novellát.¹²

A *Színházi Élet*ben másutt is az erős, egészséges szerzőt látjuk, ha Móriczról esik szó: egy Harsányi Zsolt-cikkben „hatalmas izmai” vannak (és „az arca csupa-csupa szőke bajusz”,¹³ láthatjuk, hogy a leírásokban bajusz nélkül nincs Móricz); Karinthy elképzelt, hírességekből álló cirkuszában Móricz lesz a súlyemelő;¹⁴ amikor Szász Zoltán a kézszorítás módjával jellemez néhány ismert színészt és író, Móriczról azt írja, hogy az övé *erőtlen és nehézkes*,¹⁵ majd két év múlva újra a kézfogások listázásának szentelnek egy cikket, és azt írják, hogy „Móricz Zsigmond erősen megszorítja és megrázza a kezét annak, akivel kezét fog”.¹⁶ De kétségtelenül nem nézhetjük a *Színházi Élet*et a korabeli sajtótól elszigetelten:¹⁷ a legizgalmasabb testi leírást Móriczról, egyben a testének szimbolikussá emelését egy regionális sajtótermékben, a *Sopron vármegye* című lapban találtam:

-
- 12 Bözödi György, *Móricz Zsigmond, az öregember*, Kortárs, 1962/9, 1366.
- 13 Harsányi Zsolt azzal indítja az írását, hogy eltöpreng rajta, vajon hogyan látják a kutyák az embereket, majd arra tér rá, mindenki másmilyennek látszik attól függően, ki látja és honnan nézi. Ezt követően pedig párosokat rendez össze, Móricz, például, egy ilyenbe kerül be: „Vagy Móricz Zsigmond áll szemközt Lakatos Lászlóval. Azt mondja Móricz: »Nini, milyen feltűnően sovány, milyen cigányképű, milyen erősen feketeszemű ember ez a Lakatos«. És azt mondja Lakatos: »Ez a Móricz milyen világoshajú ember, milyen hatalmas izmai vannak, milyen óriási üstöke van és az arca csupa-csupa szőke bajusz«.” HARSÁNYI Zsolt, *Szubjektív szemlélet*, *Színházi Élet*, 1928/22, 36.
- 14 KARINTHY Frigyes, *Parnassus a Beketowban, a szellem artistái az artistaszellem színterén*, *Színházi Élet*, 1934/26, 33–35.
- 15 Szász Zoltán a kézszorítást a „lélek ujjenyomataként” határozza meg: „De ki gyűjti és jegyzi meg magának a léleknek azt az ujjenyomatát egy másik lelken, ami a kézszorítás?” Cikkét pedig azzal zárja, hogy abból, miként fognak kezét, az emberek jellemét lehet megismerni: „Vizsgáljuk és értelmezzük őket; jobban és jó előre fogjuk megismerni ezáltal az embereket. S olykor elégnek fogunk tartani egy kézszorítást ahhoz, hogy már beszélni se kezdjünk valakivel.” Szász Zoltán, *A kézszorítás*, *Színházi Élet*, 1931/24, 24.
- 16 A szerző nélküli *Fogj kezet és megmondom, ki vagy! Kézfogástan* (*Színházi Élet*, 1933/26, 65–67.) című írásban az éppen a kezét nyújtó Móriczról fotó is van, ez alatt szerepel az idézett leírás.
- 17 Találunk másutt is olyan újságcikket, ahol a Móriczot születésnapján köszöntő szövegbe testi leírás is kerül, a hatvanéves író fiatalosságára helyeződik a hangsúly – a különös az, hogy Móricz akkoriban 59 éves volt, a hatvanat csak 1939-ben töltötte be: „A jelenkori magyar irodalom élén egy jellegzetesen szép magyar fej világít. Ez a robusztus őserőtől duzzadó, őszén is fiatalos jelenség: Móricz Zsigmond most érte meg születésének 60-adik évfordulóját. Alig hihető, hogy a csillogó szem és huncut mosoly, amely ezt a legénykedő arcot állandóan bearanyozza, több mint félszázados korszakra tekint vissza, a magyarság legválogatosabb korszakára, a magyar irodalom legfényesebb idejére, amelynek kiformalásában jómagának volt oroszlánrésze.” *A 60 éves Móricz Zsigmond*, *Brassói Lapok*, 1938. július 10., 19.

Mikor leült a felolvasó asztalhoz, egy pillanatra szinte megdöbbenő volt a hasonlatosság. Oldalt profilban: a férfikorából való Arany János portréja: A haj, a homlok- és szemöldökvonal, a két hóllószárny árnyéka: a bajusz. És a test zömök, rustikus szabása, a jószabású frakkban: egy muszájságba öltözött kényelmes test. A láb valahogy keresi a helyét a vilámlámpában uszó estély világában, pedig a lakkcipő kifogástalan fényben ragyogja a kulturember befejeződését.

Valami erő, ami a ruhát szét akarja feszíteni, amit a francia karcsúság szabásza nem ismert és nem rajzolt le a szabásminta vonalvezetésében. Móricz e, Turi Dani e a Sáraranyból, nehéz lenne eldönteni. De sulyos, zömök, nagydarab magyar ember. Rajta a Párizsban szabott trianoni ruha. A mell jól kifeszül benne, a comb asszir-izmai kierősödnek valahogy a pantallóból. A ruha aligha van jó hangulatban: benne a tüdő igen maradatlan zug fenyegetődzik, a karizom kidudorodik és a nagy naponérett kézfej gyűri és fogja keményen Szlovenszkót, Ruszinszkot és Románia maret. [...]

Egy nagy, tudattalan, térdmehajtó, örökemberi vonalba csuklott össze a trianoni ember alakja. Móricz Zsigmond, aki mint Julián barát, járt messze és hazajött a kálváriákról.¹⁸

Sok mindent elemezhetnénk ebben az 1927-es, azaz Móricz Julianus barát útjainak idején készült leírásban: a zömök magyarság és a francia karcsúság ellentétét csakúgy, mint Móricz testi hasonlóságát Arany Jánoshoz (aminek fő oka már megint a bajusz). Ráadásul itt a kissé kihízott frakkban feszengő Móricz a trianoni határok közé szorított Magyarország szimbóluma lesz – hasonló azonosítást az író teste és Magyarország között Vörösmarty kapcsán találunk, ahogy erre Milbacher Róbert felhívja a figyelmet:

A magyar irodalomban legérdekesebbek a beteg Vörösmarty Mihályról szóló emlékezések, amelyek a nagy költő betegségét a nemzetet ért csapáshoz csatolják, mintegy misztikus kapcsolatot teremtve a pusztuló költő és az elpusztult haza között. Legszemléletesebben Gyulai monográfiájának

18 Mészáros Sándor, *Magyar vonalak a Móricz Zsigmond-estről*, Sopron vármegye, 1927. február 27., 2.

következő passzusával lehet példázni a fenti tételt: „Testi és lelki hanyatlása meglátszott öltözetén is, melyet elhanyagolt. Valódi képviselője volt hazájának, a szenvedő, szegény és megalázott Magyarországnak.”¹⁹

Őserőtől duzzadó Móricz az egyik, elhanyagolt öltözetű, testileg hanyatló Vörösmarty, beteg, szenvedő Arany a másik oldalon – hiszen Milbachernek ez a Vörösmartyról szóló fejtegetése a *Roncsolt anyag, fájó gép. Arany János testéről* című tanulmányában olvasható. Milbacher megjegyzi, hogy az író beteg testére irányított figyelem voltaképpen kultuszrombolást jelent²⁰ (ez történik a Mohácsy Károly-féle irodalomkönyvben, ahonnan Milbacher ezt a gondolatmenetét indítja) – mindehhez hozzátehetjük azt is, hogy Móricz egy fiatakori írásában, Reviczky Gyula költészetét elemezve odáig jut el, hogy a magyar emberhez úgy egészsében nem illik a betegség, és Reviczky verseit azért nem hallja „örömost”, mert azok mind olyanok, mintha egy beteg ember hangján hallanánk őket.²¹ 35 évvel később, amikor Móricz, hatalmas lelkesedéssel, egy „betegségregényről”, az *Utazás a koponyám körül*ről ír, azt már nem állítja, hogy ne illene a magyar emberhez a betegség, de azt igen, hogy ő mennyire hátrította mindig, hogy betegségekről gondolkodják vagy a saját teste „fiziológiáját” megtanulja:

Kedves Frici, nem értek egy dolgot. Hol veszi egy író ezt a szakszerűséget? Én magam legalább az orvosi tudományokban analfabéta vagyok. Ez odáig megy, hogy egyetlen barátom sincs, aki orvos (vagy ügyvéd) lenne... Én a testemmel szerződést kötöttem, hogy én végzem a magam dolgát, ő is végezze a maga dolgát. Én nem töltök bele semmi mérget, se alkoholt, se bacillusokat, már nem is dohányozom, amióta ő figyelmeztetett, hogy neki ez nem ízlik, este rendszeresen lefektetem, semmi rendel-

19 MILBACHER, *i. m.*, 113.

20 „De miért alkalmas a testi betegség leírása és kimondása a bálvány összezúzására? Miért nem egyeztethető össze a betegség a nemzeti költő nimbuszával? Miért éppen a test és annak romlása a legalkalmasabb terep a kultuszrombolásra?” MILBACHER, *i. m.*, 98.

21 „Olyan benyomást teszen reánk, mintha idült betegségben élte volna le életét, mintha első sorától az utolsóig egy beteg ember hangját hallanók. [...] És ki érdeklődne tovább egy beteg ember képzelgése iránt? [...] Különösen a magyar ember. Valahogy nem illik mihozzánk a betegség; barna-piros színben szolgál nekünk az egészség, s nem tudunk rokonszenvezni a sápadt, panaszkodó, kesergő poétával.” MÓRICZ Zsigmond, *Reviczky Gyula* = M. Zs., *Tanulmányok I.*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 11. (eredeti megjelenés: Uránia, 1902. június 1.)

lenes dologra nem kényszerítem, – ezért ő köteles engem jól kiszolgálni... még azzal se zavarjon, hogy megtanuljam, ki és mi a fiziológiája...²²

Az is kérdéses, melyik pillanatot merevíti ki az irodalomtörténet egy-egy író testi mivolta kapcsán: a hosszú életű szerzők esetében is egy-egy kép rögzül, hiába van fotó az ősz hajú Márairól is, szinte mindig a fiatalkori fényképével találkozunk, Móriczból pedig csak a zömök, pocakos, tokás verzió az ismert, a fiatal- és öregkori soványságát elfelejtjük. Ahogy a nyilvános és a privát egyes korszakokban megfigyelhető viszonyáról sem feledkezhetünk meg, amikor az írók testének megjelenéseiről, az ahhoz való viszonyukról gondolkodunk. Milbacher is erre figyelmeztet, azt fejtegetve, hogyan takarták el a kortársai Arany János betegségét:

Persze mondhatjuk, hogy Arany László vagy éppen Gyulai Pál magatartása teljesen természetes és magától értetődő, hiszen miért is kellene nyilvánosságra hozni Aranyról azt, ami nem tartozik hozzá a nyilvánosság előtti szerepvállalásához. Ugyanakkor a történeti vizsgálódás számára éppen az lehet az érdekes, hogy miféle korabeli társadalmi-kulturális szabályok alapján jelölték ki a nyilvános és a privát közötti határokat Arannal kapcsolatban.²³

Móricznak a *Színházi Élet*ben megjelenített testét feltehetőleg azért sem fedték el paravánokkal és leplekkel, mert mégiscsak színházi lap volt ez, ahol az írók mellett a színésznők voltak a legfontosabbak (sokkal inkább egyébként, mint a színészek), nemcsak riportokban és színházi tudósításokban kiemelve, de a lap belsejében és címlapján látható fotókon is. És, ahogy Gajdó Tamás írja, a

22 MÓRICZ Zsigmond, *Utazás a koponyám körül. Karinthy Frigyes legújabb könyve*, Az Est, 1937. április 23., 8.

23 MILBACHER, *i. m.*, 101. Ebből a szempontból is megkerülhetetlen Karinthy regénye és annak korabeli sajtókontextusa: „Az *Utazás...* betegségnarratívájának egyik legszembevetőbb motívuma – bár erre a recepció egészen a legutóbbi időkig nem helyezett különösebb súlyt – a privát és a nyilvános közötti határ elmosódása. Azonban ez azt is jelenti, hogy a regény tüntető, a korabeli társadalmi és, tehetjük hozzá, irodalmi normákat megtörő – ám újra és újra csupán epizodikusnak bizonyuló – realizmusa (például a hányásjelenet vagy a műtét plasztikus leírása) mindössze tovább fokozza, sőt extremizálja az olvasók bevonódottságát, egyfajta irodalmi voyeurizmust tételezve, hiszen a betegség körüli illedelmes hallgatás polgári követelményét nem a regény, hanem a korabeli médianyilvánosság töri meg első ízben.” BALOGH Gergő, *Modern életökönömiák. Karinthy Frigyes agyműtétje*, Irodalomtörténet, 2022/3, 284.

két világháború közötti színházban „a határozott rendezői jelenlét nyomán, bár még nem beszélhetünk a mai értelemben vett rendezői színházról, végre előtérbe került a színész teste. Bárdos Artúr *A színház műhelytitkai* című művében, 1943-ban alaposan körüljárta ezt a témát, s leszögezte, hogy a testiség »el nem mellőzhetően fontos, csaknem döntő a színjátszás furcsa mesterségében.«²⁴ És a színészeknek és színésznőknek a testükre irányuló kérdésekre is válaszolniuk kellett a lapban: az 1924/34-es számban arról kérdezték őket, hol és hogyan nyaraltak, illetve mennyit híztak vagy fogytak két színházi szezon között. Nyilatkozott ekkor egyébként Simonyi Mária is, aki még nem volt Móricz Zsigmondné, a következőképpen: „Semmeringen töltöttem a nyarat kitűnően. Súlyban történt-e változás? Isten ments! Megmaradt a szép karcsú súlyom.”²⁵ Amikor már írófeleség volt Simonyi, akkor is leginkább úgy írt róla Móricz (főleg a szerelem első, izzó szakaszának elmúltával), hogy a teste határozza meg, nem a szelleme vagy a lelke (a „Nekem nincs lelkem” mondatot, amit, állítólag, Mária mondott Móricznak még kapcsolatuk kezdetén, több Móricz-műben is megtaláljuk, különböző szereplők szájába adva).²⁶ És Mária testi meghatározottsága nyilvánvalóan színésznő-mivoltával is összefüggött, így találta ezt Móricz is.

Ha pedig, végezetül, másképp nézünk a paraván mögé, arra kíváncsian, hogy a nyilvánosság előtt erőtől és egészségtől duzzadó Móricz hogyan írt a saját testéről és annak teherbírásáról a naplójában, sajátos kontraszthoz jutunk. Az egész generációjáról azt állapítja meg ugyanis, hogy a náluk fiatalabbakkal ellentétben egyáltalán nem hibátlan testűek, hanem satnyák és betegesek:

Az én időmben a filozopterek csak magoltak, ittak és a kávéházban savanyodtak, el nem lehetett képzelni, hogy csónakba üljenek, s a mezőn a fűvön háljanak. Ez sokkal jobb és egészségesebb testi kultúra, ez a mai. A mienk sötét volt és keserű és nyomorék.²⁷

24 GAJDÓ Tamás, *A nőnek a színpadon szépnek kell lennie? A szépségideál változása a magyar színházban Laborfalvi Rózától Fedák Sáriig*, Színház, 2017. április, 21.

25 *Végleges nyaralási eredmény*, Színházi Élet, 1924/34, 64.

26 Lásd, például, itt: „Mária kitűnő feleség lett volna egy igen gazdag és magános embernek. A társaságot nem szereti, mert csak a legnagyobb luksussal hajlandó megjelenni, viszont nincs mondanivalója. Szellemi-szegény és testi-kultusz.” MÓRICZ Zsigmond, *Naplók 1930–1934*, Bp., Noran Könyvesház, 2016, 21.

27 MÓRICZ, *Naplók 1930–1934*, 99.

Másutt is szembeállítja a saját nemzedékét az utánuk következővel, kiemelve saját írtózását a testi munkától, távolságát a sporttól:

Bennem, kisgyermek korom óta ösztönös iszonyodás volt a testi munkával szemben. Apám, aki hallatlanul erős és izmos emberke volt, nem tudta bennem megindítani a testi munka utáni vágyat. Janka kényszerített rá, hogy fát vágjak, s néha földet ássak. Spórolásból. Én úgy voltam, mint az a kereskedő napszámos: nem éri meg, hogy kifárasszam magam egy forintos napszám megtakarításért. Az alatt, ha egy novellát írok, száz koronát keresek, tehát ötven napszámot. De a lényeg az, hogy iszonyodtam a testi erő megfeszítésétől. Az én időmben a diák utálta azt, hogy gyalogoljon, dolgozzon, a tunya irodai tespedés volt az ideálunk. Ezzel szemben ma a diákságot a cserkészlet bizonyos testi ügyességre neveli. A sport testi teljesítményekre viszi. Mi nem sportoltunk. Mi túlbecsültük a fejmunkát.²⁸

Amikor 1930-ban a Miss Hungaria verseny kapcsán szólal meg Móricz a *Színházi Élet*ben, az egész korszakról állapítja meg, hogy most már egészséges fiatalokra van szükség, akiknek a „gépek versenyében kell helytállniuk”.²⁹ Neki, ezzel szemben, mintha az egészséges testre csak azért lenne szüksége, fejtegeti a naplójában, hogy semmi se fájjon, semmi se vonja el a figyelmét, és dolgozni tudjon,³⁰ ugyanis „Az embert a testi fájdalmak úgy lefoglalják, hogy ugyanazt a képzelő erőt, amit írói munkára fordít, a testének figyelésére fordítja.”³¹ Semmi

28 MÓRICZ, *Naplók 1930–1934*, 510.

29 „Ma a technika és a sport korszaka van. A technikának csak egészséges egyedekre van szüksége s mintha a sport hallatlan fellendülése ösztönszerű védekezés volna a technika versenyével szemben. Az emberiség regenerálni akarja magát. Egészséget, erőt, testi tökéletességet akar kiválasztani. Mert ez is akarat s belső célkitűzés kérdése.

Olyan fiakra van szükség, akik helyt tudnak állani a munkapiacon, a gépek versenyében. Akik urai tudnak lenni az életnek. Ilyen fiakat pedig csak olyan nők tudnak e világra hozni, akik maguk is tökéletesek, egészségesek és szépek. Itt van tehát a magyar nők ideje.” MÓRICZ Zsigmond, *Miss Hungaria, Színházi Élet*, 1930/26, 5.

30 Arról, hogy fájdalom és írás (mint folyamat, egyben az eredményeként létrejött alkotás) viszonya mennyivel bonyolultabb lehet ennél, érdemes elolvasni Kulcsár-Szabó Zoltán tanulmányát, aki már bevezetésképpen leszögezi: „A művészetek azonban inspirációt is nyerhetnek, bizonyos értelemben szövetségesül is szegődhetnek a beteg testnek és léleknek.” KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Fájdalom = Irodalom és betegség. A betegség irodalmi és nyelvelméleti reprezentációi*, szerkesztette BALOGH Gergő és PATÁKI Viktor, Bp., FISZ, 2022, 91–130, itt: 91.

31 És így folytatja Móricz: „Azon veszem észre magam, hogy órák telnek el, és nem gondolok semmi komoly dologra, elkínlódom azzal, hogy a derekamat meg a vállamat meg a térdemet meg a lábszáramat figyelem.

testi munka, semmi sport – akkor miből is van, vagy inkább lenne az az őserő, ami ott duzzad a *Színházi Élet* lapjain? Leginkább genetikai, folyamatos pusztuló örökségként lehetne,³² de egyre fogyatkozó mértékben az évek múlásával, még ha ez a hanyatlást a lapból nem is olvashatjuk ki. Bár én is óvakodnék attól, hogy Móricz változó testi állapotának egyetlen időszakát merevítsem ki, és hangzatos ellentétet képezzek, megmutatva a dagadó izmú író helyett a satnyát, mégis egészen más leírást hoztam zárásképpen Móricz Zsigmondról, mint amilyet Egyed Zoltánál olvasunk vagy a súlyemelő Móriczról készült karikatúrán látunk. Tersánszky Józsi Jenő, aki a fürdőruhás író testét elemzi, nem a bikákat feje fölött pörgető, súlyokat emelgető, kaszát fenő Móriczot látatja, hanem azt, aki az íróasztal mellett ült egész életében, a dolgozószobában:

ez a Móricz lehetetlenül távol állott a hatalmas őserőtől. Egy elpetyhüdtött izmú, csaknem vézna alak mozgott előttem, ügyefogyottan és nem inai nyugodt biztonságával. Lerítt róla, hogy eredetileg jól épített természet mesterségesen satnyította el életmódjával. A sok szobalevegő, a sok ülés, a betűre hajolva, vagy azt papírra vetve, tönkresilányította alakját, behorpasztotta mellét, és kidüllesztette pocakját.³³

Az értelmiségi lét, a sok mű, azaz a sok gépelés és ücsörgés pedig meg is hozta a maga eredményét: testi és szellemi értelemben egyaránt.

Mintha hangya járna benne le s fel, és ez annyira érdekel, hogy nem találok ki képzelt érdekességet. Ezért beszélnek az öregedő emberek szakadatlanul a betegségükről. Nekik az a legérdekesebb, s egyszerűen rákényszerítik a hallgatójukat, hogy velük érdeklődjék. Ha a hallgató fiatal, akkor hallatlanul unja s utálja a nyugős öreget – ha öreg, alig várja, hogy egy kis részt kapjon, s a saját még sokkal érdekesebb bajaival előtörhessen.” MÓRICZ, *Napló 1930–1934*, 456.

32 1935-ben erre jutott Móricz maga is: „De ahogy Az Est a kezembe került, látom, hogy a 72 éves Mascagni mióta Szegeden van, nem tudják, mikor alszik, a próbán ő az első, s reggelig tanulmányozza a cigányzenét. Shawot láttam képen, ahogy tenniszez. Én ilyen vasöreg sose leszek, már fiatalon se voltam az. Azt hiszem, elhanyagoltam a testi dolgokat, s ha mégis erősnek látszom, az részben a mérsékletes életnek eredménye, részben az örökölt fizikum.” MÓRICZ Zsigmond, *Naplók 1935*, 512.

33 TERSÁNSZKY JÓZSI Jenő, *Móricz Zsigmond = Rangrejtett fejedelem. Emlékezések Móricz Zsigmondról*, szerk. CZINE Mihály, Bp., kiadó nélkül, é. n. [1992], 43–45.

ALBU-BALOGH ANDREA

KARÁCSONY BENŐ KAPCSOLATRENDSZERE LEVELEINEK TÜKRÉBEN

Karácsony Benő levelezésének feltárása mondhatni teljességgel fehér foltja az erdélyi magyar irodalomtörténetnek, ami részint annak köszönhető, hogy az író hagyatéka elveszett, részint pedig annak, hogy számos erdélyi írói hagyaték mindmáig feltáratlan, amelyekben remélhetőleg felbukkanhatnak még Karácsony Benő által írt levelek. Csupán azokat a leveleket ismerte eddig a közönség, amelyek Molter Károly kiadott levelezésében,¹ illetve az Erdélyi Szépmíves Céh dokumentumanyagában lelhetők föl.² Jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a már említett, kiadásban megjelent leveleket, illetve a különböző közgyűjteményekben kéziratban található darabokat dolgozzam föl, leginkább azt tartva szem előtt, hogy általuk miként rajzolódik ki Karácsony Benő irodalmi kapcsolathálója. Ennek feltárásához – ahol indokolt – a kortársak visszaemlékezéseit, méltatásait, vagy éppenséggel kritikáit is felhasználom, illetve összevetem a levelekkel.

A levelezésanyag bemutatása

Karácsony Benő vélhetően 1919-ben telepedett meg Kolozsváron, miután teljesítette katonai szolgálatát, családot alapított és egészen 1944-ig élt a városban. 1919 után egyfajta második pályakezdestről beszélhetünk az ő esetében, ugyanis

A tanulmány a Sapientia Kutatási Programok Intézete támogatásával, a *Transzilvanizmuskoncepciók és formák az erdélyi irodalmi életben: megvalósulás, kölcsönhatás, utóélet* című csoportos kutatás keretében valósult meg.

- 1 A Molter Károlyhoz írt levelek: *Molter Károly levelezése I-II.*, szerk., jegyz. MAROSI Ildikó, Bp.–Kolozsvár, Argumentum–Polis, 1995, 2001.
- 2 A Bárd Oszkárhoz írt levelek: *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája I-II.*, szerk., jegyz., bev. MAROSI Ildikó, Bukarest, Kriterion, 1980.

az első még Gyulafehérvárra tehető az 1907–1908-as évekre, amikor a *Gyulafehérvári Hírlap*ban jelentek meg első novellái a lap tárcarovatában. Abból a korszakból semmilyen levél vagy a kapcsolatépítésére vonatkozó dokumentum nem maradt fenn. Ha volt is ilyen, akkor a hagyatékkal együtt elveszett. Egyébként szülei valamikor ez idő tájt Nagyváradra költöztek (ami összefügghetett az édesapja megbetegedésével). A második pályakezdésre már Kolozsváron kerül sor a húszas évek elején. Ekkor ismerkedik össze azokkal az írókkal, akik később a marosvécsi Helikon-találkozók résztvevői lesznek. A kolozsvári hagyatékról mindössze annyit lehet tudni, amennyit erről Méliusz József említ: posztumusz műve, *A megnyugvás ösvényein* kéziratát 1944-ben, a deportálása előtt, szállásadónője közvetítésével Gaál Gáborra bízta,³ valamint Salamon Ella (Salamon László felesége) visszaemlékezése szerint Wass Albert felkereste a kolozsvári gettóban és a kéziratai felől érdeklődött, mire Karácsony már csak legyintéssel felelt.⁴ Egykori témavezetőm, Cs. Gyimesi Éva iránti kegyeletből is érdemes megjegyznem, hogy 2007- és 2008-ban több alkalommal is felkerestük a házat, ahol Karácsony és családja élt Kolozsváron (az egykori Ady Endre utca, 3. szám), abban a reményben, hogy a jelenlegi tulajdonosok közül hátha van valakinek tudomása az író kéziratairól, azonban nem jártunk sikerrel. Mindez némiképp vázolja a Karácsony-levelezés feltérképezésének kontextusát.

A korpusz tehát, ami jelen állás szerint rendelkezésünkre áll, az az 1923–1944 közötti időszakban keletkezett 27 levél, amelynek tulajdonképpen mind-egyik darabja irodalmi levelezésnek nevezhető és Karácsony irodalmi kapcsolatrendszerének mechanizmusáról árulkodik. Egyetlen családtagnak írott levél sincs ugyanis ezek között, azonban az írotársaknak, szerkesztőknek írt levelek között találni néhány magánéleti vonatkozású megjegyzést, bár ezek száma nagyon csekély. Külön színfoltot jelentenek a levelezésben az Áprily Lajoshoz írt levelek, melyekben van néhány izgalmas utalás az erdélyi irodalmi élet mozzanataira, belső viszályaira, illetve Karácsony ügyvédi praxisának működésére világitanak rá. A „levelezés” jelen állás szerint nagyon egyoldalú, ugyanis csak Karácsony Benő levelei találhatók meg az említett korpuszban, ezek különböző írói hagyatékokban bukkantak föl, azonban a neki címzettek közül eddig egy

3 MÉLIUSZ József, *Benő, Pjotraska, Tunák, Kázmér, Károly...* = M. J., *Az illúziók kávéháza*, Bukarest, Kriterion Kiadó, 1971, 121.

4 TÓTH H. Zsolt, *Széttagosott ösvény: Karácsony Benő élete és műve*, Bp., Balassi, 1994, 18.

sem került még elő. A korpusz általános bemutatása után a könnyebb áttekinthetőség kedvéért – az időrendet is követve – táblázatban sorolom föl a leveleket.

Szám	A levél keltezése	Címzett	Hozzáférés
1.	1923. máj. 15., Kolozsvár	Molter Károly	<i>Molter Károly levelezése 1.</i> , szerk. Marosi Ildikó, Bp.–Kvár, Argumentum–Polis, 1995.
2.	1928. márc. 26., Kolozsvár	Molter Károly	<i>Molter Károly levelezése 2.</i> , szerk. Marosi Ildikó, Bp.–Kvár, Argumentum–Polis, 2001.
3.	1928. márc. 28., Kolozsvár	Molter Károly	<i>Molter Károly levelezése 2.</i> , szerk. Marosi Ildikó, Bp.–Kvár, Argumentum–Polis, 2001.
4.	1932. júl. 16., Kolozsvár	Bárd Oszkár	<i>A Helikon és az Erdélyi Szépműves Céh levelesládája 1–2.</i> , szerk. Marosi Ildikó, Kolozsvár, Kriterion, 1980.
5.	1932. júl. 23., Kolozsvár	Bárd Oszkár	<i>A Helikon és az Erdélyi Szépműves Céh levelesládája 1–2.</i> , szerk. Marosi Ildikó, Kolozsvár, Kriterion, 1980.
6.	1932. aug. 22., Kolozsvár	Böloni György	Kézirat, PIM, Kézirattár, V. 4132/184.
7.	1932. szept. 6., Kolozsvár	Molter Károly	<i>Molter Károly levelezése 2.</i> , szerk. Marosi Ildikó, Bp.–Kvár, Argumentum–Polis, 2001.
8.	1932. szept. 19., Kolozsvár	Molter Károly	<i>Molter Károly levelezése 2.</i> , szerk. Marosi Ildikó, Bp.–Kvár, Argumentum–Polis, 2001.
9.	1932. szept. 27., Kolozsvár	Bodor Aladár	MTA KIK, Kézirattár, Ms 1005/12.
10.	1933. okt. 13., Kolozsvár	Áprily Lajos	PIM, Kézirattár, V. 4142/179.
11.	1933. nov. 8., Kolozsvár	Áprily Lajos	PIM, Kézirattár, V. 4142/179.

Szám	A levél keltezése	Címzett	Hozzáférés
12.	Keltezés nélkül (az 1934. szept. 15-i levél előtt keletkezett)	Áprily Lajos	PIM, Kézirattár, V. 4142/179.
13.	1934. jan. 22., Kolozsvár	Szántó György	PIM, Kézirattár, V. 5790/63.
14.	1934. szept. 15., Kolozsvár	Áprily Lajos	PIM, Kézirattár, V. 4142/179.
15.	1936. ápr. 24., Kolozsvár	Áprily Lajos	PIM, Kézirattár, V. 4142/179.
16.	1936. aug. 14., Kolozsvár	Reményik Sándor (segélyalap)	PIM, Kézirattár, V. 4557/121.
17.	1936. aug. 15. Kolozsvár	Áprily Lajos	PIM, Kézirattár, V. 4142/179.
18.	1936. szept. 7., Kolozsvár	Olosz Lajos (segélyalap)	<i>A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája 1-2.</i> , szerk. Marosi Ildi- kó, Kolozsvár, Kriterion, 1980.
19.	1937. máj. 6., Kolozsvár	Molter Károly (segélyalap)	Kézirat, MTA KIK, Kézirattár, Ms 6017/405.
20.	1940. jún. 20.	Szemlér Ferenc	<i>Előre</i> , 1968. júl. 14.
21.	1941. aug. 19., Kolozsvár	Berend Ilona	OSZK Kézirattár, Levelestár, Kará- csony Benő – Berend Ilonához, 4. sz levél.
22.	1941. szept. 20., Kolozsvár	Berend Ilona	OSZK Kézirattár, Levelestár, Kará- csony Benő – Berend Ilonához, 3. sz levél.
23.	1941. okt. 15., h. n. (Feltehetőleg Kolozsvár)	Berend Ilona	OSZK Kézirattár, Levelestár, Kará- csony Benő – Berend Ilonához, 2. sz levél.
24.	1941. dec. 13., h. n.	Berend Ilona	OSZK Kézirattár, Levelestár, Kará- csony Benő – Berend Ilonához, 1. sz levél.

Szám	A levél keltezése	Címzett	Hozzáférés
25.	1943. okt. 4., h. n. (Valószínűleg Budapest)	Magyar László	<i>Korunk</i> , 2013/1.
26.	Melléklet az okt. 4-i rövid levélhez	Magyar László	<i>Korunk</i> , 2013/1.
27.	1944. jan. 2., Kolozsvár	Magyar László	<i>Korunk</i> , 2013/1.

Művek, kritikák, írógondok – Karácsony Benő levelei Molter Károlyhoz, Bárd Oszkárhoz, Bölöni Györgyhez, Bodor Aladárhoz és Szemlér Ferenchez

Karácsony Benő a kolozsvári íróknak ahhoz a köréhez tartozott, akik a helyi New York kávéházban találkoztak az úgynevezett helikoni törzsasztalnál. Méliusz József fiatal íróként nyert bebocsáttatást ebbe a társaságba, és az itt szerzett élményeiről – többek között Karácsony Benőről – is írt személyes hangú visszaemlékezésében.⁵ Somlyai László visszaemlékezése szerint, amikor először utazott Kolozsvárra egy drámakézirattal, amit Kós Károly és Kovács László közlésre elfogadott, Kóssal és Karácsony Benővel együtt ebédelt a Nagy Jóska-féle vendéglőben.⁶ A kolozsvári írókkal heti szinten találkozhatott, velük nem volt szükséges a levélváltás. Azok közül, akik hosszabb-rövidebb ideig a helikoni író-társasághoz tartoztak, egyedül a Molter Károlyhoz, Bárd Oszkárhoz, Áprily Lajoshoz, Szántó Györgyhez és Szemlér Ferenchez írt levelek ismertek (Szántónak írt leveléről a következő fejezetben lesz említés). Elképzelhető, hogy a levelezés kiterjedtebb volt, azonban jelenleg más levelekről nem tudunk. Karácsony Benő levelei tematikai szempontból alapvetően két csoportra oszthatók: az első blokkba azok tartoznak, amelyekben leginkább megjelent könyveiről levelezik író-társaival, kritikát kér vagy köszön, illetve írásra ösztönöz. A Bölöni Györgyhez és Bodor Aladárhoz írt levél nem „helikoni” jellegű, azonban a művek megjelenésével kapcsolatos témájú, ezért ebben a fejezetben fogom vizsgálni.

5 MÉLIUSZ J., *i. m.*

6 Közli MAROSI Ildikó a 320. jegyzetben = *A Helikon és az Erdélyi Szépművés Céh levelesládája II., i. m.*, 436–437. A vendéglő a Magyar utcában volt (ma Bulevardul 21 Decembrie 1989).

Karácsony Benő levelei Molter Károlyhoz

Öt levél címzettje Molter Károly. Molter kiterjedt levelezést folytatott erdélyi és magyarországi írókkal, többek között Kosztolányival és Móricz-cal is. Marosvásárhelyen élt, amolyan „bevándorló” volt az erdélyi írók között, aki a Bácskából került Erdélybe (1912-ben tanárként helyezték Vásárhelyre, ahol később házasságot kötött volt tanítványával, Marosi Zsófiával). Erdélyi íróként a *Zord Idő* körével indult Osvát Kálmán vezénylete alatt, és már a kezdetektől ott találjuk az erdélyi magyar irodalom intézményrendszerének kiépítésénél. Karácsony Benő egy-egy megjelent műve kapcsán levelezik Molterrel, köszönve vagy kérve a műveiről szóló kritikákat.

1923-as levelében a *Válás után* című darabjáról írt kritikát köszöni Molternek és Berde Máriának. Első fennmaradt levele azért érdekes, mert akkor keletkezik, amikor Karácsony íróként a pályakezdés időszakában van, ugyanis *Válás után* című darabja az erdélyi közönségnek való bemutatkozásként fogható föl. Ezt megelőzően csak a korabeli lapokban (*Remény, Napkelet*) közölt novelláiról ismerhette őt a közönség. A színre lépő író izgalma érződik az említett levélen is, amelyben a köszönetnyilvánítás mellett bizonyos, a kolozsvári írótársakkal szembeni zsörtölődésének is hangot ad. Karácsony úgy érzi, hogy néhányan őt elhallgatják, szándékosan mellőzik, ezért is köszöni Molterék írásait. Így fogalmaz:

A kolozsvári irodalom kissé zavarban van. Jólesnék neki, ha nem kellene semmit elhinnie abból, amit írtatok. Irodalmi iktatóhivatalunk egyik – európai viszonylatokban is kiváló tollnoka – a gondjaira bízott művészeti rovatban rettenetesen agyonhallgatott.⁷

A fenti eszmecsere hátterében az áll, hogy Karácsony *Válás után* című darabját 1923. május 7-én bemutatták Marosvásárhelyen, Karácsony Benő pedig izgatottan várta az első kritikákat. Levele a marosvásárhelyi bemutató után íródhatott, köszöni Molter és Berde pozitív kritikáját,⁸ ugyanakkor méltatlankodik, hogy a „kolozsvári irodalom” nem foglalkozott az előadással (fontos azonban, hogy

⁷ Karácsony Benő – Molter Károlyhoz, 1923. május 15. = *Molter Károly levelezése 1., i. m.*, 133.

⁸ BERDE Mária, *Premier Vásárhelyen: Karácsony Benő Válás után*, Páosztortűz, 1923, I. kötet, 20. sz., 633–635.; MOLTER Károly, *Válás után*, Keleti Újság, 1923. május 10.

a két cikk kolozsvári lapokban jelent meg). Egyébként az előadást megelőzően Karácsony Benőt Kádár Imre, a kolozsvári színház akkori igazgatója és Zágoni István is Molterék figyelmébe ajánlja.⁹ A *Válás után* még ugyanebben az évben a kolozsvári Magyar Színház által kiírt erdélyi drámapályázaton dicséretet nyert és az egyetlen bemutatásra kerülő pályadarabnak bizonyult.¹⁰ A kolozsvári bemutatóra 1924. márc. 14-én került sor,¹¹ később a nagyváradi színház is műsorra tűzte, ahol is „a váradai sajtó a legnagyobb elismés hangján ír Karácsony Benő fejlett színpadi készséggel és figyelemreméltó képességgel megírt drámájáról.”¹²

Marad a kérdés azonban, hogy ki(k)re vonatkozik Karácsony Benő maliciózus mondata. Berde cikke a *Pásztortűz*ben, Molteré a *Keleti Újság*ban jelent meg, a *Vasárnapi Újság* is hírt adott a marosvásárhelyi bemutatóról,¹³ valamint egy részletet közölt az első felvonásból.¹⁴ A korabeli sajtóorgánumok közül egyedül az *Ellenzék* nem említi a darabot és az előadást, még a színházi rovatban sem (csupán az 1924-es kolozsvári bemutatóról van híradás). A Karácsony leveléből kiolvasható elégedetlenség tehát minden bizonnyal az *Ellenzék* egyik szerkesztőjének szólt, azonban nem nevesíti, hogy ki az „európai viszonylatokban is kiváló tollnok”. Minden jel arra mutat, hogy Karácsony Hunyady Sándorra céloz, aki 1922 őszén költözik Kolozsvárra és a közkedvelt napilap, a mérsékelt konzervatív *Ellenzék* munkatársa lesz.¹⁵ Hunyady saját visszaemlékezése szerint a színházi rovatot (is) szerkesztette, amit Pomogáts Béla is megerősít.¹⁶ Kuncz 1923 nyarán veszi át a lap irodalmi mellékletének szerkesztését,¹⁷ azaz később, mint amikor a fentiekben vázolt levélváltás végbement. Aki még szóba jöhet, az a marosvásárhelyi születésű Lakatos Imre, aki Kuncz-cal együtt járt a franciaországi

9 Kádár Imre – Molter Károlyhoz, 1923. április 3. = *Molter Károly levelezése 1., i. m.*, 125.; Zágoni István – Molter Károlyhoz, 1923. május 4. = *Molter Károly levelezése 1., i. m.*, 128.

10 Lásd az *Ellenzék* Színház rovatát – *Ellenzék*, 1924/32, 7., valamint a Janovits Jenő igazgatóval készült interjút a drámapályázatról – *Beszámoló a kolozsvári Magyar Színház lezárult szezonjáról*, *Ellenzék*, 1924/161, 7., továbbá RECENSOR, *Válás után: Karácsony Benő darabja*, *Pásztortűz*, 1924., I. kötet, 6. sz., 336–337.

11 Lásd *Ellenzék*, 1924/60, márc. 15., 3.

12 *Színház rovat*, *Ellenzék*, 1924/77, ápr. 5., 7.

13 *Vasárnapi Újság*, 1923/1, máj. 6., 13.

14 KARÁCSONY Benő, *Válás után* (részlet), *Vasárnapi Újság*, 1923/2, máj. 13., 6–8.

15 Vö. HUNYADY Sándor, *Családi album*, Budapest, Athenaeum, 1934, <https://mek.oszk.hu/18500/18595/18595.htm>. Hunyady visszaemlékezése szerint az *Ellenzék* munkatársaként változatos tematikában kellett jeleskednie, de ezek között ott volt a színházi kritika is.

16 POMOGÁTS Béla, *Kuncz Aladár az Ellenzék szerkesztőségében*, Korunk, 1968/8, 1202.

17 *Uo.*

fogolytáborban, egy ideig Svájcban élt, azonban ő csak 1925-től vezeti az *Ellenzék* külpolitikai rovatát.¹⁸ Érdeemes megjegyezni, hogy Karácsonynak a későbbi leveleiben is van egy olyan elszólása, ami a Hunyady Sándorral való villongásokra utal (lásd alább). Mindent összevetve az ironikus felhanggal emlegetett újságíró Hunyady Sándor lehet.

A következő levélváltásra Karácsony és Molter között 1928-ban kerül sor, aminek apropója Karácsony Benő 1927-ben *Pjotruska* címmel megjelent regénye. Ebben az időszakban, az első regény megjelenésekor Karácsony rendkívül izgatottan várta a kritikákat, elképzelhető, hogy több biztatást remélt író társaitól, alkalomadtán ok nélkül is türelmetlen volt. Egyébként a *Pjotruska* megjelenését megelőzte egyfajta polémia, amit terjedelmi okok miatt jelen tanulmányban nincs lehetőség bővebben kifejteni. Elképzelhető, hogy emiatt is türelmetlenkedett a szerző. Erről tanúskodik az 1928-ban kelt, Molternek írt két levél. Az elsőben in medias res kezdéssel sértődékeny hangon kér kritikát Moltertől, valamint ismét fellebbenti a kolozsváriakkal való súrlódásokat is:

Kedves Molter, azt hallom, az *Ellenzék* leadta neked a *Pjotruskát* szíves elintézés céljából. Miért e habozás? Vagy ez is elintézés, e tapintatos hallgatás? Nem érdemes nektek kritikusoknak könyvet írni. Bosszantjátok az embert, méregbe hozzátok. Maholnap befedi már a könyvet az enyészet pora, és az erdélyi sajtó még nem méltóztatott róla tudomást venni. Pesten 8 lap (napilap) hozott már kritikát (ha megpukkad Hunyady Sándor: akkor is szeretnék), és nem féltek attól, hogy ez a prompt megnyilatkozás megnöveli az önérzetemet. Ebből megérted ugye, hogy szeretném, ha mielőbb írnál már néhány sort. Ha nehezedre esik: kérlek, értesítsd Áprilyt. És ha mégis ráfanyalodnál, inkább megígérem, hogy a jövőben jól fogok viselkedni, szakítok az irodalommal, csak most az egyszer ne vágj agyon. Mi van a tiéd regénnyel? Mit kotolsz rajta? Szívélyesen üdvözöl híved, Karácsony Benő¹⁹

18 Lásd Lakatos Imre (szócikk) = *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon III.*, főszerk. DÁVID Gyula, Bukarest, Kriterion, 1994, <https://mek.oszk.hu/03600/03628/html/l.htm>.

19 Karácsony Benő – Molter Károlyhoz, *Molter Károly levelezése II., i. m.*, 2001, 63.

Érdemes megjegyezni, hogy az *Ellenzék* márc. 12-i számában van egy rövid, de elismerő tudósítás a *Pjotruskáról*,²⁰ illetve már megjelent Szentimrei Jenő kritikája is a *Pásztortűz*ben. Szentimrei szerint a szerző az erdélyi próza ígéretes alakja, egyéni hang jellemzi, akitől további írásokat remélnek.²¹ Molter Károly kritikája nem sokkal Karácsony sürgető levele után, az *Ellenzék* április 2-i számában, az *Új erdélyi könyvek* sorozatban jelent meg. Molter írja először a *Pjotruskáról*, hogy a boldog befejezés nem egészen indokolt, hogy nincs igazi jellemfejlődés, ugyanakkor elismeréssel szól annak egyediségéről is: „Könyvének szelleme az, amelyet még nem kaptunk Erdélyben, mintha hirtelengyúlt fém [sajtóhiba lehet, helyette: fény – megj. Albu-Balogh] szikrázna előttünk a sötétben, az alig tapintott, vagy érzett környezet éles vonalakat ölt”.²² Karácsony az első regény izgalmában több ovációt várt volna hazai porondon, ezért sürgette Moltert. Úgy érzi, hogy kortársai – különösképpen Hunyady Sándor – attól tartanak, hogy az elismerés túlságosan önhitté teszi, ezért csak módjával adagolják a híradásokat. Áprily ebben az időszakban az *Ellenzék* munkatársa, ő kérhette a kritikát Moltertől a lap számára. Érdemes megjegyezni, hogy egyébként Molter véleményezése az első igazán jelentős írás az *Ellenzék*ben Karácsony Benőről. Mindenesetre Karácsony kifakadásából kitapinthatók a személyi ellentétek, féltékenykedések, az *Ellenzék*kel szembeni bizalmatlanság, valamint bizonyára az első regényét publikáló szerző érzelmi felindulása, amiért következő levelében elnézést kér. Egyúttal Moltert is sürgeti saját regényének megírására.

Kedves Barátom, távol áll tőlem, hogy éppen veled szemben epéskedjek, akinek puritán jószándékaiban nem lehet okom kételkedni. Csak sürgetni szerettem volna a recenziót. Ha egy kis keserűség is volt benne, azt nem neked adresszáltam. De magánkritika érthetetlen dühvel aprított gulyássá, ezért várom türelmetlenül a sajtókritikákat, mert azt remélem,

20 Az *Ellenzék* 1928. márc. 12-i. számában a 14. oldalon olvasható: „Az Erdélyi Szépmíves Céh még mindig irodalmi eseményt jelentő könyvei között is meglepetést fog hozni az erdélyi olvasónak a Szépmíves Céh legújabb kiadványa: Karácsony Benő nagy regénye (sic!), a *Pjotruska*. Az erdélyi kisváros élete elevenedik meg benne, nyomasztó légkörével, feltörekvő és felszabadulni akaró lelkeivel. (...) Karácsony Benő regényében a legbájosabb és legkedélyesebb mesélőnek mutatkozik. Amint mesél, lépten-nyomon könnyezik a mosolya mögött. A »Pjotruska« meséjével, hangjával és különösen figuráival a magyar olvasó egyik legkedvesebb könyve lesz” – így szól a tudósítás.

21 SZENTIMREI Jenő, *Pjotruska*, *Pásztortűz*, 1928. márc. 11., 116–117.

22 MOLTER Károly, *Pjotruska* (Karácsony Benő regénye), *Ellenzék*, 1928. április 2., 13.

hogy ezek nem lesznek olyan vérengzőek. Akármit is írtál rólam, biztosítalak a legőszintébb rokonszenvemről. Drága fiú vagy. És ezért elnézést kérem, ha valami butaságot írtam neked. Az a néhány elismerő szavad igen jólesett. Ölel: Klärman²³

A „magánkritika” pedig ezúttal Ligeti Ernő lehetett, amire Ligeti szeptember 26-án kelt levele világít rá, címzettje Molter Károly. Ligeti tolmácsolásában az affér a következő: Karácsony és Kovács László azzal gyanúsítják őt (Ligetit), hogy arra kérte Moltert, írjon lesújtó cikket a *Pjotruskáról* az *Ellenzék*ben. Ligeti elismeri ugyan, hogy vegyes értékűnek találja Karácsony regényét, azonban Moltert nem akarta befolyásolni. Ligeti nyomatékosan kéri Moltert, hogy tisztázza őt Karácsony Benő előtt.²⁴ Mind az 1923-as, mind az 1928-as levelek kapcsán Karácsony Benő kapcsolatrendszeréről szerzett információkkal gazdagodunk. Azaz, kiderülnek a személyi ellentétek, a disszonáns hangok Karácsony és Hunyady Sándor, Karácsony és Ligeti között. Az *Ellenzék*kel szembeni bizalmatlansága Hunyady Sándor távozása után megmarad. Érdeemes hozzátenni, hogy Karácsonynak nem jelent meg egyetlen műve sem a lap irodalmi mellékletében. Rövid cikk, tudósítás található róla, illetve az első hosszabb kritika éppen Molter tollából, a már említett *Pjotruska* című regény megjelenése után látott napvilágot. Tehát az *Ellenzék*kel nem alakult ki munkatársi kapcsolata, sokkal inkább a *Vasárnapi Újsággal* (a húszas években) és a *Pásztortűzzel* (különösképpen a harmincas években), továbbá az *Erdélyi Helikon*ban is jelentkezett írásokkal.

Molterrel történő levélváltásra legközelebb csak négy év múlva, 1932-ben kerül sor, amikor Karácsony két egymást követő levélben is gratulál Molter kritikai teljesítményéhez. Nemcsak morgolódni, hanem lelkesedni is önfelteden tud.

23 Karácsony Benő – Molter Károlyhoz, *Molter Károly levelezése II., i. m., 64.*

24 Részlet Ligeti leveléből: „[E]z a vád, megítélésem szerint, éppolyan lesújtó rám nézve is, mint rád nézve, s miután a te hozzám intézett és birtokomban levő leveled ellenére úton-útfélen hangoztatják, kénytelen vagyok ismét hozzád fordulni és kérni téged, hogy közöld velem: akartalak-e én téged befolyásolni rossz kritika írására vagy sem? Fölkerestelek téged, hogy ilyen újságban cikket írj vagy sem? Amennyire én vissza tudok emlékezni, melleleg beszélgettünk Karácsony könyvéről, amit te jónak, én vegyes értékűnek találtam, de jó tulajdonságait is emlegettem. Ez tény.” Ligeti Ernő – Molter Károlyhoz, 1928. szeptember 26. = *Molter Károly levelezése II., i. m., 98.*

Kedves Barátom, örvendek, hogy tetszett a könyvem,²⁵ de mi ez ahhoz a meglepetéshez képest, amit te okoztál nekem!!! Azt hittem, hogy a kritika valami aljas, szellemtelen fecsegés. Most már valahogy másképp vagyok vele. Sohase jutott volna eszembe, hogy rólad annyi bravúrt, agyvelőt, szellemet feltételezzek! Elolvastam műremekedet, és most feltételezek. (...)²⁶

Karácsony Benő a levélrészletben az *Erdélyi Helikon* által kiírt irodalomtörténeti pályázatra beérkezett 11 alkotás Molter által készített bírálatát dicséri, aminek nyertese Szerb Antal lett.²⁷ A bírálatot Molter (Makkai Sándorral egyetemben) fel is olvasta a marosvécsi találkozón. Karácsony Benő ezen a találkozón még nem vett részt, úgyhogy ő nem a felolvasásból ismerte, hanem az *Erdélyi Helikon*ban olvashatta Molter bírálatát.²⁸

A Molterrel való levelezésből arra következtethetünk, hogy jó kollegiális kapcsolat volt közöttük, legalábbis ezekben az években. Karácsony azt kéri az 1923-ban írt levelében, hogy ha Kolozsvárra utazik Molter, keresse meg őt, mivel mint írja: „sok minden van a begyemben, amiről szeretnék veled elbeszélgetni”,²⁹ mely sorok utalnak arra, hogy találkozhattak Kolozsváron, és véleményük több ponton egyezett. A már idézett, 1932-ben írt levélben van egy kiszólás a marosvécsi találkozókra is, ahová Karácsony Benő csak 1934-től kezdett eljárni (egészen 1940-ig). Elképzelhető, hogy Molter feltette neki a kérdést, miért nem megy a vécsi találkozókra. Karácsony itt játékosan válaszol: amiért Molter nem ment a kolozsvári Pen Club ülésére (Molter is a Pen Club magyar alosztályának alapító tagjai között volt).³⁰ Molter kérdésére ma sem tudni kielégítően a választ, hogy Karácsony 1934-ig miért nem látogatta a marosvécsi találkozókat. Érdekes összevetés, hogy bár több leveléből is kitetszik, hogy nem volt teljes mértékben megelégedve a Céh kiadói politikájával, illetve voltak személyes sérelmei is, 1934-től mégis úgy dönt, hogy szorosabbra fűzi viszonyát a Helikkal (ezt a kérdést a következő fejezetben még érintem).

25 Karácsony Benő 1932-ben megjelent, *Új élet kapujában* című regényéről lehet szó.

26 Karácsony Benő – Molter Károlyhoz, *Molter Károly levelezése II., i. m.*, 269.

27 Lásd SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet I-II.*, Kolozsvár, Erdélyi Szépművés Céh, 1934.

28 A bírálat az *Erdélyi Helikon* 1932. szeptemberi számában jelent meg.

29 Karácsony Benő – Molter Károlyhoz, 1923. május 15. = *Molter Károly levelezése I., i. m.* 133.

30 Vö. BERDE Mária, *Beszámoló a Pen Club alosztály megalakulásáról = A Helikon és az Erdélyi Szépművés Céh levelesládája (1924–1944) I., i. m.*, 341. Karácsony ugyancsak alapító tag, valamint az alosztály pénztárosa.

Karácsony Benő levelei Bárd Oszkárhoz

A *Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája* című kötet két Karácsony Benő által írt levelet közöl, amelyek címzettje Bárd Oszkár.³¹ A Bárdhoz írt levelek (mindkettő 1932-ben keletkezett) sokkal terjedelmesebbek. Bensőségesek és meleg hangúak, ugyanakkor helyet kap bennük a morgolódás is. A levelek stílusában felfedezhető a *Napos oldal* írójának plasztikus kifejezőmódja:

Ilyen szakállas, ápolatlan, borostás hangulatban az ember legfeljebb szatírát sikerül, de nem meleg baráti rezonanciákat. (...) [T]artok tőle, elveszted a kedvedet, hogy majd csak késő ősszel fog itt-ott felrebbenni valami sovány bokorból valami göthös, vagy ifjú klorofiloktól duzzadó recenzió.³²

A *Napos oldal*ban pedig Felméri Kázmér mondja ezt magáról: „Akkor kissé még üde voltam, akárcsak a frissen szedett spenót, zölden, hetykén és klorofillal telve léptem ki a Fedőcserép- és Alagcsöművek kapuján.”³³ Több helyütt is felfedezhetőek azonos szófordulatok, valamint közösek az érzékletes leírások is.

A Bárdhoz írt első levélben, amely 1932. július 16-án keletkezett, köszönetet mond Bárd leveléért, amiből következtetni lehet, hogy ki volt a levélváltás során a kezdeményező fél, amiért Karácsony nagyon hálás. Lelkileg kitárulkozó, kifejezi abbéli reményét, hogy Bárddal barátok lesznek, ugyanakkor így folytatja:

Nincsenek barátaim – ami még nem volna baj –, de nincsen barátom sem. Húsz év előtt vesztettem el az utolsót. Talán bennem van a baj. Óvatos és unalmas bosszúsággal dugom ki barátkozó csápjaimat csigaházamból. Ez az óvatosság már antiszociális termék bennem. (...) Nem

31 Bárd Oszkár a galgói orvos és író, aki a kolozsvári lapokba küldte írásait, drámáit pedig sikerrel játszotta a kolozsvári színház, bizonyára rokonszenvezett Karácsony Benővel. Mindketten valamilyen polgári foglalkozással a háttérben próbáltak helyet keresni maguknak az erdélyi írók között. Bárdnak 1932-ben jelenik meg *Liszt* című színpadi regénye, ez lehetett az apropója Karácsony leveleinek.

32 Karácsony Benő – Bárd Oszkárhoz, 1932. július 16. = *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944) I., i. m., 344–345.*

33 KARÁCSONY BENŐ, *Napos oldal I.*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1936, 5.

tudom, nem volna-e gazdaságosabb és becsületesebb dolog már most figyelmeztetni téged, hogy érdemtelenre pazarolod meleg szimpátiádat.³⁴

A személyességhez, kitárulkozáshoz kapcsolódva jegyezhető meg, hogy a második levélben arról is ír (ami július 23.-i keltezésű), hogy a fiával együtt a csíki hegyekbe készül néhány hetes vakációra. A morgolódások az erdélyi irodalommal kapcsolatosak. Beszámol egy általános rossz közérzetről: „(...) fene rossz szájízem van e pillanatban mindenről. Emberekről, pénzről és negatív létünk minden haszontalan intellektuális és érzelmi felüléptményéről.”³⁵ Továbbá kifejti rosszallását amiatt, hogy nincs „hiteles kritika”, hanem előre megrendelt írások.³⁶ Egyébként a levélváltás konkrét oka Karácsony Benő *Új élet kapujában* című regénye, amit Bárd bizonyára dicsért a Karácsonynak írt levelében, valamint Bárd Oszkár *Liszt* című színpadi regényének megjelenése, amiből egy részletet már jóval korábban bemutatott a kolozsvári színház.³⁷ Karácsony Benő „biztatja” Bárdot, hogy bár megszokta a színpadi sikereket, ne csüggedjen, ha könyve nem fog azonnali elismerésben részesülni. Ezzel kapcsolatban saját példáját hozza fel, amihez bizonyára az *Új élet kapujában* megjelenése körüli bonyodalmak szolgáltak alapul. Így fogalmaz:

A Sz. Céh és könyved ügye ne keserítsen el. Lásd, ezeken az érzékenységeken én már túlvagyok. (...) Hidd el, nem érdemes 0.5 másodpercig sem bosszankodni ezeken a dolgokon. Én is végigcsináltam ezeket

34 Karácsony Benő – Bárd Oszkárhoz, 1932. július 16. = *A Helikon és az Erdélyi Szépművés Céh levelesládája (1924–1944)*, I., i. m., 344.

35 *Uo.*

36 Megemlíti, hogy bár remélte, író társai (jelesül Bárd Oszkár) hiteles kritikát fognak írni *Új élet kapujában* című regényéről, azonban „[a] kritika akkor már annak rendje és módja szerint meg volt fabrikálva a *Helikon* számára, nem is rossz kritika, valami Szemlér Ferenc nevű úr követte el. Fiatalos hévvel, bőkezű elismeréssel, de amint már ilyenkor és ilyen buzgó és jóakarató fiatalembereknél szokás, kissé a fenekemre ver a végén.” *I. m.*, 344–345. Szemlér Ferenc cikke az *Erdélyi Helikonban* jelent meg (I. SZEMPLÉR Ferenc, *Új élet kapujában: Karácsony Benő regénye*, Erdélyi Helikon, 1932/7, 492–495.), és Szemlér visszaemlékezése szerint éppen a szóban forgó cikk indította el kettejük barátságát. Lásd SZEMPLÉR Ferenc, *Karácsony Benő és a kritikusok*, Előre, 1968. júl. 14., 3.

37 Vessd össze a 183. jegyzettel = *A Helikon és az Erdélyi Szépművés Céh levelesládája (1924–1944)* II., i. m., 390.

– nem törődtem velük. Se sajtóhibákkal, se indolenciával, sem be nem tartott ígéretekkel. Kicsi, mulékony dolgok ezek.³⁸

A fenti sorok hátterét Tabéry Géza világítja meg 1933-ban, az EMÍR megalakulásának évében. Az általános felháborodás keretében, többek között említi az *Új élet kapujában* és a *Liszt*-regény kiadása körüli botrányokat is: „Nem fizette a Céh mindaddig Karácsony Benő kétkötetes regényének honoráriumát, amíg Karácsony őket bepereléssel meg nem fenyegette. (...) Bárd Oszkár Liszt-könyvéért arra hivatkozva, hogy ez a könyv »vastag«, nemhogy honoráriumot fizetett volna a Céh, hanem valami ezeregynéhányszáz lejes számlát prezentált a szerzőnek.”³⁹ Bár címet nem említi Karácsony esetében, az előző évre való utalás egyértelműsíti, hogy az 1932-ben napvilágot látott *Új élet kapujában* című regényről van szó. Tabéry egy későbbi visszaemlékezésében is megemlíti ugyanezeket.⁴⁰ Karácsony Benő levelében tehát a kellemetlenségek előrevetítésének, illetve Bárd csitítgatásának hátterében a két könyv kiadása körüli huzavonák állhattak. Köztudott, hogy többen elégedetlenségüket fejezték ki ebben az időszakban a Céh Kovács László vezette kiadópolitikájával kapcsolatban, aminek eredményeképpen néhányan (Tabéry, Berde, Szombati-Szabó, Olosz Lajos) Erdélyi Magyar Írói Rend (EMÍR) név alatt külön írócsoportosulást és kiadót hoztak létre. Karácsony Benő Bárd Oszkárhoz küldött levelei is ezekről a panaszokról árulkodnak. Mint írja, egyesek Marosvécsre készülődnek, de ő nem megy el, mert nem „társas lény”, azonban e mögött bizonyára több, általános elégedetlenség is munkált.

A Bárdhoz írt levelekben mintegy jövőbe látó szemmel fogalmaz meg egy negatív jövőképet is, ami mindkettejük sorsának további alakulására nézve – amit még akkor nyilván egyikük sem sejtett – végzetesnek bizonyult. Így fogalmaz: „Szomorú és végzetes volna, ha ennek a habarcs, silányul összetákolt, rossz minőségű emberanyagnak, ennek a háborús pótszereken felnevelkedett pótifjúságnak döntő szerepe volna akár csak egy emberöltőnyi kultúra kialakulásában

38 Karácsony Benő – Bárd Oszkárhoz, 1932. július 23. = *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944) I., i. m., 346.*

39 TABÉRY Géza, *Parnasszusi becsületbírósg, mint a Szépmíves Céh legújabb ötlete*, Erdélyi Lapok, 1933. szept. 14., 6.

40 Vö. TABÉRY Géza, *Egy romantikus irodalmi csoportosulás = Marosvécs (1926–1944)*, összeáll. POMOGÁTS Béla, Marosvásárhely, Helikon–Kemény János Alapítvány, 2016, 384 (eredeti megjelenés TABÉRY Géza, *Két kor küszöbén*, Bukarest, Kriterion, 1970).

is.⁴¹ Karácsony Benő ekkor még nem tudhatta, hogy ami akkor csak negatív jövőképként sejlett fel, tragikus valósággá válik.

Karácsony Benő levele Bölöni Györgyhez

Az 1932-ben keletkezett, Bölöni Györgynek írt levelet tematikailag egy csokorba lehet fűzni az előzőekkel abból a szempontból, hogy az *Új élet kapujában* című regény megjelenésével kapcsolatos körülményeket világítja meg. A Bölöni Györgynek – Ady híres barátjának, aki ekkor Párizsban élt és *Párizsi Hírlap* szerkesztője volt – küldött levélhez Karácsony mellékeli *Új élet kapujában* című regényét, arra kérve a címzettet, hogy írja meg véleményét a műről. A levél stílusa közvetlen, de tiszteletteljes távolságtartás és magázódás jellemzi. A hangvétel és a felütés alapján az olvasónak az a benyomása, hogy ismerhették egymást, a levélváltásnak lehetett valamilyen előzménye (vagy személyes találkozás, vagy korábbi levélváltás). Ami érdekesebb, hogy Karácsony itt olyasmiről számol be, amit a Bárdnak írt levelekben nem találni, azaz: a Szépmíves Céh kérésére meg kellett változtatnia a regény befejezését. A levél majdnem teljes terjedelmében így szól:

Kedves Szerkesztő úr! Új élet kapujában című regényemet ma elküldtem Önnek. Úgy érzem, némi magyarázattal tartozom, hogy könyvem utolsó oldalát explikáljam. A mai, zsákutcába jutott polgárt szerettem volna megírni, s rajta keresztül érzékeltetni a mai polgárság reménytelen helyzetét, a lejtőt, amely lassan, de kérlelhetetlenül a megsemmisülésbe viszi a tradícióihoz, polgári rekvizítumaihoz ragaszkodó középosztályt. A könyvem utolsó oldalán kiadóm határozott kívánságára retusálnom kellett ezt az igazságot. Úgy találta, hogy olvasói számára túl vigasztalan lenne az a megállapítás, hogy a polgári társadalom halálán van. Kénytelen voltam rontani az eredetileg szabatosan megfogalmazott tételen, kénytelen voltam kissé homályba burkolni azt, amit célul tűztem ki. Minthogy regényemnek ez az ingadozó befejezése minden valószínű-

41 Karácsony Benő – Bárd Oszkárhoz, 1932. július 23. = *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944) I., i. m., 346.*

ség szerint kemény kritikát fog kihívni ellenem – és jogosan – ne vegye rossz néven, hogy tiszta szándékaim igazolására Önnek ezt a rövid előszót megírtam.⁴²

A Bölönivel való levélváltás roppant érdekes több szempontból is. Először is nagyon fontos a szóban forgó regény értelmezése szempontjából. Adaléku­ lal szolgál a regény befejezéséhez, amit a fentiek értelmében Karácsony megváltoztatni kényszerült, és ami a levél vallomása szerint zordab­ bra íródott eredetileg. A regény befejezése valóban sok kérdést hagy maga után, mivel a főszereplő Tunák Ádám záró monológjában felcsillan egy olyan reménysugár, ami a regény cselekmény­ bonyolítása és a szereplő jel­ leme alapján nem tűnik indokoltnak és következetesnek.⁴³ Továbbá abból a szempontból is figyelemre méltó ez a levélváltás, amiért éppen Bölönivel osztja meg ezt az információt. Ennek hátterében Bölöni György baloldali eszmei tájékozódása lehet, Karácsony számíthatott rá, hogy Bölönit különösképpen az új világ milyensége fogja érdekelni, amire a regény éppen nem akar választ adni, különösképpen nem a megváltoztatott befejezés miatt. Föltehetően ezért érezte szükségét a magyarázkodásnak. Harmadsorban pedig a levél abból a szempontból is érdekes, mert jelzi, hogy az erdélyi regény olyan közvetítők révén, mint például Bölöni György, Párizsig is eljutott. Nyilván ebben szerepe lehetett Bölöni partiumi származásának is, valamint annak, hogy

42 Karácsony Benő – Bölöni György­höz, 1932. augusztus 22., PIM, Kézirattár, V. 4132/184. Az alábbi megjegyzés minden további kéziratban lévő levél esetében fontos: a leveleket, levélrészleteket a mai helyesírás szerint jegyeztem le. Előfordulnak gépelési hibák, valamint az írógéppel írt levelek esetében bizonyos karakterek hiánya. Ezeket a leírásban nem jelöltem [Megj. Albu-Balogh].

43 Tunák Ádám, volt építésmérnök, a háború előtti talajvesztett középosztály képviselője, éppúgy, mint Elekes Péter Ligeti Ernő *Föl a bakra!* című regényében. Nem tud beilleszkedni a háború utáni új világba, mert azt szerinte ordas eszmék tartják fenn, a régit már nem lehet visszaépíteni, és nem tud hinni az új világrendben sem (értsd a baloldali eszmékben). A barátait (Lopez és Himmel) mégis ez utóbbi táborból szerzi, de hozzájuk csatlakozni nem tud. Ők így értékelik a sorsát: „– A jövő a miénk, Tunák úr. A maguk korosztálya rossz fát tett a tűzre, maguk már elvégezték, sohasem fognak eljutni a túlsó partra. Itt, ezen a parton fognak szép csendesen kimúl­ ni. Béke hamvaikra...”. Tunák részéről pedig ezzel az elmélkedéssel zárul a regény: „Át kell jutni a túlsó partra... Az izmaiban még erő szunnyad, az agyában alkotó erők fészkelnek... Nem, nem esett el, a füle felfogja még a motorok (sic!) zúgását, a szeme látja még a tovaúszó árnyékok... Néhány év előtt egy harsogó hullám alaposan elsodorta. Csapkodott, fuldoklott, értéktelen kis roncokba kapaszkodott... Most itt áll újra a parton. Sok haszontalan cók­ mőkját eldobálta, sok elázott, értéktelen ingóságát elhagyogatta. Hiú, idejétmult dolgok voltak. Nem sajnálta őket. A túlsó parton úgysem venné hasznukat...” – KARÁCSONY Benő, *Új élet kapujában*, Kolozsvár, Erdélyi Szépműves Céh, 1932, <https://mek.oszk.hu/03800/03882/03882.htm#30>. Elképzelhető, hogy ez utóbbi gondolat, a remény csírája az, ami a kiadó ösztönzésére került be a regénybe.

tartotta a kapcsolatot az erdélyi írókkal: a húszas években rendszeresen közölt a *Keleti Újságban*, a harmincas években pedig a *Korunkban*, így kerülhetett kapcsolatba Karácsony Benővel is.⁴⁴

Karácsony Benő levele Bodor Aladárhoz

Ugyanerre a gondolatkörre, *Új élet kapujában* című regényének megjelenésére fűzhető föl Karácsonynak Bodor Aladárhoz címzett levele is, amelyben tisztelettel köszöni az író társnak a kritikát, valamint a korábbi is, amit a *Pjotruska* megjelenésekor közölt. Karácsony ebben a levélben is szokott szófordulatait és ironikus-humoros stílusát adja:

Régi adósa vagyok Önnek: a Pjotruska megjelenésekor is mellém állott, sok jóakaratot és érdeklődést sugárzott felém a kritikája. Szertelenséggel mért kissé a térdére fektetett és kiporolta a nadrágomat. Nem titkolom, hasznos fenytetés volt. Az *Új élet kapujában* írása közben folyton e leckére gondolva fegyelmeztem magam, nagyon jólestek a kritikái, hálás vagyok Önnek és nem fogom elmulasztani, hogy felkeressem, ha Pesten járok.⁴⁵

Az alvinczi születésű Bodor Aladár, aki Karácsony földije volt, bár erről egyáltalán nem esik szó a levélben, 1919 után telepedett meg Pesten, ahol több lap munkatársa lett. Az *Új élet kapujában* című regényről szóló kritikájában egyébként felismeri azt, hogy itt a háború utáni ember zaklatottsága szólal meg, problematikus a „túlso part”, illetve a szerző is inkább a kor általános bizonytalanságának ad hangot a regényben, ami nem hiányosság, hanem az új helyzetre adott írói reakció.⁴⁶ Karácsony nyilván ezért (is) örül a kritikának, mivel a regény erdélyi

44 Vö. Bölöni György szócikk = *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon I.*, BALOGH Edgár főszerk., Bukarest, Kriterion, 1981, <https://kriterion.ro/glossary/boloni-gyorgy/>; valamint GALAMBOS Ferenc, *Korunk* repertórium 1926–1940, <https://korunk.adatbank.ro/index.php?action=keres>.

45 Karácsony Benő – Bodor Aladárhoz, 1932. szeptember 27., MTA KIK, Kézirattár, Ms 1005/12.

46 Lásd BODOR Aladár (Bodó Aladár), *Új élet kapujában*, *Protestáns Szemle*, 1933/12, 522–524. Vö. a következő részlettel: „Ez a regény, amely nem végződik se vígjátéki, se tragédiái végleges révbejutásokkal, hanem olyan látszólagos bevégtetlenségű, mint a magunk élete minden pillanatban, alapjában elvégzi a maga vállalt feladatát: megmutatja, világunk nagy fordulóját, elhagyatja a multunk elhagynivalóját, anélkül, hogy türelmetlenül megutáltatná velünk, és indítékokat ad a jövő felé, anélkül, hogy elvakult-bi-

repciója inkább hiányosságként értelmezte a regény befejezését, azaz a választás elodázását.

Karácsony Benő levele Szemlér Ferenchez

Szemlér Ferenc – Veress Dániel cikkére válaszolva – közölte Karácsony Benő levelét 1968-ban. Fiatal újságíróként került kapcsolatba Karácsony Benővel, amikor ő maga is csatlakozott a *Helikon* munkaközösséghez. Levelének tárgya az a kérdés lehetett, hogy Karácsony melyik sajtóorgánumban szeretné látni az *Utazás a szürke folyón* című regényéről tervezett kritikát. Karácsony válasza eléggé apatikus, illetve a negyvenes évek komorságától árulkodik.

Kedves Barátom! Ne vedd lebecsülésnek, hogy nem siettem megírni, melyik lapban szeretném látni a kritikádat. Az igazat megvallva az események túlságosan is kizökkentettek irodalmi kerékvásásomból, elvesztettem érdeklődésemet a regényem és sorsa iránt. (...) Ahogy elsikkad a gyászos tumultusban a könyv, úgy valószínűleg észrevétlen marad a kritika is.⁴⁷

– írja Szemlér Ferencknek. Levelében bizonyára annak ad hangot, hogy a háborús felfordulás még inkább fokozza rossz előérzetét. Amit a Bárdnak írt levélben még disztópiának gondolt, az kezdett valósággyá válni.

zodalmúvá fanatizálna iránta.” *Uo.*, 524. A Bodor Aladárral való levélváltás érdekessége az, hogy míg Karácsony a levelet 1932-ben írja, az említett cikk csak 1933-ban jelent meg. Ez kétféleképpen magyarázható: az írás megjelent más lapokban is (erről azonban nincs tudomásom), vagy Karácsony hozzájuttott a kritikához hamarabb, mint az megjelent volna. Egyébként egy 1933. év végén, Áprily Lajosnak írt levélben köszöni a *Protestáns Szemlét* és a kritikát (Karácsony Benő – Áprily Lajoshoz, Kolozsvár, 1933 [keltezés nélkül], kézirat, Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 4142/179). Áprily – aki ekkor a *Protestáns Szemle* szerkesztője volt – elküldhette Karácsony Benőnek a szóban forgó lapszámot Bodor Aladár kritikájával.

47 Karácsony Benő – Szemlér Ferenchez, 1940. jún. 20. = Sz. F., *Karácsony Benő és a kritikusok*, Előre, 1968. július 14., 4.

*Az akkurátus ügyvéd és az érzelmes művész – Karácsony Benő levelei
Áprily Lajoshoz, Szántó Györgyhöz, Berend Ilonához és Magyar Lászlóhoz*

A további levelek értelmezésem szerint a fenti címre fűzhetőek föl, illetve – bár ez inkább véletlenszerű – kronológiailag is az előző fejezetben bemutatottak után következnek. Ezek jelentős hányadát teszik ki azok, amelyeket Karácsony Benő Áprily Lajoshoz és Berend Ilonához írt, néhány levele szól Magyar Lászlóhoz és egy Szántó Györgyhöz. Ezekben a levelekben több a kitarulkozás, a vallomás, egy-egy darabja remekbe szabott ars poetica. Tárgyuk is egészen más, nem az apró-cseprő gondok, hanem az írói pályára való reflexió kap helyet, a morgolódás helyett a kibékülés, az elengedés, valamint az író mellett/mögött működő ügyvédi szerep is megjelenik. Mintha *A megnyugvás ösvényein* Felméri Kázmérja szólalna meg, aki kicsit rezignáltan bár, de az étellel kibékülve írja levelét fiának, a Nagy Adófőnöknek. Ez a hang leginkább a Berend Ilonához írt levelekben lelhető föl.

Karácsony Benő levelei Áprily Lajoshoz

Az 1932 utáni levelek egyik fontos csomópontja terjedelmi szempontból is az Áprily Lajoshoz írt öt levél, ami 1933 októbere és 1936 áprilisa között keletkezett. Ezekben két fontos téma bontakozik ki: az egyik Áprilyék kolozsvári telkének adóeltörlési ügye, amit ügyvédi minőségében intéz Karácsony Benő, a másik pedig a helikoni „forrás”, ahogyan Karácsony nevezi a Helikon tagjai közötti konfliktusok kirobbanását, illetve az EMÍR megalakulását. Előbbi esetében arról a Kolozsváron, a Donáth úton lévő kertről van szó, amire Áprilyék 1926-ban egy üvegverandás faházat építenek. A levelezés időszakában a telekkönyv szerinti tulajdonos Nagy Jenőné, Schéfer Erzsébet volt, Áprily sógornője. Erre a tényre Karácsony Benő utal is a levelekben.⁴⁸ Az Áprily család szívesen töltötte

48 Nagy Jenőné Áprily feleségének, Schéfer Idának testvére volt. Nagy Jenőék Pápán éltek, nyaranta ők is sokszor látogattak Kolozsvárra, a két család aktívan tartotta a kapcsolatot, Áprilyék többször látogatták meg őket Pápán. 1932-ben Pápán töltik a nyári szabadságot. „Pápai címünk: Jókai-utca 55. Nagy Jenő tanár címén” – írja Áprily Reményik Sándornak címzett levelében 1932. jún. 22-én. Lásd itt: *Rokon álmok álmódója: Áprily Lajos és Reményik Sándor levelezése*, szerk., jegy. LIKTOR Katalin, Kolozsvár–Bp., Polis–PIM, 2014, 250. Hogy miért Nagy Jenőné volt a tulajdonos, erre a levelezés nem ad választ, illetve jelen tanulmány szempontjából nem releváns.

itt a nyarakat, még az 1929-es Magyarországra való kitelepülés után is. 1932-ben nem sikerült hazautazniuk anyagi gondok miatt, amit szomorúan nyugtáz a család, míg végül 1937-ben voltak kénytelenek megválni a hójai nyaralóként emlegetett telektől.⁴⁹ Egyébként ez a kert a Reményik-villa szomszédságában volt, ami még inkább erősítette az Áprilyék és Reményik Sándor közötti baráti viszonyt.⁵⁰ Reményik versben is megörökítette a kis lakot.⁵¹ A telken és a nyaralóban, amit elvileg ma a Donáth út 209. számú tömbháza utolsó lépcsőháza táján kell keresni,⁵² sok költő- és író társ fordult meg. Közvetlenül mellettük volt Makkaiék nyaralója, nem messze volt Szentgyörgyi István szőlőskertje. Egyszer, nyaranta amolyan írótelep volt – amint erről egy 1928-ban készült riport is tanúskodik.⁵³ Áprilyék 1933-ban adómentességért, illetve a kivetett adó felülbírálásáért folyamodnak az adóhatósághoz, amit két évi huzavona után sikerül elintézni. A levelek tanúsága szerint az „adótörlési kérvényt” Nagy Jenő, Áprily sógora adta le a kolozsvári pénzügyigazgatóságnál, ez azonban elveszett, nem sikerült érdemi lépést tenni, ekkor kérhették meg Karácsony Benőt, hogy ügyvédként próbálkozzon megoldást találni. Innen kezdve Karácsony Benő intézte az ügyeket, Schéfer László, Áprily Lajos Kolozsváron élő sógora segítségével. A telek és a ház törvényileg több szempontból is problémás volt. A bonyodalmakról 1934. szept. 15-én Karácsony – precíz, szabatos mondatokban – így referál:

49 Lásd bővebben LIKTOR Katalin, *Áprily Lajos és Reményik Sándor barátsága = Rokon álmok álmodója: Áprily Lajos és Reményik Sándor levelezése, i. m.*, 18. Áprily leveléből kiolvasható a szomorúság, hogy 1932-ben nem sikerül a kolozsvári nyári vakáció: „Ma küldtem el Laci sógoromnak [Schéfer Lászlónak] a nyarunk „szomorújelentését”: az idén nem tudunk menni a Hójába.” *I. m.*, 249. A „hójai nyaraló” még Jékely Zoltán Áprily Lajoshoz írt leveleiben is előfordul. A Kolozsváron töltött évek során többször látogatja a számára kedves városrészt: „én itt, a Hójaerdőalján, volt kertünk felett, a Kányafőn vagy a Házsongárd tetején járkálok, a már nem is tudom hányadik tavaszban, s magamat a fejem felett elszálló hullónál vénebbnek s emlékkeresebbnek érezvén, főleg Enyedet és Apukát idézem: Brittilit, nyulászatot, kertásást, melegágyat, Anyuka ültető-szurkálóját, Nagymama rózsén melegített gyenge-meleg kávécskáját. Lásd PÉTERFY Sarolt, *Jékely Zoltán és Áprily Lajos 1940 és 1946 közti levelezéséből*, Holmi, 2013/4, 415–416.

50 Az Áprily Lajos és Reményik Sándor közötti költőbarátság egyébként az Arany–Petőfi barátságához hasonló, amiről levelezésük is tanúskodik. Lásd *Rokon álmok álmodója, i. m.*

51 Reményik Sándor *Versék egy házikőről* című költeménye megrajzolja a házikó környezetét: közel a Szamos, ahol a „poéta” horgászni szokott, a gyerekek zsbongását idézi az udvar, nyaranta sok vendég fordul meg stb. A verset egyébként 1927 őszén írta, amikor még az Áprily család Kolozsváron élt, azonban ősszel a Farkas utcai tanári lakásba vonultak vissza.

52 Lásd DÁVID Gyula, *Szerkesztői asztal és tanári katedra: Áprily Lajos Kolozsváron (1925–1929)* = D. Gy., *Elődök nyomában – Kortársak közelében*, Kolozsvár, Polis, 2018, 200.

53 Makkaiék nyaralójának bejáratánál Áprily Lajos verssorai olvashatók, *Ez nem kastély / Poéta-ház kezdetű verse*. DÁVID Gyula, *i. m.*, 202.; OLAJOS Domokos, *Látogatás Kolozsvár kertés művésznegyedében*, Pásztor-tűz, 1928/12, 268–269.

Az ügy ugyanis a közben felmerült újabb komplikációk folytán annyira reménytelenné vált, hogy a napokban vissza is adták az iratokat azzal, hogy a legjobb akarattal sem tudják elintézni. Az történt ugyanis, hogy az első kérvényt a Nagy Jenő nevében adták be. Ebben Nagy Jenő az ingatlant a magáénak mondja és e minőségben kéri adójának revízióját. A második kérést már az Ön nevében adtuk be. Minthogy a mellékletekből a referens úgy látta, hogy nem azonos személyek nem azonos ingatlanáról van szó, utasított, hogy telekkönyvi kivonattal igazoljam az azonosságot. Az ingatlan azonosságát ugyanis kétségessé tette az a körülmény, hogy a kérvényekben és a mellékletekben egyszer Donáth út 184, majd 190 és végül 192 szám alatti telekként szerepel. Beszereztem a telekkönyvet, sajnos ez még csak fokozta a zavarokat. Telekkönyvi tulajdonosként ugyanis Nagy Jenőné született Schifer / és nem Schäfer / Erzsébet szerepel. Régi telekkönyvről lévén szó az ingatlan fekvési helyeként a Külső-Monostori út van megjelölve. Tehát sem a kérvények, sem a telek azonosságát ezzel igazolni nem lehet. Sőt a helyzet most már az, hogy az eddigi két kérvényező helyett egy harmadik jelentkezik érdekelt tulajdonosként. (...) Az építési engedély és vázrajza Nagy Ernestről beszél. Az is baj, hogy a telek beépítetlen ingatlanként szerepel a telekkönyvben, miután az épületet elmulasztották telekkönyvileg helyszíneltetni.⁵⁴

A komplikált ügyet 1936. áprilisára sikerül tisztázni Karácsony Benőnek, amiről részletesen beszámol Áprilynak. A leveleknek ez a szála több szempontból is érdekes: egyrészt az Áprily család kapcsolatrendszere miatt (a tágabb családból többen említve vannak: Nagy Jenő, Nagy Jenőné Schéfer Erzsébet, Schéfer László), másrészt a korabeli ingatlanadózás ügymenete is kibontakozik, általa pedig Karácsony ügyvédi praxisába is bepillantást nyerhetünk. Az Áprily-kutatók számára is felvet izgalmas kérdéseket, ahogyan a híres kis faház és kert itt nem a költői magasságok, hanem a hétköznapi szürkeségében mutatkozik. A korabeli törvényi rendeletek, az ingatlanadók értékpapír formájában való törlesztése, amelyekről Karácsony aprólékosan referál, jelen tanulmánynak nem képezik tárgyát, azonban sok mindent elárulnak az ügyvéd Klärmann Benőről.

54 Karácsony Benő – Áprily Lajoshoz, Kolozsvár, 1934. szeptember 15., PIM, Kézirattár, V. 4142/179. A Nagy Ernő (Ernest) és Nagy Ernőné kilétéről nincs tudomásom.

Ügyvédi praxisáról nagyon kevés dokumentum található a Kolozsvári Állami Levéltárban, annál is inkább értékes az Áprilyval való levelezése. Karácsony akkurátusan és lelkiismeretesen intézi az ügyeket,⁵⁵ és ami figyelemre méltó: író-társának nem számít fel költségeket, illetve az ügyet nem hivatalos aktaként kezeli, nem vesz róluk másolatot sem. Amikor az ügyet lezáró levelet fogalmazza, a gépelt levélhez kézírással az alábbiakat fűzi: „[m]ost, hogy lezárni készülök a levelet, látom, hogy az ügyvédi költségeim iránt érdeklődik. Kérem, ne csináljon magának gondot: nem voltak és nincsenek költségeim. És ha sor kerül rá, más-kor is szívesen rendelkezésére állok. Szívélyesen üdvözli híve: Karácsony Benő”⁵⁶

A levelekben Karácsony arról is tesz említést, hogy meglátogatta Reményik Sándort a kolozsvári kórházban, aki „apátikusán levert és szótalan”.⁵⁷ Utolsó leveleiben pedig arról ír, hogy „Reményik Sándorral most járjuk éppen az erdélyi városokat: Pásztortűz-estélyeket adunk”.⁵⁸ Külön tanulmány tárgyát képezheti Karácsony Benő és a *Pásztortűz* körének kapcsolata a harmincas években, azonban erre jelen írásban terjedelmi okoknál fogva nem térek ki. Mindenesetre Karácsony Benő a helikonisták közül leginkább Járosi Andorral került baráti kapcsolatba,⁵⁹ föltehetően rajta keresztül (is) a *Pásztortűz* körével, aminek Reményik szerkesztője, főmunkatársa, majd főszerkesztője volt. Tény, hogy Karácsonynak sok közleménye jelenik meg a lapban, valamint a marosvécsi találkozókra is akkor látogat el (elsőként 1934-ben), amikor a *Pásztortűz* szerkesztőségi körén belüli botrányok elcsitulása után a lap munkatársai külön meghívást kapnak Kemény János bárótól.⁶⁰ Ezt a kapcsolatrendszer, azaz a Járosi baráti körébe való csatlakozást egy, a

55 „Ügyét a szívemen viselem (Miatta állandó nyomást érzek). A rendelkezésemre álló minden eszközt [,] lehetőséget felhasználok, hogy kedvező eredményt érjek el.” (1934. szept. 15.) – írja. Mindez arra enged következtetni, hogy minuciózus, perfekcionista hajlamú emberről van szó. A levelek egyébként több vonatkozásban is Karácsonynak ezt a jellemvonását erősítik.

56 Karácsony Benő – Áprily Lajoshoz, Kolozsvár, 1936. április 24., PIM, Kézirattár, V. 4142/179.

57 Karácsony Benő – Áprily Lajoshoz, Kolozsvár, 1934. szeptember 15., PIM, Kézirattár, V. 4142/179.

58 Karácsony Benő – Áprily Lajoshoz, Kolozsvár, 1936. április 24., i. m.

59 Vö. TÓTH H. Zsolt, i. m., 16, 18; valamint 28. lábjegyzet.

60 Vö. *A kilencedik helikoni találkozó jegyzőkönyve = A Helikon és az Erdélyi Szépművészeti Céh levelesládája (1924–1944) II., i. m., 5.* – amikor is „Kemény János: bejelenti, mielőtt a megbeszélések megkezdődnének, a megjelent íróknak, hogy az idej megbeszélésekre meghívta a Pásztortűz baráti körét, amely egy idő óta a maga gondjaiba vette a nagy múltú erdélyi magyar folyóiratot [értsd az *Erdélyi Figyelőt* – megj. Albu-Balogh]. Úgy látja, hogy a Pásztortűz mostani íróvezetőit, akiket most a helikoni megbeszélésre meghívott, ugyanaz a tiszta irodalmi szellem hatja át, amellyel annak idején az Erdélyi Helikon íróinak baráti munkaközössége elindult. Azonos célok, azonos problémák, rokon irodalmi ügyek megbeszélésére hívta meg a Pásztortűz mai vezetőit és irányító magyar íróit.”

Reményik birtok végében található Donáth szobornál tett séta során készült fotó is bizonyítja, amit Hantz Lám Irén közölt a *Lám Béla levelezése* című kötetében.⁶¹ Járosi Andor evangélikus lelkész és Reményik kapcsolata ismert, de egyébként erről Reményik Sándor Áprily Lajoshoz írt levelei is tanúskodnak.⁶² Járosi révén tehát összeérhetnek a szálak Karácsony Benő és a *Pásztortűz*, Karácsony Benő és Reményik Sándor között. A Járosi–Karácsony kapcsolatrendszeréről sajnos több forrást nem ismerünk egyelőre, inkább csak közvetett források állnak rendelkezésünkre. Ez mindenképpen egy külön szál, amire a szóban forgó levelekben nincs utalás, de ami további kutatások tárgyát képezheti.

Az Áprilynak küldött levelek másik témája a Helikon író társaságon belüli, 1933-ban kicsúcsosodott konfliktusok. Az első levélben, amit 1933. október 13-án küldött, így fogalmaz: „a Helikon dolga erősen forrásnak indult. Adott jelre megindult a koncentrikus tüzelés. Rövidesen tiszta lesz a helyzet”.⁶³ Nem sokkal később, novemberben pedig arról számol be, hogy Bánffy Miklós kérette magához, hogy az írók körében elburjázott elégedetlenségek okáról Karácsony Benőtől értesüljön. Ez a beszélgetés mostanig nem volt ismert, ezért egy hosszabb részletet idézek belőle. Karácsony így referál a Bánffyval való beszélgetésről:

A napokban Bánffy magához kéretett, hogy a Helikon és Szépmíves Céh körül erősen elfajult viták és harcok leszerelését megtárgyaljuk. A meghívás előzménye az volt, hogy én késznek nyilatkoztam arra, hogy – nem kímélve az érdekelték érzékenységét – feltárom az okokat, amelyek a Helikon prominens 15 tagjának és alapítójának kiválását és a vállalat bomlását előidézték. Sajnálom, hogy erre a hiábavaló dologra vállalkoztam. Bánffy úgy látja, hogy néhány tag kiválása még nem jelent bomlást, kontroverziák minden hasonló vállalatnál előfordulnak, Kovácsék kifogástalanul teljesítik a feladatukat, semmi ok arra, hogy akár a folyóirat szerkesztését, akár a vállalat igazgatását kivegyék a kezéből. Egyebekben

61 Az 1928-ban készült fotón többek között Járosi Andor, Reményik Sándor, Lám Béla és Karácsony Benő látható. Lásd itt: *Lám Béla levelezése Áprily Lajossal, Mannsberg Arvéddal, Olosz Lajossal, Reményik Sándorral*, szerk. HANTZ-LÁM Irén, Kolozsvár, Stúdium, 2005, képes melléklet oldalszám nélkül. Egyébként egy összetartó baráti kapcsolatrendszeréről van szó, ami Lám Béláék, Áprilyék, Olosz Lajosék és Reményik között bontakozott ki. Ezt bizonyítja a levelezéskötet.

62 Lásd *Rokon álmok álmodója*, i. m., 259., 261., 292.

63 Karácsony Benő – Áprily Lajoshoz, 1933. okt. 13., PIM, Kézirattár, V. 4142/179.

azonban honorálja a vécsi találkozón elhangzott kívánságokat [értsd: az 1933-as találkozón sorra kerülő hosszas tárgyalást a Céh megreformálásáról – megj. Albu-Balogh] és a Szépmíves Céhet, amely jelenleg egyéni tulajdon /tulajdonosa: Kovács László/ igyekszik részvénytársasági alapra helyezni. Türelmet kér azonban, mert ezt rövid időn belül nem lehet megcsinálni. Különbösen sem olyan sürgős. Sürgős csak akkor volna, ha Kovács a lapot rosszul szerkesztené, vagy a kiadóállalatot rosszul vezetné. De egyik eset sem áll fenn. Mondom, sajnálom, hogy elmentem. Önnek igaza volt: messze vagyunk még attól, amit jobb belátásnak neveznek. Bánffy szilárdan áll Kovácsék mögött. Hogy miért? Ki tudja.⁶⁴

Karácsony Benő amolyan regényírói stílusban, szabad függő beszédben tolmácsolja Bánffy Miklós gondolatait. Az idézett levélrészletben azt a forrongást emlegeti Áprilynak – aki egyébként ezekről jól értesült volt – ami már 1932-től kezdett egyre határozottabb formát ölteni, háttérben a Szépmíves Céh kiadói politikájával szembeni elégedetlenséggel. A korabeli gazdasági helyzet, a pártoló tagok számának fokozatos csökkenése is hozzájárult a kialakult válsághelyzethez, azonban sokan Kovács Lászlót okolták, aki az *Erdélyi Helikon* szerkesztője volt, valamint a Céh kiadói tanácsában is fontos szerepet töltött be.⁶⁵ Bizonyára Karácsony Benőnek sem tetszett *Új élet kapujában* című regényének megjelenésekor az írói honorárium elodázása – amire fentebb utaltam –, valamint az is közismert, hogy Áprily Lajosnak (Reményikkel együtt) ugyancsak voltak fenntartásai, amelyeket az 1933 nyarán történő marosvécsi találkozóra küldött levelükben fogalmaztak meg.⁶⁶ Itt érdemes hozzátenni, hogy Áprilyék (és vélekedésem szerint Karácsony Benő) nem pártolták Tabéryék különutas programját (az EMÍR különválását) sem. Áprily mint a *Helikon* korábbi szerkesztője, ko-

64 *Uo.*

65 A Céh nem adta ki Berde Mária *Szentségvivők*, Tamási Áron *Czímeresek*, Méliusz József *Város a ködben* című regényét, Bárd Oszkár verseskötetét, Bözödi György *Székely bánja* című könyvét. A Céh kiadói tanácsát Kós Károly, Kovács László, Kiss Jenő, Vásárhelyi Z. Emil alkotta. Az egyik vád az volt, hogy a lektorokra „fogták” egy-egy könyv elutasítását (pl. Berde *Szentségvivő*kje esetében). Ehhez társult az írói honoráriumok kifizetésének elodázása is. Lásd MAROSI Ildikó, *Bevezető = A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944) I., i. m.*, 13–16. A jelen távlatából – minden hibája ellenére – hősies vállalkozás volt az Erdélyi Szépmíves Céh, illetve Kós Károly és társainak munkája, aminek eredményeképpen 1924–1944 között 166 kötet, az erdélyi magyar irodalom jeles alkotásai láttak napvilágot. Lásd *uo.*

66 Áprily és Reményik levelére Tabéry Géza utal – Tabéry Géza körlevele, 1933. júl. 19. = *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944) I., i. m.*, 393.

molytalannak érezte a honoráriumok elmaradását, továbbá belterjesnek a kiadó és a lap működését.⁶⁷ Karácsony és Áprily, valamint Reményik tehát sok mindenben egyetérthetett, ezért is tárja fel Karácsony Áprilynak a Bánffyval történő beszélgetés részleteit. Karácsony Benő levele után írja Áprily az alábbiakat Reményiknek, jelezve, hogy Kovács Lászlótól elhatárolódik, sőt, ki akar lépni a Céh munkatársi köréből:

Szépmíves tagságomra gondolok, melynek kérdése szinte halaszthatatlanul sürgeti bennem a döntést. Ma nálam járt a kecskeméti emberem, Tóth László nyomdaigazgató, s mondta, hogy pár nap múlva Kecskeméten szerepel a Helikon. Bevezető hírlapi közleményt kért, és nekem kereken ki kellett jelentenem, hogy belső tiltakozásaim miatt most már képtelen vagyok beharangozó cikket írni. – Feloszló anyaggá lett már ez az ügy bennem, s rövidesen ki kell löknöm magamból. Sajnálom, hogy K. László esetében nem közösek az érzéseink, s hogy meggyőződésemet ebben a kérdésben az a néhány kemény szó fejezi ki, melyet egy Karácsony Benőnek adott válaszomban leírtam.⁶⁸

Karácsony Benő és Bánffy Miklós beszélgetésére 1933 őszén kerülhetett sor („minap” – írja Karácsony), miután az EMÍR tagjai Tabéry Gézával és Berde Máriával az élen gyakorlatilag kiváltak a Helikon köréből, és külön könyvsorozat indítását tervezték.⁶⁹ Bár az 1933-as marosvécsi találkozón részletesen megtárgyalták a Helikon ügyét, amiben Bánffy is részt vett, a fentiek értelmében olyan írókat is meg akart kérdezni, mint Karácsony Benő, aki Szemlér Ferenc szavai szerint nem tartozott a „Helikon élvonalába” és nem vett részt a tanácsko-

67 Több Reményik Sándornak címzett levél utal erre, bennük sokszor szóba kerül a Helikon ügye. 1933 nyarán írja: „Kovács László megint kéri a kötetemet [*Rönk a Tiszán* c. kötetéről lehet szó – megj. Albu-Balogh]. Én örvendek, hogy eddig még nem adtam oda. Csak bosszankodnám a hevertetéséért. Ma sem tud még terminust mondani.” *Rokon álmok álmodója, i. m.*, 256.

68 Áprily Lajos – Reményik Sándornak, 1933. december 5. = *Rokon álmok álmodója, i. m.*, 288.

69 Az EMÍR (Erdélyi Magyar Írói Rend) megalakulásának jegyzőkönyvét 1933 májusában Köröskisjenőn fogalmazzák meg és írják alá Berde Mária, Tabéry Géza, Olosz Lajos, majd Szombati-Szabó István. Megfogalmazásuk szerint nem akarnak kiválni a marosvécsi Helikonból, ennek jegyében mennek el az 1933 nyarán tartandó találkozásra, ahol egyébként a Helikon megújulása volt a fő téma. Bejelentik az EMÍR megalakulását is. Erről jegyzőkönyv nem készült, azonban magánlevelek és Tabéry Géza körlevele számolnak be az eseményekről. Ezek után kerül sor tehát Karácsony Benő és Áprily között a helikoni ügyek megvitatására.

záson sem. Bánffy mint az *Erdélyi Helikon* főszerkesztője és a Céh egyik részvényese nyilvánvalóan próbálta konszolidálni a helyzetet.⁷⁰ A fenti levélváltás irodalmi értéke mindenképpen jelentős, ugyanis rávilágít arra, hogy a marosvécsi találkozók és Tabéryék nyilatkozatain túlmenően tágabb diskurzusban ment végbe mindaz a forrongás, ami 1933-ban az erdélyi irodalmi életben történt, illetve olyan „visszafogottabb” szerzők is bekapcsolódtak a vitába, mint Karácsony Benő. Karácsony az irodalmi élet szervezéséről, szellemi irányultságáról nem fejtette ki a véleményét, nem írt cikkeket erről, csupán szépirodalommal jelentkezett a korabeli lapokban, amiben nyilvánvalóan polgári megélhetése is szerepet játszott. Nem igen lehetett ideje az irodalmi csatározásokra. Polgári megélhetése biztosította számára, hogy „független” maradjon. Talán éppen ezért volt kíváncsi Bánffy Miklós Karácsony Benő véleményére, aki mellel higgadt ügyvéd is volt, ennél fogva bizonyos értelemben kívülálló. A fentiek értelmében mindenképpen jelentős Karácsony Áprilynak írt néhány sora, mert általa jobb rálátásunk nyílik a korabeli irodalmi miliőre.

Karácsony Benő levele Szántó Györgyhez

A továbbiakban azokat a leveleket vizsgálom, amelyek zömmel a negyvenes években keletkeztek, és sok személyes személyes hangvételű, önmagáról és művészetéről vallomást tevő részt tartalmaznak. Korábbi levelei közül talán leginkább a Bárd Oszkárhoz címzetekkel mutatnak rokonságot. A Szántó Györgynek küldött kondoleáló levélből, amit Szántó édesapjának halála alkalmából írt,

70 Bánffy szerepéről lásd továbbá: BOKA László, „Öntudatlanul és magától érthetően”. *Bánffy Miklós erdélyisége (és magyarsága, európaisága)*, Helikon, 2023/23, 9-12. ill.: <https://www.helikon.ro/bejegyzesek/ontudatlanul-es-magatol-erthetoen>; valamint Szász László, *Bánffy Miklós: Az erdélyi szellem arisztokratája*, Bp., MMA Kiadó, 2020.

Boka László említett cikkében így fogalmaz Bánffy alakjáról: „A helikonista Bánffy tehát komoly, nem egy tekintetben keserű tapasztalatokkal tért haza s állt a marosvécsi szabad íróközösség és későbbi fórumai élére, mindeközben továbbra is a csendes építkezést, kisebbségi körülmények közt még inkább az összefogást, valamint egyedüli járható útként a minőségesszmenyt hirdette. (...) A deáki politika értelmében azt vallotta: nézetkülönbségek lehetnek, azok természetesen, pártoskodásnak azonban helye nincsen.” Bánffy jó diplomataként és gyakorlati emberként világosan látta, hogy az ellentétek szétforgácsolhatják az erdélyi magyar irodalom intézményrendszeit, ezért igyekezett Kovács Lászlót, vele az *Erdélyi Helikon* és a Céhet is védeni. Vö. Tabéry soraival. „Bánffy azon volt, hogy most már ne a múltat hánytorgassuk, hanem azon gondolkozzunk, hogyan lehetne a Céhet reorganizálni.” – Tabéry Géza körlevele, 1933. júl. 19. = *A Helikon és az Erdélyi Szépművészeti Céh levelesládája (1924–1944) I., i. m., 394.*

az embertársi szolidaritás, valamint saját apja elvesztésének fájdalma is kicsendül. Regényei közül leginkább a *Napos oldal* Felméri Kázmérját juttatja eszünkbe ez a néhány sor, amint Éberlein doktor tudtára adja apja halálát: „Olcso kis faggyúgyertyák vagyunk”. Így szól a levél néhány sora:

Kedves Barátom!

Öt év előtt – 1929 januárjában – én kaptam tőled kondoleáló levelet. Azt írtad: „Az élet lesújt ránk s mi csak zavartan, gyermekesen dadogunk.” Igen, zavart, gyermekes dadogás amit mondani akarok. Hogy nagy megindultsággal gondolok rád, mert tudom, hogy milyen fájó csapás sújtott: nemcsak az édesapádat, hanem a leghívebb és legdrágább barátodat is elveszítetted. Hogy nehéz óráidban enyhítse fájdalmadat az a tudat, hogy sokan vagyunk, akik lélekben ott vagyunk melletted és nagyon szeretnők, ha a felhők mielőbb eltisztulnának feletted. Hogy töretlenül és a legszebb, legtanulságosabb fájdalommal gazdagodva leülj újra az írógéped elé és még egy Stradivarit megírj.⁷¹

A levélhez kapcsolódó információ, hogy Karácsony Benő szüleinek sírja Nagyváradon található, a jelzett évszám is csak még jobban megerősíti a 2018-ban tett felfedezést, amiről egy korábbi tanulmányomban beszámoló is készült.⁷² Továbbá ez az egyetlen levél, amelyen a keltezés a postacímét is tartalmazza: Cluj–Kolozsvár, 1934. január 22. / Str. Ady Andrei 3. – áll a korabeli szabályozások szerinti románosított utcanév.

Karácsony Benő levelei Berend Ilonához

Három levél és egy levelezőkártya címzettje a Budapesten élő festőnő, Berend Ilona. Hogy Karácsony Benő miképpen ismerkedett össze Berend Ilonával, arról a kutatás jelenlegi állása szerint nincs tudomásom, az viszont tény, hogy Kará-

71 Karácsony Benő – Szántó Györgyhöz, 1934. január 22., PIM, Kézirattár, V. 5790/63.

72 ALBU-BALOGH Andrea, *Egy kutatás kérdései, hiátusai és eredményei: Karácsony Benő életútjának nyomában = Az irodalom és a kultúra éltető közege: a lokális és a regionális*, szerk. JÁNOS Szabolcs, VERÓK Attila, ALBU-BALOGH Andrea, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020, 171–189.

csony fia, Klärmann Ferenc, alias Potykó ebben az időszakban a Budapesti Műegyetem hallgatója volt,⁷³ aminek következtében Karácsony sűrűbben látogatható a fővárosba. 1940-ben még ott van a budapesti könyvvásáron, amint erre Szemlér Ferencnek írt levelében utalást tesz.⁷⁴ Ezekon a könyves rendezvényeken is megismerkedhettek egymással. Másik lehetséges változat: Potykó a mérnöki hivatás mellett rajzolni is szeretett, apja egyik, a *Pásztortűz*-ben megjelent írását illusztrálta is. Ha Pesten eljár művészeti kiállításokra, innen is származhat az ismeretség. Mindenesetre Berend írhatott először, amire válaszként küldi Karácsony első levelét. Berend Ilonáról annyit sikerült megtudni, hogy az 1931-ben megalakult Alkotó Művésznők Egyesületének tagja volt, a Nemzeti Szalonban és a Fészek Klubban állított ki. Első gyűjteményes kiállítására 1934-ben került sor,⁷⁵ később, 1945 után művészeti újságíróként találjuk különböző lapok hasábjain. Karácsony Benő Berend Ilonához címzett leveleinek témája a művészetről vallott nézetek megvitatása, amolyan művészi elvbarátság, aminek keretében Karácsony Berend Ilona megírandó regénye iránt érdeklődik, valamint alkotói elveiről és művészetkoncepciójáról vall. Mindenképpen jelentősek abból a szempontból, hogy bennük fesztelenül és őszintén nyilatkozik meg az ember és az író Karácsony Benő. Felmerül egy Berend által készített *ex libris* is, amit Karácsony levelezőkártyán köszön meg a művésznőnek. A levelek mindegyike 1941 augusztusa és decembere között keletkezett. Az első levél megszólítása még formálisabb (Kedves Berend Ilona), aztán közvetlenebbre vált át (Kedves Ilona, Kedves Művésznő). Egyikben azt írja, hogy ha Pesten jár, személyesen is megvitathatnak bizonyos, művészettel kapcsolatos kérdéseket.

Néhány részlet a levelezésből:

Állig begombolkozott ember vagyok és egy csöppet sem nyájas. Bizonyára azt kérdi, minek és hogyan viselhetek ilyen papi reverendát, holott olyan fesztelenül szoktam elfecsegni a könyveimben és miért nem tartogatok valami nyájasságot a hétköznapi érintkezés számára is. Emlékez-

73 Klärmann Ferenc előbb a prágai, majd a bukaresti műegyetem hallgatója volt, budapesti tanulmányait 1940-ben kezdte el, oklevelét 1943. jún. 26-án állították ki – írja TÓTH H. Zsolt, *i. m.*, 144, 146.

74 Karácsony Benő – Szemlér Ferenchez, 1940. jún. 20. = Sz. F., *Karácsony Benő és a kritikuskok*, Előre, 1968. július 14., 4. – „Ma undorral olvastam egyik helyi lapban, hogy a pesti könyvnapon az egyetlen zsidó voltam. Úgy hatott, mintha azt írta volna: az utolsó zsidó!” – írja Szemlér Ferencnek.

75 Lásd *Művészeti Lexikon 1.*, A-K, Bp., 1935, 100.

tetnem kell a bohóc példájára, aki – a legenda szerint – magánéletében meglehetősen szomorú fickó szokott lenni. A levél nem az én műfajom. Az általános szószokért nem rajongok, magamról pedig nem örömmel írok. Szürke és fárasztó téma vagyok magának. De önzően szívesen látok minden levelet, amelyhez valami kevés közöm van.”⁷⁶

Fenti gondolatait mintegy meghazudtolva élénken kérdezi a levél végén, hogy Berend éppen mivel foglalkozik, ha regényt írna, az milyen tárgyban készülne. Egy másik helyen – bizonyára Berend Ilona csalódásait ecsetelő és visszavonulást tervező soraira válaszként – a magányról és az emberekkel való kapcsolatáról vallja a következőket: „Én például ennek az ellenkezőjét csináltam. Kimász-
tam a magányomból, ha úgy éreztem, hogy magamra maradtam. Kerestem az embereket és szembe akartam nézni mindennel és mindenkivel. Praktikus elv az, hogy az ember legyen bátor, ha gyávaság környékezi.”⁷⁷ Sorai igazolhatják azt, amit fentebb a Karácsony–Járosi, általa Karácsony–*Pásztortűz* kapcsolatrendszeréről írtunk. Egyébként Karácsony nem volt társaságkerülő remete, bár visszavonultan élt és Szemlér Ferenc szavaival élve „nem nyüzsgött eleget”; ezt bizonyítja az a tény, hogy a kolozsvári író-társasággal összejárt a New York kávéházba, ugyanakkor nem volt a társaság központjában tetszelgő figura, mint például Hunyady Sándor,⁷⁸ illetve közlékenységét és bizalmát csak keveseknek tartogatta. Amikor megnyílik, akkor viszont lírai kitárulkozással vall legmélyebb érzéseiről. Ilyennek látja Szemlér Ferenc is a már idézett visszaemlékezésében.⁷⁹ A Berend Ilonához címzett utolsó levél, ami 1941 decemberében íródott, jelzi talán legjobban Karácsony Benő lelkiállapotát a fenyegetettség, a zsidótörvények egyre nyomasztóbb és ellenségesebb légkörében. Holott később, 1943-ban még készül interjú az íróval,⁸⁰ amiben nyilvánvalóan nem tárhatja fel teljes mélységében a szomorúságát, Berend Ilonának írt levelében őszintén és leplezetlenül feltárulkozik a fájdalom.

76 Karácsony Benő – Berend Ilonához, 1941. augusztus 19., OSZK Kézirattár, Levelestár, Karácsony Benő – Berend Ilonához, 4. sz. levél.

77 Karácsony Benő – Berend Ilonához, 1941. október 15., OSZK Kézirattár, Levelestár, Karácsony Benő – Berend Ilonához, 2. sz. levél.

78 Vö. SZEMPLÉR Ferenc, *i. m.*; MÉLIUSZ József, *Benő, Pjotraska, Tunák, Kázmér, Károly...* = M. J., *Az illúziók kávéháza*, Bukarest, Kriterion, 1971, 123–129.

79 SZEMPLÉR, *i. m.*

80 BARCS Sándor, *Író, akiről már rég nem hallottunk...*, Ujság, 1943. május, 104. szám, 17–18.

Sok minden szomorúság gyülemlett össze számomra az elmúlt hónapokban. Pedig nem könnyen adom meg magam, makacsul védekezem minden tolakodó érzés ellen, amely megzavarhatná eufóriámat. Most nem tudtam védekezni. Letettem a tollat és átadtam, helyesebben megadtam magam annak a nyomorúságos állapotnak, amelyet az írói életrajzok szenvedésnek neveznek.⁸¹

Talán ennél is drámaibb a jelenből olvasni Magyar Lászlóhoz intézett, 1944. január 2-án kelt sorait: „Kedves Barátom, szerettem volna személyesen is megbeszélni veled a Juhász-könyvedet, amelyet szép és jó könyvnek tartok. Talán majd e hó végén! Minden jót kívánok nektek az új évre [,] feleségednek kezét csókolja, téged ölel Benő.”⁸²

Karácsony Benő levelei Magyar Lászlóhoz

Leveleinek utolsó darabjai Magyar Lászlóhoz szólnak, aki ekkortájt kötött barátságot erdélyi írókkal, többek között Tabéry Gézával és Karácsony Benővel.⁸³ A „halálüzem” előtt néhány hónappal, Magyar Lászlóhoz címzett levelében fogalmazza meg Karácsony Benő írói vallomását. Művészetéről, íróvá válásról Berend Ilonának szóló leveleiben is szót ejt. Központi gondolat az őszinteség és a látszat, ergo hitelesség kérdése a művész esetében, illetve fikció és önéletrajziség, továbbá az írás és az író szerepének mibenléte. Leveleinek ezt a szálát mindenképpen a vele készült interjúkkal érdemes összevetni. Ennek kifejtése terjedelmi okoknál fogva meghaladja jelen tanulmány kereteit, ezért az író ars poeticájának vizsgálatára a közeljövőben külön tanulmányt szentelek.

*

81 Karácsony Benő – Berend Ilonához, 1941. december 13., OSZK Kézirattár, Levelestár, Karácsony Benő – Berend Ilonához, 1. sz. levél.

82 LENGYEL András, *Karácsony Benő kiadatlan ars poeticája*, Korunk, 2013/1, 114.

83 Magyar László szegedi újságíróként Juhász Gyula és Móra Ferenc baráti köréhez tartozott, később Budapesten élt és az *Esti Kurír* munkatársa volt. 1942-ben Nagyváradon jelent meg Juhász Gyuláról szóló könyve, amire Karácsony is utal levelében. Lásd LENGYEL András, *i. m.*, 113.

A fentebb vizsgált 27 levél alapján egy finom, érzékeny, néha sértődékeny, ügyvédként alapos és lelkiismeretes férfi arcéle rajzolódik ki előttünk, aki egyszerre író és tisztos polgár. Magyar író, aki Erdélyben él és dolgozik, itt jelennek meg művei is, ezért nyaggatja leginkább erdélyi író társait kritika írására. Megfogalmazásában szabatos, bár helyenként olyannyira költői, mint amilyenek regényeiből ismerjük. Jelen vizsgálódásnak mindenképpen nívója levelezésének feltárása, amelyeknek java része sem publikálva, sem pedig földolgozva korábban nem volt. A levelezés legszembetűnőbb irodalmi értéke az, hogy Karácsony Benő életművéhez, leginkább kapcsolatrendszeréhez és a korabeli erdélyi irodalmi élet történetéhez hozzátehet néhány fontos adatot: Karácsony Benő és Bánffy Miklós beszélgetését a Helikon és a Céh ügyeiről, továbbá Áprilyék kolozsvári nyaralójának és Karácsony Benő ügyvédi gyakorlatának, foglalkozásának összetételalkozását. Karácsony Benő kapcsolatrendszeréről az eddigiekhez képest (a Bárd Oszkárnak és Molter Károlynak írt néhány levél volt eddig ismert, amelyeket Marosi Ildikó tett közzé) sok új információ áll rendelkezésünkre a további kutatásokhoz, különösképpen a Berend Ilonával és Magyar Lászlóval való ismeretség, azonban a Karácsony–Áprily levélváltás is mindeddig ismeretlen volt. A Bölöni Sándornak írt levélből pedig az *Új élet kapujában* megjelenésének körülményeiről szerzünk tudomást. Kirajzolódik kapcsolati hálójából néhány fontos szál (bizonyára nem a teljes hálózat): kikkel értett egyet – például Áprilyval a Helikon-ügyben –, kiket becsült – például Moltert –, és kikben bízott – például Bárd Oszkárban –, kikhez csatlakozott – lásd Járosit és a *Pásztortűz* kapcsolatrendszerét, ellenben az is, hogy kikkel nem volt egy hullámhosszon – például Hunyady Sándorral és Ligeti Ernővel. Érdemes megjegyezni, hogy jelen tanulmányban nem vizsgáltam azokat a hivatalos leveleket, amelyeket a Helikon segélyalapjába befizetendő összegek tárgyában írt Karácsony Benő és Maksay Albert. A levelek ugyanakkor további kutatási irányokat vázolnak fel, amelyekre többször is utaltam a tanulmányban.

Leveleinek formai kinézetéről is érdemes pár szót ejteni. Részint írógéppel írt, részint autográf levelekről van szó, de néhol a géppel írt levelet kézírás egészíti ki. Az Áprilyhoz címzett levelek esetében leginkább az ügyvédi iroda levelezőpapírját használta, amelyen fejlécként ez áll: „Dr. Klärmann Benő / advocat – ügyvéd / Cluj–Kolozsvár / Calea Regele Ferdinand No. 16.” Ez Karácsony Benő név-

használata miatt is érdekes, egyúttal mutatja a névváltozatokat, ugyanis átmenet a születési név (Klärmann Bernát) és az írói név (Karácsony Benő) között.

Leveleinek stílusával kapcsolatban, egyúttal zárszóként jegyzem meg, hogy azok a szépíró Karácsony Benő stílusát juttatják eszünkbe, képes szófordulataival, nyelvi leleményességével. Játékosság bujkál azon soraiban, amelyekben az evangéliumokból ismert hegyi beszédet, azaz Jézus boldogmondásait kölcsönözve ír a „boldogságról”, mégpedig a művészet és az írói szerep vonatkozásában:

Boldogok (...) a tehetségtelenség megszállottjai, mert övék a képzelet határtalan országa.⁸⁴

Boldogok a kritikusok, övék a tévedések országa.⁸⁵

84 Karácsony Benő – Berend Ilonához, 1941. október 15., OSZK Kézirattár, Levelestár, Karácsony Benő – Berend Ilonához, 2. sz. levél.

85 BARCS Sándor, *i. m.*, 18.

KULCSÁR BEÁTA

SZOLIDARITÁS EMIGRÁCIÓBAN:

Magyar újságíró a kanadai prérin (1939)

1939. november 2-án, Winnipegben különös levelet kapott kézhez Nemes Gusztáv, a *Kanadai Magyar Újság* szerkesztője. A levélíró, bizonyos V. Loós – fennálló tartozása (2,50 dollár) és fizetésektelensége ellenére – arra kérte a címzettet, hogy továbbra is küldje neki az újságot. Emellett a tartozás kiegyenlítésének igen különös módját is felajánlotta, mégpedig azt, hogy adósságát természetben fogja törleszteni. Loós ugyanis egy, „a magyar kereskedelem szempontjából elfogadott prima első minőségű sertést” készült levágni, és hátralékát szalonna- és kolbász-küldeményekkel tervezte ledolgozni. Számításai szerint, ha ebből a két termékből időről időre öt-öt fontot (egyenként 25 cent értékben) elküld Nemesnek, néhány küldemény révén letudja a levél megírásáig fennálló tartozását. Ajánlatát a készpénzínséggel magyarázta: „itt az északi jeges tenger tő szomszédságában pénzre szert tenni nem ojan könnyű feladat”. Másik érve az volt, hogy ő „debreceni kálvinista magyar ember”, tehát megbízható református hívő.¹ Lakhelye: Orley (Saskatchewan tartomány) megjelölésekor Loós nyilvánvalóan túlzott, ugyanis a legközelebbi „jeges víz” több száz kilométerre feküdt onnan: az Orley és a Hudson-öböl partján fekvő Churchill (Manitoba tartomány) közti távolság 870 kilométer légvonalban. (1. kép)

Nemes Gusztáv mindenesetre rendkívül barátságosan reagált, és tekintettel Loósnak az újság iránti lojalitására és saját, magyaros ízek utáni sóvárgására, lelkesen rábólintott az ajánlatra: „Debreceni kálvinista ajánlatát, mint szabadkai kálvinista örömmel elfogadom, már csak azért is, mert látom az őszinte ragaszkodását lapunkhoz [...] na meg azért is miután igen vágyok igazi magyaros csemege paprikás szalonnára, meg a debrecenire.”²

1 Library and Archives of Canada (LAC), MG28–V19 Canadian Hungarian News Company, vol. 3.

2 LAC, MG28–V19, vol. 3. Nemes Gusztáv válaszánaak másolata (gévelt piszkozata).

A fenti eset mindenképpen vizsgálatra érdemes, mert meggyőződésem szerint az egyszerű történelmi epizódok is képesek minket összekapcsolni a történelmi távlatokkal, ezekből is kiolvashatók jellemző társadalmi, szociokulturális viszonyok. Jelen esetben elsősorban arra keresem a választ, hogy mi tette lehetővé a csereügylet megvalósulását, és miért volt ennyire együttműködő a lap szerkesztő-újságírója. Egyik kiindulópontom az, hogy Nemes Gusztáv részvételét az ügyletben nem(csak) a magyaros ízek iránti rajongása határozta meg.

1. kép. A Préri Tartományok, közepén Saskatchewan³

3 Forrás: a térkép saját szerkesztés.

Az érintettek

Loós 1925-ben, a második magyar bevándorlási hullámmal (1924–1930) érkezett Saskatchewanba.⁴ Saskatchewan egyáltalán nem volt ismeretlen a magyarok körében, ugyanis az első világháború előtt – Magyarországról és az Amerikai Egyesült Államokból – Kanadába áramló magyar népességnek a saskatchewan-i régió volt az első célpontja, a legelső magyar kolóniák, települések itt jöttek létre.⁵ Mivel a kanadai hatóságok a prérre, a nyugati területekre irányították a bevándorlókat, a második hullám magyar bevándorlóinak egy része szintén Saskatchewanban próbált szerencsét. A tartomány – Loós által választott – északibb részén, Prince Albert környékén az 1900-as évek elején jelentek meg magyarok.⁶ Saskatchewanban 1921-ben még csak 8946 magyar élt, 1931-ben már 13 363 fő.⁷ A magyar népességnek az 1920-as években lezajlott kanadai bevándorlását – az amerikai és a kanadai bevándorláspolitiká⁸ mellett – főként a gazdasági világválság előtti mezőgazdasági konjunktúra, a kanadai gabona iránti világpiaci kereslet alapozta meg. A fellendülés elsősorban a fejlődő közlekedési és piaci hálózatokra, valamint a farmokon folytatott családi jellegű gazdálkodásra épült.⁹ A betelepülő magyarok nagy többsége földműves volt, az 1928–1930 között érkezők 0,91%-át tették ki a kézművesek, a kisiparosok.¹⁰

A levélíró Loós (1892–1969) keresztnéve vélhetőleg Bálint volt, ugyanis a misztimi helytörténeti irodalomban Valentino/Valentine Loosként szerepel. Bálint 1916-ban vette el Debrecenben Máriát (1896–1979), akivel majd’ egy évtizeddel

4 A második hullámmal 25–28 000 magyar érkezett Kanadába. Carmela PATRIAS, *Patriots and Proletarians. Politicizing Hungarian Immigrants in Interwar Canada*, Montreal, McGill-Queen’s University Press, 1994, 235, 237.; Nándor F. DREISZIGER, *Years of Growth and Change, 1918–1929 = Struggle and Hope. The Hungarian–Canadian Experience*, ed. Nándor F. DREISZIGER, Toronto, McClelland and Stewart, 1982, 100.

5 Martin L. KOVÁCS, *The Saskatchewan Era 1885–1914 = Struggle and Hope. The Hungarian–Canadian Experience*, ed. Nándor F. DREISZIGER, Toronto, McClelland and Stewart, 1982, 61–93.; RUSZA Jenő, *A kanadai magyarság története*, Toronto, 1940, 82–123.

6 KOVÁCS, *i. m.*, 66.

7 John KÓSA, *Land of Choice. The Hungarians in Canada*, Toronto, University of Toronto Press, 1957, 5. 1921-ben a kanadai magyarok többsége még Saskatchewan tartományban élt, 1931-ben már Ontarióban voltak a legtöbben. A munkaerőt vonzó iparosodottabb Ontario előnye tovább nőtt a későbbiekben.

8 Az Amerikai Egyesült Államok az 1920-as évek első felében törvények (1921, 1924) útján, kvótarendszer segítségével jelentős mértékben korlátozta a bevándorlást. Mivel Kanada 1930-ig nyitva volt az európai agrárnépesség számára, módosult a kivándorlás iránya. Kanada mellett Argentína és Brazília is gyakori kivándorlási célpont lett.

9 Gerald FRIESEN, *The Canadian prairies. A History*, Toronto, University of Toronto Press, 1987, 301, 329.

10 PATRIAS, *i. m.*, 236.

később kivándorolt Kanadába. Először Yorktonban (Sask.) telepedtek le, ahol néhány évig egy farmon dolgoztak. 1929-ben északabbra, Orleyba (Mistatim mellé) költöztek, ahol a fakitermeléssel foglalkozó Gerhardt Frederick fűrésztelepén kaptak munkát, Bálint hentesként, Mária szakácsnőként. Ideköltözésük egybeesett számos magyar család itteni letelepedésével, aminek köszönhetően Mistatimban népes magyar kolónia jött létre. A település nem volt a külvilágtól teljesen elszigetelt, ugyanis Mistatim a Canadian National Railways egyik kelet–nyugati irányú vasútvonalának Prince Albert és Hudson Bay közötti szakaszán feküdt. A vasút közelsége alapvető lehetett a helyszínen zajló fakitermelés és faterkedelem számára, ugyanakkor a készpénzhiány arra utal, hogy a – vasúton keresztül zajló – faszállítások, és -eladások inkább rendszeres, de nem folyamatos kereskedelmi tevékenységbe illeszkedtek. Emiatt Loósék vélhetőleg időről időre fában vagy egyéb áruban kapták meg fizetségüket. Loósék az 1930-as évek elején a saját farmjukon is elkezdtek a munkát, de még egy ideig Frederick telepén is dolgoztak. Végül önállósodtak, és áttértek a földművelésre. Hogy pontosan mit termeltek, nem tudni, de a környéken főként gabona- és lucernatermesztés volt jellemző. Gyermeük nem született, de az évek múlásával Bálint unokaöccse, Jim Domokos hozzájuk költözött. (2. kép) Az 1960-as évek elején bérbe adták a földjüket, és Mistatimba költöztek. Bálint és Mária aktív egyháztagok voltak.¹¹ Emellett szívesen adakoztak, Bálint a Mistatimi Magyar Segélybizottság pénztárnoka volt.¹² 1946-ban 10 dollárral járult hozzá ahhoz a 21 000 dolláros segélyszállítmányhoz, amelyet a háború utáni anyaországi népesség támogatására állítottak össze kanadai magyar emigránsok.¹³

Lehetséges, hogy Loósék kivándorlás- és letelepedéstörténete nem volt ismeretlen Nemes Gusztáv számára, válaszleveléből ugyanis kiderül, hogy futólag ismerte Loóst és annak feleségét: Csendes Imre református lelkész¹⁴ lakásán találkoztak nagyjából egy évtizeddel korábban, vélhetőleg Winnipegben.

11 Lóósékhoz lásd *From Forest to Field, 1903–1983. Mistatim and Districts*, Mistatim, The Committee, 1983, 83, 87, 88, 360. A Mistatimban letelepedett magyar családokhoz lásd ugyanezen kötet *Family Histories* című fejezetét, 237–501.

12 Kanadai Magyar Munkás, 1945. október 4., 15.; Kanadai Magyar Munkás, 1945. november 1., 14.

13 Kanadai Magyar Munkás, 1946. december 26., 11.

14 Csendes Imre református lelkész, tanító, a *Kanadai Magyar Újság* tudósítója volt. Nemesnek közeli kapcsolata lehetett Csendessel, ugyanis Nemes a winnipegi református egyház tanácsának tagja volt. Ruzsa Jenő szerint Csendes éveken keresztül szolgálta felekezeti különbség nélkül a vidéken lakó összmagyarságot. RUZSA, *i. m.*, 56–58, 121, 368.

2. kép. Jim Domokos, Loós Mária, Loós Bálint 1950-ben¹⁵

Nemes Gusztáv (1899–1982) Szabadkán született, majd katonai pályára lépett. Harcolt az első világháborúban, majd olasz hadifogságba esett. 1925-ben érkezett Kanadába, ahol két évig egy saskatchewanai farmon dolgozott, majd Winnipegre (Manitoba tartomány) költözött. Itt a *Kanadai Magyar Újság* belső munkatársaként, majd 1939-től szerkesztőjeként és kiadójaként dolgozott a lap megszűnéséig (1976). Megnősült, Bagossy Erzsébetet vette feleségül, akivel két gyermekük született. Számos egyletnek tagja volt, részt vett a Canadian Press Club létrehozásában, és mint a „kard mestere” megalapította a Magyar Vívó Klubot. 1935-ben Manitoba kardbajnoka lett; az azt követő három évben második, 1939-ben harmadik helyezést ért el. Tanítványai is voltak. Emellett az egyházi élethez is kapcsolódott, a Winnipégi Magyar Református Egyház tanácsának tagja, pénztárnoka, adminisztrátora volt.¹⁶ (3–4. kép)

15 Forrás: *From Forest to Field 1903–1983. Mistatim and Districts*, Mistatim, 1983, 360.

16 *Magyarság (Pittsburgh)*, 1982. július 15., 6.; *Bajtársi Levél (Calgary)*, 1977. 1. sz., 57–58.; RUZSA, *i. m.*, 57, 58, 66, 431. „Büszke lehet a Vívó Klubra és azok működő tagjaira nemcsak Winnipeg, de Kanada összmagyarsága. Elsősorban azért, mert Észak-Amerika egyetlen magyar vívó klubja, másodsor pedig, mert dicséretes eredményeket könyveltek el minden egyes versenyen ahova beneveztek.” RUZSA, *i. m.*, 66.

3. kép. Nemes Gusztáv (középen) 1927-ben¹⁷

4. kép. A Kanadai Magyar Újság szerkesztősége Winnipegben 1946-ban¹⁸

17 Forrás: LAC, <https://recherche-collection-search.bac-lac.gc.ca/eng/home/record?app=fonandcol&Id-Number=3210394>

18 Forrás: LAC, <https://recherche-collection-search.bac-lac.gc.ca/eng/home/record?app=fonandcol&Id-Number=3192417>

Szolidaritás és értelmiségi szereptudat

Az elemzés központi fogalmának a szolidaritást tekintem.¹⁹ Richard Rorty szerint a szolidaritás képességét a 'mi'-tudat határozza meg, és általában akkor lép működésbe, amikor a másikat egy olyan csoport tagjaként azonosítjuk, amelynek mi magunk is részei vagyunk. Az ily módon felfogott szolidaritás megkülönböztetendő azoktól a prozociális érzésektől, cselekedetektől, attitűdöktől (például a keresztény könyörületeségtől, a szekuláris humanizmustól), amelyek esetében a 'bármilyen másik', az 'embertárs' iránti tisztelet számít. Rorty szerint az emberek rendszerint az emberiségnél kisebb csoportok és tagjai iránt éreznek morális felelősséget: „[...] szolidaritásérzésünk akkor a legerősebb, ha olyanokra vonatkozik, akiket »közülünk valónak« gondolunk, ahol a »közülünk« kisebb és lokálisabb valami az emberi fajnál. Ezért van az, hogy a »mert ő is emberi lény« kijelentés gyöngé és kevésbé meggyőző magyarázat egy nagylelkű cselekedetre.”²⁰ Ettől függetlenül az egyén a csoporton kívüliekkel szemben is lehet nagylelkű. Szolidaritás és csoport szoros összefüggése más szerzőknél is megjelenik.²¹

A fenti csereügylet esetében a csoportot elsősorban a nemzet jelenti, a szolidaritás mindenekelőtt a nemzettárs iránt nyilvánul meg. A nemzethez való kötődést több minden is igazolja. A kortársak Nemes Gusztávot a magyar nyelv, a magyar tradíciók prezerválásának híveként és előmozdítójaként mutatták be.²² Egyikük szerint szerkesztői hitvallása volt: „megőrizni a nemzeti hagyományt,

19 A szolidaritás fogalmához lásd: ARTO LAITINEN – ANNE BIRGITTA PESSI, *Szolidaritás. Elmélet és gyakorlat*, Regio, 2021/2, 5–23. (fordította: KISS-PÁL ANNA); ZAKARIÁS Ildikó, *Jótekonny nemzet. Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarok segítésében*, Bp., MTA TK–Kalligram, 2018.

20 RICHARD RORTY, *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*, Pécs, Jelenkor, 1994, 211. (az eredeti: RICHARD RORTY, *Contingency, Irony, and Solidarity*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989.) Máshol ezt olvassuk: „[...] »elvtársunk a [radikális] mozgalomból«, »görög, mint mi« (szemben egy barbárral), vagy »katolikus hitsorsosunk« (szemben egy protestánszal, zsidóval vagy ateistával) [...] Tagadni kívánom, hogy az »egy közülünk, emberek közül« kijelentésnek [...] ugyanolyan ereje lehetne, mint bármelyik előzőnek.” RORTY, *i. m.*, 210. Rorty szolidaritásfogalmához lásd: RORTY, *i. m.*, elsősorban 209–219.

21 Például Jürgen Habermas szerint a szolidaritás mindig egy meghatározott közösségen belül létezik, míg az univerzális moralitás és az igazságosság épp a közösségi kapcsolatok felfüggesztését követeli meg. A szolidaritás mindig részre hajló, az igazságosság viszont pártatlan. Larry May úgy vélte, a szolidaritás a következő öt elemből áll: tudatos azonosulás a csoporttal, érzelmi kötődés, a csoport jóllétének közös érdeke, közös értékek és meggyőződések és a morális támogatás készsége. May szerint a szolidaritás központi elemei az azonosulás a csoporttal és az a meggyőződés, hogy a csoport jólléte része minden csoporttag saját jóllétének. LAITINEN–PESSI, *i. m.*, 6–7.

22 A kanadai magyar munkássajtó ezzel szemben mint horthysta reakcióra tekintett Nemesre, és rendszeresen támadásokat intézett ellene.

szolgálni szülőhazánkat”, ugyanakkor a többi nemzetiséggel békében élő hű kanadai polgárokká nevelni a nemzettársakat.²³ Állítólag „minden magyar megmozdulást” lelkesen támogattott,²⁴ és a magyar érdekek védelmében személyes áldozatokat is hozott: „Gusztai bácsi Kálváriát járt, lótot, futott, kilincsel, hogy a magyarság számára megmentse a magyar nyomdát, a magyar betűt. A ki nem fizetett házára kölcsönt vett fel, és elsőbbségi joggal a nyomdát megvásárolta. Laptulajdonos lett, háta mögött egy tetemes adóssággal.”²⁵

A másik csoport a kálvinisták csoportja – emlékezzünk, Loós magát „debreceeni kálvinista magyar emberként” mutatta be, Nemes Gusztáv pedig erre válaszként „szabadkai kálvinistának” nevezte magát. Nemes a Loóséra „rímelő” önbesorolásával az összetartozást jelezte levelezőtársának. Ugyanakkor a csoport(ok)hoz tartozó, ahhoz kötődő emberek nem teljesítik mechanikusan a szolidaritás parancsát, személyes tapasztalataik és ezek következményei (például a bizalomvesztés) gyengíthetik, felülírhatják morális felelősségérzetüket.²⁶ Bizalomvesztéről jelen esetben persze szó sincs, ellenkezőleg, a bizalom alapozza meg a csereügyletet. Az Amerikai Egyesült Államokba érkező spanyolajkú migránsokkal kapcsolatos kutatások egyik központi fogalma éppen a *'confianza'* (bizalom), ez alapozza meg a bevándorlók közötti kölcsönös segítségnyújtás gesztusait, a javak és szolgáltatások cseréjét, a rokoni kapcsolatok kiterjesztését, és mindezek eredményeként biztonságérzetet nyújtó társadalmi hálózatok létrejöttét.²⁷

Ugyancsak lényeges, hogy a csoporttagok viselkedését – értelemszerűen – környezetük, státuszuk, gazdasági-anyagi helyzetük, egyéb csoportokban való tagságuk vagy csoportfüggetlen proszociális képességeik is befolyásolhatják,

23 Magyarság (Pittsburgh), 1982. július 15., 6.

24 Bajtársi Levél (Calgary), 1977. 1. sz., 58.

25 Magyar Élet (New York), 1982. június 26., 7.

26 Lindenberg a bizalomvesztés, a szolidaritás megvonásának kérdését is vizsgálta választ kénálva arra, miért fordul az elő, hogy az ember olykor a mélyen interiorizált szolidaritáskeresőnek is ellenáll. Szerinte a különböző helyzetekben a különféle értelmezési kereteink „versengenek” egymással, és a helyzettől, az értelmezési kerettől függően változik a szolidaritás mértéke. „Például, ha egy barátom pénzt kér tőlem kölcsön, elsősorban a »segítség barátomnak a szükségben« kategórián keresztül fogom értelmezni a helyzetemet, ahelyett, hogy a pénzvesztéset mint költséget látnám – a barátom segítése fontossá válik, míg a gazdasági okok háttérbe kerülnek. Tehát altruista módon cselekszem, de nem felejttem el teljesen a saját hasznomat sem. Ha ugyanez a barátom harmadszorra kér egy jelentős összeget, anélkül, hogy kifizette volna korábbi tartozását, talán elkezdem máshogy értelmezni a helyzetet.” LAITINEN–PESSI, *i. m.*, 9.

27 Robert R. ALVAREZ, *Familia. Migration and Adaptation in Baja and Alta California 1800–1975*, Berkeley, University of California Press, 1987.; Eric Valentine BRENT, *Uniting Two Cultures. Latino Immigrants in the Wisconsin Dairy Industry*, San Diego, University of California, 2005.

amelyek szintén gyengíthetik vagy erősíthetik nyitottságukat a szolidáris magatartás iránt. Jelen csereügylet esetében több ilyen, a szolidaritást erősítő tényező is kimutatható; ilyen például a sajátos környezet: a diaszpóralét.

A diaszpóralét immunreakciókat hozhat működésbe az egyénben, erősítheti a saját csoporthoz (itt a nemzethez) és annak értékeihez való kötődést, a csoporttagok iránti érzékenységet. Még inkább igaz ez, ha az egyén csoporttudata erős, ha saját hagyományait, kulturális javait védendő értéknek gondolja. A diaszpóralét viszonyai között Loós számára felértékelődött a magyar nyelvű újság, vállalta az érte való erőfeszítéseket. Emellett kiaknázza a lehetőséget, hogy magyar nyelven írhat levelet, és hogy – elvárásainak megfelelő válasz esetén – átélheti a nemzetársi szolidaritás élményét. Nemes Gusztáv esetében a magyar nyelven való kommunikálás nem számíthatott különösebben értékes alkalomnak, viszont az ételek elfogadása nemcsak az ízlelés, de nemzeti javak birtokba vételének örömét is biztosították. A csereügylet tehát mindkét fél számára kifizetődőnek ígért. A *Kanadai Magyar Újság* főszerkesztőjeként Nemesnek egyébként rengeteg lehetősége adódott – a Loóséhoz hasonló – magyar vándorlástörténetek megismerésére, így az emigránsok által megtapasztalt kihívásokkal, nehézségekkel (szokatlan klíma, hatalmas távolságok, földek megtisztításának nehéz feladata, magyar környezet hiánya stb.) is tisztában lehetett, ami növelte az irántuk való érzékenységet. A nehézségek ismeretében a Kanadába érkezőket – állítólag – el látta tanácsokkal, és ha módjában állt, anyagilag is segítette őket.²⁸

A támogató magatartást – az előbbieken kívül – az a potenciális automatizmus is elősegíthette, amit az idegen, zord vidéken élők iránt érzünk, velük kapcsolatban gondolunk. Vagyis Loós relatíve nehéz helyzete az 'embertárs' iránti empátiát, a humanista beállítódást is mozgósíthatta Nemesben.

Mindezek mellett az értelmiségi státusz és a sajátos szerepfelfogás is közrejátszhatott az együttműködésben. Ha végignézzük a montreáli református egyház, a montreáli és winnipeg-i konzulátusok fennmaradt levéltári anyagát,²⁹ vagy éppen ssggel Nemes Gusztáv levelezését,³⁰ kiderül, hogy a magyar diaszpóra értelmiségi tagjaira (konzulokra, lelkészekre, újságírókra) olyan szerepek is hárultak, amelyek

28 Magyar Élet (New York), 1982. június 26. 7.; Katolikus Magyarok Vasárnapja (Youngstown), 1982. november 28., 7.

29 LAC, MG8–G76 Hungarian Reformed Church of Montreal; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), K 139 Winnipeg-i Konzulátus; MNL OL, K 128 Montreali Főkonzulátus

30 LAC, MG28–V19, különösen vol. 3.

az „óhazában” nem tartoztak volna a feladatkörükhöz. A Nemes Gusztávhoz intézett levelek egyikében egy magyar bevándorló, bizonyos Tony (sic!) Nádásdi például a hazautazás szabályairól érdeklődött: „Már másodszor fordulok Önhöz tanácsért. [...] megint megpróbálom a haza jutást, A télen kerestem vagy 200 dollárt. Legutoljára a CPR lineon dolgoztam két hetet de a közbejött operálásom végett (vakbél) ott hagytam és most hogy jobban vagyok haza akarok menni Magyarországra. De ami a hazamenést illeti nem tudok bizonyosat, mert még levelet se lehet küldeni. Éppen ezért fordulok Önhöz s megkérném hogy tájékoztasson újra a hazautazási lehetőségekről.”³¹ Egy másik magyar bevándorló, Frank (sic!) Szilágyi – egy vita eldöntéséhez – szintén állásfoglalást kért a szerkesztőségtől. Levelében két kérdést tett fel: „mejik nagyob úr egy fő ispán vagy egy fő konzul [...] ha egy illető akar valami üzletet kezdeni és kölcsön pénzen keszte, hogy nevezik asztat, pénznélkül keszte vagy Pénzel keszte.”³² A szerző tudhatta, hogy a válaszadás nem tartozik a címzett munkaköréhez, hiszen levelében úgy búcsúzott el, hogy „Szivességeket kérve Maradok Tiszteletel”. Megint mások – kellő információk hiányában – arról érdeklődtek az újságírónál, hogy bizonyos települések (általában a korábbi lakóhelyük) visszakerültek-e Magyarországhoz, vagy maradtak az utódállamok határain belül.³³ Az is előfordult, hogy az emigráns arról kért tájékoztatást, mekkora az óráidő-eltérés saját kanadai lakóhelye és az európai kontinens között.³⁴ És a források arra utalnak, hogy a címzettek igyekeztek megfelelni az elvárásoknak, válaszolni a kérdésekre. Nyilvánvaló tehát, hogy az emigrációban felértékelődött a magyar értelmiség tevékenysége, az alacsonyabb státuszúakat támogató magatartása. Nemzettársaik számára ugyanis elérhetetlenek voltak a legkézenfekvőbb információs források, a magyar közigazgatás helyi képviselői, így jobb híján a magyar lelkésznel érdeklődtek személyesen, vagy a magyar újságíróval és a magyar konzulokkal

31 LAC, MG28–V19, vol. 3., Tony Nádásdi levele Nemes Gusztávnak, 1941. május 20.

32 LAC, MG28–V19, vol. 3., Frank Szilágyi levele, 1941. márc.

33 „Tisztelt szerkesztő út. Legyen szives velem tudatni hogy Alsólendva Zala megye, ami szerb megszállás alatt volt átesete magyarországhoz. Mert én Alsólendvai vagyok és nem tudok tiszta képet halani szülőhazámról, vagyis a Mura és dráva köze át eset e magyarországhoz legyen szives velem tudatni. Teljes tisztelettel maradtam Huzimecz Miklós.” LAC, MG28–V19, vol. 3., Huzimecz Miklós levele, 1941. június 1. „Tisztelt Szerkesztő Úr! Bocsásson meg, hogy soraimmal zavarom, de szeretném megkérdezni, ha esetleg Önnek már tudomása van róla, hogy Torontál-Torda vissza jött-e már hozzánk? Avagy kitől van most megszállva? Ti. a szerbeknél volt. Hogy küzelebből ismertessem, Nagy Kikinda, Török Becse, Nagy Becskerek és Zsombolya között fekszik. Ha nem terhelném nagyon ezen kéréssel, legyen olyan jó kérem, tudassa velünk. Előre is nagyon köszönöm.” LAC, MG28–V19, vol. 3., Urbán Károlyné levele, 1941. június 4.

34 LAC, MG28–V19, vol. 3., Frank Fekete levele, 1941. augusztus 29.

tették fel kérdéseiket levélben. A magyar bevándorlók kiszolgáltatottsága előíró normát: a segítség imperatívuszát alakíthatta ki a helyi magyar értelmiségben és a konzulokban, ami természetesen tovább növelte annak esélyét, hogy az újságíró szolidárisan fog reagálni nemzettársa kérésére. Az emigráció viszonyai között tapasztalható szerepbővülés mindenestre a helyi társadalom 'erős szerkezetévé'³⁵ vagy ún. 'alapszemélyé' (*core individual*)³⁶ tett számos értelmiségit.

Összességében tehát különböző tényezők: mindenekelőtt a korábbi csoport-szocializáció és a csoporthoz (nemzethez) kötődés, továbbá a saját értelmiségi szereptudat, a diaszpóralét viszonyai, a magyar javak (tényleges és átvitt értelemben vett) fogyasztásának igénye, valamint a legalapvetőbb humanista beállítódás motiválták Nemes Gusztávot szolidáris tetre, a cserügylet elfogadására. Nemes döntését persze gyakorlatias szempontok is befolyásolták, például a kanadai magyar olvasóközönség megtartásának igénye; de talán a többi tényezőhöz képest ennek kisebb szerepe volt. Egyébként Nemesnek nem ez volt az első szolidaritási gesztusa Loós felé, ugyanis utóbbi arra tett ígéretet a levelében, hogy rendezni fogja tartozását és előfizetését, ahogy azt „már a múltban is tetem”.

További kutatások tárgyát képezi annak a problémának a szisztematikus feltárása, hogy hogyan alakította a sajátságos kanadai emigrációs környezet a helyi magyar tisztviselő és értelmiségi elit (konzulok, újságírók, lelkészek) szereptudatát, normarendszerét és magatartását a 19–20. században. És hogy milyen – a felelősségérzettel összefüggésbe hozható, a modern társadalomban érvényes formalitások rendszerét olykor áttörő – informális gyakorlatok (áruccsere egyén és intézmény között, az értelmiségiek Atyaként, 'alapszemélyként' való működése stb.) alakultak ki köreikben, továbbá ezek hogyan segítették a magyar bevándorlók adaptálódását az idegen környezetben.

35 A kisebbségtörténeti kutatásokban használt 'erős szerkezet' fogalmához lásd: BÁRDI Nándor, *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*, Pozsony, Kalligram, 2004, 35.

36 Richard Alvarez szerint a bevándorló társadalmi hálózatok egyes tagjai (*core individual*) aktívabbak, mint mások, a többiekhez képest nagyobb szerepet játszanak egy adott társadalmi mező létrehozásában és fenntartásában. Egy-egy egyén nemcsak közvetlen környezetének válhat meghatározó alakjává, de a következő generációk fejlődésének irányát is megszabhatja. ALVAREZ, *i. m.*, 56.

Forrásközlés

Orley, [S]ask[at]chewan]. 1939. Nov. 2.án

Kedves Szerkesztő Úr!

A Canadai M. U. árával \$ 2,50 el elvagyok maradva. Amiért a Szerkesztő Úr szives türelmét és jó indulatát ké[r]ve voltam. Voltam bátor a további küldési igénylésemet fent tartani, azon indoklással, hogy amihelyst pénzhez jutok úgy a hátralék[ot] mint az elő fizetésem rendezni fogom mint amit már a multban is tetem.

De aminek után itt az északi jeges tenger tő szomszédságában pénzre szert teni nem ojan könnyű feladat. Így tehát, Én mint Debreceni kálvinista magyar ember tisztelettel teszek önnek egy elfogadható ajánlatot. Tudnilik én rövid időn belül a magyar kereskedelem szempontjából elfogadott prima első minőségű sertést fogok ölni aminek a szalonnájából garantált finom Debreceni csemege paprikás szalonnát 5 lb.³⁷ és híres Debreceni páros kolbászból szintén 5 lb.ot itten feladva. 25 ø.jével³⁸ hajlandó leszek küldeni adóságom fejben. [H]a önek elfogadható lesz, ha ajánlatom konveniálni fog! [S]ürgős válaszát el várva vagyok. [H]azafias tisztelettel, V. Loos. Orley, [S]ask.³⁹

*

Nov. 14. 1939.

Kedves Mr. Loos!

November 2.án kelt eredeti levelét megkaptuk, de sajnos nagyfoku elfoglaltságom miatt csak most válaszolhatok. Debreceni kálvinista ajánlatát mint szabadkai kálvinista örömmel elfogadom, már csak azért is, mert látom az őszinte ragaszkodását lapunkhoz és értékeli [a] nagy megerőfeszítést és sajnos azzal nem

37 Lb, azaz font; 1 font = 0,45 kg.

38 centjével

39 LAC, MG28–V19, vol. 3.

egyenes arányban álló fizetéses munkánkat, na meg azért is miután igen vágyok igazi magyaros csemege paprikás szalonnára, meg a debrecenire.

Tehát kedves Mr. Loos a legnagyobb szeretettel várom öt-öt fontos magyaros küldeményét és csupán arra kérem, hogy ön ne várákóztasson úgy meg, ahogy azt én tettem, kényszerből.

Ha jól emlékszem, már találkoztam önnel és kedves feleségével Csendes tiszteletes úr lakásán úgy 10 évvel ezelőtt és így úgy önnek, mint kedves feleségének a legjobbakat kívánva maradtam hazafias szeretettel.⁴⁰

40 LAC, MG28–V19, vol. 3.

MEGLÉVŐ BŰNÖKHÖZ BŰNÖSÖKET KERESNEK

Kelemen István, a Nagyváradi Állami Magyar Színház tagozatvezetőjének karriertörténete a Securitate dokumentumaiban¹

E tanulmányban Kelemen István, a Nagyváradi Állami Színház egykori tagozatvezetőjének majd művészeti vezetőjének követési dossziéjából elemzek néhány részletet. Dolgozatom célja annak illusztrálása, hogy a Securitate megfigyelési, követési technikái sajátos mintázatokba szerveződnek. A megfigyelések rögzítésének jellegzetes szemantikája van, sajátos gyakorlatok társulnak hozzá, de e kategóriarendszer összetettsége csak egy-egy megfigyelés tágabb társadalmi-politikai kontextusát figyelembe véve érhető meg. Így a követés, a lehallgatás, a vallomástétel nemcsak egy egyéni élettörténetet meghatározó kellemetlen, sokszor dehumanizáló cselekvéssorozat, nemcsak egy hatalmi gépezet működésének megmutatkozása, hanem a romániai magyar értelmiség-, és az erdélyi, kisebbségi intézménytörténet jellegzetes láttelele is.

A dokumentumok ezer arca

Az erdélyi magyar közgondolkodás az állambiztonsági dossziékat általában a múltfeldolgozás mérföldköveinek tekinti.² A (nagy részt) „ügynökkérdés” tema-

1 Kelemen István követési dossziéját a nagyváradi Szigligeti Színház bocsájtotta rendelkezésemre, a dokumentum feldolgozása Kelemen Márta, Kelemen István özvegyének beleegyezésével történt. Kelemen Márta nemcsak hozzájárulását adta a munkámhoz, de e tanulmány elkészítésében is nagy segítségemre volt. Ő nemcsak a megfigyelési dosszié egyes részleteinek tisztázásában vállalt fontos szerepet, hanem olyan forrásokat is a rendelkezésemre bocsájtott, amelyek új szempontokkal gazdagíthatták az elemzést. Márta néni kedvességét és türelmét ezúton is köszönöm!

2 A kelet-európai kitekintésről: POENARU Florin, *Herta Müller and Katherine Verdery as Spies: File-Memoirs as Forms of Remembering through and against the Secret Police Archives*, Kézirat, 2023. A romániai magyar vonatkozásokról lásd: PLAINER ZSUZSA, *(Collective) Memory of Communism in Post-Communist Europe: Social Practices, Research, Communication = (Collective) Memory of Communism in Post-Communist Eu-*

tikája körül forgó közbeszéd az abszolút igazság feltárását várja az állambiztonsági dossziék nyilvánosságra hozatalától, azt remélve, hogy az ügynökök kilétének felfedése hozzásegíti a célszemélyeket (és magát a kisebbségi társadalmat) ahhoz, hogy jobban megértse az államkommunista rendszer működését.³

Az irodalom- és társadalomtudományi megközelítések számára a „szekusdossziék” összetettebb jelentéssel bírnak. A klasszikus történeti elemzés az állambiztonsági iratokat egy politikai rendszer működésének dokumentumaiként tételezi.⁴

Egy (nevezzük most így) emlékezetpolitikai olvasatban a dossziék egyszerre a személyes és közösségi múlthoz való viszony kialakításának eszközei, ugyanakkor az egyéni és kollektív traumafeldolgozás alapkövei is: e megközelítés – amelyet Florin Poenaru dosszié-emlékezetnek (file-memories) nevez – lényege, hogy az érintettek el-, (vagy újra) olvassák saját (vagy családtagjaik) követési vagy beszerzési dossziéját, és reagálnak azokra. De az el-, vagy újraolvasás ez esetben nem magányos tevékenység, nyilvános szöveg születik belőle, tudatos társadalmi és kulturális gyakorlattá válik, újraalkotja a múltat a jelen igényei szerint.

A dosszié-emlékezet praxisa sokféle szövegtípus létrejöttét eredményezheti. A társadalomtudományi gondolkodás (talán önkényesen) a dosszié-emlékezet körébe sorolja Esterházy Péter *Javított kiadását* vagy Forgách András *Élő kötet nem marad* című regényét, de ide tartozhat Herta Müller életrajzi, szándékosan dokumentarista visszaemlékezése is, vagy Katherine Verdery saját megfigyelési dossziéját feldolgozó társadalomtudományi munkája.⁵

A hálózati és/vagy beszerzési dossziék feldolgozásának egy (a társadalomtudományi megközelítés szempontjából releváns) újabb típusa az antropológiai szemléletű elemzés lenne. E paradigma sok esetben követheti a dosszié-émlé-

rope: Social Practices, Research, Communication, eds. HALILI Rigels, FRANZINETTI Guido, F. KOLA Adam, Torun, Uniwersytet Mikolaja Kopernika w Toruniu, 2021, 156–176.

3 A köznapi gondolkodás kategóriáira való reflektálásról lásd BOTTONI Stefano, *Még egy ügynök*, Transtex, 2013. január 3. http://welemony.transindex.ro/?cikk=19265&fb_comment_id=398647696887147_2605271#f1e58dde5969b54. (Letöltés ideje: 2021. november 21.); GAGYI József, *Ügyről és kategorizációról*, Transindex, 2013. január 7. <http://welemony.transindex.ro/?cikk=19284>. (Letöltés ideje: 2021. november 21.); HORVÁTH István, *Besúgásról és besúgókról*, Transindex, 2013. január 10. <http://welemony.transindex.ro/?cikk=19309>. (Letöltés ideje: 2021. november 21.)

4 NAGY Mihály Zoltán, BODEANU, Denisa, *(Le)hallgatásra ítélve. Márton Áron püspök lehallgatási jegyzőkönyvei (1957–1960)*, Marosvásárhely–Nagyvárad–Kolozsvár, Lector Kiadó, Varadinum Alapítvány Kiadó, Iskola Alapítvány Kiadó, 2019.

5 *Uo.*

kezet alapvetéseit, máskor – a történész szemléletmódhoz hasonlóan – inkább a múltfeltárássra törekszik, de bármely szemléletmódot helyezi is előtérbe, e megközelítés mindig igyekszik feltárni az állambiztonsági megfigyelés tágabb szociokulturális összefüggéseit is. Katherine Verdery előbb említett, saját dossziéját feldolgozó könyve sorolható e típusba, de antropológiai megközelítésnek nevezhetnénk Cristina Văţulescu írásait is.⁶

A következőkben, Kelemen István dossziéjának elemzésekor főként a kulturális antropológiai megközelítés szempontjait követem. Azt igyekszem bemutatni, hogyan jelenik meg Kelemen István szakmai életútja a Securitate szűrőjén keresztül, mitől és miért minősítik őt és magatartását a hivatalos dokumentumok ellenségesnek vagy éppen ellenségnek? Ugyanakkor azt feltételezem, hogy e diszkurzív címkézés nem a véletlen terméke, hanem egy rendszintű kulturális gyakorlat, amely révén megismerhetővé válnak a romániai állambiztonság elnyomásának mechanizmusai.

Kelemen István és a Kelemen-dosszié

Kelemen István (Nagyvárad, 1930. december 25. – Debrecen, 1977. augusztus 10.) 1961–1977 között a Nagyvárad Állami Színház munkatársa volt: 1972 augusztusa és 1973 decembere között tagozatvezető (aligazgató, a magyar társulat vezetője); később lefokozták, így 1973 decembere és 1977 áprilisa között a magyar tagozat művészeti vezetőjeként dolgozik. 1977 áprilisában a Securitate zaklatásai miatt családjával együtt áttelepül Debrecenbe, az ottani színháznál kezd dolgozni; 1977 augusztusában váratlanul meghal. Doktori dolgozatának témája a nagyvárad színház története, a kezdetektől 1977-ig; a kutatást összegző kötet *Várad színház* címen a Literator Kiadó gondozásában jelent meg, jóval a rendszerváltás után, Nagyváradon 1997-ben.

Kelemen István megfigyelési dossziéját 1974. február hetedikén nyitják meg és 1977 februárjában zárják le. Az 527-es számú dosszié kategóriája DUI (mely

6 Katherine VERDERY, *My Life as a Spy. Investigations in a Secret Police File*, North Carolina, Duke University Press, 2018.; Cristina VĂȚULESCU, *Cultură și poliție secretă în comunism*, Iași, Polirom, 2017.

rövidítés a legmagasabb rangú megfigyeléstípust jelöli), a háromkötetes iratcsomóban Kelemen István Kálmán fedőnéven szerepel.⁷

A dosszié szerint Kelemen István megfigyelésének számos indoka van. 1973–1974-ben az állambiztonság szerint Kelemennek nacionalista megnyilvánulásai vannak, állam- és pártellenes kijelentéseket tesz, az ország elhagyására készül. Később, egy 1975-ös szintézis alapján tovább bővül a lista: nacionalista- és rendszerellenes kijelentések megtételén kívül az állambiztonság Kelemen István számlájára írja, hogy a művészeti vezető rendszeresen találkozik Magyarországnak nagykövetével, és azt is, hogy színháztörténeti kutatómunkáját (doktori, publikációk a témában) – a hivatalos emlékezetpolitika és így az állambiztonság szerint is – hamis történelemkép jellemzi („o imagine distorsionată a istoriei”). Az állambiztonság szempontjából az sem megengedett, hogy Kelemen István hivatalos levelezéseikor borítékjain az intézmény megnevezése helyett (Nagyvárad Állami Színház) a Nagyvárad Magyar Színház formulát használja, továbbá kapcsolatot tart fent külföldi (Debrecen) teátrumokkal.

Kelemen István (Kálmán) megfigyelésére az állambiztonság különféle módszereket alkalmaz: színházi besúgóktól-, és távolabbi ismerősöktől gyűjt adatokat, lehallgatja Kelemen István otthoni és szolgálati telefonját, rögzíti és lejegyzí a család lakásában és Kelemen irodájában folytatott magán- és hivatalos beszélgetéseket, átkutatja a művészeti vezető autóját, lakását és irodáját, ellenőrzi levelezését, követi bukaresti szolgálati útján. A dosszié szerint megfigyelik Kelemen István feleségét is, csakúgy, mint színházi- és „civil” barátait. A Kelemen házaspárról a család egyik közelebbi barátja is jelent, de az informátor kilétét (a visszaemlékezések és a Securitate dokumentumai szerint) a család viszonylag gyorsan felfedi. Kálmán iratcsomója tartalmazza továbbá Kelemen István és felesége Securitate-n tett vallomásait, valamint a színház alkalmazottainak és a házaspár baráti körének színházi és nemszínházi emberekből álló tagjainak nyilatkozatait. A Kelemen család 1974-ben kérvényezi a Magyarországra való áttelepülést (a zaklatások hatására), ezt 1977 márciusában jóváhagyják; 1975 után a Securitate egyre kevesebbet foglalkozik Kálmánnal.

A következő fejezetekben a megfigyelés egyetlen aspektusával foglalkozom: a Kelemen István doktori dolgozatához, színháztörténeti kutatómunkájához kap-

7 Dosar de urmărire informativă nr. 527 privind Kalman, CNSAS, I 261016, Vol 1-3, a továbbiakban DUI KELEMEN.

csolódó részleteket elemzem, ezeken belül is kettőnek szentelek nagyobb figyelmet: a Kelemen család autója átkutatásának, illetve a ház kutatásnak. E mozzanatok kiválasztásának oka, hogy a tudományos tevékenység megfigyelése ismétlődő feladatként szerepel a dossziében, állandó vádként szerepel Kelemen ellen.

Elemzésemhez számtalan forrást használtam: a megfigyelési dosszién kívül feldolgoztam Kelemen István egy kéziratban lévő szövegét is.⁸ E szöveg romániai magyar kisebbségi létet elemző első részét ezúttal mellőztem, a másodikat, amely Kelemen és családja megfigyelésének elbeszélése, kiemelten fontosnak tartottam mostani és későbbi elemzéseim szempontjából. Erre a második részre a továbbiakban – talán önkényesen – naplóként hivatkozom majd. Az állambiztonsággal való találkozásának történetét Kelemen István a család áttelepedésekor, azaz 1977 áprilisában kezdi írni, és pár hónappal később (augusztus) bekövetkezett haláláig folytatja. A visszaemlékezést felesége, Kelemen Márta fejezi be, egészíti ki. Tudomásom szerint a szöveg teljes terjedelmében még nem jelent meg, így nem születtek róla nyilvános reflexiók.

Az elbeszélés nemcsak nyelvezete és ténygazdagsága, hanem „jelen idejűsége” miatt válik értékes forrássá. Ahogy azt korábban említettem, az emlékek rögzítése az áttelepülés után történik, amikor az állambiztonság zaklatása – vélhetően – még friss élmény, de a múlt része már. Ráadásul saját történetének megírásakor Kelemen István nem ismeri megfigyelési aktájának adatait, így azok nem is befolyásolhatják abban, hogyan meséli el a közelmúlt eseményeit.

A napló feldolgozásán kívül interjút készítettem Kelemen Mártával, Kelemen István özvegyével, és rövidebb, a dosszié adatait ellenőrző beszélgetéseket folytattam a színház akkor dolgozóival. A színháztörténeti kontextus feltárásában a korabeli romániai magyar kulturális sajtó (*Utunk*, *Korunk*) nagyváradi teátrumról szóló anyagai nyújtottak segítséget. A hetvenes évek váradi színházi előadásainak értelmezéséhez a Nagyváradi Philter (színháztörténeti) kutatás nyújtott támpontot, de elolvastam Kelemen István publikációit is.

A Kelemen-dosszié tágabb, színház- és kisebbségtörténeti kontextusának feltárása érdekében (színháztörténeti munkákon kívül) egyéb államvédelmi do-

8 KELEMEN István, KELEMEN Márta, *In memoriam ...*, Gépírat, oldalszámok nélkül, Debrecen 1977/1980/1987.

kumentumokat is használtam. Domokos Géza megfigyelési iratcsomóján kívül elolvastam a temesvári és kolozsvári színházak objektum-dossziéit is.⁹

Elméleti keret – az ellenség és az ellenség neve

Az állampolgárok osztályozása a modern állam sajátossága; a modern állam titkosszolgálatának feladata pedig az, hogy beazonosítsa, még pontosabban megnevezze (*to label*) az állam ellenségeit és eltávolítsa azokat a politikai társadalmi térből.¹⁰ A kelet-európai államkommunista hatalom ezt a nyugati klasszifikációs praxist ötvözi a szultanisztikus rendszerek szigorú ellenőrzés gyakorlatával. A korszak (1945–1989) kulturális logikája értelmében az ellenség(ek) veszélyezteteti(k) az államhatalmat, ezért minél pontosabb beazonosításuk fontos feladattá válik.

A kelet-európai titkosszolgálatok az állampárt hatalmának leképezései: működésük lényege, hogy a hivatalos ideológiák által meghatározott kategóriákba sorolják az állampolgárokat. A Securitate dokumentumai jól igazolják e kategóriarendszer meglétét: az állambiztonsági tisztek kiképzésére szánt tankönyv különböző csoportokba sorolja a megfigyelteteket: kulákok és nagykereskedők, egykori csendőrök, szekták és egyházak aktív tagjai, azok, akiknek rokonai vannak nyugat-európai országokban stb.¹¹

Fontos megjegyeznünk azt is, hogy 1965 után az állam ellenségei nemcsak bizonyos társadalmi kategóriák tagjai lesznek, hanem azok csoportja is, akik bizonyos (a rendszer számára nem kívánatos módon) viselkednek: kritizálják az állam és a párt tevékenységét, tiltott tevékenységeket folytatnak (rádióadások hallgatása, joga, vallásos tevékenység stb.); a szocializmus későbbi évtizedeiben a hatalom nem társadalmi hovatartozás, hanem viselkedés alapján azonosítja be

9 Arhiva fond informativ dosar nr. 236943 privind Domokos Geza. CNSAS I 203541, Vol 1-7, a továbbiakban DUI Domokos; Arhiva operativă, Dosar, Anexă dosar 134, CNSAS, D 002770, Vol 1-2; Arhivă operativă, Dosar Fond operativ „Teatrul Maghiar”, Anexa Dosar problemă naționalisti, iredentiști maghiari nr. 167, CNSAS, D 009778, Vol 7, a második a továbbiakban OBJ TEMESVÁR, az elsőből nem idézek.

10 Katherine VERDERY, *Secrets and Truths*, Bp., Central European University, 2014, 78.

11 Document 1951 – Directiva referitoare la organizarea evidenței operative a „elementelor dușmănoase” din Republica Populară Română, 1951, 3. http://www.cnsas.ro/documente/istoria_sec/documente_securitate/directive_instructiuni/1951%20Directiva_3.pdf. (Letöltés ideje: 2013. július 12.)

a számára ellenséges állampolgárait.¹² E kulturális logika magyarázza a megfigyelési dossziék sajátos nyelvhasználatát, stílusát: a dossziéknak poétikája van – mondja Cristina Văţulescu.¹³

A megfigyelési dosszié – vallja Herta Müller – egy másik biográfia. Az állambiztonság megalkotja a megfigyelt személy dokumentumbeli Doppelgängerét, aki a hatalom szempontjából ellenségnek minősül.¹⁴ Az ellenség-alteregó a dossziékban fedőnéven, sőt fedőneveken szerepel, tevékenysége is más, mint a dokumentumokon kívüli világban: aki az előbbiben tisztos családapa, a társadalom megbecsült tagja, az az utóbbiban hazaáruló, kém.¹⁵

De a kategorizáció, az ellenségképzés nemcsak szemantikai probléma. Az állambiztonság dolga, hogy a nyelvi klasszifikációhoz gyakorlatokat is társítson (megfigyelés, információgyűjtés, lehallgatás),¹⁶ igazolandó, hogy a célszemélyeket valóban követni kell. Az állambiztonság működésének célja tehát – egy antropológiai megközelítésben – nemcsak az ellenség beazonosítása és marginalizálása, hanem az ellenség megteremtése is.¹⁷

Példák a kategorizálásra

Az államszocializmus (és így az állambiztonság) változó nevekkkel illetve a számára nemkívánatos állampolgárokat: az 1950-es 1960-as években osztályelleneségként (*duşmanul de clasă*) nevezte meg a rendszer bomlasztó elemeit, később a gyanús idegent (*străinul suspect*) jelölte meg célpontjaként, majd a 70-es 80-as években azokat, akik ellenségesen nyilvánulnak meg az országgunkkal szemben (*se manifestă ostil faţă de realităţile ţării noastre*).¹⁸

12 Virgiliu ȚĂRĂU (coord.), *Învăţând istoria prin experienţele trecutului: Cetăţeni obişnuiţi supravegheaţi de Securitate în anii 70-80*, Bucureşti, Editura CNSAS, 2009, 19–20.

13 VĂŢULESCU, *i. m.*, 26.

14 Herta MÜLLER, *Securitate in All but Name*, 2009. <http://www.signandsight.com/features/1910.html>. (Letöltés ideje: 2023. július 9.)

15 VĂŢULESCU, *i. m.*, 26.

16 Smaranda VULTUR, *Viaţa cotidiană şi supraveghere în anii 1970–1980. Dosarele de urmărire individuală ca resursă memorială* = CIOFLĂNCĂ Adrian, M. JINGA Luciana (coord.), *Represiune şi control social în România comunistă*, Anuarul Institutului de Investigarea a Crimelor Comuniste şi Memoria Exilului Românesc, Vol V-VI., 2010–2011, 345–365, 346.

17 VERDERY, *i. m.*, 60.

18 VULTUR, *i. m.*, 346.

Az Egyesült Államokból érkezett diákokat, sok más külföldihez hasonlóan kémnek tekintette az állambiztonság.¹⁹

A nacionalista mint kategóriarendszer az etnikai kisebbségek számára fenntartott ellenség-megjelölés volt. Herta Müller szerint a romániai németeket nacionalistáknak és fasisztáknak címkézték, a zsidókat nacionalistáknak, a magyar kisebbség tagjait pedig irredentáknak.²⁰ A nacionalista megnevezést a romániai magyar kisebbség tagjaira is használták. Domokos Géza megfigyelési dossziéjában a romániai magyar irodalmi élet számtalan képviselőjének neve mellett szerepel a „nacionalista” jelző.²¹

A két címke: Kálmán, a valutázó; Kálmán, a nacionalista-irredenta

Az autó átkutatása

A Kelemen István tudományos tevékenységéről-, erdélyi magyar színháztörténeti tárgyú kutatásairól való információszerzés már a dosszié megnyitása előtt, a megfigyelési szakaszban (1973. augusztus–szeptember – 1974. február) is fontos feladatként szerepel az iratcsomóban. A kutatói munka elsősorban egy 1973. október 2-i jelentésben kerül elő, mely egy Marin-nevű színházi besúgótól származik. Az informátor szerint [Kelemen] az erdélyi magyar színháztörténetéről ír doktori dolgozatot („Își pregătește teza de doctorat tratând istoricul dramaturgiei maghiare în Transilvania”).²² Costică (nagyváradi értelmiségi, nagy valószínűséggel nem színházi ember) 1974. február 7-i jelentése szerint Kelemen István régi plakátokat őriz az otthonában („Are o colecție de afișe vechi la domiciliu”);²³ a jelentéshez fűzött megbízott intézkedések szerint meg kell tudni, milyen könyvei vannak otthon („ce cărți documente are la domiciliu”).²⁴

19 VERDERY, *i. m.*, 15.

20 MÜLLER, *i. m.*

21 DUI DOMOKOS Vol 1., 360–362.; Uo., 394.; Uo., 396.; Vol 2., 137.

22 DUI KELEMEN, Vol 1., 4.

23 Uo., 52.

24 Uo., 53.

Az első konkrétabb intézkedést az autó átkutatása jelenti. A Kelemen család Magyarországra és Lengyelországba utazik nyaralni, Budapesten Kelemen kutatni is szeretne. Doktori témavezetője igazolásával (a doktoranduszi státusáról) átvinnie két, kézzel írt füzetet a határon, melyekben a váradi színtársulat 17–19. századi előadásainak listáját jegyzi le; az adatokat a színház archívumából másolta ki, a kivitel így teljesen legális. 1974. július 4-én a borsi átkelő román oldalán leállítják, átkutatják az autót, elveszik a füzeteket, de a családot kiengedik az országból.

1974. júl. 3-án, egy nappal az utazás előtt, az állambiztonság telefonon tájékoztatja (Notă telefonică) a borsi határőrséget, elrendelve Kelemen autójának átkutatását. Indoklás: a színháztörténész régi, váradi-erdélyi színháztörténeti kéziratokat szeretne kivinni az országból, és nacionalista-irredenta tematikájú anyagokat szándékszik behozni („din datele ce care le reșinem rezultă că numitul K.I. ... intenționează să scoată din țară manuscrite vechi despre istoria teatrului de stat Oradea și a Transilvaniei, iar la intrare să aducă materiale cu conținut naționalist-iredentist.”).²⁵ Később az átkutatásról szóló hivatalos jegyzőkönyv is elismeri, hogy a „nacionalista-irredenta tartalmú iratok” voltaképpen a színház repertoárjának másolatai egy-egy kéziratot füzetben, melyeket Kelemen azért vinne ki az országból, hogy kutatásait folytatni tudja. A hivatalos jegyzőkönyv azt is regisztrálja, hogy Kelemen hivatalosan is tudta igazolni doktorandusi státusát.

A házkutatás

A Kelemen házaspár otthonának átkutatása már az 1974. februári, tehát az dosszié megnyitását követő első intézkedési tervben is szerepel, majd ismét megjelenik egy 1975. április 25-i dokumentumban is. Ez utóbbi intézkedéscsomagban megnevezett okok szerint meg kell ismerni Kelemen „nacionalista-irredenta-fasiszta” könyveinek tartalmát. A jelentés szerint Kelemen „nacionalista-fasiszta-irredenta” tartalmú könyveket nemcsak birtokol, hanem kölcsönöz is. („Pentru a verifica și constata conținutul cărților de nuanță naționalist-iredentistă-fascistă etc., a manuscriselor tipărite ...”, ill. „Împrumute cărți pentru a fi lecturate unor

25 Uo., 87.

persoane, pe care le prezenta a fi foarte ‚interesante’ din punctul lor naționalist-iredentist”.²⁶⁾

1975 áprilisától júliusig (az új információk hatására) bővítik a házkutatás okát-célját: a valutázás jelenik meg újabb indokként. A dokumentum szerint ellenőrizni kell, egy, a nagyváradi kulturális elithez tartozó személy információit, mely szerint a Kelemen család 400 dollárt kapott volna egy amerikai állampolgártól. (Marosányi, cetățean USA „i-a dat acestuia suma de 400 de dolari și mai multe obiecte trimise de către cetățeanul american KALMAR GASPAR, verișor de al lui Kelemen, care a fost în vizită la acesta anul trecut.”²⁷⁾

A házkutatás jegyzőkönyve alapján az államvédelem elsősorban színháztörténeti könyveket kobozott el a családtól, illetve olyan történelmi munkákat, amelyek a hivatalos történelemszemlélettel ellentétes Erdély-képet közvetítettek („Harta de pe pagina 64 ... Ardealul este inclus la teritoriul aparținând Ungariei.”)²⁸⁾

A „valutabirtoklásról” szóló jegyzőkönyv kiemelten fontos az epizód megértése szempontjából. A dokumentum által felsorolt a „valutatartalék” (nagyjából) 36 darab 20 filléres, 62 darab 10 filléres, 50 darab 20 filléres, 1 darab kétforintos, 3 darab egyforintos, 4,50 csehszlovák korona, 53 amerikai dollárcent és egy darab kanadai dollárcentet jelentett.²⁹⁾

A házkutatás történetét a következőképpen idézi fel Kelemen István és Kelemen Márta. Kelemen István:

Mindent elvittek, ami a doktori értekezésemmel és egyéb tudományos munkámmal kapcsolatos volt. Pótolhatatlan értékű feljegyzéseket, adatokat, több esztendő munkáját. Elvittek minden olyan könyvet, amelynek valamilyen köze volt a magyar kultúrához és történelemhez. (...) Állandó gúnyos megjegyzésekkel szórakoztak: jó-jó, doktor lesz az ember, de megmutatom-e valamikor az államvédelmi szerveknek a munkáimat? (...) Ami még bántóbb volt, a könyvekre tett megjegyzések: kétezer kötet s majdnem mind magyar! Miért van ennyi? Mindet elolvastuk? Ennyi időnk van? (...) Az egész velünk kapcsolatos hercehurca nem viselt meg

26 DUI KELEMEN, Vol 2., 30.

27 Uo., Vol 1., 29.

28 Uo., Vol 2., 3.

29 Uo.

bennünket úgy, mint az a tény, hogy a könyvtárat polconként villanófényvel lefényképezték. Ezután határoztuk el, hogy eladjuk a könyveink nagy részét, noha húsz év áldozata van bennük: eladott menzajegyek, soha meg nem vásárolt ruhák stb.³⁰

Kelemen Márta:

Valutarejtegetés ürügyén kezdték a házkutatást. Valutánk nem volt. A gyermekek játékaik közt találtak egy kis játékperselyben egy maréknyi aprópénzt, /magyar, cseh, lengyel, legnagyobb érme a kétforintos volt/. Találtak egy kis kulcstartót, amerikai sógorunk ajándékát: sárgaréz keretben Kennedy-fejes féldolláros. Pénznek minősítették. (...) Ebből az ún. valuta ügyből bírósági eljárás lett. 2800 lej pénzbírságra ítélték, és a munkahelyemen, a munkatársak előtt is feldolgozták, mint törvénybe ütköző cselekményt, anélkül, hogy a szóban forgó összegről említést tettek volna. /44 forint, 4,50 cseh korona, 53 USA cent/.

Kelemen Márta visszaemlékezései szerint a család valóban kapott 23 dollárt az Egyesült Államokban élő rokonoktól (Kelemen István lánytestvérétől és sógorától), de az összeget nem készpénzben rejtegették, hanem – a törvényeknek megfelelően – az ún. „dolláros bolt”-ban levásárolandó nyugta volt az egyetlen, amelyet birtokoltak.

A kategóriák működése – avagy az ellenségképek funkciói

Cristina Văţulescu szerint az alternatív életrajz célja megváltoztatni a valódi életrajzot. Az ellenség-kategóriákba sorolt állampolgárokkal szemben az állambiztonság intézkedéseket fogantatosít: megfigyeli, kihallgatja, vallatja, zaklatja őket, beleavatkozik az életükbe.³¹ A Kelemen család autójának és házának átkutatásáról szóló leírások kiválóan illusztrálják e tézist. A narratívák (a valódi életrajzok elbeszélései) és az állambiztonsági dokumentumok összehasonlítása

30 KELEMEN István, KELEMEN Márta, *i. m.*, oldalszám nélkül.

31 VĂŢULESCU, *i. m.*

meggyőzően igazolja, mekkora a különbség a „nacionalistának”, „irredentának”, „valutabirtoklónak” bélyegzett Kálmán és a (témavezetői engedéllyel) színház-történeti kutatásokat végző, legálisan 23 dollárt birtokló Kelemen István között. Ráadásul a vádak hamisságát a Securitate hivatalosan is elismeri (jegyzőkönyveiben rögzíti, hogy az értékes kéziratköteg tulajdonképpen két kézzel írt füzet, a „valuta” pedig gyerekpersely tartalma). A Kálmánt és családját ért atrocitások hatására Kelemen Márta és Kelemen István az élettörténetük megváltoztatásáról döntenek: elhagyják az országot.

Vătulescu fentebb hivatkozott elméletét leszámítva a szakirodalom viszonylag keveset foglalkozik az említett kategóriarendszer funkcióival. A következőkben erre tennék kísérletet.

Úgy gondolom, a „nacionalizmus-irredentizmus”, vagy éppen a „valutázás” mint ellenségkategória nemcsak a megfigyelés, a meghurcolás, a marginalizálás eszköze. A besorolás, kutatások által kiemelt felszínnessége esetenként funkcionális is lehet: a kategorizálás valamit helyettesít. Elképzelésem szerint ez az ellenségképzés ürügyként, hiánypótlóként is szolgál: lehetővé teszi a célszemély ellenőrzését olyan esetekben is, amikor (az állam szempontjából) ténylegesen veszélyesnek ítélt tevékenységéről nincsenek adatok, vagy nem lehet adatokat gyűjteni. Az alábbiakban e tételt szeretném igazolni Kelemen István dossziéja kapcsán.

Azt feltételezem, hogy az ellenség-kategória átfedő, helyettesítő funkcióját akkor érthetjük meg igazán, ha a megfigyeléseket tágabb társadalmi-kulturális-intézményi kontextusba helyezzük. Kelemen István dossziéja esetében e szélesebb perspektíva a nagyváradi magyar színházi tagozat státusa a hetvenes évek első felében.

*A kategóriák működése – a Kelemen-dosszié színháztörténeti kontextusa*³²

1969-ben Szabó József (Ódzsa) egy rövid, kolozsvári kitérő után visszatér a Nagyváradi Állami Színházba. Rendezései által (*Éjjeli menedékhely*, 1969; *A bosszúálló kapus*, 1971; *Az ifjú W. újabb szenvedései*, 1973; *Az ember tragédiája*, 1974; *Anyám könnyű álmat ígér*, 1975) a pár évvel korábban még „operettszínház”-ként számontartott nagyváradi teátrum egyre több rangos szakmai elismerésben részesül³³. Kántor Lajos, számbavéve az időszak meghatározó erdélyi színházi előadásait, a színháztörténeti-jelentőségű 1975-ös kolozsvári, Harag György-féle *Lócsiszárral* együtt említi az 1973–1974-es nagyváradi évad Szabó József rendezéseit: *Az ifjú W*-t és a *Tragédiát*,³⁴ a *Tragédia* kapcsán pedig az 1973–1974-es évadot „Nagyvárad évadjá”-nak nevezi.³⁵ Habár Marosi Péter sokkal kritikusabb a nagyváradi színjátszással, mint Kántor Lajos, sőt a Körös-parti teátrummal szembeni elfogultsággal is vádolja kollégáját, Szabó József művészi teljesítményét ő is elismeri.³⁶

Az erdélyi színikritika által sokat magasztalt *Az ifjú W. ... az erdélyi színházi világban elsőként ötvözi a színházat és a rockzenét*, és Szabó József a romániai magyar színjátszás történetében először teremti meg a lehetőséget egy beatzenekar számára, hogy a színpadi előadás állandó szereplője legyen. Szabó visszaemlékezéseiben így ír e rendhagyó vállalkozásról:

A rendezői gondolattól a megvalósításig nem volt sima az út. Hiszen hosszú hajú hippiket felvinni az akkortájt szocialista hősokeket termelő Thália színpadára, rend-sértő veszélyes kísérlet volt. A gyanakvás és tiltás gépezete működésbe is lépett azonnal színházon kívül és belül. Csak hajdani irodalmi titkárunk, néhai jó Kelemen István tudná megmon-

32 A nagyváradi színház magyar tagozatának színháztörténeti értékelése, természetesen az általam bemutattnál sokkal összetettebb kérdés. A következőkben a teátrum tevékenységét elsősorban Kelemen István szakmai életútja, illetve a Kelemen-dosszié vonatkozásában értekelem, ezért a következő alfejezetben csak egy szűk keresztmetszetről, elsősorban az 1973–1977 közötti időszakról beszélek majd.

33 NÁRAY István, *Az operett árnyékában. A nagyváradi színház kétszáz éve* = BOROS Kinga, JÁKÉALVI Magdolna, KÉKESI KUN Árpád (szerk.), *Nagyváradi magyar színháztörténet 1950–1990. Philter elemzések*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, UArt Press, Kolozsvár, Marosvásárhely, 2022, 9–27, 23–25.

34 KÁNTOR Lajos, *A megtalált színház*, Korunk, 1975/6, 425–433, 425–426.

35 KÁNTOR Lajos, *Nagyvárad évadjá*, Utunk, 1974, 7, 12, 28. szám, 1–7.

36 MAROSI Péter, *A megtalált cikk*, Utunk, 1976, 10, 29, 44. szám, 2.

dani, hány kiskapun kellett besurrannia, hogy megszerezze terveinkhez a hivatalok jóváhagyó pecsétjét! Engem – emlékszem – a művészeti tanácsban a színház tekintélyes él-színésze és párttitkára próbált lebeszélni örültségemről:

- Lásd be, ez nem színdarab! – mondta.
- Belátom, ez nem színdarab. – mondtam.
- És nem is lesz belőle soha színdarab! – mondta.
- És nem is lesz belőle soha színdarab. – mondtam.
- Csak előadás!”³⁷

De az Ódzsa-rendezésket nemcsak a kritika értékelte, hanem a közönség is. *Az ember tragédiáját* vagy *Az ifjú W. újabb szenvedéseit* a székelyföldi turnékon is játsszák, ez utóbbi darabot, Kelemen István a nagyváradi *Fáklya*ban megjelent beszámolója szerint 1975. márciusáig mintegy 30 ezer néző látja Váradon és az erdélyi vendéglőadások alkalmával,³⁸ három év alatt pedig több, mint negyvenezren.³⁹ Eugen Țugulea igazgató beszámolója szerint az említett 1973–1974-es évadban a színház magyar társulata összesen 217 előadást tartott 54 településen, az előadásokat összesen 70 482 néző látta.⁴⁰

Szabó Józsefet, Ódzsát, az államvédelem Kelemen István legközelebbi környezetéhez sorolja; a dosszié adatai szerint az elismert rendező Kelemen „révén” kerül a Securitate célkeresztjébe. Ráadásul állambiztonsági dokumentumok nélkül is magától értetődő, hogy Szabó István szakmai „kalandozásai”, a színház-történeti jelentőségű előadások nem jöhettek volna létre a tagozat-, majd művészeti vezető Kelemen István támogatása nélkül. Nyilvánvalónak tűnik tehát, hogy Kelemen István állambiztonsági megfigyelésének nemcsak a színházszervező meghurcolása a célja, hanem a nagyváradi színház magyar tagozatának, egy erősödő kisebbségi kulturális intézmény ellehetetlenítése is.

37 SZABÓ József Ódzsa, *Színház álom-indulattal*, Nagyvárad, Szigligeti Színház, 2016, 148.

38 KELEMEN István, *Újabb találkozás az ifjú W-vel*, Fáklya, 1975. március 13., 2.

39 IMPLON Irén, *Századik előadás*, Fáklya, 1977. január 30., 2.

40 *Színházak önmagukról*, Utunk, 1975, 10., 41., 4.

A kategóriák működése – a hiányzó adatok

A fentiekből adódik a kérdés: ha a Securitate egy magyar színházi tagozat munkájának szabotálásában (is) érdekelt, miért hiányoznak Kelemen dossziéjából a színházi munkára vonatkozó fontos adatok? Hogyan magyarázzuk ezt annak ismeretében, hogy a Domokos Géza iratcsomója számtalan olyan dokumentumot tartalmaz, amely az állambiztonság és a kultúrpolitika összefonódását jelzi?

A temesvári és kolozsvári színházak objektum-dossziéinak áttanulmányozása után kijelenthetjük, hogy a Securitate számára egy színház tevékenységének nyomkövetése egyáltalán lehetett könnyű feladat. Az államvédelem információkat gyűjt a színészek „nacionalista” megnyilvánulásairól,⁴¹ a színészek életmódjáról, kapcsolati hálójáról, („modul de viață, anturajul de prieteni, concepțiile acestora, vicii și pasiuni, manifestări dușmănoase, acțiuni violente”),⁴² a színház belső viszonyairól, például, hogy egy színésznő nem kap jó szerepeket.⁴³ Azonban az átlapozott dossziékban mindössze egyetlen jelentést találtam színházi előadásról. Eszerint a közönség tapsolt, a színészek pedig nem szerették Méhes György *SOS* című darabját játszani: („actorii tratau această piesă cu multă neglijență și nepăsare, ea fiind o piesă neînsemnată pentru ei”, illetve „cei ce vedeau piesa pentru prima oară le-a plăcut și le-au răsplătit cu aplauze”).⁴⁴

Kimondhatjuk tehát, hogy a(z) átlapozott dossziékban legalábbis) színházi munkáról gyakorlatilag nincsenek adatok; a következőkben e jelenségre igyekszem magyarázatot találni.

Közismert, hogy az Állambiztonsági Levéltár (CNSAS) által őrzött dokumentumok nem tekinthetők „objektív” forrásnak. A dossziékat megszerkesztheti a tartótiszt vagy az egykori levéltáros avégett, hogy igazolni tudja saját tevékenységét.⁴⁵ Előfordulhat az is, hogy egy besúgó által aláírt jelentés voltképpen a tartótiszt munkája,⁴⁶ és akad példa arra is, hogy egy besúgó nem mond igazat.⁴⁷

41 OBJEKTUM TEMESVÁR, Vol 1., 106.

42 Uo., 113.

43 Uo., 123.

44 Uo., 128.

45 VERDERY, *My Life...*, i. m., 14.

46 Uo., 203–204.

47 Uo., 224.

Megtörténhet az is, hogy egy intézménynek nincs jól kiépített informátor-hálózata, illetve a besúgók „felkészültsége” is nagyon különböző lehet: a Verderyről jelentő dévai informátorok sokkal rosszabb minőségű adatokat szolgáltatattak róla, mint a kolozsváriak.⁴⁸ A Domokos Gézaról írt jelentések nagyrésze „prémiumkategóriás”, (hiszen vélhetőleg informátorai a romániai magyar kulturális élet tagjai voltak: irodalmárok, újságírók), de ugyanez nem mondható el a Kelemen Istvánról szóló információkról.

Kelemen István színházi munkájának hiányos dokumentálása is vélhetően hasonló okokkal magyarázható. Bár a Securitate Bihar megyei egysége beismeri, hogy a magyar tagozatról jelentő informátorhálózata bővítésre szorul,⁴⁹ a dossziében gyakorlatilag nem találunk a tagozatvezető és kollégáinak színházi munkájára vonatkozó értékelhető adatokat. A Marin nevű informátor képzelenséget állít,⁵⁰ például, hogy a román–magyar focimeccs magyar győzteseit megünnepelő megszakítják az előadást, a tömeg előzőnli a színpadot, a nagyváradi kulturális elithez tartozó Costică pedig nem színházi ember, és nincsen betekintése a színházi munka mindennapjaiba.⁵¹ Ugyanez a helyzet a telefonbeszélgetések lejegyzőivel is. A leiratokból kiderül, hogy nem ismerik a nagyváradi magyar színészeket, Kelemen és Szabó munkamegbeszéléseit a „színházról beszélnek” semmitmondó kijelentéssel jellemzik.

Következtetések helyett

Az állambiztonság, így annak dokumentumai is, kategóriákba sorolják az általuk ellenségnek minősített állampolgárokat. Kelemen István megfigyelési dossziéja tökéletesen alkalmas a fentiek illusztrálására. Míg a Securitate által kreált alternatív biográfia a színházi embert „nacionalista”-ként jellemzi, a valóságban a „nacionalista” kéziratok tulajdonképpen színháztörténeti jegyzetek, amelyek kutatási céllal, teljesen törvényesen kerül(n)ek ki az országból; amit az Állam-

48 Uo., 113.

49 DUI KELEMEN, Vol 1., 40.

50 Uo., 11.

51 DUI DOMOKOS, Vol 2., 82. Costică Domokos Géza dossziéjában is előkerül, könyvét szeretné megjelenteti a Kriterionnál. A Domokos Gézával e tárgyban folytatott beszélgetéséből tudjuk, hogy nem színházi ember.

védelem „valutabirtoklásnak” minősít, az pedig nem más, mint a gyerekersekben tárolt aprópénz.

De e klasszifikáció a megfigyelési dosszié tágabb kontextusának felvázolásakor érthető meg igazán. A megfigyeltre aggatott címkék nemcsak az államvédelem megtorló intézkedéseinek igazolására szolgálnak. A Securitate címkéi voltaképpen sűrítvények is, az állambiztonság diszkurzív mankói, amelyek lehetővé teszik a megfigyelt elszámoltatását olyan „bűnökért”, amelyek felderítéséhez a Securitate eszköztára kezdetlegesnek vagy szegényesnek bizonyult.

Kelemen igazi „bűne” (az államvédelem szerint) nem a „nacionalizmus” vagy a valutázás, hanem az, hogy egy erősödő kisebbségi kulturális intézmény vezető pozícióját tölti be: az egyre több nézőt vonzó nagyváradi színházi sikerek, a váradi magyar előadások egyre nagyobb szakmai elfogadottsága potenciális veszélyforrás lehet a kommunista rendszer számára.

Az intézmény lefejezése, formális és informális vezetőinek ellehetetlenítése azonban nem tűnik egyszerű feladatnak. Kelemen István színházi munkájáról nem sikerül komolyan vehető adatokat gyűjteni, hiszen az informátorok egyike, Marin nem szolgál komolyan vehető adatokkal, Costică meg nem színházi ember. Maradnak tehát a vádak, melyek hamisságát és képtelenségét a dosszié is elismeri: nem találnak igazi valutát, nincsenek értékes kéziratok.

De az alternatív biográfia hatása mégis erősebb, mint az igazié, hiszen Kelemen István és családja a zaklatások hatására elhagyja Romániát.

